

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

146763

Doktora Tezi

XV. ve XVI. YÜZYILLARDA MUĞLA VE YÖRESİ

Düzeltilmiş Tez

Zekâî METE

12614

146763

Tez danışmanı: Prof. Dr. Feridun M. EMECEN

İstanbul 2004

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **TARİH** Ana Bilim Dalında **2502412614** numaralı **ZEKAİ METE’NİN** hazırladığı **“XV. VE XVI.YÜZYILDA MUĞLA VE YÖRESİ”**konulu **YÜKSEK LİSANS / DOKTORA TEZİ, SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği’nin 28.Maddesi uyarınca **26/02/2004 PERŞEMBE** saat **.14.00’da** yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **.....**’ne **OYBİRLİĞİ/OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
PROF.DR.MAHİR AYDIN	Kabul	
PROF.DR.ALİ İHSAN GENCER	Kabul	
PROF.DR.FERİDUN M.EMECEN	Kabul	
PROF.DR.İDRİS BOSTAN	Kabul	
PROF.DR.NECDET ÖZTÜRK	Kabul	

ÖZ

Osmanlı tarihinin bir bütün olarak değerlendirebilmesi için, bu bütünün parçalarının yeterince tanınması gerektiği şüphesizdir. Yaklaşık 600 yıllık bir ömrü bulunan bu siyasi teşekkülün yeterince tanınması ise, devletin askeri, idari, demografik, sosyal, fizikî, mimarî, ekonomik, kültürel vb. yönlerinin layıkıyla ortaya konulmasına bağlıdır.

Bu düşünce doğrultusunda ele alınan bu çalışmanın amacı da, Osmanlı Devleti'nin idari sistemi içinde bir sancak (vilayet) olarak yerini bulan Menteşe sancağının merkez kazası Muğla ile, civar kazalardan Milas ve Peçin'in XVI. yüzyıldaki iskân, fizikî, sosyal, demografik, ekonomik ve idarî yapısını incelemektir.

Araştırmanın sonucunda elde edilen verilerin, bütünün diğer parçaları ile birleştirilmek ve karşılaştırılmak suretiyle Türk ve dünya tarihine katkıda bulunma imkan ve fırsatını sağlamış olacağı umulur.

Araştırmada karşılaşılan en büyük zorluk, sözkonusu döneme ait olarak arşivlerde yer alan oriinal bilgi ve belgelere ulaşma konusunda yaşanmıştır. Uzun bir araştırma dönemini kapsayan çalışmanın orijinal kaynaklara dayanan ilk elden bilgileri içermesi bu bakımdan ayrıca önem kazanmaktadır.

Araştırma yöntemi içinde, kısıtlı imkânlarla yapılan bölge alan çalışması da diğer mühim veri ve sonuçlara ulaşılmasını sağlamıştır.

Bu şekilde, yapılan araştırmanın, şehir tarihi incelemeleri açısından hem yöntem hem de sonuçları itibariyle farklı bir takım yenilikleri ve denemeleri içerdiği öne sürülebilir.

SUMMARY

To appraise the Ottoman history as a whole, one must undoubtedly know sufficiently all of the parts of this topic. But knowing sufficiently a political formation which survived more than 6 centuries is bound to bring up properly all aspects of its military, demographical, social, economical and cultural dimensions. In this context, the aim of this thesis is to study the physical, demographical, social, economical and administrative structures of the Ottoman city of Muğla, and meantime its neighboring districts (i.e. *kazâs*) of Milas and Peçin during the 16th century.

Thus, at the end of this study the conclusions which I had driven from my work, comparing each other and compounding with all of the parts of the entire entity, they will give us an opportunity and possibility in order to add some knowledge to the Turkish, European and world history as well.

The major difficulty which I had to tackle was to obtain new and original documents relating to my topic. For this reason, I attended for a long time to the Ottoman Archive Bureau (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) in Istanbul and was able to introduce some new knowledge and comments to the researchers which based on original archival documents in my study.

Regional field research which was applied in this study as a part of the methodology made the author to obtain some other important data and ends. So finally I may argue that this study brought up new conclusions to the academic world, both its methodology and its knowledge.

ÖNSÖZ

Son dönemlerde, Osmanlı sancakları ve bunların bir alt bölümü olan kazalar üzerine yapılan çalışmaların arttığı bilinmektedir. Bu araştırmalarda, Osmanlı toplum yapısı, nüfus hareketleri, idarî ve ekonomik yapı, şehir merkezleri ve kırsal kesimindeki iskânın durumu gibi konular ortaya konulmaya çalışılarak, Osmanlı tarihinin çeşitli alanlarını araştıranlara orijinal bilgiler ve yeni bakış açıları sunulmaya çalışılmıştır. Şehir tarihi çalışmalarında dönem olarak genelde XVI. veya XIX. yüzyıllar seçilmektedir. Böyle bir tercihin sebebi ise, yerleşimlerle ilgili çok geniş bir konu yelpazesi çerçevesinde veriler sunabilen kaynakların mahiyetidir. XVI. yüzyılı kapsayan çalışmalarda kullanılan ana kaynaklar ise, -sözkonusu döneme ait şer'îye sicilleri çoğunlukla mevcut olmadığından- tapu tahrir defterleridir.

Menteşe bölgesi, XVI. yüzyılda Anadolu'nun diğer bölgelerine nazaran, yoğun Türkmen aşiretlerin varlığı ve Türk nüfusun iskanı açısından dikkati çekmektedir. Bu araştırmada, hemen hemen daha XIII. yüzyılın sonlarında tamamen Türkleşmiş olan şehirlerden Muğla, Milas ve Peçin merkezleri ile art alanlarındaki kırsal kesiminin XVI. yüzyıldaki tarihi incelenmeye çalışılmıştır. Araştırmaya şehir tarihi denilebileceği gibi, bir zorunluluk olarak şehirler art alanlarıyla birlikte ele alındığından, çalışma bir bölge tarihi olarak da kabul edilebilir.

Araştırmada, ana kaynaklar tapu tahrir defterleri ve diğer arşiv malzemesidir. Bununla birlikte, coğrafyacılar ve arkeologlar ile, mimarlık ve sanat tarihçilerinin bölgeyi konu alan incelemelerinin de kayda değer olduğunu söylemek gerekir. Bu çalışmalardan, şehirler ve art alanlarındaki yerleşimin mahiyeti ile fizikî yapılaşmanın vetiresi doyurucu bir şekilde çıkarılabilmektedir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır: I. Bölüm'de, şehir merkezlerinin fizikî dokuları ayrıntılı olarak incelenmiş ve değerlendirmeler yapılmıştır. II. Bölüm yine şehir merkezlerine ayrılmış, burada sosyal yapı incelenmiştir. III. Bölüm'de ise şehirlerin art alanları olan kır kesimi araştırılmış, hem iskân hem de ekonomik ve idarî bağlamda tesbit ve değerlendirmeler yapılmıştır.

Çalışmalarım sırasında, hem yöntem hem muhteva açısından her zaman destek ve yardımlarını gördüğüm hocam Prof. Dr. Feridun M. Emecen'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, araştırmanın ana kaynaklarının bulunduğu kurumlardan bilhassa Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki dostlarıma şükran borçluyum. Uzun araştırma dönemi boyunca, sıkıntılı dönemlere katlanmak zorunda kalan eşim ve çocuklarıma da bir teşekkür ve özür borçlu olduğumu hatırlatmak isterim.

Zekâî METE

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	IV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VIII
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ	1
A- KAYNAKLAR.....	1
B- ÇALIŞMANIN SINIRLARI	4
C- TARİH VE İSKÂN: KADİM DEVİRLERDEN TÜRK HAKİMİYETİNE	6
1- İnceleme sahasının genel olarak coğrafi özellikleri	6
2- Tarih ve İskân	9

I. BÖLÜM: YERLEŞME MERKEZLERİ

BEYLİK MİRASI ÜÇ BAŞKENT: MUĞLA, MİLAS, PEÇİN

A- FİZİKİ YAPI VE ŞEHİR DOKUSUNUN OLUŞUMU	27
1- Muğla	27
a- Tabii savunma mekânları: Dağlar	27
b- Coğrafya-insan ilişkisi: Mahalleden şehre.....	30
c- Dokuda tabii etkenler: Topoğrafya, dereler ve iklim	59
2- Milas	63
a- Fizikî görünüm: Tepeler arasında.....	63
b- Antik miras: Eski şehir	64
c- Beylik mirası: Yeni şehir (Türk Milas).....	67
3- Peçin: İki şehir.....	85
a- Bir başkentin doğuşu	85
b- Asıl şehir: Kale-kent	87

c- Vadinin ötesi: Kepez	107
d- Çöküş başlıyor	113
4- Ortak fizikî değerlendirme	115
a- Coğrafya-topografya	115
b- Kurumlar ya da fizikî dokunun dinamikleri	117
B- EKONOMİK YAPI	121

II. BÖLÜM: ŞEHİR MERKEZLERİNDE SOSYAL YAPININ HUSUSİYETLERİ

A- NÜFUS	125
1- Muğla	125
2- Milas: İstikrarsız bir sirkülasyon	131
3- Peçin: Kaçış stütyo	133
B- SOSYAL YAPI	135
1- Sosyal zümreleşme: İdareciler ve Halk	135
2- Aile yapısı ve akrabalık bağları	191

III. BÖLÜM: ŞEHİRLERİN ART ALANLARI: YERLEŞME, SOSYAL YAPI, EKONOMİ VE İDARİ YAPI

A- KIR KESİMİNDE YERLEŞME	208
1- Yerleşme şekilleri	208
a- Temel kır yerleşim merkezleri: Köyler, mezraalar	208
b- Kasabadan büyük köyler: Ara merkezler	216
c- Ula kasabası	222
d- Diğer iskân mahalleri	225
B- KIRLARIN SOSYAL YAPISI	228
1- Sosyal bünye: Kır hayatının dinamik unsurları	228
a- Çiftçi-raiyyet	228
(1) Timar ve vakıf raiyyeti	228
(2) Ortakçılar	230
(3) Haric raiyyet	231
b- Piyade ve Müsellemler	232

C- KIRLARDA EKONOMİK FAALİYET	246
1- Kır ekonomisinin temel taşı: Ziraat	246
a- Coğrafya unsuru: Parçalanmış ziraat alanları.....	246
b- Ziraî Üretim.....	252
(1) Hububat ve bakliyat	252
(2) Bağcılık, meyvecilik ve sebzecilik	261
(3) Sinaî ürünler.....	265
c- Değirmenler	268
d- Hayvancılık, arıcılık ve balıkçılık	270
D- İDARÎ YAPI	275
SONUÇ	279
BİBLİYOGRAFYA.....	281
ÖZGEÇMİŞ	294

KISALTMALAR

a.e.	aynı eser
AE	Ali Emiri Tasnifi
a.m.	aynı makale
a.mad.	aynı madde
BA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bkz.	bakınız
c.	cilt
çev.	çeviren
DTCFD	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
ed.	Editör
EP	Encyclopedia of Islam (2. Edisyon)
H.	hicri
haz.	hazırlayan
KK	Kamil Kepeci Tasnifi
krş.	karşılaştı
MAD	Maliyeden Müdevver Defterler
MD	Mühimme Defteri
MZD	Mühimme Zeyli Defteri
n.	dipnot
nr.	numara
OA	Osmanlı Araştırmaları Dergisi
s.	sayfa
T D	İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
TD	Tapu Tahrir Defteri
terc.	tercüme
TK.KKA	Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi (Ankara)
TOEM	Tahir-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TSMA	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TZTD	Timar ve Zeamet Tevcih Defterleri
v.d.	ve devamı
VD	Vakıflar Dergisi
yay.	yayınlayan

GİRİŞ

A- KAYNAKLAR

Çalışmanın ana kaynaklarını tapu tahrir defterleri ve diğer arşiv malzemesi oluşturmaktadır. "İstatistikî kütük defterleri" olarak da adlandırılan tahrir defterleri, Osmanlı malî-idarî sisteminin temelini teşkil etmektedir. Bir bölge fethedildiğinde oranın tahriri yapılır ve her padişah değişiminde veya tekrar bir sayımı gerektiren olağanüstü durumlarda yeni tahrirler yapılırdı¹. Menteşe beyliği de ele geçirildikten sonra bölgenin bir tahrir yapıldığı tahmin olunabilir². Hatta, Osmanlılardan önce beylik dönemlerine ait tahrir defterlerinin varlığına da dikkat çekilmektedir³. Ancak Menteşe'nin ilk tahrirlerine ait defterler bugün arşivlerde bulunmamaktadır. Mevcut olan defterler, bugün İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Ankara'da Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu defterler, mufassal, icmal, vakıf, piyade-müselleme ve icmâl-muhâsebe türlerindedir.

Eldeki mufassal defterlerden en erken tarihli olanı TD 39 numara ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde kayıtlıdır. Yalnız bu defter oldukça eksiktir. Sadece Pınaz'ın bir kısmı ve Meğri kazasına ait kayıtlarının bulunduğu defter 95 sayfadır. 58. sayfadan sonra muaflar ile, sayyad, yuvacı ve müsellemanın zevaid kayıtları vardır. Defterin tarihi ile ilgili herhangi bir kayıt yoksa da, bir önceki defter olarak Baldırzade defterine atıfta bulunmaktadır. Baldırzade olarak anılan şahsiyetin, Karaman vakıflarını tahrir ettiği bilindiğine göre⁴, defterin tarihinin 1476'lardan daha

¹ Tahrir defterleri ve tahrir sistemi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ö.L. Barkan, "Türkiye'de imparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri, Hakana mahsus istatistik Defterleri", *İFM*, İstanbul 1941, s. 29-59; aynı yazar, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *TM*, c. X, İstanbul 1953, s. 1-26.

² 39 numaralı mufassal tahrir defterinin 62. sayfasında bir kayıta, 862/1458 tarihli bir defter suretinden bahsedilmektedir. Bu tarihli bir defter suretinin varlığı, Fatih'in saltanatının ilk yıllarında yapılan bir tahrir ait olmalıdır.

³ Uzunçarşılı, Osmanlı tahrir görevlilerinin, yeni ele geçirilen beylik topraklarını yazarlarken, beyliklere ait arazi defterlerindeki kayıtlardan yararlanmış olabilecekleri ihtimalini öne sürmektedir (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1984, s. 149).

⁴ Baldırzade'nin Fatih'in son dönemlerindeki (1476) vakıf mensuhâtı sırasındaki tahrir için bkz. (BA. TD. nr. 399, s. 308; Atatürk Kitaplığı, MC. O-116/1, vr. 23a, 109b).

geç olması gerekir. Defterdeki bir derkenarın tarihi ise 896/1490-91'dir. Defterin tarihini bu iki tarih arasında aramak gerekmektedir. Atatürk Kitaplığı'nda MC. O-116/1 numara ile kayıtlı defter. Karaman ve Kayseri Vakıf defteridir. Murad Çelebi tarafından tutulmuş olan bu defterin tarihi 888/1483'tür. Bu defterde de bir önceki defter olarak Baldırzade defterine atıfta bulunmaktadır. Dolayısıyla Baldırzade'nin hem Menteşe hem de Karaman vakıflarını tahrir ettiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen 39 numaralı defter de. 1483 tarihli, defter ile aynı sayım dönemine ait olmalıdır. Diğer taraftan, yine Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Ali Emiri Tasnifi'nde kayıtlı 890/1485 tarihli iki sayfalık Menteşe tahrir defteri parçası olduğu kayıtlıdır. Yerinde bulunmayan bu defter parçasının TD 39'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgilere göre 39 numaralı defterin 1485 tarihli sayımın sonuçlarını kabul edilebilir. Araştırma sahası olan Muğla, Milas ve Peçin'e ait kısımlar mevcut olsa idi, sözkonusu şehirlerin XV. yüzyılın son çeyreğindeki durumları ile, bölgedeki iskânın mahiyeti daha iyi anlaşılabilirdi.

Bir sonraki defter TD 47 de eksik bir mufassal defterdir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 312 sayfalık defterin başında başlık, tarih vs. bilgi yoktur. Defterde beş kazanın kayıtları ile şehir merkezlerindeki mahallelerin kayıtlı olduğu kısım eksiktir. Karaman'a ait Murad Çelebi defterinin 1483 tarihli olduğuna temas olunmuştu. Murad Çelebi'den sonraki Haydar Çelebi defteri ise 906/1500-1 tarihlidir⁵. Menteşe'nin tahririn de aynı tahrir serisi içinde yapıldığı kabul edildiği takdirde TD 47'yi de XVI. yüzyılın ilk yıllarına tarihlemek mümkündür. Defterde Muğla, Milas ve Peçin kazalarının köylerinin kayıtlı olduğu kısım tamdır. Mahallelere ait kısımların eksik olması, şehirlerin XVI. yüzyılın hemen başlarındaki fizikî dokusu hakkında tatminkâr bilgiler verilmesini engellemektedir.

TD 61 numaralı mufassal defter de Osmanlı Arşivi'ndedir. 607 sayfadan meydana gelen defterin tarihi evâsıt-ı. R. 923/2-12 Mayıs 1517'dir. Eksik bulunan defterde başlığında tahrir emini ve kâtibi belirtilmiştir. Kayıtlar padişah haslarından başlayarak, sancakbeyi ve ümera hasları, zeamet ve timar kayıtları devam etmiştir. Sancaktaki bazı idarî düzenlemeleri ihtiva etmesi açısından çalışma sahamız için oldukça kullanışlıdır.

Kanuni döneminin sonlarına doğru yapılan tahririn sonuçlarını gösteren TD 337 numaralı defter 291 varaktır. 970/1562-3 tarihli olan ve Osmanlı Arşivi'nde

⁵ BA. TD. nr. 40; TK.KKA. TD. nr. 565.

bulunan defterde eksik sayfa yoktur. Yine sancaktaki bazı idarî düzenlemelerle ilgili bilgiler, bilhassa kıs kesimi için kıymetli veriler bulunmaktadır.

Bu tahrirden yaklaşık yirmi yıl sonrasına ait olan son mufassal defter 256 varak hacminindedir. Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde 110 numara ile kayıtlı olan defterin tarihi 991/1583'dür. Yazı stili ve ve bilhassa yerleşim merkezlerinde kayıtlı kişilerin statülerini gösteren ayrıntılı kayıtlar, defteri mufassal defterler içinde en kullanışlı hale getirmiştir. Defterdeki bazı yerlere sonraki yüzyıllara ait derkenarlar düşülmüş, bazı sayfaların arasına vassaleler eklenmiştir. Bu haliyle son dönemlere kadar müracaat edilen bir defter olduğu anlaşılmaktadır.

Menteşe sancağına ait iki vakıf tahrir defteri bulunmaktadır. 1562 tarihli mufassal defterle aynı tarihli olan TD 338 numaralı defter 142 sayfadır. Osmanlı Arşivi'nde bulunan defterde yer alan çeşitli sosyal ve dini kurumlara vakfedilmiş mülk gayri menkul kayıtlarından, şehirlerin fizikî dokularının çözümlenmesinde oldukça faydalanılmıştır. 991/1583 tarihli olan ve yine aynı döneme ait tahririn vakıf kısmını ihtiva eden ikinci vakıf defteri Ankara'da Kuyud-ı Kadime Arşivi'ndedir. TK.KKA, TD 569 numaralı defterde yer alan kayıtlar da yine, fizikî yapının tahlilinde yol gösterici olmuştur.

Kır kesiminin sosyal bünyesi içinde yer alan piyade ve müsellemlere ait olan defterler üç tanedir. Hepsi Osmanlı Arşivi'nde bulunan defterlerin numaraları 360, 361 ve 573'tür. İlk ikisi 973/1565 tarihli dir. Sonuncu defter ise 986/1578 tarihli dir. Piyade ve müsellemler teşkilatının çiftlik esasına dayanan sistemini, yaya ve yamakların sayısını, yaşlarını, fizikî ve hukukî statülerini gösteren kayıtlar, sosyal açıdan oldukça kıymetlidir. 360 numaralı defter 370 sayfa, 361 numaralı defter 20 sayfa ve 573 numaralı defter de 217 sayfadır.

Tahrir defterlerinden başka Osmanlı Arşivi'nde yer alan ve çalışma dönemiyle ilgili hemen her tasnifteki belge ve defterler elden geçirilerek kullanılmaya çalışılmıştır. Mevkufat defterleri ile Timar ve Zeamet Tevcih Defterleri'nden idarî yapıdaki dönüşüm çıkarılmaya çalışılmıştır.

Arşiv kaynaklarının dışında, çalışmanın amaç ve metoduna uygun olarak, sanat tarihi, mimarlık tarihi, arkeoloji, sualtı araştırmaları ve coğrafya alanlarındaki çalışmalar da kullanılmaya çalışılmıştır.

B- ÇALIŞMANIN SINIRLARI

XVI. yüzyılın başlarında en geniş sınırlara sahip olan Menteşe sancağının on bir kazası bulunuyordu. Balat, Çine, Mazun, Bozüyük, Muğla, Milas, Peçin, Pınaz, Köyceğiz, Meğri (Fethiye) ve Tavas isimli kazalardan meydana gelen sancağın kuzey sınırını Menderes nehri, batı ve güney sınırını deniz, doğu sınırını ise Sandıras dağları çizmektedir.

Bu kadar geniş bir sahayı içine alan bölgenin incelenmesi, ele alınan konuların ayrıntılı bir şekilde verilmesini şüphesiz engelleyecektir. Bu yüzden çalışma alanı olarak adı geçen kazalardan Muğla, Milas ve Peçin seçilmiştir. Böyle bir tercihin yapılmasında bir kaç neden bulunmaktadır: Sözkonusu şehirler ve art alanları, hem sahiller hem de iç kesimlerde olmak üzere sancak topraklarının önemli bir kısmını içine almaktadır. Sancağın on bir kazası içinde binlerce yıldan beri kesintisiz iskâna sahne olan ve varlığını devam ettirebilen sadece Muğla ve Milas'tır. Her üç şehir de, Menteşe beyliğinin başkentliğini yapmıştır. Bu şehirlerden Balat ve Meğri de bir ara başkent olmalarına rağmen, Balat Menderes nehrinin deltasını doldurması sonucu XVI. yüzyıldan sonra ticarî önemi kaybetmiştir. Ayrıca aynı yüzyılın ikinci yarısından sonra yapılan idarî değişiklikle Çine kazasıyla birlikte Menteşe sancağından ayrılarak yeni teşkil edilen Sığla sancağında bağlanmıştır.

Diğer şehirlerden Meğri, Pınaz, Mazun, Bozüyük ve Köyceğiz'den bazıları XVI. yüzyılda henüz mahalle teşkilatı bile olmayan küçük ve önemsiz yerleşmelerdir. Tavas ile, coğrafi konumu itibariyle sancağın diğer şehir ve bölgeleriyle bir entegrasyon içinde değildir. Dolayısıyla çalışma alanı olarak bu üç şehrin seçilmesi, genel olarak tarihî, idarî ve fizikî nedenlere bağlanabilir.

Çalışma sahasının belirlenmesinden sonra, araştırma konusu ile ilgili de bir sınırlama zarurî gözükmemektedir. Bir şehrin veya bölgenin belli bir dönem içindeki tarihi incelenirken, çalışma konusu olarak sosyal, ekonomik, idarî, fizikî, coğrafi, mimarî ve demografik yapı yanında: siyasî tarih, iskân tarihi gibi alanlar seçilmekte, ayrıca şehirde bulunan eski yapılar tanıtılmaya çalışılmaktadır. Ancak, böyle bir çalışmada sözkonusu konuların lâyıkıyla incelenebilmesi, bir kaç faktörün birarada ve uygun durumda olmasına bağlıdır. Bu faktörler de, ilgili döneme ait kaynaklar, araştırma için ayrılacak zaman ve çalışılacak sahanın özellikleridir. Bu yüzden, şimdiye kadar yapılan şehir tarihi çalışmalarında kullanılan metodlar, bu faktörlerin durumuna göre değişme göstermiştir. Metodun belirlenmesinde, çoğunlukla da

kullanılan orijinal ana kaynakların sunduğu veriler etkili olmuştur. Bu kaynakların mevcudiyetine ve araştırmacının formasyonuna göre, şehir tarihi çalışmalarında bazen, sosyal, bazen ekonomik, bazen demografik, bazen de iskân tarihi gibi konular ağırlıklı olarak ele alınmış, diğer konular çalışma dışı tutulmuştur. Bir çalışmaya ayrılacak zaman gözönüne alındığında, böyle bir tercihi haklı görmemek mümkün değildir.

Bir şehir veya bölge tarihi için temel kaynaklar arasında, ilgili sahaya ait müteferrik ya da topluca ve seri halde bilgiler sunabilen şer'îye sicilleri, tapu tahrir defterleri ve temettuat defterleri başta gelmektedir. Bu kaynaklardan çalışmamızın dönemi itibariyle bizi ilgilendiren ise tapu tahrir defterleridir. Araştırma dönemimize ait şer'îye sicillerinin mevcut olmayışı, tahrir defterlerinin önemini bir kat daha artırmaktadır. Tahrir defterlerinde, bir şehre ait yukarıda sayılan konularla ilgili bilgilerin çoğunu bulabilmek mümkündür. Ancak üç şehri ve art alanlarını kapsayan bir çalışmada, hem zaman hem de bir doktora çalışmasının hacmi açısından bir konu sınırlamasının yapılması zarurî olmaktadır. Bu yüzden, çalışmada ağırlıklı olarak bölgede antik dönemden itibaren yaşanan ve bilhassa Türkler döneminde gerçekleşen iskân tarihi, şehirlerin kuruluş ve fizikî doku gelişmesi, şehirlerdeki sosyal yapı ve bu yapının tahlili, kır yerleşmelerinin özellikleri ve kırlardaki ekonomik yapı konuları ele alınmıştır. Geniş konu yelpazesinin içinde yer alan bir kısım bilgiler ise, yukarıdaki konuların aralarına serpiştirilerek verilmeye çalışılmıştır.

Bu şekilde çalışma alanı ve çalışılacak konular da sınırlandırıldıktan sonra, bir dönem sınırlaması da gerekmektedir. Bu sınırlamada ise bir tercih sözkonusu olmayıp, araştırma zamanının belirlenmesi çalışmanın ana kaynakları olan tahrir defterlerinin tarihleri ile ilgilidir. Çalışmanın başlığında, araştırma dönemi olarak her ne kadar XV. yüzyıl zikredilmişse de, asıl inceleme dönemi XVI. yüzyıldır. Böyle bölgesel bir çalışmada, daha tatmin edici bir dönem olarak mesela, bir yüzyıl öncesi, XV. yüzyılın seçilmesi daha cazip olabilirdi. Bölgenin, asrın ilk çeyreği içinde, siyasî olarak başka bir organizasyona ilhakının, sosyal, ekonomik ve demografik sonuçları ile, bu sonuçların fizikî mekâna yansımalarının tesbit edilebilmesi gerçekten enteresan olurdu. Fakat böyle bir dönüşümü layıkıyla ortaya koyabilecek kaynaklar maalesef mevcut bulunmamaktadır. Ancak, şehir merkezlerindeki fizikî gelişme ve kır yerleşmelerinin iskân tarihi XV. yüzyıla ve hatta daha gerilere gittiğinden bu yüzyıl da inceleme sahası olarak kabul edilmiştir.

C- TARİH VE İSKÂN: KADİM DEVİRLERDEN TÜRK HÂKİMİYETİNE

İncelenen bölgenin tarihi-verilirken, araştırmanın metoduna da uygun olarak kuru bir siyasî tarih anlatımı tercih edilmemiştir. Çalışmanın ağırlık noktası, bölgenin iskân tarihi üzerinde yoğunlaşmış, ancak inceleme sahasının tabii özelliklerinin de bir getirisi olarak siyasî tarih ile iskân tarihi bütünleştiğinden, tarihî coğrafya türü bir metin tesis edilmeye çalışılmıştır.

Dünya tarihinde bir çok örneği görüldüğü üzere, savaşan iki ordunun galip veya mağlup olmasının sebepleri arasında, askerî güçleri sevk, idare ve lojistik organize yanında, yeryüzünün tabii unsurlarından bazılarının olumlu/olumsuz şartlar ihtiva etmesi ya da taraflardan birinin sözkonusu coğrafi faktörleri iyi/kötü kullanabilmesi de yer almaktadır. Ordunun geçeceği güzergâhın ve savaş alanının topografik özellikleri; her an pusulara imkân veren tepeler, vadiler ve körfezler; ordunun manevra kabiliyetini yok eden bataklık ve sazlıklar; orduyu kıran sel, kar ve dondurucu soğuklar gibi iklim özellikleri; onbinlerce insan ve hayvanın iâşesini temin edecek ziraî imkânlar vb. coğrafi unsurlar gözardı edilerek kaleme alınacak bir siyasî tarih yeterince doyurucu ve anlaşılabilir olamayacağı gibi; sözkonusu faktörler bilinmeden ve dikkate alınmadan bir bölgenin iskân tarihi de tam manasıyla izah edilemeyecektir. Ramsay'a göre "topografya tarihin temelidir ... bu tarihi yoğuran vadileri, dağları, denizleri önünde serili gören hiç kimse, topografyanın tarihe ne büyük bir destek olduğunu asla inkâr edemez"⁶. Bu bakımdan, tarih ve iskân kısmı kaleme alınmadan önce, Muğla ve Milas kazaları ile hinterlandının genel coğrafi özelliklerinin bilinmesi faydalı olacaktır.

1- İnceleme sahasının genel olarak coğrafi özellikleri

Araştırma sahası, Anadolu'nun güneybatısında en uç noktada bulunmakta ve bugünkü idarî bölünüşe göre Muğla vilayetinin Muğla merkez kazası ile Ula, Marmaris, Datça, Bodrum ve Milas kazalarını içine almaktadır. Bölgenin geneli oldukça arızalı bir topografyaya sahiptir. Yükseklikleri ortalama 400-1.500 metre arasında değişen dağlar bölgenin başlıca coğrafi unsurudur. Zirveleri 1.250-1500 metreyi bulan bu dağlardan doğan akarsuların meydana getirdiği vadilere sıkça rastlanmaktadır.

⁶ W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası* (terc. Mihri Pektaş), İstanbul 1960, s. 52.

Bölgenin Muğla-Gökova arasında kalan kısmı coğrafi özellikler açısından diğer bölümlere göre biraz farklıdır. Türkiye'de kalkerler geniş alanlar kapladığı halde bu sahalar üzerinde karst olayları sonucu meydana gelen karstik şekillere ülkemizin ancak belirli sahalarında rastlanmaktadır. İşte bu belirli bölgelerden biri de inceleme alanımızın doğu kısmında yer alan Muğla'nın kuzeyinden güneyde deniz kıyısında Gökova'ya kadar olan bölümdür. Yöre, Alp kıvrımlarının ülkemizde başlıca temsilcisi ve aynı zamanda karstın yayılma sahası olarak bilinen Toroslar'ın en batı ucunda deniz seviyesinden 600-800 m. yüksekte kuzeyden güneye doğru meyilli, yüzeyi çeşitli karstik şekillerle arızalanmış bir plato görünüşündedir⁷. Üzerinde çeşitli morfolojik ünitelerin yer aldığı plato, kuzeyden güneye doğru basamaklı bir şekilde alçalır ve en güneyde bir kırık hattı boyunca denize, Gökova körfezine dik, sarp yamaçlarla iner.

Araştırma sahasının bu kısmı, relief ve yapı bakımından üç ayrı bölümde incelenebilir: 1- En kuzeyde 900-1.000 m. yükseklikte geniş sahalar kaplayan aşınım düzlükleri. 2- İçinde karstik şekillerin meydana geldiği kalker plato. 3- Güneyde deniz kıyısındaki ovalar⁸. Muğla'nın kuzeyindeki birinci bölge, kuzeyden güneye doğru meyilli adeta ovayı andıran, ancak toprak tabakasının ince ve aynı zamanda çakıllı olduğu geniş düzlüklerdir. Bu düzlüğün kuzey ve batı kısımlarında relief arızalanmakta ve ormanlık alanlar başlamaktadır. Bu sahanın güneyinde içinde bugün Pisi (=Yeşilyurt) köyü ve Muğla şehrinin yer aldığı iki karstik şekil bulunmaktadır. Bu geniş aşınım düzlüğünün hemen güneyinde yer alan plato üzerinde ise, aralarında 70-40-25 metrelik nisbi yükselti eşikleriyle birbirinden ayrılmış altı karstik şekil vardır. Bu karstik şekiller içindeki yerleşme ve iktisadi faaliyetler kuzeydeki kısımdan tamamen ayrı bir görünümündedir⁹. Kalkerde mevcut geniş diaklaz ve çatlakların akarsular tarafından işlenmesiyle meydana gelen dik "V" şekilli vadilerdeki yarıma kalınlığı plato sathından itibaren vadi tabanına kadar 150-200 metreyi bulmaktadır. Bu kısmın güneyinde Frenk (1.027 m), Kargıseki (903 m.) ve Kozdağ (779 m.) tepeleri yer almaktadır¹⁰. Bu dağlar ile biraz batısındaki Kıran dağlarının denize oldukça dik olarak indiği deniz kıyısında Kerme (=Ören) ve Gökova sahil ovaları yer almaktadır.

⁷ Selami Gözenç, "Muğla-Gökova Arasında Coğrafi Müşahedeler", *Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, c. 8, sayı 14'den ayrı baskı, İstanbul 1964, s. 209.

⁸ Gözenç, Aynı makale, s. 210.

⁹ Gözenç, Aynı makale, s. 217.

¹⁰ Gözenç, Aynı makale, s. 211.

Gökova körfezinin güneyinde kalan Datça (=Reşadiye) ve Bozburun (=Tarahya) yarımadası ile. batıya doğru devam eden körfezin sonunda yer alan Bodrum yarımadasında da ana coğrafi unsur dağlardır. Burada da yine dağlar akarsularla bölünmüş ve yeryüzü vadiler ağıyla örülmüştür. Akarsuların denize döküldüğü yerlerle alüvyal ovalar yanında bazı kısımlarda bataklık ve sazlıklar da oluşmuştur.

Milas ve çevresi ise, Menderes masifi olarak isimlendirilen Batı Anadolu'nun en eski jeolojik oluşumlarının meydana geldiği kısımda yer almaktadır¹¹. Milas'ın batısında Sodra dağı (585 m.), kuzeyinde Beşparmak dağları (1.367 m). Çomakdağ (1.273), Turgut dağı (1.108); kuzeydoğusunda Akdağ (775 m) bulunmakta. batısında ise Kurukümes dağları (1.378 m.) uzanmaktadır. Bu kısımdaki en önemli akarsular Sarıçay (Yusufça deresi) ile Varvil çayıdır¹². Milas'ın kuzeydoğu kesiminde gnaysli sahalarda arızalı yaylalar ve bu yaylaları derince parçalamış olan vadilere rastlanmaktadır¹³.

Araştırma sahasının iklim özellikleri de kıyılar ve iç bölgelere göre farklılık göstermektedir. Yöre, yazları sıcak-kurak, kışları ılık ve yağışlı Akdeniz ikliminin etkisi altında bulunuyorsa da, yükseltiye bağlı olarak iç kesimler, Akdeniz'in nemli rüzgarlarına maruz kaldığından daha özel bir iklimin tesiri altındadır. Güneyde Akdeniz kıyılarında çok kısa geçen kışlar, Muğla'nın içinde bulunduğu plato kısmında biraz daha uzamakta ve en soğuk ay olan Ocak ortalaması 10-11 dereceden (Bodrum 11.3, Fethiye 10.9) 5-7 dereceye kadar düşmektedir (Muğla 5.4). Yaz suhunetleri de kıyılara nazaran iç kısımlarda daha düşüktür¹⁴. Kıyıda en sıcak ay olan Temmuz ortalaması 28 derece (Bodrum 28.1, Fethiye 28.2) iken, kuzey kesimlerde sıcaklık 25-26 dereceyi (Muğla 25.8) ancak bulmaktadır. Bu yüzden kıyılardaki boğucu sıcaklara buralarda rastlanmaz. Milas ve çevresinde ise en yüksek sıcaklık 44.8 derece, en düşük sıcaklık -4.2 derece olup ortalama sıcaklık 18 derece civarındadır¹⁵. Kıyılardaki yıllık yağış ortalaması 600-700 mm. olduğu halde, Muğla

¹¹ Aşkıdıl-Turhan Akarca, *Milas, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* [bundan sonra *Milas*]. İstanbul 1954, s. 1.

¹² Sabri Tarımsal, "Milas kazasının ziraat durumu". *Yeni Milas*, c. 1, sayı 3, Muğla Halkevi basımevi 1937, s. 3; Akarca, *Milas*, s. 4-5.

¹³ İsmail Yalçınlar, "Muğla Bölgesinde Jeomorfolojik Araştırmalar". *Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, c. VIII, sayı 14'den ayrı baskı, İstanbul 1964, s. 118.

¹⁴ Gözenç, Aynı makale, s. 214.

¹⁵ Köy Envanter Etüdlere Göre Muğla, Köy İşleri Bakanlığı, Ankara 1970, s. 20.

yöresinde bu rakam 1.179 mm.'ye ulaşır¹⁶. Milas civarındaki ortalama yağış miktarı ise 751.8 mm.'dir¹⁷.

Bu bölgede iklim şartları ve zeminin özelliğine bağlı olarak özel bir bitki örtüsü oluşmuştur. Bu doğal bitki örtüsü, Akdeniz ikliminin etkisi altında gelişmiş olup, bu iklimin kendine has karakterlerini taşımaktadır. Kıyılarda alçak sahalarda sazlıklar yer almakta, Gökova'nın kuzeyindeki plato üzerinde ise yaz kış yaprağını dökmeyen pırnal meşesi, mazı meşesi kocayemiş türü maki tipi bitkilere rastlanmaktadır. Daha kuzeyde hayıt ağaçları ve fundalıklar görülmektedir. Muğla yöresinin kuzey ve doğu kesimlerinde karaçam ve köknar ağaçlarının bol olduğu karışık ormanlar bulunmaktadır. Gökova'dan Marmaris'e kadar olan yöreyi ise günlük ve çam ağaçlarından oluşan sık ormanlar kaplamıştır.

İnceleme alanında yer alan Bodrum, Reşadiye (=Datça) ve Bozburun yarımadalarının kıyıları Ege ve Akdeniz'in en girintili çıkıntılı olduğu kısımlarıdır. Deniz, bir çok yerde, sahile dik bir şekilde inen dağların içine ince kıvrımlarla sokularak irili ufaklı sayısız koy, körfez ve limanlar meydana getirmiştir. Araştırma sahasının girintili çıkıntılı olan bu kıyı kesimleri, Darkot-Tunçel'in coğrafi bölümlemesine göre "Dış Menteşe Yöresi" içinde yer almaktadır¹⁸. Diğer taraftan ana karaya oldukça yakın konumda bulunan İstanköy (=Kos), Sömbeki (=Simi) ve Rodos adalarını da, yukarıda sayılan coğrafi özellikler yanında, araştırma sahasının binlerce yıllık siyasî ve iskân tarihine katkıda bulunan coğrafi unsurlar olarak görmek gerekir.

2- Tarih ve iskân

Güneybatı Anadolu bölgesinde, kadîm dönemlerde Karya, Türkler döneminde Menteşe, günümüzdeki idarî taksimatta ise Muğla vilayeti olarak anılan saha içinde binlerce yıldır kesintisiz iskâna sahne olmuş ve günümüze kadar ulaşabilmiş sadece iki büyük şehir bulunmaktadır: Muğla ve Milas. Söz konusu bölgede, eski dönemlerde iskân edilmiş olup günümüze kadar ulaşamayan ya da bugün küçük birer köy halinde bulunan yüzlerce yerleşim merkezi vardır. Muğla ve Milas'ı diğerlerinden ayıran özellik, bu şehirlerin kuruluş yerlerinin diğerlerine nazaran olan

¹⁶ Gözenç, Aynı makale, s. 214.

¹⁷ Muğla İli Yapı Gereçleri ve Yöresel Koşullar, Bayındırlık Bakanlığı, Ypı İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1972, s. 30.

¹⁸ Besim Darkot-Metin Tunçel, Ege Bölgesi Coğrafyası, İstanbul 1988, s. 66.

üstünlüğüdür. Bu mekânlar, değişik siyasi kadroların ellerine geçmelerine, sayısız savaşlar geçirmiş olmalarına ve bir çok olumsuz şartlara maruz kalmalarına rağmen binlerce yıldır insanlara yaşama sahası olmaya devam edebilmişlerdir. Bu iki şehrin kuruluş yerlerinin diğerlerine göre olan üstünlüğü, şüphesiz, sahip oldukları coğrafi özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Milas, doğudan Muğla üzerinden gelip kuzeybatıya antik dönemin Balat ve sonraki dönemlerin ticaret şehri İzmir'e bağlanan yolun kavşak noktasında bulunuyordu. Milastan batıya Güllük iskelesine 26 km.'lik bir mesafe vardı. Ayrıca bu yoldan güney sahiline yani kadim dönemlerin önemli liman şehri Bodrum'a giden bir yol daha bulunuyordu. Milas'tan kuzeye doğru Karpuzlu ve Çine ovalarına ve buradan da Aydın'a ulaşılabilirdi. Çok verimli bir ovanın kenarında, bir kaç yol kavşağında, denize yakın fakat buradan gelecek tehlikelere karşı korunmalı bir mevkide bulunan¹⁹ Milas yerleşme için uygun bir mekân konumundaydı. Şehrin hemen dibinden geçen bir dere, biraz kuzeyde ovanın başlıca akarsuyu olan Sarıçay'a karışır. Muğla ise, oldukça geniş bir karstik şekil olan bir polyenin kuzey kenarında iki tarafından dere akan bir dağın üzerinde yer alan bir kalenin güvencesinde kurulmuştur. Karya bölgesinin doğu kesiminde, kuzeye Çine ve Aydına, batıya Milas'a, doğuya Tavas ve Denizli'ye, güneye Marmaris, Köyceğiz ve Fethiye'ye giden yolların kavşak noktasında bulunmaktadır. Kışın yağışlar sebebiyle polyenin alçak kısımlarında sık bir gölcük oluşur. Görüldüğü her iki yerleşim merkezinin seçiminde, ziraat imkânları, ulaşım ve güvenlik yanında bilhassa su faktörü dikkati çekmektedir.

Dünya üzerinde kurulan yerleşmeler, gelişigüzel dağılmamışlar; yükselti, yerşekilleri, iklim, su imkânları, tarım alanlarının durumu, bitki örtüsü, ulaşım, güvenlik vb. unsurlar, insanların meskûn olacakları alanları seçmelerinde birinci derecede rol oynamışlardır. İnsanlar, ancak hayatlarını devam ettirebilmek için gerekli olan ihtiyaçlarını karşılayabildikleri sahalarda yerleşmeler kurabilmişler, bu alanlar olumsuz şartlar ihtiva etmeye başladığı süreçte ise yerleşim merkezleri boşalarak zamanla harabelere dönüşmüşlerdir²⁰.

Karya bölgesinde ilk iskânın ne zaman gerçekleştiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak son yıllarda yapılan kazılarda, kıyılarda ve iç kesimlerde M.Ö. 3. binden itibaren yerleşme izlerine rastlanmıştır. Muğla-Milas yolu üzerinde

¹⁹ Besim Darkot, "Milas", İA, c. VIII, s. 312.

²⁰ Osman Gümüşçü, XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus, Ankara 2001, s. 22; aynı yazar, "Tarihî Coğrafya ve «An Historical Geography of the Ottoman Empire» (D. E. Pitcher) Üzerine", Türkiye Günlüğü, sayı 61/Yaz 2000, (85-92), s. 91.

bulunan iki yerleşim merkezinden Yatağan (=Ahiköy)'daki mezarlık buluntuları ile, biraz güneybatıda aynı yolun üzerinde yer alan Eskihisar köyü civarında bulunan prehistorik çanak çömlekler, erken tunç döneminde (M.Ö. 3. bin) bu bölgede iskân merkezlerinin varlığını göstermektedir²¹. Bu iki yerleşim merkezi, Karya'nın iç kısımlarını kuzeye ve batıya bağlayan yolların üzerinde bulunmaktaydı. Yatağan, güneyden Muğla'dan gelip kuzeye doğru Ahiköy deresi vadisi boyunca uzanıp daha kuzeydeki Çine çayı (Marsyas) vadisini takip ederek Çine'ye uğradıktan sonra Büyük Menderes üzerinden geçerek Aydın'a ulaşan ve buradan da doğu ve batı yönünde devam eden yol ağının üzerinde bulunuyordu. Bugün hâlen şehirlerarası yol olarak kullanılan bu tabii güzergâhın binlerce yıldan beri kullanıldığına şüphe yoktur. Antik dönemin Stratonikeia (=Eskihisar)'sının üzerinde bulunduğu yol da, yine Muğla'dan gelip Yatağan'dan batıya dönerek Milas'a ulaşıyordu. Buradan batıda yer alan sahil oldukça yakındı. Yol kuzeye doğru, antik ticaret limanı Balat'a devam ediyordu. Seyahatleri sırasında Eskihisar'a da uğrayan Osmanlı döneminin ünlü seyyahı Evliya Çelebi, iki dağ arasındaki geniş bir düzlükte kurulmuş olan şehrin bağlı, bahçeli evlerinin bulunduğunu, suyunun bolluğu sebebiyle şehirde kırk-elli tabakhane dükkanının olduğunu kaydetmektedir²². Seyyah ayrıca, Osmanlı dönemi yerleşmesine bir saatlik mesafede olduğunu söylediği antik Stratonikeia kentinin harabelerine de dikkati çekmektedir²³. Şimdilik elde edilen tarihî bulgulara göre iskân tarihi M.Ö. 3. bin yılına kadar çıkan bu iki yerleşimde dikkati çeken iki özellik, her ikisinin de kadim Karya bölgesinin iç kesimlerindeki geçit noktalarında bulunması ve suya bağlı²⁴ bir iskânın gerçekleşmesidir. Milas'ın batısında bugünkü Güllük körfezinin kuzey kıyısında antik İassos kentinde yapılan kazılarda da, m.ö. 2. bin yıllarına ait Anadolu, Miken ve Girit medeniyetlerine ait yerleşmelerin altında, m.ö. 3. bine tarihlenebilen yerleşme izlerine rastlanmıştır²⁵.

²¹ Sevim Buluç, "İlkçağda Muğla", *Tarih İçinde Muğla*, (ed. İlhan Tekeli), Ankara 1993, s. 3.

²² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, İstanbul 1935, s. 207.

²³ Oldukça geniş bir alana yayıldığı anlaşılan harabeleri tasvir eden Evliya'nın hayranlığını bilhassa, mermer ve diğer taşlardan yapılmış muazzam kale binası celbetmiştir. Ancak bu harabelerin, M.Ö. 3. binden daha sonraki dönemlerden kalmış olma ihtimali daha fazladır. Yine Evliya'nın ifadelerinden, Osmanlı dönemi yerleşmesindeki bazı yapılarda, antik malzemenin kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

²⁴ Ege Bölgesi ve bilhassa Karya'daki antik şehirlerden akarsu kenarında kurulmuş olanlardan Antiokhia (=Kuyucak), Kaunos (=Dalyan) ve Harpasa (=Akçay)'da su ile gündelik yaşam o kadar bütünleşmiştir ki, basılan sikkelerde, adı geçen şehirlerin yanında kuruldukları akarsuları temsilen insan şeklinde akarsu tanrıları darbedilmiştir (bkz. Mükerrrem (Usman) Anabolı, "Ege Bölgesi Irmaklarının Düşündürdükleri", XI. TTK, Ankara 5-9 Eylül 1990, Bildiriler c. I, Ankara 1994, s. 361, 362 n. 5, 363, 365.

²⁵ Buluç, Aynı makale, s. 3.

Bölgeye adını veren Kar milletinin kimliği de karışıktır. Karların adalardan Anadolu kıyılarına geldiği, ya da önceden beri bir Anadolu kavmi olduğu, ayrıca kendilerine Leleg de dendiği konuları tam olarak aydınlatılamamıştır²⁶. Bu konunun yerleşme tarihi açısından bizi ilgilendiren kısmı, Karya denilen bölgenin kıyı ve iç kesimlerinde m.ö. 2. bin yıldan itibaren Karyalılar ismini alan bir kavmin yerleşmiş olmasıdır. Karya kıyılarına sonradan Yunanistan'tan Akalar (Miken) ve Yunanlılar yerleşmiş, daha sonra, m.ö. 1. bin başlarında ise Halikarnassos (=Bodrum) ve Knidos yarımadalarına (Datça, Reşadiye) ve bunların önündeki adalara Pelopones'ten gelen Dorlar yerleşmişlerdir²⁷. Böylece bu göçler sonrasında, Hitit krallığı ile Yunanistan-Girit arasında ilişkiler kurulmuştur. İki kültür arasındaki bu ilişkilerin, Miken yerleşmelerinin bulunduğu, henüz araştırılmamış bir bölge olan Karya-Likya yoluyla kurulmuş olabileceği belirtilmektedir²⁸. Göçlerin diğer bir sonucu olarak da, Anadolu'nun Batı kıyılarında M.Ö. 8. yüzyıla girmeden ilk şehir devletleri doğmuştur²⁹. Lelegler Karya'da 6 şehir kurmuşlardı. Bunlardan biri Kral Altes'in şehri olan Pedasos (=Bitez)'di³⁰.

Karyalıların kıyılarda yerleşmeleri bulunduğu halde, güvenliği sağlayacak bir askerî yapılanma içinde olmadıkları anlaşılıyor. Nitekim, antik çağ yazarlarının varlığından bahsettiği M.Ö. 1. binin başlarındaki Karya deniz birliğinin, askerî amaçtan çok ticari amaçlı olabileceği ileri sürülmektedir³¹. Açık denize kıyısı olan bu bölgede güvenlik konusu, tarihin her döneminde sorun olmuştur. Bu yüzden, bu kıyılarda gerçekleştirilecek iskânın, mutlaka muhkem bir kalenin güvencesi ya da yeterli bir askerî deniz filosunun garantisi altında olması gerekmektedir. Rodos ve İstanköy adalarına yerleşen Dorların, Halikarnassos ve Knidos'u da bu birliğe katarak bölgede güvenliği sağlamak suretiyle şehir yerleşimlerini gerçekleştirdikleri anlaşılıyor. Denizin varlığı, bölgenin binlerce yıllık iskân ve siyasî tarihinde önemli bir faktör olarak gözükmektedir. Kıyılardan iç bölgelere doğru gerçekleşen istilalar,

²⁶ Konu ile ilgili kaynaklar ve tartışma için bkz. Buluç, Aynı makale, s. 2-5; Strabon, *Coğrafya*, 218-221.

²⁷ Buluç, Aynı makale, s. 5; Fakat, Strabon, bu olayların Homeros'un zamanından sonra gerçekleştiğini, Knidos ve Halikarnassos'un o sıralarda mevcut olmadığını bu yerleşimlerin Heraklidler tarafından iskân edildiğini söylemekte, Rodos, Halikarnassos, Knidos ve Kos (İstanköy) halkının Dor kavminden olduğunu tekrarlamaktadır (*Coğrafya*, s. 204-205).

²⁸ Rudolf Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı* (çev. Beral Madra), Ankara 1985, İkinci baskı, s. 19.

²⁹ Akarca, *Milas*, s. 55.

³⁰ Buluç, Aynı makale, s. 4.

³¹ S. Buluç, aynı makale, s. 5.

ya da iç kısımlardan kıyılara ve adalara yönelik hareketlerde kıyı şeridindeki yerleşim merkezlerinden bir kısmı ya ortadan kalkmış, ya da hakim olan siyasî iradenin gücü ve hedefleri doğrultusunda bu kesimde yeni yerleşmeler ortaya çıkmıştır. Ancak Karya kıyılarından içerilere olan harekâtlar topografik nedenlerle pek başarılı olamamıştır. Nitekim Yunan koloni hareketi de genelde kıyı şeridinde kalmıştır³².

M.Ö. 6. yüzyılda Karya bölgesi, kıyılardaki diğer İyon şehirleri gibi Lidya krallığının hakimiyeti altına girdi. Ancak m.ö. 546'da Persler Lidya egemenliğine son verdiklerinde, bir kaç yer hariç bütün Karya yeni hakimlerin eline geçti³³. Perslerin saldırılarına karşı direnenler Datça yarımadasının en ucundaki Knidos ile Bodrum yarımadasındaki Pedasa (Bitez)'di. Knidos'un, savunması yarımadaının en dar yeri olan bugünkü Hanbeleni mevkiinde yoğunlaşmış, hatta yarımadayı buradan yararlanarak bir ada haline getirmeye teşebbüs etmişler ancak muvaffak olamamışlardı³⁴. Yarımadaının bu mevkiden kesilip bir ada haline dönüştürülmesi konusuna, bölgeyi, Knidosluların girişiminden yaklaşık 2.200 sene sonra ziyaret eden Evliyâ Çelebi de dikkat çekmektedir³⁵ Knidos'un bu direnişi, aslında yarımadaının savunmaya elverişli konumundan kaynaklanıyordu. Yerleşim, yarımadaının en batı ucunda kurulmuştur. Şehir, Strabon'un zamanında ana karaya mendireklerle bağlı olan bir ada sayesinde biri açık, diğeri ise yirmi gemilik bir donanmayı alabilecek genişlikte kapatılabilen iki limana sahipti³⁶. Halkın bir kısmı bu ada üzerinde yaşıyordu. Bu şekilde savaş filolarının güvencesi altında bulunan şehir, doğudan da yarımadaının ana kara ile bütünleştiği en dar yerindeki savunma hattı ile müdafaa edilebiliyordu. Sahilin diğer kısımları ise çıkarmaya yapmaya pek elverişli değildi.

Pers hakimiyeti döneminde Karya'lılar yine kendi kralları tarafından idare edilmekle beraber senelik vergi veriyorlar, savaş zamanında ise gemi ve asker temin ediyorlardı³⁷. Bu dönemde, Pers hükümrânlığı altında satraplık olarak idare edilen Karya'daki şehirler tarafından kurulan millî birliğin ortak kutsal yeri Milas'taki Zeus Karios tapınağı idi³⁸. Milas, böylece bu konumu ile diğer şehirlere nazaran önemli

³² Buluç, Aynı makale, s. 5.

³³ Akarca, *Milas*, s. 57; S. Buluç, s. 5.

³⁴ Zekâî Eroğlu, *Muğla Tarihi*, İzmir 1939, s. 44.

³⁵ Seyahatnâme, c. IX, s. 226.

³⁶ Strabon, *Coğrafya*, s. 209-210.

³⁷ Zekâî Eroğlu, *Muğla Tarihi*, İzmir 1939, s. 47; Akarca, *Milas*, s. 58; Oktay Akşit, *Manisa Tarihi*, İstanbul 1983, s. 46.

³⁸ Buluç, aynı makale, s. 6.

bir siyasî ve dinî üstünlük elde etti. Bu dönemde, diğer satrapların Perslere isyanı sırasında Karya Satrapı Mausolos da Pers hakimiyetini tanımayıp istiklalini ilan etmişti³⁹. Yapılan savaşta Mausolos'un oğlu Piksodar'ın hatası yüzünden yenilen Karyalılar, kısa süre sonra, Bitez'e doğru ilerleyen Pers ordusunu yörenin dağlık ve pusuya elverişli topografyası içinde imha etme başarısı gösterdiler (M.Ö. 497)⁴⁰.

Hekotomnos hanedanından olan Satrap diğer Mausolos zamanında (tahta çıkışı m.ö. 377) Karya'da yapılan bazı idarî ve sosyal düzenlemelerin bölgenin iskân tarihi açısından önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Mausolos, Karya'yı Helenleştirme çabasına girişti ve bu maksatla ilk önce M.Ö. 360'da satraplık merkezini Milas'tan Halikarnassos (=Bodrum)'a taşıttı⁴¹. Bir çok eski Leleg şehrinin yerine geniş yerleşim yerleri kurdu⁴² ve Bodrum yarımadasındaki Leleg şehirlerinde yaşayan halkı Halikarnassos'a göçe zorladı⁴³. Mausolos zamanında Bodrum yarımadasında sekiz Leleg şehri bulunuyordu⁴⁴. Satraplığın yeni başkentini bir ticaret limanı haline getirme teşebbüsleri, büyük bir iskân politikası olarak gözükmektedir. Halikarnassos'un parlaması, bu siyasî ve idarî değişimin yanında, muhtemelen geniş çaplı göç ve iskân politikasından sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Aslında, bu şehrin Gökova körfezini kontrol edebilecek bir liman ve mevkiye sahip olması yanında, yarımadanın da idarî merkezi olabilecek coğrafi bir konumda bulunması, şüphesiz bu kararın alınmasında etkili olmuştur. Fakat bütün bunların yanında, başkent yapılan Halikarnassos'u geliştirmek maksadıyla yarımada üzerindeki diğer şehirler halkının göçe zorlanması, herhalde bu yerleşimleri tedricî bir çöküş dönemine sokmuş olsa gerektir. Nitekim sonraki dönemlere ait kaynaklarda, Bodrum yarımadası üzerinde ileri bir medeniyet seviyesine ulaşmış herhangi bir şehrin varlığına tesadüf edilememektedir. Bu gelişme, bölgelerin veya yerleşim merkezlerinin geleceği üzerinde, hakim siyasî otoritelerin idarî, dinî ve iktisadî tercihlerinin önemli etkisi olduğunun en güzel göstergelerinden biridir.

³⁹ Mehmet Özsait, "Anadolu'da Hellenistik Dönem", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1982, s. 280.

⁴⁰ Buluç, Aynı makale, s. 6.

⁴¹ Eroğlu, Aynı eser, s. 57; Akarca, *Milas*, s. 59; Buluç, Aynı makale, s. 7.

⁴² Buluç, aynı makale, s. 7.

⁴³ Azra Erhat, *Karya'dan Pamfilya'ya Mavi Yolculuk*, İstanbul 1979, s. 79.

⁴⁴ Akarca, *Milas*, s. 54.

Bu karışık dönem. Büyük İskender'in Anadolu'yu istilasına kadar devam etti⁴⁵. İskender, Karya'yı Persler zamanındaki idarî yapısı içinde bırakmış ve satraplık da eski kraliçe Ada'ya verilmişti⁴⁶. Fakat İskender'in ölümünden sonra halefleri arasında çıkan anlaşmazlıktan faydalanan Rodos, hakimiyetini Karya'nın iç kısımlarına kadar genişletti ve Stratonikeia ile Mobella (=Muğla) Rodos hakimiyetine girdi⁴⁷. Menderes vadisine ulaşan yol üzerindeki bu bölgenin zabtı, Rodos'a büyük bir avantaj sağlamıştı. Bir müddet sonra ise (M.Ö. 281) Karya sahil yerleşimleri, denizden gelen yeni bir tehlikeye maruz kaldı. İskender İmparatorluğu'nun taksiminde Mısır'a yerleşmiş olan Ptolemaioslar denizlere hakim olmak maksadı ile Karya sahillerindeki bazı şehirleri zabtettiler⁴⁸. Daha sonra Karya'yı ele geçirmeyi planlayan Makedonya Kralı Filip de amacına ulaşmak için de yine aynı yolu kullandı ve denize hakim olan Rodos'u yıpratmaya çalıştı⁴⁹. Bütün bu mücadelelerde görüldüğü gibi, uzunca bir sahile sahip olan Karya'ya hakim olmak isteyen bir siyasi gücün, deniz faktörünü gözardı etmesi mümkün olamamaktadır. Karya sahilleri için bütün dönemlerde, idarî, iktisadî, sosyal vb. açılardan denizciliğin ve denizden gelen tehlikelerin önemli olduğu bir yaşam biçimi vardır denebilir.

Karya'nın savaşlar, istilalar, yıkımlar ve göçlerle dolu karışık tarihi Roma devrine kadar devam etmiş, ancak bölgede istikrarı sağlayabilecek kadar uzun süre hakim olan Romalılar da Karya'ya gereği gibi huzur ve sükûn getirememişlerdir. Roma döneminde, M.Ö. 129'da Anadolu'da kurulan ilk eyalet olan Asia eyaletine dahil edilen Karya, M.S. 4. yüzyılda müstakil bir eyalet haline getirilmiştir⁵⁰. Bizans döneminde ise, İmparator III. Leon zamanında eyaletlerin yeniden tanzimi sırasında, yine tabii karakterine uygun olarak Kibiraioton Deniz Theması'nın içinde yer almıştır⁵¹.

Karya bölgesindeki yerleşme merkezlerinin oluşumunun çoğunlukla Roma dönemine kadar ve hatta daha öncesinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Şehirlerde Romalılara kadar çok tanrılı dinin karakterine uygun bir anıtsal yapılaşma varken, hristiyanlıktan sonra dinî yapıların işlevleri ve fizikî görünümleri de değişmiş.

⁴⁵ Eroğlu, *Muğla Tarihi*, s. 59-64.

⁴⁶ Eroğlu, Aynı eser, s. 69.

⁴⁷ Buluç, Aynı makale, s. 7.

⁴⁸ Akarca, *Milas*, s. 60.

⁴⁹ Eroğlu, *Muğla Tarihi*, s. 75; Akarca, *Milas*, s. 60.

⁵⁰ Akarca, *Milas*, s. 61.

⁵¹ Ömer Bakırer, "Ortaçağda Muğla", *Tarih İçinde Muğla*, (ed. İlhan Tekeli), Ankara 1993, 10.

bundan sonraki anıtsal mimarî de yeni din anlayışına uygun hale gelmiştir. Şimdi, Roma dönemi için iyi bir kaynak durumunda olan Strabon'dan takip ederek ve diğer kaynaklardan da destekleyerek Roma ve Bizans dönemi ile bölgenin Türklerin eline geçişine kadar olan dönemde, inceleme sahası içinde yer alan yerleşmeleri aktaralım.

Karya'daki şehirler hakkında da az çok bilgi veren Strabon'a göre iç kesimlerde zikre değer üç şehir vardır: Milas, Stratonikeia (=Eskihisar) ve Alabanda. Diğer yerleşimlerin, bu üçüne veya kıyıdaki diğer şehirlere bağlı olduğunu belirtmektedir⁵². Strabon tarafından bir Makedonyalılar yerleşmesi olduğu bildirilen Eskihisar'ın bu dönemde önemli bir dinî ve ekonomik merkez olduğu anlaşıyor. Şehirde iki tapınak vardır. Ünlü Hekateninki tapınağının Eskihisar'ın hemen kuzeyinde, bugünkü Turgut köyünün bulunduğu yerdeki antik Lagina (=Leyne) yerleşmesinde olduğunu ve burada her yıl düzenlenen festivale çok sayıda topluluğun katıldığını bildirmektedir⁵³.

Strabon'un bu tarihlerde gördüğü Milas ise daha gösterişlidir. Milas'ın "eski zamanda sadece bir köy olduğu" rivayetini aktardıktan sonra, şehrin Hekatomnos hanedanından gelen Karyalıların anavatanı ve ikâmetgâhı olduğunu söyleyerek bir başkent oluşuna dikkat çekmektedir⁵⁴. Şehir, hemen arkasında bulunan dağdaki (Sodra) ocaklardan elde edilen mavi damarlı mermerle inşa edilen portik ve tapınaklarla süslenmiştir. Aşağıdaki verimli ovanın yukarısında kule gibi bir tepe (Hisarlık) yükselmektedir⁵⁵. Fakat, Strabon Milas'ın "kayalığın hakim olduğu dik bir yokuşun eteğinde" kurulmasını "akılsızca" bulmaktadır. Strabon, herhalde aşağıda taşkınlara sebep olan Balavca deresi ile, dik yokuşun yukarısındaki kalenin sağladığı güvenlik ortamını gözardı etmiş olmalıdır. Diğer taraftan, Strabon'un sözünü etmeye değer bulduğu Alabanda şehri de Milas'ın kuzey kesiminde yine tepelerin eteğinde kurulmuştur⁵⁶.

Milas'ın 14 km kadar güneydoğusunda, bugünkü Aşağı ve Yukarı Kalınağıl köyünün yakınlarında da yerleşmeler vardır. Yukarı Kalınağıl köyünde dağlar arasındaki Sinuri mabedinde Karların ilahı Sinuri'ye ibadet ediliyordu. Mabedin

⁵² Strabon, Coğrafya, s. 214.

⁵³ Strabon, Aynı eser, s. 217.

⁵⁴ Strabon, Aynı eser, s. 215.

⁵⁵ Strabon, Aynı eser, s. 214.

⁵⁶ Strabon, şehrin "küfelerle yüklü bir eşek görünümünde" olan "iki tepenin eşliğinde" bulunduğunu bildirmektedir (Aynı eser, s. 217).

yanında ve biraz uzağındaki iki iskân merkezinden biri Hiea-kome, yani Kutsal Köy olarak anılıyordu. Hıristiyanlık devrinde bu mabed kiliseye çevrilmişti⁵⁷. Bu dağlık bölgenin ve mabedin bulunduğu alanın, döneminde kutsal bir alan olarak iskân edildiği anlaşılmaktadır. Yine tapınağı ile meşhur başka bir yerleşme olan Labranda da, Milas'ın 15 km. kadar kuzeyinde bugünkü Kargıcak köyünün bir saat kadar daha yukarısında bulunmaktadır. Milas ovasına, Bodrum dağlarına, adalara kadar görüş açıklığı olan, ormanlık içindeki bu yerleşmeyi kutsal yapan özelliklerden birisi de bol ve nefis suları olmuştur. M.Ö. 4. yüzyılda Karya satraplığı zamanında Labranda'da büyük bir imar faaliyeti yaşanmış, tapınak, hamamlar, çeşmeler vb. binalar inşa edilmiştir⁵⁸. Depolar, klüp binaları, rahip evleri, meydanlar, kale vb. yapılarla Labranda'nın dönemin önemli yerleşmelerinden biri olduğu anlaşıyor.

Antik dönemde, Milas'ın kuzeyinde Çomakdağ ve Beşparmak dağları silsilesi üzerinde de yoğun bir yerleşme olduğunu gösteren harabeler mevcuttur. Bunlardan bugünkü İkiztaş köyünün batısında bir antik köy harabesi vardır. Bunun biraz kuzeybatısında bugünkü Narhisar köyünün bulunduğu yerde ise antik dönemin Narasa şehri yer almaktaydı. Yine bu mevkiin biraz kuzeybatısında bugün Viran olarak anılan köyün doğusunda Asar denilen mevkide etrafı çift surla çevrilmiş oldukça büyük bir yerleşme vardır. Sur dışı yerleşmenin de görüldüğü sahanın güneydoğusunda Kabacaagaç isimli mevkiin de iskân edildiği ve burada ziraat yapıldığını gösteren setlemeler bulunmaktadır⁵⁹. Antik dönemin küçük bir şehri olan Olymos Milas'ın 8 km. kuzeybatısında bugünkü Kafaca köyünün bulunduğu alanda idi.⁶⁰ Suya bağlı diğer bir yerleşme olan Hydaı ise, Milas'ın batısında Sodra dağının arkasında Sarıçay'ın suladığı Yaşyer ovasının batı kenarında yer alıyordu. Suyun şehir halkının hayatında ne kadar önemli yeri olduğunu burada bulunan bir sikke göstermektedir. Bu paranın üzerinde, şehrin önünden geçen Sarıçay'ı temsil eden sakallı bir nehir ilahı yer almaktadır. Tepede kalesi, ovada ise Apollon ve Artemis tapınakları bulunmaktadır⁶¹. Milas'ın kuzeybatısında Karakuyu dağının önüne kurulmuş olan küçük Khalketor şehri ise üç kalenin güvencesi altında bulunuyordu⁶². Milas'tan 12 km. kadar uzakta, Selimiye vadisinin kuzeyinde tepelerin eteğinde

⁵⁷ Akarca, *Milas*, s. 122-123.

⁵⁸ Akarca, *Aynı eser*, s. 124-128.

⁵⁹ Akarca, *Aynı eser*, s. 128-129.

⁶⁰ Akarca, *Aynı eser*, s. 132.; Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 18.

⁶¹ Akarca, *Aynı eser*, s. 130.

⁶² Akarca, *Aynı eser*, s. 133.

kurulmuş olan Euromos⁶³ da. Milas'ı antik liman şehri Balat'a bağlayan yolun üzerinde yer almaktadır.

Milas'ın batısında bugünkü Güllük körfezinin kuzey kıyısında yer alan İassos şehri, karaya yakın kayalık küçük bir ada ile bu adanın karşısındaki sahilde kurulmuştur. Adanın küçük ve kayalık olması, karadaki sahanın da dağlık oluşu sebebiyle fiziken pek gelişmemiştir. Bu yüzden şehirde ticaret ve balıkçılık önem kazanmıştır. Şehrin Yunanistan'dan Argos'tan gelen göçmenler tarafından kurulduğu ve liderleri İassos'un ismine izâfeten bu adı aldığı kaydedilmektedir. Adanın etrafı 2.400 m. uzunluğunda bir surla çevrilmiştir. Ada ile batı kara arasında tabii bir coğrafi durumdan meydana gelmiş olan ve karşılıklı iki dalgakıranla kapatılmış bulunan liman, adanın tam tepesindeki bir kalenin koruması altındadır⁶⁴.

Bu liman yerleşmesinin biraz güneyinde Güllük körfezinin girişinde, denizin karaya doğru ince ve derin bir şekilde girdiği koyun kenarında, bugünkü Varvil köyünün yakınında antik Bargylia şehri kurulmuştur. Yerleşim, koya hakim, çift zirveli küçük bir tepe üzerindedir⁶⁵. Bu şehrin önünden doğuya doğru uzanan Varvil ovasının sonunda 300 m. yükseklikteki bir dağın üstünde kurulan Kindya şehri ise bu konumuyla, batıda Bargylia şehri ile ovasına ve Güllük körfezine, kuzeyde Ağaçlıöyük ovasına, güneybatıda ise Karaova mıntıkasına hakimdir. Şehrin etrafı surlarla çevrilmiştir ve ortasında ayrıca bir iç kale bulunmaktadır⁶⁶. Bu yerleşmenin doğusunda, bugünkü Kuzyaka köyünün biraz güneyinde bulunan Kildara şehri, bugün Kuzyaka, Balcılar, Hasanlar ve Kısırlar köylerinin sıralanmış olduğu ovayı kontrol edebilmektedir. Kalesi ise biraz kuzeydoğuda 490 m. yüksekliğindeki Asar dağın üstündedir⁶⁷. Buradan doğuya doğru gidildiğinde, Milas'ın 29 km. güneyinde, bugünkü Karacahisar köyünün doğusunda çift zirveli çamlı bir tepenin üzerinde Hydisos şehri vardır. Şehrin etrafı muhtemelen m.ö. 3. yüzyılda inşa edilmiş bir surla çevrilidir⁶⁸. Güneyde, 14 km²'lik verimli sahil ovasında ise tarihi Keramos (=Kerme, Gereme, Ören) şehri kurulmuştur⁶⁹. Gökova körfezi boyunca Gereme ovasından

⁶³ Akarca, Aynı eser, s. 134.

⁶⁴ Akarca, Aynı eser, s. 148-156.

⁶⁵ Akarca, Aynı eser, s. 160; Strabon, Coğrafya, s. 213.

⁶⁶ Akarca, Aynı eser, s. 165-166.

⁶⁷ Akarca, Aynı eser, s. 168.

⁶⁸ Akarca, Aynı eser, s. 169.

⁶⁹ Akarca, Aynı eser, s. 170; Strabon da Keramos'tan küçük bir kasaba olarak bahseder (Coğrafya, s. 209).

başka bir ovanın bulunmaması ve dağların iç kesimlere başka yerlerden geçit vermemesi, bu sahanın eski zamanlardan beri kesintisiz olarak iskân edilmesini sağlamıştır. Diğerleri gibi bu şehrin etrafı da surlarla çevrilmiştir.

Bodrum yarımadasının en batı ucunda antik Myndos şehri yer almaktadır⁷⁰. Burası, ilk kurulduğunda kıyıdan biraz içeride iken, m.ö. 4. yüzyılda Karya satrapi Mausolos tarafından biraz ileriye, kıyıya şimdiki Gümüşlük köyünün bulunduğu yere göçürülmüştür⁷¹. Bugünkü duruma göre, şehrin bir kısmının büyük bir deprem sonucu deniz altında kaldığı anlaşılmaktadır⁷².

Araştırma sahasının Muğla kısmında arkeolojik kazı yapılmadığından bu bölgedeki eski yerleşmeler hakkında yeterli bilgi edinilememektedir. Muğla'nın adı antik dönemde Mobella olarak geçmektedir⁷³. Bu ismin geçtiği yazıt, şehrin Rodos hakimiyetinde bulunduğu döneme aittir. Ancak, şehirde Karya prensi Peksador'a ait bir sikkenin ele geçirilmiş olması, yerleşme tarihini m.ö. 5. yüzyıla kadar götürebilmeyi mümkün kılmaktadır⁷⁴. Muğla'nın güneyinde yer alan karstik şekiller içinde de eski çağlardan beri yerleşmenin var olduğunu gösteren izlere rastlanmaktadır. Antik dönemin Pisye'si, bugün Muğla yakınında Pisi (=Yeşilyurt) ismini taşıyan polye içinde bulunuyordu⁷⁵. Bugünkü Yerkesik köyünün bulunduğu polyede düzenli ve sürekli bir şehirleşme olmadığı.⁷⁶ Karya'lılar dönemindeki yerleşmenin ise önemsiz olduğu vurgulanmaktadır⁷⁶. Ancak, eski çağlarda yerleşmeye sahne olmuş bugünkü Kazancı ve Akçakavak arasında yer alan ve yazları pek serin olduğu için tercih edilen "Yerkesik yaylası"nın⁷⁷ antik dönemden beri insanları çektiği anlaşılmaktadır. Yerkesik'in biraz güneybatısında kalan Yenice köyünün bulunduğu sahada rastlanan Karya dönemi yerleşme izleri, bu 8 bin dekarlık "alüvyal ova"nın da ilk çağlardan beri iskân edildiğini göstermektedir⁷⁸.

⁷⁰ Strabon, *Coğrafya*, s. 213.

⁷¹ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihî Yer adları*, İstanbul 1993, s. 592.

⁷² *Muğla 1973 İl Yıllığı*, İzmir 1973, s. 228.

⁷³ Ramsay, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, s. 474; Eroğlu ise, Muğla'nın bulunduğu yerdeki eski şehri "Alinda" olarak isimlendirmektedir (Zekâî Eroğlu, *Muğla Tarihi*, s. 138).

⁷⁴ Buluç, Aynı makale, s. 8.

⁷⁵ Pisi'nin bazı haritalarda Kığı ismiyle gösterildiği hakkında bkz. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 474.

⁷⁶ Ünal Türkeş, *Muğla İli Toplum Yapısı Araştırmaları (Yerkesik)*, İstanbul 1971, s. 25.

⁷⁷ Türkeş, Aynı eser, s. 78.

⁷⁸ Türkeş, Aynı eser, s. 205.

Keramos'un biraz batısında, denize doğru uzanmış bir burunda (Akbük) rastlanan tarihi sarnıç ve kale kalıntıları, sahilin bu kesiminde de eski dönemlerde yerleşme olduğunu göstermektedir⁷⁹. Gökova körfezinin sonuna doğru, güney kıyı üzerinde Gelibolu deresinin denize ulaştığı limanın batı tarafında yer alan Şehir adası'nda (=Kedrai -Sideri, Şehiroğlu) da antik döneme ait yapılar yer almaktadır. Adada, m.ö. 4. yüzyıldan kalma at nalı biçiminde sahnesiz bir tiyatronun bulunması, yerleşmedeki medeniyetin seviyesini göstermektedir⁸⁰.

Araştırma sahasında yaşanan tarih ve iskân hakkında fikir verebilmek için buraya kadar genel hatlarıyla kaleme alınan kısımdan da rahatça anlaşılabileceği üzere, Türklerin bölgeye ilk defa geldikleri XI. yüzyılın sonlarına kadar olan dönemde⁸¹, Karya bölgesinde yoğun bir yerleşmenin yaşandığı görülmektedir. Sahanın dağlar ve vadilerle kaplı oldukça arızalı topografyasına rağmen, yerleşmeye müsait her alan insanlar tarafından iskân edilmiş gibidir. Bu tarihe kadar olan iskânın mahiyeti incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılabilir: Yerleşmeler, hemen hemen aynı özelliklere sahip coğrafi alanlarda gerçekleşmiştir. Genellikle akarsu yakınları tercih edilmiş, ovalarda ise kenarlara yerleşilmiştir. Labranda, Hydai, Milas, Muğla, Kildara şehirleri ile, Yerkesik ve Yenice polyelerindeki yerleşmeler buna örnek olarak gösterilebilir. Bu tür yerleşmelerde, ovaya hakim yüksek noktalar seçilmiştir. Kildara ve Kindya şehirleri, civarlarındaki ovaları ve körfezi kontrol etmektedirler. Yerleşmelerin hemen hepsinin ortak özelliği, bir kalenin güvencesi altında bulunma ihtiyacı ve çoğunun da etrafının -bazen çift- surla çevrilmiş olmasıdır. Bölge içi ve bölge dışı yolların üzeri ve yol kavşakları da topografyanın izin verdiği ölçüde yerleşmeye sahne olmuştur. Milas, Muğla, Eskihisar, Yatağan, Euromos ulaşım açısından önemli noktada bulunan yerleşmelerdendir. Kıyı kesimlerindeki yerleşmelerde ise, korunmalı limanlara sahip olma özelliği ön planda gözükmektedir. Knidos, Halikarnassos, Keramos, Myndos, Bargylia, İassos gibi şehirlerin hepsinin iyi birer limanı ve bu limanı koruyabilecek konumda kalelerinin olması dikkati çekmektedir. İç kesimlerde ova ve akarsu kenarlarında kurulmuş olan şehirlerde ziraî faaliyetler ana ekonomik uğraş iken, kıyı yerleşmelerinde balıkçılık ve ticaret önde

⁷⁹ Türkeş, Aynı eser, s. 196.

⁸⁰ Türkeş, Aynı eser, s. 197.

⁸¹ Türklerin Malazgirt zaferinden sonra süratle Anadolu'yu fethettikleri sırada 1079'larda Karya da ele geçirilmişti (Paul Wittek, **Menteşe Beyliği, 13-15 inci Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik** -Çev. O. Ş. Gökyay-, Ankara 1986, s. 3.)

gelmektedir⁸². Antik dönem yerleşmelerin çoğunun, kale, agora, tapınak, tiyatro, depo, klüp binaları, meydanlar, çeşmeler, vb. şehrsel unsurlarla bezenmiş olduğu görülmektedir. Çoğu yerleşmede belirli bir medeniyet seviyesine ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu yerleşmelerden çoğunun, siyasî, idarî, coğrafi, güvenlik vb. gibi olumsuz sebeplerle varlıklarını devam ettiremedikleri ve zamanla terkedilerek harabe haline dönüştüğü görülmektedir.

Bölgede Bizans döneminde de bazı imar ve iskân faaliyetleri yapıldığını gösteren emâreler bulunsa da⁸³, "Karya sahillerindeki medeniyetin eskiden daha yüksek olduğu halde, Roma ve Bizans dönemlerinde" yavaş fakat büyük bir çöküşe girdiği kaydedilmektedir⁸⁴. Bizans-Sasani-Arap çekişmesinden, Anadolu'nun geneli olduğu gibi Karya bölgesi de etkilenmişti. 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'yu kısa sürede ele geçiren Türkler, Ege kıyılarında da kuvvetli bir şekilde tutundular. Çaka Bey'in 1081-1090 yıllarında Ege denizindeki faaliyetleri sırasında,

⁸² Bugünkü Güllük körfezinde yer alan antik İassos şehrinde yapılan balıkçılık ve makbul bir karides cinsi için bkz. Akarca, *Milas*, s. 148; yine Marmaris'in güneyindeki Serçe limanında, Bozburun yarımadasının doğu kıyısındaki Söğüt mevkiinde Arap adasında, Bodrum Yassıada civarında, Fethiye'nin güneyindeki Kötü Burun civarında, Fethiye körfezinin batı yakası ucundaki Kurdoğlu burnunda, antik Knidos şehri ile Datça arasındaki Divan burnunda, Güllük körfezinin biraz kuzeyinde Kazıklı limanı açığındaki Toprakada'nın kuzeyinde yapılan sualtı araştırmalarında tesbit edilen hurda cam ve amphora yüklü batıklar için bkz. Cemal Pulak, "1984 Yılı Aydın, Muğla ve Antal İleri Sualtı Araştırmaları", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, III. Araştırma Sonuçları Toplantısı (Ankara, 20-24 Mayıs 1985)*, Ankara, Tarihsiz, s. 35-47. Batıklar, m.ö. 4. yüzyıl ile m.s. 11. yüzyıl arasına tarihlendirilmektedir. Hurda cam yüklü batıkların Suriye limanlarından gelip Korint'teki cam fabrikalarına gitmekte oldukları tahmin edilmektedir. Yunan, İstanköy ve Bizans yapısı olduğu tesbit edilen amphoraların ise bölgesel limanlar arasındaki ticarete konu oldukları düşünülebilir. Ayrıca Cemal Pulak ve ekibine Mandalya (Güllük) körfezindeki batıklarla ilgili ihbarlar da gelmiştir (bkz. s. 42). Bodrum'un kuzeybatısındaki Yalıkavak limanı açığındaki Küçükkişeme adası civarında ve genel olarak Menteşe sahillerinin diğer kesimlerinde tesbit edilen diğer batıklar ve elde edilen malzemeler için ayrıca bkz. Cemal Pulak, "1985 Sezonu Sualtı Araştırmaları", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı (Ankara, 26-30 Mayıs 1986)*, s. 79-88. Bu bilgiler, Menteşe limanlarında binlerce yıldır devam eden hem bölgesel, hem de bölgelerarası ticareti ortaya koyduğu gibi, sözkonusu sahillerdeki burun, kaya, sığlık ve ada gibi coğrafi unsurların, antik devirdeki yelkenli gemilere ne büyük tehlikeler oluşturduklarını da gözler önüne sermektedir.

⁸³ Milas ovasında bulunan iki katlı su kemerleri Bizans döneminin başlarına aittir. Şehir içinde bir çok kollara ayrılan bu kemerlerin inşasında antik devşirme malzemeler kullanılmıştır (Akarca, *Milas*, s. 91). Hristiyanlık döneminde, şehirde yeni mabedler yapılmak yerine, eski Augustus ve Roma mabedinin kiliseye çevrildiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Çine çayının aktığı vadide yapılan araştırmalarda, bu bölgede Bizans dönemi yerleşmelerine ait bazı duvar kalıntıları, tuğla, taş ve moloz ve freskolara rastlanmıştır (Yıldız Ötügen, "Yatağan İlçesine Bağlı Yava Köyü Yakınlarındaki Bizans Freskoları. I. İkonografik İncelemeler", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, VII, 1976-77, İstanbul 1977, s. 89).

⁸⁴ Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 472.

İzmir, Midilli, Sakız, Sisam ve Rodos adalarını ele geçirdiği bilinmektedir⁸⁵. Bu akınlardan Karya bölgesi de etkilenmiş olmalıdır. Çaka Bey'in 1092-1093'de ölümünden sonra tekrar Bizanslıların eline geçen bu bölgeler, Moğol istilası sebebiyle bir kere daha fakat kesif bir şekilde Türklerin akınlarına maruz kaldı. Bu akınlar karşısında, Bizans savunma sistemi bozuldu, ücretlerini alamayan sınır birlikleri yerlerini terkedip gittiler⁸⁶.

1220 senelerinde beri devam eden Moğol istilası sırasında Anadolu'nun batısına sadece aşiretler ve savaşçı unsurlar değil, aynı zamanda Maverâünnehir, İran, Azerbaycan ve Iraktan kaçan dervişler, şehirli unsurlar ve Selçuklu idarecileri de gelmişti⁸⁷. Yeni gelen Türkmen aşiretleri, Selçuklular tarafından bilhassa "uç"lara yani devletin batı sınırlarına gönderiliyordu ve bu sınır boyundaki Türkmenlere "uç Türkmeni" deniyordu⁸⁸. Bu Türkmenlerden Köyceğiz-Denizli-Uşak bölgesine gelenlerin nüfusunun iki yüz bin çadıra yakın olduğu rivayet edilmektedir⁸⁹. Türk aşiretlerinin akınları karşısında yerli halk yerlerini terkedip gidiyor, bölge yavaş yavaş ıssızlaşıyordu. Türklerin Bizans'tan kopardıkları ilk arazi, 1261'den itibaren ele geçirdikleri Karya bölgesi idi⁹⁰. Türkmenler, Trachia (Tarahya, Bozburun yarımadası), Stadia (Dadya), Strobilos (Sıravolos, Bodrum yarımadası) mıntıkalarını 1269 yılında ele geçirmişlerdi⁹¹. Böylece daha bu tarihlerde Karya bölgesinin en uç noktalarının yoğun bir şekilde Türkmen aşiretleri tarafından iskân edildiği anlaşılmaktadır. 1300 yılı civarlarında, bir kaç yer hariç bütün Anadolu Türklerin eline geçti ve Türk reisleri araziyi aralarında paylaştılar⁹². Karya bölgesi de Menteşe Bey'in idaresindeki Türkmenler tarafından fethedildi ve bölge bundan böyle bu

⁸⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1984, s. 60, 94; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi* (terc. F. Işıltan), c. I, Ankara 1986, s. 51, 56.

⁸⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (çev. F. Işıltan), Ankara 1986 (2. baskı), s. 453.

⁸⁷ Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Belleten*, c. XXIV, sayı 96, s. 567-593; Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İÜİFM*, c. XI, s. 1-4, İstanbul 1949-50, s. 533.

⁸⁸ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, 1969, Ankara 1970, s. 4.

⁸⁹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 47; Batı Anadolu'daki Türkmen nüfus yoğunluğu hakkında bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 304-330.

⁹⁰ Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 24.

⁹¹ Pachymeres'ten naklen Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 25-26.

⁹² Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 454; Wittek, Aynı eser, s. 17. Wittek, Türklerin Batı Anadolu'yu fethettikleri sırada, iki asırlık yerleşme sayesinde, bu topraklara zaten her bakımdan iyice alışmış olduklarını belirtiyor (Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zabtına (1402-1455)", *Belleten*, c. VII sayı 27, s. 559.)

isimle anılmaya başlandı. Batı ve güneybatı Anadolu bölgelerinin fethinin tamamlanması, bölgedeki Türk-Bizans çatışmalarını bitirmiş ve daha istikrarlı bir ortamın doğmasını sağlamıştı. Bu şekilde, şehirli unsurlar batı bölgelerine daha emniyet içinde gelebiliyorlardı. Doğudaki olumsuz şartlardan dolayı nüfus kaybına uğrayan şehirler, nüfuslarının önemlice bir bölümünü batıda Türklerin eline yeni geçen şehirlere kaptırmışlardı⁹³.

Menteşe dağlık bölgesi, Türkmenler için, gizlenmeye, savunmaya ve yeni yurt edinmeye müsait topografyası yanında, Orta Anadolu'ya oranla daha zengin bitki kültürüne sahip oluşu yüzünden hayvanları için de cazip bir bölgedir. Yükselti ve yerçekimleri, büyük hayvan sürüleri besleyen aşiretler için hem kışlak hem yaylak olmaya uygun mekânlar ihtiva etmektedir. Türkiye'nin diğer bölgelerinde yaylak ve kışlaklar arasındaki mesafeler yüzlerce kilometreyi bulduğu halde, Mentese bölgesinde iklimin ve topografyanın etkisiyle bu uzaklık en fazla 20 kilometreye çıkmaktadır⁹⁴. Bu yüzden, Mentese'nin en ücra köşesine kadar cemaatlerin yayılmadığı alan kalmamıştır. Akarsu boyları, vadi dipleri ve deniz kıyısındaki ovalar nisbeten yumuşak iklime sahip oldukları için kışlak mevkileri olarak kullanılmış, yaylalar, dağlar, platolar orman kenarları ise yaylak mevkileri olarak seçilmiştir. Topografik unsurları ayrıntılarıyla gösteren haritalar incelendiğinde, yaylak ve kışlak olarak gösterilen mevkilerin ne kadar geniş alana yayıldığı görülmektedir. XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde kayıtlı çok sayıda cemaatin hâlâ göçebe olarak yaşadıkları gözönüne alınırsa, Mentese bölgesinin fethinden sonra da bunların hemen yerleşik hayata geçmedikleri, şehirlere yerleşen kesimin çoğunun yine doğudan gelen şehirli unsurlar oldukları anlaşılır. Mentese'deki köy yerleşmeleri, antik köylerin üzerine olmamış, bunların yakınında uygun mevkilere yeni yerleşim merkezleri kurulmuştur.

Bölgenin Türklerin eline geçişi, şehirlerin sosyal ve fizikî yapılarında da bir dönüşümü başlatmış ve bölgenin yeni hakimleri, ele geçirdikleri şehirleri sahip oldukları kültürün izlerini taşıyan eserlerle donatmaya başlamışlardır. Milas, 1291'de darbhanesinde Selçuk Sultanı adına para basılan⁹⁵ bir başkenttir. İbn-i Batuta'nın bölgeyi ziyareti sırasında⁹⁶ (1332) uğradığı Milas, cami, zaviye, mescid gibi İslam

⁹³ Uğur Tanyeli, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. yy)*, İstanbul 1987, s. 105.

⁹⁴ Ünal Türkeş, *Yerkesik*, s. 51.

⁹⁵ Wittek, Aynı eser, s. 47.

⁹⁶ İbn-i Batuta *Seyahatnamesi* (Terc. Mehmed Şerif), İstanbul 1338-40, I, 321.

kurumlarının inşası ile yeni bir iskân dönemine girmiştir. Bu tarihlerde, yeniden inşa edilmekte olan Peçin şehrinde de bir yoğun bir imar faaliyeti gözlemlenmektedir. İbn-i Batuta, Menteşe Beyi Orhan Bey'in Peçin'deki sarayında ikâmet ettiğini bildirmektedir. Ayrıca şehirde güzel binalar ve mescidler inşa edildiğini aktarmakta. Orhan Bey'in yaptırdığı cami (Ulu Cami) henüz inşa halinde olduğunu kaydetmektedir⁹⁷. Muğla ise, aynı tarihlerde Orhan Bey'in oğlu İbrahim Bey'in idaresi altında bir şehirdir⁹⁸. Bir hanedan üyesinin yönetimi altında bulunması, Muğla'nın önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Bu tarihler, Menteşe bölgesinin, yeni sahiplerinin elinde büyük bir imar faaliyeti içinde bulunduğu dönemlerdir. Bölgede yaklaşık ik yüz yıldır süren siyasî ve idarî belirsizliğin ortadan kalkması, güven ve istikrarın sağlanması, bölgenin yeni bir iskân süreci içine girmesini sağlamıştır. Menteşe beylerinin Venedik'le ticarî ilişkilere girmesi⁹⁹ de beylik şehirlerinin iktisadî açıdan gelişimine önemli katkıda bulunmuştur. Menteşe bölgesine Türkmen aşiretlerin yoğun iskânı, imar faaliyetlerinin yaşanması, istikrarın sağlanması gibi faktörler sonucunda Menteşeoğullarının askerî gücü de oldukça artmıştı. XIV. yüzyılın ortalarında Menteşeoğullarının yüz bin süvari kuvvetinin bulunduğu rivayet edilmektedir¹⁰⁰. Aynı şekilde, 1364 tarihinde Menteşe beyinin iki yüz kadırgalık bir donanmaya sahip olduğunu ve Rodos'a sefer yapmak isteyen Memluk hükümdarına yardım için haber gönderdiğini Memluk kaynakları bildirmektedir¹⁰¹. Bu tarihten yaklaşık 44 sene kadar önce, bizzat Menteşe Beyi Orhan Bey'in Rodos'u işgal ve iskân niyetiyle harekete geçtiği anlaşıyor. Orhan Bey, Rodos şövalyeleri tarafından kovulmuş müslümanları toplayıp, ihtiyaçları, kadınları ve çocukları yolda giderken zabtettiği Episkopia adasına bırakmış ve donanmayla Rodos üzerine yürümüştür. "Kadınların ve çocukların beraber alınması, devamlı bir işgalin ve adanın iskânının düşünülmüş olduğunu gösterir"¹⁰².

Menteşe beyliği döneminde, kır kesimindeki iskân hakkında yeterli bilgiler bulunmamaktadır. Ancak, vakıf defterlerindeki kayıtlar yine de bu dönemdeki kır

⁹⁷ İbn-i Batuta, *Seyahatnâme*, c. I, 322.

⁹⁸ İbn-i Batuta, Aynı eser, s. 321.

⁹⁹ Menteşeoğullarının Venedik'le yaptığı ticaret ve anlaşma metinleri için bkz. Elizabeth A. Zachariadou, *Trade and Crusade, Venetian Crete and The Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Venice 1983.

¹⁰⁰ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1984, s. 143.

¹⁰¹ Makrizî, *Kitabüs's-sülûk*'dan naklen Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 145.

¹⁰² Witek, *Menteşe Beyliği*, s. 64.

yerleşmelerinin mahiyeti hakkında kısmî bilgiler vermektedir. Bu kayıtlara göre kırlardaki iskân hakkında genel olarak şunlar söylenebilir: Kır kesimindeki iskân faaliyetleri, aşiretlerin karakteristik özelliğine uygun olarak çoğunlukla göçebe bir mahiyet göstermektedir. Bir çok cemaat, hemen her uygun mîntıkada kendilerine yaylak ve kışlak mahaller bularak, bu mevkiiler arasında dönemlik yerleşmeler kurarak iktisadî faaliyetlerini devam ettirmişlerdir¹⁰³. Köy yerleşmeleri ise, eski yerleşimlerin üzerine olmamış, bunların yakınlarında gerçekleşmiştir. Bu köyler kurulurken, antik yerleşmelerdeki yapı malzemelerinden oldukça faydalanılmıştır. Köylerde veya civarlarında bolca rastlanan ahî zaviyeleri, buralardaki iskânın ilk nüvesinin bu kurumlar tarafından atıldığını göstermektedir¹⁰⁴.

Menteşe beyliğinin Osmanlılar tarafından ilk defa zabtedildiği 1389-1392 yıllarına kadar¹⁰⁵ bu bölgedeki şehir ve köyler, gerek hanedan üyeleri ve ümeranın, gerekse halkın ileri gelenleri tarafından inşa edilen cami, mescid, zaviye, medrese, mektep, hamam, çeşme, han, kervansaray vb. gibi sosyal ve dini kurumlarla donatılarak imar, bayındırlık ve iskân açısından önemli bir gelişme kaydetmişlerdi¹⁰⁶. Etnik ve dinî açıdan kendilerinden farklı olmayan bu yeni hakimlere karşı halk tarafından ciddî bir mukavemet gösterilmemesi¹⁰⁷, bölgenin harab olmasını önlemiştir¹⁰⁸. Mentese sancağına yönetici olarak atanan Firuz Paşa, Milas'ta kendi adına abidevî bir cami yaptırarak¹⁰⁹ imar faaliyetine devam etmiştir. Fakat 1402'de yapılan Ankara Savaşı'nda Osmanlıların mağlup olması üzerine, diğer

¹⁰³ İlk fethedilen yerlerin iskânında göçebelerin oynamış oldukları önemli rol için bkz. Faruk Sümer, "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar", *Belleten*, c. XII, sayı 47, Ankara 1948, ss. 575-614.

¹⁰⁴ Kır kesiminin iskânı hususunda ahi zaviyeleri ve bunların kurucuları Türk dervişlerinin önemi hakkında bkz. Uzunçarşılı, *Sürgünler*, s. 535-537.

¹⁰⁵ Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 86.

¹⁰⁶ Mentese bölgesinde 700/1300-1301 senelerinden sonraya ait eserler için bkz. Hafız Kadri "Menteşe'de Menteşelilerden Sonraki Âsâr", *TOEM*, c. V, 1330, s. 308-317; Mentese Beyliği dönemine ait eserlerin incelendiği bir çalışma için bkz. Remzi Duran, "Menteşe Beyliği Mimarisi", - *Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, basılmamış doktora tezi-, İzmir 1995.

¹⁰⁷ Feridun M. Emecen, "Saruhanogulları ve Mevlevilik", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, İstanbul 1995, s. 284; Emecen, "Beylikten Sancağa: Batı Anadolu'da İlk Osmanlı Sancaklarının Kuruluşuna Dair Bazı Mülâhazalar", *Belleten*, sayı 217, Ankara 1996, s. 91; Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman* (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 1991, s. 114.

¹⁰⁸ Karamanoğullarının Osmanlılara karşı direnmesi ve bölgenin zabtının uzun sürmesi, Konya, Larende ve çevresinin harab olmasına yol açmıştı (Osman Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara 2001, s. 40-43).

¹⁰⁹ Hafız Kadri, "Menteşe Emâretine Aid Âsâr-ı Kadime", *TOEM*, c. V, 1330, s. 57; Suut Kemal Yetkin, *İslam Mimarisi*, Ankara 1959, s. 349.

beyliklerde olduğu gibi MenteŖe toprakları da Timur tarafından yine eski hanedana geri verilerek beylik tekrar ihdas edilmiŖtir¹¹⁰.

Beyliğin baŖına ikinci defa geçen İlyas Bey, Balat, Milas ve Pein'de yeniden imar faaliyetine baŖlamıŖ¹¹¹, fakat Osmanlıların toparlanarak Anadolu'daki eski beylik topraklarını tekrar ele geçirdikleri sırada MenteŖe beyliği de zabtedilerek¹¹² aynı ismi taŖıyan bir Osmanlı sancağı haline getirilmiŖtir¹¹³.

¹¹⁰ Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zabtına", s. 571.

¹¹¹ Balat'taki imaret inŖası (Wittek, **MenteŖe Beyliği**, s. 91); keza, İlyas Beyin Milas ve Pein'deki imar faaliyetleri için bkz. Birinci Bölüm, YerleŖme Merkezleri: Beylik Mirası Üç BaŖkent: Muğla, Milas, Pein bahsi.

¹¹² MenteŖe beyliğinin zabtı, II. Murad döneminde tamamlanmıŖ görünmekteyse de, (Emecen, "Beylikten Sancağa", s. 88; Atsız, "Hicri 858 Yılına Ait Takvim" **Selçuklu AraŖtırmaları Dergisi**, IV, Ankara 1975, s. 262), II. Murad'ın 1451'de vefaatından sonra Karamanoğlu'nun eski beylik topraklarına eski beylerin haleflerini gönderme gayreti üzerine, II. Mehmed Karaman seferine çıktığı zaman Anadolu Beylerbeyi İŖhak PaŖa da bu yeni müddeilerin üzerine yürüyüp MenteŖe'de İlyas Bey adındaki Ŗahsı malup ederek MenteŖe topraklarını itaat altına almıŖtır (Wittek, **MenteŖe Beyliği**, s. 103-104).

¹¹³ Emecen, "Beylikten Sancağa", s. 88-90.

I. BÖLÜM

YERLEŞME MERKEZLERİ

BEYLİK MİRASI ÜÇ BAŞKENT: MUĞLA, MİLAS, PEÇİN

A- FİZİKİ YAPI VE ŞEHİR DOKUSUNUN OLUŞUMU

1- Muğla:

a- Tabii savunma mekânları: Dağlar

Denizden 650 metre yükseklikte olan Muğla şehri, etrafı dağlarla çevrili bir ovanın kenarında bulunmaktadır. Yerleşim, kuzeyde Hisardağ (Asar-tepe) ve Kızıldağ; güneyde Kestane; doğuda Yılanlı ve batıda Marıçalı dağları ile kuşatılmış olan bu geniş düzlüğün kuzey kısımlarında, Hisardağ ve Kızıldağ'ın eteklerinde gerçekleşmiştir. Ovadan güneydeki deniz kıyısına kadar-olan bölge ise, kuzeyden güneye doğru meyilli ve basamaklı bir şekilde alçalan bir plato şeklindedir¹¹⁴.

Şehirlerin korunma endişesiyle kale ve surlar içinde geliştikleri Bizans döneminden önce, Romalılar zamanında, yerleşmelerin tepelerden aşağılara doğru

¹¹⁴ Selami Gözenç, "Muğla-Gökova Arasında Coğrafi Müşahedeler", *Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, c. VIII, sayı 14'den ayrı basım, İstanbul 1964, s. 209, 212; Muğla ovası, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda 12 km uzunlukta ortalama 4 km genişlikte, etrafı dik yamaçlarla çevrili, tabanı oldukça düz olan geniş, kapalı bir alandır (Gözenç, Aynı eser, s. 212); kezâ, Muğla'nın kaza bazındaki coğrafi konumu için bkz. Ünal Türkeş, *Muğla ili Toplum Yapısı Araştırmaları (Yerkesik)*, İstanbul 1971, s. 18; *Muğla, Cumhuriyetin 15. Yılında*, İzmir 1938, s. 34; *Muğla 1973 İl Yıllığı*, s. 230; İsmail Yalçınlar, "Muğla Bölgesinde Jeomorfolojik Araştırmalar", *Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, c. VIII, sayı 14'den ayrı basım, İstanbul 1964, s. 113, 120; Zekai Eroğlu, *Muğla Tarihi*, İzmir 1939, s. 145; Evliya Çelebi de, Tavas'tan Muğla'ya gelirken, şehrin doğusundaki dağı şöyle tarif eder: "... Muğla şehri ensesinde Yılandık Beli el-iyâzübillah evce ser çekmiş bir gûh-ı bi-sütündür ..." (*Seyahatnâme*, c. IX, İstanbul 1935, s. 198); keza, s. 200'de Yılanlı dağına tarife devam ederken de: "... bu dağlar ulu dağlardır ve bu Yılandık beli öyle cebel-i müntehâdır kim şitâ ve Temmuz'da ve eyyam-ı nevrûzda mâh ve sâl zirve-i âlîsi üzre daima ebr-i kebûdu eksik değildir. Ula şehri ve Muğla şehri sahraları nümâyân olduğundan mâadâ küşâde havada cezire-i İstanköy ve cezire-i Rodos ve cezire-i Hereke ve cezire-i İncirli azhar-ı mine'-ş-şems nümâyândır. Ta bu meritebe bir guh-ı demâvenddir ..."; ifâdeleriyle, Yılanlı dağının Muğla ovasının doğusunda tabii bir sınır olduğuna dikkati çekmektedir;

yayıldıkları bilinmektedir¹¹⁵. Fakat Bizans döneminde şehirler, yine yukarılardaki akropollere çekilmiş, hatta bazılarının etrafına surlar dahi yapılmıştır¹¹⁶. Bizans dönemi şehirleri bu fiziki görünümeleri sebebiyle, tip olarak "kale-kent" modeli olarak da isimlendirilmişlerdir¹¹⁷.

Muğla'da da ilk yerleşimin, kadîm dönemlerin bir zorunluluğu olarak, savunma maksadıyla Hisardağ'da yapılmış olan kalede başlamış olduğu kabul edilmektedir¹¹⁸. Ancak kaledeki iskânın geçirdiği safhalar ve bunun fizikî dokuya olan tesiri hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Tarih boyunca, birçok şehirde güvenlik sorununa bağlı olarak gelişen iskân husûsundaki bu değişim ve dönüşümler, Muğla şehrinde de yaşanmış olmalıdır. Yerleşimin mahiyetindeki bu değişim, tabîî olarak fizikî dokuyu da etkileyecektir. Newton'un Muğla kalesinin bulunduğu Asartepe'de aradığı akropolün¹¹⁹ varlığı kabul edildiği takdirde, Muğla'nın bu dönemde, fizikî olarak kısmen "kale-kent" modelini andırdığı söylenebilir. Fakat, küçük¹²⁰ olarak kabul edilen kalenin fizikî yetersizliği, yerleşmenin ilk dönemlerden itibaren tamamen kalenin içinde olmayıp, dağın eteklerine doğru yayılmış olabileceğini düşündürmektedir. Çağlar boyunca Muğla'nın iskan açısından geçirdiği fizikî dönüşüm, ancak bölgede yapılacak kazılardan sonraya ortaya çıkarılabilir.

Muğla kalesinin yapılış tarihi kesin olarak tesbit edilememekle beraber, antik dönemden beri varlığı bilinmektedir¹²¹. Kale, şehrin kuzeyinde Asar (Hisar) denilen

¹¹⁵ Nur Fersan, *Küçük Anadolu Kentlerinde Tarihsel Dokunun Korunması ile İlgili Yöntem Çalışması*, (İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, yayınlanmış doktora tezi), İstanbul 1980, s. 14.

¹¹⁶ Bu cümleden olarak, Ayasuluk tepesi etrafındaki duvar, Priene'de bir sığınma yeri olarak inşa edilen akropolis, Bergama ve İzmir'deki akropoller, İznik'in etrafındaki kuvvetli duvarlar, İzmit'in surları; bilhassa VII. asırda Arapların denizden ve karadan olan saldırılarına karşı, şehirleri emniyet altına almak için girişilen çabaların bir sonucu olarak yapılmışlardır (Yılmaz Tosun, *17-19. Yüzyıllarda Batı Anadolu'da Osmanlı-Türk Şehir Dokuları, Bu Dokuları Oluşturan Evler ve Korunmaları*, (Mimar Sinan Üniv. Fen Bilimleri Enstitüsü, yayınlanmış doktora tezi), İzmir 1983, s. 10.

¹¹⁷ Uğur Tanyeli, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. yy)*, İstanbul 1987, s. 20.

¹¹⁸ Muğla'da kalenin "ilk yerleşim yeri" olduğu (Sevgi Aktüre, "19. Yüzyılda Muğla", *Tarih İçinde Muğla*, (ed. İlhan Tekeli), Ankara 1993, s. 74); ya da "kent oluşumu"nun kale içinde başlamış olduğunu (Tosun, a.e., s. 135) ifade eden kayıtlarda, iskânın başlangıç tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır.

¹¹⁹ Charles Newton, *Travels and Discoveries in the Levant*, London 1865, s. 42

¹²⁰ "... bir küçük kaleciğdir ..." (E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 201)

¹²¹ Newton, kale üzerinde yaptığı inceleme sonucunda, kale duvarlarının Helenistik dönemden kaldığı kanaatine varmıştır (Aynı eser, s. 43); kezâ Z. Eroğlu da, Muğla'nın bilhassa antik döneme ait

gayet dik ve yalçın bir tepe üzerinde kurulmuştur¹²². Tepedeki düzlüğü çevreleyen dörtköşe planlı kalenin içinde bir iç kale daha vardır. Kalenin içinde bulunan blok taşlarla yapılmış odalar¹²³, muhtemelen Evliyâ'nın bahsettiği ve XVII. asırda hububat anbarları¹²⁴ olarak kullanılan yapılar olmalıdır. Yine kalenin içinde rastlanan tonozlu mezarların, kale içi fiziki dokudaki yeri hakkında bir şey söylenememektedir.

Kalenin Osmanlı dönemindeki fiziki yapısı ve işlevi hakkındaki bilgileri yine Evliyâ'dan öğreniyoruz: Kalenin etrafı yalçın kayalıklarla çevrili olduğu için hendeğinin bulunmadığı; batı tarafında ise daima kapalı olan bir kapısının olduğu kayıtlıdır. Evliyâ, kale içinde, padişah haslarından öşür olarak alınan hububatin saklandığı iki anbardan başka bir yapıdan söz etmemektedir. Kalenin kapısı da muhtemelen bu ürünü korumak için kapalı tutuluyor olmalıdır. Bu dönemde kale artık savunma amaçlı kullanılmadığından, dizdar ve kale erleri de bulunmamaktadır¹²⁵. Nitekim XVI. asır belgelerinde, Menteşe sancağı kalelerinden Peçin, Marmaris ve Bodrum kale görevlilerinden bahsedildiği halde, Muğla kalesi muhafızları ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır¹²⁶. Fakat Evliyâ'nın, Muğla kalesini Sultan II. Murad'ın fetihten sonra yıktırdığı şeklindeki kaydı kabul edilebilirse, kalenin Menteşe Beyliği'nin son dönemlerine kadar korunma maksadıyla kullanıldığı söylenebilir. XVI. ve XVII. asırda kalenin anbar olarak kullanılması ise: kale ile iribatin tamamen kesilmediğinin yanında, işlevinde meydana gelen dönüşümü de göstermektedir. Böylece şehirden kaleye giden güzergahın da en azından XVII. asrın ikinci yarısında hâlâ kullanılmakta olduğu anlaşıyor.

Kale Osmanlıların eline geçtikten sonra, siyasî otoritenin güçlülüğü¹²⁷ ve Muğla'nın kıyılardan içerilerde kalan konumu sebebiyle savunma özelliğini

tarihine fazla yer ayırdığı eserinde, kalenin antik dönemlerden itibaren varolduğu düşüncesini savunmaktadır (Aynı eser, s. 138).

¹²² "... hâlâ şehrin ensesinde şimâl cânibde bir yalçın kaya üzre şekl-i murabba' ..." (E. Çelebi, Aynı yer); Eroğlu, Aynı yer.

¹²³ Muğla 1973 İl Yıllığı, İzmir 1973, s. 175 ve buradan naklen Sevgi Aktüre, Aynı eser, s. 74.

¹²⁴ "... öşr-i sultânî gılâli hıfzı için iki anbar vardır ..." (Seyahatnâme, c. IX, s. 201).

¹²⁵ "... içinde dizdârı ve neferâtı ve âdem-i zâtı yokdur ..." (Seyahatnâme, c. aynı yer).

¹²⁶ Peçin kalesi için bkz. bu bölümde "Peçin Şehri" kısmı.

¹²⁷ Selçuklu ve Bizans şehirleri, korunma maksadıyla surlar içinde gelişmelerine rağmen, XV. asırdan sonraki Anadolu şehirlerinin kale ve sur dışında geliştiği görülmektedir (N. Fersan, Aynı eser, s. 14). Bilhassa Osmanlı döneminde devletin güçlü olması, bir çok şehrin kalesini de işlevsiz duruma getirmiştir. Ancak sahillerde düşman saldırılarına maruz kalabilecek bölgelerdeki kalelerin savunmaya yönelik görevlerini devam ettirdikleri anlaşıyor. Nitekim, bu kalelerin sayısının da sınırlı olduğu:

kaybetmiş görünmektedir. Kalenin fonksiyonundaki bu değişiklik, kısmen Menteşe Beyliği'nin ilk dönemlerinden itibaren gerçekleşmiş olmalıdır. Çünkü bölge, seri fetihler neticesinde kısa sürede Bizans'ın elinden çıkıp, süratle iskana açılmıştır. Komşu Türk beyliklerinden de herhangi bir ciddi tehlikenin gelmesi sözkonusu değildir. Böyle bir güven ortamının mevcudiyetinin ise, bölgedeki şehirlerin fiziki dokularının oluşmasında birinci derecede rol oynamış olabileceği tahmin olunabilir. Neticede, tabiî olarak kaleden aşağılara doğru bir iskanın gerçekleştiği anlaşılmaktadır¹²⁸. Muğla XIV. asrın ilk yarısından itibaren, Menteşe Beyliği'nin siyasi gücü nisbetinde kaleden aşağılara sarkmış ve artık bir kalenin savunmasına ihtiyacı olmayacak şekilde "açık kent" konumuna dönüşmüştür.

Muğla şehrinin fiziki dokusunda rastlanabilen en eski unsur olan Muğla kalesinin, savunmada tabiî mekân olarak Hisardağ ile bütünleşmek suretiyle, yapıldığı dönemden itibaren Muğla tarihinin bütün safhalarında varlığını hissettirdiği anlaşıyor.

b- Coğrafya-insan ilişkisi: Mahalleden şehre

Muğla'da Türk fethinin hemen öncesindeki fiziki yapı hakkında net bilgiler bulunmamasının yanında¹²⁹, fetihden hemen sonra şehrin fiziki dokusundaki

meselâ Evliyâ'nın Gökova kalesini tasvir ederken, kalenin faal olmaması sebebiyle bölgeye olan düşman saldırısından dolayı yaptığı serzenişten anlaşıyor (*Seyahatname*, c. IX, 227).

¹²⁸ "... ve bu şehir mezkûr kal'anın kayası dâmeninde vâki olmuş bir şehir-i şirîndir ...". (E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 201).

¹²⁹ Doğan Kuban; Bizans kaynaklarından ve tarihi gelişmelerin tedkikinden, birçok bölgede büyük şehirlerin Türklerin eline geçmesinden önce yavaş yavaş terkedilip, kendi haline bırakıldığının anlaşıldığını; Bizanslı yazarların Menderes bölgesinin bir çöl haline geldiğini yazdıklarını, Türklerin çok sayıda yeni şehirler kurma zorunluluğu duymamış olabileceklerini, ama Bizans'tan kalan şehir mirasının da pek parlak olmadığını belirtmektedir (D. Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, sayı 7, İstanbul 1968, s. 62-63); Kuban'ın bu görüşlerine: Pachymeres'in, "... Türkler ... hiç kimsenin müdafaa etmediği, tamamiyle terk edilmiş memleketleri istila ettiler ... bu suretle yavaş yavaş bütün Menderes ıssızlaştı. Halk kafirlerin hücumları karşısında daha içerilere çekildiler ..." şeklindeki tesbitlerini kullanan Paul Wittek de katılmaktadır (*Menteşe Beyliği, 13-15 inci Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik* (Çev. O. Ş. Gökyay), Ankara 1986, s. 25). Mimarlık tarihi araştırmacısı Uğur Tanyeli de, Sovyet araştırmacı Kazdan'ın, nümizmatik delillere dayanarak Orta Bizans çağında şehir ekonomisinin, dolayısıyla şehir hayatının çöktüğünü öne süren görüşünü kabul etmekle birlikte, Anadolu'da Türklerin devraldığı şehir mirasının hiçbir zaman bilinmeyeceği düşüncesini taşımaktadır (Aynı eser, s. 16).

Bizans'ın geç devirlerinde, şehir hayatına hakim olan iktisadi sıkıntı ve buna bağlı olarak gelişen sosyal uçurum, halkın büyük bir kısmının sefil bir hayat yaşaması (Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara 1986, s. 474), Türk fetihleri sırasında Bizans şehirlerinin pek mamur bir durumda bulunamayacağını bir göstergesi sayılabilir. Türklerin böyle bir durumda

değişim/dönüşüm hakkında da yeterli malumat edinilememektedir. Türklerin Muğla şehrini yeni baştan mı kurdukları, yoksa eski şehir dokusu üzerine mi yerleştikleri konusu açıklık kazanmış değildir. Şehrin teşekkülünün kale içinde başlamış olup, sonradan kale dışına, güney yönünde devam ettiği¹³⁰; ya da Türklerin şehirde, kendilerine mahsûs fiziki ilk nüveleri oluşturmaya başladıkları dönemin, bölgenin Türklerin eline geçtiği tarihler olduğu¹³¹ şeklindeki bilgiler, herhangi bir kaynağa dayanmamakta; bunun yanında Muğla'nın fiziki dokusuyla ilgili diğer çalışmalarda ise, bu konuda yeterli bilgi bulunmamaktadır¹³².

Menteşe sancağı vakıf defterlerinde¹³³ Muğla şehir merkezinde Türkler öncesi döneme ait sosyal, dinî ve ekonomik fiziki yapı unsurlarına ait bilgilere atıfta bulunulmaması¹³⁴, fakat kır kesiminde bu tip emârelere rastlanması¹³⁵; Bizans'ın son dönemlerinde şehir merkezindeki fiziki dokunun çok daha çabuk çözüldüğünü ve bölge Türklerin eline geçtiğinde, işlevini tam manasıyla sürdürmekte olan kamu yapılarının hemen hemen bulunmadığını düşündürmektedir. Fakat bu fiziki çözülme intâc edecek olan şehirlerin boşaltılması hadisesi ise, herhalde birdenbire olmayıp tedricen vuku bulmuş olmalıdır¹³⁶. Neticede, mütemâdi akınlar sebebiyle

buldukları şehirleri, kendi yaşayış biçimlerine göre yeniden şekillendirmiş olabilecekleri mâkul görünmektedir.

¹³⁰ Tosun, Aynı eser, s. 135.

¹³¹ Oktay Ekinci, *Yaşayan Muğla*, İstanbul 1985, s. 20. Ekinci, net tarih vermemekle birlikte, ifâdeden zımnen XIII. yüzyılın son çeyreği anlaşılmaktadır.

¹³² Aktüre, Aynı eser, ve Necva Akçura, "Muğla'da Geleceğe Yönelik Çabalar, Tarihi Çevre Koruması", *Tarih İçinde Muğla* (ed. İlhan Tekeli), Ankara 1993, ss. 240-268.

Fakat genel manada, batıda olan fetihlerden sonra, kır kesimindeki Türk yerleşmelerini konu alan çalışmalarda malûmat ise nisbeten tatminkârdır: Boşalan yerlerde iskana zorlanan göçebelerin mevcut fiziki yapılardan yararlanmış olabileceklerini savunan görüşlerin yanında (Ayda Arel, *Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar*, İzmir 1982, s. 59); Çanakkale civarındaki köy yerleşmeleri üzerinde yapılan bir araştırmada, Türk köylerinin Bizans köyleri üzerine kurulmadıkları tesbit edilmiş (Aşkıdıl Akarca, "Çanakkale Kara Menderes Çevresindeki Eski Köy Yerleşmeleri" *T D*, sayı XXX, İstanbul 1976, s. 121); ayrıca yörükler üzerine olan başka bir çalışmada da, göçerlerin yerleşik duruma geçtiklerinde, kurdukları köylerin daha önceden meskun olmadığı kaydedilmiştir (W. Ruben, "Anadolu'da Yerleşme Tarihi ile İlgili görüşler", *DTCFD*, c. V, Ankara 1947, s. 384).

¹³³ BA, TD, nr. 338; BA, MAD, nr. 617; TK.KKA, TD, nr. 569.

¹³⁴ Defterlerdeki kayıtlarda, eski döneme ait, çarşı-pazar, bedesten, kilise vb. yapıların varlığını gösterecek herhangi bir bilgiye tesadüf edilememektedir.

¹³⁵ Muğla'ya tabi, Tarahya köyünde "Kilise Alanı demekle meşhûr nîm çiftlik" için bkz. BA, TD, nr. 338, s. 93. Kezâ, Muğla'nın Bayır köyü civarındaki "Papalık bağı" (BA, TD, nr. 166, s. 534; BA, TD, nr. 338, s. 96; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 47).

¹³⁶ "Uc"larda, Türklerle yerli ahali arasındaki sosyo-ekonomik ilişkiler savaş ortamına rağmen devam etmekteydi. Mesela, Bizans sınırlarında bulunan göçebe Türkler, şehirlilerle mal mübadelesi

sâkinlerinin büyük çoğunluğunun terketmiş olduğu şehir: kalesi ve hemen aşağısında dağlarla çevrili olan ovasının varlığı nedeniyle, iskan açısından Türkleri çekmiş olmalıdır.

Bu tarihlerden sonra, şehirde Türklerin kendi gelenek ve ihtiyaçlarına göre tesis ettikleri sosyal ve dini kurumların çevresinde oluşacak mahallelerden meydana gelen yeni bir fiziki yapılanma dönemine girilecektir. Fetihden sonra, yerleşimin kalenin bulunduğu dağın iki yanından inen derelerin çevresinde ve topoğrafyaya uygun olarak genişlediği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, fiziki doku içerisinde, Türk dönemine ait olarak tarihi bilinen en eski yapı, 1344 yılında İbrahim Bey'in Menteşe Beyi iken yaptırdığı Ulu Cami'dir¹³⁷. Fakat bu tarih, Muğla'da şehirleşmenin belirli bir seviyeye geldiği bir dönem olmalıdır. Bundan daha önce, şehirde ilk yerleşmeden itibaren Türklerle ait fiziki doku unsurlarının oluşmaya başladığı bilinmektedir. Nitekim, Ulu caminin yapılışından yaklaşık 11-12 sene kadar önce (1332-1333) Muğla'yı ziyaret etmiş bulunan ünlü seyyâh İbn-i Batuta, şehirde misafir olarak kaldığı klasik bir Türk-İslam kurumu olan bir zaviyeden söz etmektedir¹³⁸. Zaviyenin veya şeyhinin ismini vermediği için, zikrettiği bu yapının XVI. asra ait vakıf defterlerinde kayıtlı Ahi Sinan zaviyesi¹³⁹ olup olmadığını söylemek zordur. Bununla beraber, İbn-i Batuta'nın haber verdiği bu yapının, en azından XIV. asrın ilk çeyreğinden itibaren faaliyetini sürdürdüğü varsayılabilir¹⁴⁰. O halde, sözkonusu zaviyeyi, şehirdeki fiziki dokunun ilkleri arasında zikretmekte bir sakınca olmamalıdır.

İbn-i Batuta'nın ziyareti sırasında, Muğla'da yönetici olarak Menteşe Beyi Orhan Bey'in oğlu İbrahim Bey bulunmaktaydı¹⁴¹. Orhan Bey'in 1318'den itibaren

şeklinde bir takım ticarî ilişkilerde bulunuyorlardı (Witteck, Aynı eser, s. 12-13; kezâ, Kuban, Aynı eser., s. 59; aynı şekilde Marmara bölgesinde, sınırın iki yanındaki ekonomik ilişkiler için bkz. Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, c. XIII, Ankara 1949, 499-500).

¹³⁷ Wittek, Aynı eser, s. 69.

¹³⁸ "... Tavas'dan ... Muğla'ya azîmetle meşâyihden birinin zâviyesine indik ..." (İbn-i Batuta *Seyahatnamesi* (Terc. Mehmed Şerif), İstanbul 1338-40, I, 321).

¹³⁹ BA, TD, nr. 166, s. 534; BA, TD, nr. 338, s. 93; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 44.

¹⁴⁰ Necva Akçura, zaviyenin yerinin, Şahidi Camii çevresinde olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır (Aynı eser, s. 246). Fakat, Şahidi Camii'nin yerinde, daha önce Seyyid Kemal zaviyesi bulunmaktaydı.

¹⁴¹ "... Muğla'ya azîmetle bu beldeye ... Milas sultânının mahdûmu İbrahim Bey ile mülâkât etdik ...". (İbn-i Batuta, Aynı Eser, I, 321).

Sultan olduğu bilinmesine rağmen¹⁴², oğlu İbrahim'i Muğla'ya ne zaman idareci olarak gönderdiği malum değildir. Bu tarihin, yüzyılın ilk çeyreğinde olduğu varsayılırsa, şehirde bu yıllarda hanedan mensubu bir idarecinin bulunması, Muğla'nın şehirleşme açısından belirli bir seviyeye geldiğinin göstergesi olabilir. Bu dönem, müslüman türklerin, mevcut coğrafyayı tepelerden aşağılara doğru, sosyal hayatlarına hâkim olan temâyüllere uygun olarak, çeşitli fiziki yapılarla bezemek suretiyle, klasik bir türk-islam şehrini oluşturmaya başladıkları vetirenin ilk devresi olmalıdır. Bu dönemde şehir, henüz Ulu camisi olmayan, ama muhtemelen zaviye ve mescidler çevresinde belirli bir mahalle teşkilâtının oluşmaya başladığı bir fiziki dokuya sahip olmalıdır.

Türk-islam şehirlerinde ulu camilerin şehrin merkezinde bulunmaları özelliği¹⁴³, Muğla için de geçerlidir. XIV. yüzyılın ortalarında Muğla şehir merkezinin de Ulu caminin bulunduğu mevkii olduğu söylenebilir. Yapı¹⁴⁴, konum olarak, Hisar dağından gelen derenin üzerindeki Tabakhane'nin yakınında yolun karşısında¹⁴⁵ bulunmaktadır. Evliyâ, caminin bahçesi veya benzeri müstemilâtından da bahsetmez. Kubbeli abdest havuzunun yolun karşısındaki tabakhane içinde bulunması, suyun camiye getirilmesi zorluğundan kaçınıldığının bir göstergesi sayılabilir. Tabakhanelerin, rahatsız edici kokular yüzünden şehrin biraz dışında kurulmuş olabilecekleri düşünüldüğünde, Ulu Cami'nin tabakhanenin "kurbünde" olduğunun zikredilmesi dikkat çekicidir. Yapının, bulunduğu dönem için şehrin merkezinde olduğu gözönüne alındığında, tabakhanelerin camiye çok yakın olması, şehrin fiziki dokusunun henüz çok geniş bir alana yayılmadığını gösterir.

Planlı bir şehir meydanı düşüncesinin, Türk-islam şehirlerinde oluşmadığı görüşlerine¹⁴⁶ Muğla örneğinde de katılmak mümkündür. Muğla'nın ilk

¹⁴² Wittek, Aynı Eser, s. 62-63; Elizabeth A. Zachariadou, *Trade and Crusade, Venetian Crete and The Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Venice 1983, s. 18.

¹⁴³ Kuban, Aynı eser, s. 70; Tosun, Aynı Eser, s. 11.

¹⁴⁴ XVI. asır belgelerinde "câmi'-i kebîr" (BA, TD, nr. 337, 83d; BA, TD, nr. 338, s. 93, 108; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 44) ve "câmi'-i atîk" (BA, TD, nr. 338, s. 97, TK.KKA, TD, nr. 569, s. 48) olarak geçen yapı; Evliyâ Çelebi'de "tarz-ı kadîm" "eski cami"dir (*Seyahatnâme*, c. IX, 201); İbrahim Bey'in yaptırdığı Ulu Caminin, Elvan Bey, -ve yanlış olarak- Emir-i Küçük ya da Yeni Cami olarak da anılmasına aşağıda yeri geldikçe temas edilecektir.

¹⁴⁵ "... câmi'-i atîk kurbünde ... bir debbâğ dükkânı ..." (BA, TD, nr. 338, 97; TK.KKA, TD, nr. 569, 48); kezâ, "... tabakhâne kurbünde eski câmi ... yol aşırı tabakhâne içinde bir abdest havuzu var. üstü kubbe örtülüdür ...". (E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 201).

¹⁴⁶ Kuban, *Türk şehirlerinde planlı bir meydan oluşmamasını, yapıların "formel bir tasarım sonucu değil, fakat fonksiyonel bir amaç için" kurulmasına bağlamaktadır* (Aynı eser s. 70); kezâ, meydanın

dönemlerdeki çarşı, pazar ve meydanının fiziki konumu hakkında bilgi bulunmamakla birlikte; iskânın başlangıcından itibaren küçük çaplı da olsa bu tip faaliyetlere imkan tanıyacak bir yapılaşmanın olacağı şüphesizdir. Bu bağlamda, Ulu Cami'nin inşası, fiziki dokuda bir dönüm noktası olarak kabûl edilebilir. Caminin, çarşı-pazar faaliyetinin bulunduğu ve bazı sînâi tesislerin olduğu bir mevkide yapılması, bu tip yapılar topluluğuna merkezlik etme işlevini yüklemiş olmalıdır. Nitekim zamanla, Ulu Cami çevresinde gelişen fiziki doku arasında; pazar kurulan¹⁴⁷, çeşmesi olan¹⁴⁸ bir meydanın geliştiği gözlenmektedir. Daha sonra şehrin dokusuna katılacak fiziki unsurlar, cami çevresinde veya aşağılarda daha güneyde yapılacaktır.

Fiziki yapının bu gelişimine uygun olarak, XV. asrın sonlarına doğru, şehrin güney ucunda ikinci bir merkez daha teşekkül edecektir. Hacı Muslihiddin'in yaptırdığı külliye¹⁴⁹, tepelerden aşağılara doğru yayılan şehrin güney sınırını belirlemektedir¹⁵⁰. Evliyâ'nın, XVII. asırda Kurşunlu Cami'in bulunduğu mevkii "şehrin ortası" olarak anması¹⁵¹; Menteşe paşasının "kârgîr binâ saray-ı âlîsi"nin de Kurşunlu Cami yakınında bulunduğunu bildirmesi ve cami önünde "ale't-terfîb" dikilmiş söğüd ve çınar ağaçlarının varlığından bahsetmesi¹⁵², Hacı Muslihiddin külliyesinin geçen süre içinde fiziki dokuya işlev açısından yapmış olduğu katkıyı da gözler önüne sermektedir. XV. asırda şehrin en güney ucunda inşa edilen bu yapılar topluluğu, zamanla bu bölgenin şehrin ikinci meydanı haline gelmesine yol açmıştır. Daha cami'in inşa edildiği tarihte, meydanların en belirgin unsurlarından olan

İslam şehirlerinde, sosyal manada insanları toplayacak bir işleve sahip olmadığı, bu işlevi cami ve mescitlerin yerine getirdiği hususunda başka bir görüş için bkz. Tosun, Aynı Eser, s. 13, 186.

¹⁴⁷ "... bâzâr meydanı ..." (E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 202).

¹⁴⁸ "... bâzâr çeşmesi kurbünde..." (BA, TD, nr. 338, s. 97; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 48).

¹⁴⁹ BA, TD, nr. 166, s. 537; "evkaf-ı Hacı Muslihiddin veled-i Şücâ", mezkûr, nefis-i Muğla'da bir medrese ve bir câmî' ve mu'allim-hâne binâ edüp ..." (BA, TD, nr. 338, s. 104; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 55); Hacı Muslihiddin'in camisi, kurşun kubbesinden dolayı "Kurşunlu Cami" olarak da anılmaktadır (E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 202; Aktüre, Aynı eser, s. 75; Akçura, Aynı eser, s. 252; Ekinci, Aynı Eser, 18, 20).

¹⁵⁰ Hacı Muslihiddin camiinin güneyinde mezarlığın bulunduğu kaydedilmektedir (Aktüre, aynı yer); ayrıca Evliyâ'daki bilgiyi kullanan Aktüre, Kurşunlu Cami'in bulunduğu mevkide, şehrin "en güneye" ulaştığı dönemi, XVII. asrın ikinci yarısı olarak vermektedir (aynı yer). Halbuki Hacı Muslihiddin'in yaptırdığı Kurşunlu Cami'in inşa tarihi 1493'tür. Dolayısıyla şehir, Kurşunlu Cami'in inşasıyla güneydeki en uc noktaya daha XV. asrın sonlarında ulaşmış gözükmektedir.

¹⁵¹ "... ve bu şehrin ortasında Kurşunlu Camii ..." (*Seyahatnâme*, c. IX, 202).

¹⁵² Bir meydan özelliği gösteren Kurşunlu Camii önündeki çınar ağaçlarından bazılarının hâlâ mevcut olduğu söylenmektedir (O. Ekinci, Aynı Eser, s. 14).

çeşmenin cami önünde bizzat bâni tarafından yaptırılması¹⁵³; Hacı Muslihiddin'in bu bölgeyi belki de bilinçli bir merkez yapma düşüncesinin göstergesi sayılabilir. Çünkü: cami, medrese ve muallimhanenin yanında, çeşme de, suya ihtiyaç duyan insanların gelip gitmesini, hareketliliğini hatta bir nevi toplanmasını sağlayacak mahiyette bir yapıdır.

Bu iki merkez/mezdanın haricinde Muğla içinde, meydan hüviyetinde kayda değer açıklıklar pek yok gibidir. Mahalle içlerindeki mescidlerin çevresinin nisbeten küçük meydancılara sahip oldukları düşünülebilir. Fakat, mevcut fiziki doku içerisinde bazı mescidlerin etrafının açıklıklar için pek de müsait olmadığı¹⁵⁴ anlaşılmaktadır. Meydan şeklindeki yerler fazla olmasa da, şehrin fiziki dokusu arasında ağaçlarla kaplı bağ¹⁵⁵, bahçe¹⁵⁶ veya başka maksatlarla kullanılan ve içinde herhangi bir yapı olmadığı anlaşılan toprak parçaları¹⁵⁷ da fazlaca bulunmaktaydı. Mahalle ve sokakların aralarına serpilmiş olan ve daha çok mescid veya zaviye gibi yapıların etrafında bulunduğu anlaşılan bu boşlukların, evlerin bahçe ve havlularıyla birlikte, fiziki dokunun çok fazla girift hâle gelmesini önlemesinin yanında, şehirlinin toprak ve tabiatla içiçe bulunabilmesine de imkân tanıdığı anlaşıyor.

İkamet sahaları olan evlerin, kuzeyden güneye doğru derenin iki tarafında teşekkül eden, umûma açık sosyo-ekonomik merkezin ardında ve ona karışmadan bir nevi özel alanlar oluşturdıkları tahmin olunabilir. Şehirlinin günlük hayatına hâkim

¹⁵³ BA, TD, nr. 338, s. 105; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 56.

¹⁵⁴ Meselâ, belgelere yansıdığı kadarıyla, Kadı mahallesi mescidinin (sonradan Şeyh Bedreddin mescidi) önündeki evler (BA, TD, nr. 338, 97; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 48) ile Hacı Rüstem mahallesi mescidinin yanına yapılan evlerin (BA, TD, nr. 338, s. 102; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 53), mescidlerin çevresinde teşekkül edebilecek meydancılara bile pek imkân tanımadıkları anlaşıyor.

¹⁵⁵ "... iki evi ... ve ana muttasıl bir kıt'a bağıyla ..." (BA, TD, nr. 338, s. 107; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 58); "... Muğla'da üç pâre bağı ..." (BA, TD, nr. 166, s. 533; BA, TD, nr. 338, s. 92; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 43); "... evini ve etrafında olan bağını eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmiresiyle ..." (BA, TD, nr. 338, s. 109; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 60).

¹⁵⁶ "... Kadı mahallesinde Bey bahçesi ..." (BA, TD, nr. 338, s. 110; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 61; kezâ, Değirmenderesi'ndeki "... değirmen kurbünde ... bir bağçe ..." (BA, TD, nr. 338 102; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 53); "... Emîr-i Küçük mahallesinde Mevlevihâne bağçesi ..." (BA, Cevdet-Evkaf, nr. 3439). Muğla'da şehir içinde sıklıkla bulunduğu anlaşılan bu alanlar Evliyâ'nın da dikkatini çekmiş gözükmektedir: "... ve bu şehrin enderûn birûnu serâpâ bağ ve bağçe ile müzeyyendir ..." (Seyahatnâme, c. IX, 202).

¹⁵⁷ Seyyid Kemal zaviyesine "muttasıl bir kıt'a harîm" (BA, TD, nr. 338, s. 103; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 54); "... çardak yer ..." (BA, TD, nr. 338, s. 109; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 60); "... mescid kurbünde olan zemîn ..." (BA, TD, nr. 338, s. 103; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 54); "... tekve kurbünde yirmi dönüm yer ..." (BA, TD, nr. 338, s. 95; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 45); "... mescid kurbünde ... bir pâre yer ..." (BA, TD, nr. 338, s. 103; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 54).

olan bir takım sosyal normların bu fiziki ayrımı doğurduğu kabul edilebilir. Bu şekilde, şehrin umûma ait faaliyet alanından uzak, mahalle mescidlerinin etrafından itibaren örülmeye başlayan¹⁵⁸ ikamet yapılarının fiziki durumlarıyla ilgili olarak, belgelere çok fazla bilgi yansımamıştır. Fakat günümüz Muğlası'nda eski dokuyu ihtiva eden ve koruma altına alınan sit alanındaki evlerin, çoğunlukla klasik dönemdeki yapı özelliklerini taşıdığı düşünülmektedir¹⁵⁹. Coğrafi olarak kapalı bir bölgede bulunan Muğla'nın, zorunlu olarak ekonomik ve sosyal ilişkilerine de yansıyan bu kapalılığının, fiziki dokuda da kendini göstermiş olması akla uygun gelmektedir. Bu bağlamda, XIX. asır öncesi Muğla evlerinin fiziki yapıları için tesbit edilen özelliklerin bir çoğunun, daha eski dönemler için de geçerli olduğu varsayılabilir. Bilhassa, Muğla'da günümüzdeki yapılaşmanın tanzimi maksadıyla uygulanacak projelerde uyulması mecburî olan ve "belli ölçüde geleneksel Muğla sivil mimarisinin ölçü değerlerini de vermesi açısından önem taşıyan" bazı kararlar arasında, evlerin avlulu¹⁶⁰, binanın yapıldığı alan içindeki konumunun ise "serbest"¹⁶¹ olması, muhtemelen XVI. asır Muğla evlerinde de karşılaşılabilecek bir durumdur¹⁶². Daha özelde, evlerin içi veya avluda bulunan müstemilât ile ilgili bilgiler de yok denebilecek kadar azdır. Bu bilgiler, ancak, bugün Hisar dağı eteklerinden şehrin eski merkezine doğru yer alan ve "geleneksel dokunun özünü oluşturan yapılar" olduğu kabul edilen¹⁶³ ev tipleriyle birleştirildiğinde kullanılmaya elverişli hale gelmektedir. Bu verilere göre genel hatlarıyla Muğla evlerinin şu özelliklere sahip oldukları varsayılabilir: Sokak tarafından, kireçle badanalanmış

¹⁵⁸ Kadı mahallesinde (sonra Şeyh Bedreddin) "... mescid önünde bir menzil ..." (BA, TD, nr. 338, 97; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 48); "... cami kurbünde [iki] ev ..." (BA, TD, nr. 338, s. 109; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 60); kezâ, Hacı Rüstem mahallesinde "... mescid kurbünde bir menzil ..." (BA, TD, nr. 338, s. 102; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 53).

¹⁵⁹ Muğla fiziki yapısı üzerine yapılan incelemelerde, doku tedkik mahalli olarak, özgün yapısını pek kaybetmediği düşüncesiyle genelde Ulu Cami (Aktüre, Aynı eser, s. 84-91) veya Şeyh Camii mahallesindeki (Akçura, Aynı eser, s. 248-250) sokak ve yapılar seçilmektedir. O. Ekinci de, XVIII. asrın ortalarından itibaren Rum kültürüne bağlı olarak dokuda gözükmeye başlayan "cumba"ların, "Hisar dağı eteklerindeki en eski yapılaşmanın olduğu kesimlerde" bulunmadığına dikkat çekmektedir (Yaşayan Muğla, s. 58).

¹⁶⁰ "... yapı nizamı avlulu olup ..." (O. Ekinci, Aynı Eser, s. 49):

¹⁶¹ "... yapının parsel içinde oturduğu yer 'serbest' dir ..." (Ekinci, aynı yer).

¹⁶² Nitekim, XVI. asırdaki Muğla evi de avluludur: "... Muğla'da iki evi havlısıyla ..." (BA, TD, nr. 338, s. 107; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 58).

Aynı şekilde, Muğla'lı Hâce Turhan b. İvaz'ın Kadı mahallesinde bulunan bahçe içindeki "büyüt-ı müte'addide"sinin (BA, TD, nr. 338, s. 110; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 61) ve yine aynı şahsın Hacı Rüstem mahallesinde bulunan ve "tevâbi'i ve levâhıkı" ile vakfettiği evlerinin (aynı yer) de, bulundukları alanda "serbest" bir nizamda yapıldığı tahmin olunabilir.

¹⁶³ Ekinci, Aynı Eser, s. 53.

yüksek taş duvarlarla¹⁶⁴ çevrili; avluya açılan bir sokak kapısından¹⁶⁵ girilen; avlu tarafında geniş saçaklı¹⁶⁶ ve depo, ahır, mutfak, tuvalet gibi müstemilâtın avluda bulunduğu¹⁶⁷ ev tipleridir. Evlerin, sosyal hayattaki aile mahremiyeti anlayışının bir yansıması olarak avluya dönük oldukları, sokak tarafından pek pencere bulunmadığı, günlük faaliyetin çoğunun yaşandığı bahçeyle bütünleşmiş¹⁶⁸ evler olduğu tahmin olunabilir. Evlerde duvar yapı malzemesi olarak kerpiçin¹⁶⁹ kullanıldığı; çatı, duvar ve avlu kapısı üstlerinin ise şehrin civarındaki ocaklardan temin edilen alaturka kiremitlerle¹⁷⁰ örtüldüğü anlaşıyor. Evliyânın, XVII. asır Muğla evlerinin üzerinin bir kısmının toprak, bazılarının ise düzgün tahta ile örtülü olduğunu bildirdiği kayıttan¹⁷¹; evlerin ahşap kısımlarının¹⁷² şekillenmesinde, Muğla civarındaki ormanların¹⁷³ rol oynadıkları düşünülebilir.

¹⁶⁴ Duvarların, sokaktan avlunun görülemeyeceği kadar, yaklaşık 2.5-3 m. civarında yükseltildiği anlaşıyor (Y. Tosun, Aynı Eser, s. 19, 26). Sit alanındaki evlerde yapılan incelemelerde, sokak tarafındaki taş duvarların eninin 40-60 cm; avluya bakan bol pencereli Bağdadî dolgu duvarlarının ise 15 cm eninde olduğu tesbit edilmiştir (Ekinci, Aynı Eser, s. 58).

¹⁶⁵ Tosun, Aynı Eser, s. 19. Bu sokak kapılarına Muğla'da "kuzulu kapı" ismi verilmektedir. Bu isim, kapıyı meydana getiren iki kanattan sağdakinin içinde, daha küçük ve devamlı kullanım için açılmış ikinci bir kapıdan dolayı verilmektedir. Kapının her iki kanadının açılışı ise ancak eşya ve hayvan girişlerinde kullanılmaktadır (Ekinci, Aynı Eser, s. 56). Bu kapıların teşekkülünde, şekil-işlev birlikteliği rahatlıkla sezilebilmektedir.

¹⁶⁶ Tosun, aynı yer. Muğla'da tarihi sit alanını koruma planı çerçevesinde, yeni yapılacak yapılarda aranılan özellikler arasında, avlu saçaklarının 1.75 m. olarak yapılması, alınan kararlar arasındadır (Ekinci, Aynı Eser, s. 49, 53).

¹⁶⁷ "... içinde üç oda bir sofa ve bir ahır ..." (BA, TD, nr. 338, s. 94; BA, TD, nr. 166, s. 534; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 45); "... evleri cümle tevâbi'i ve levâhıkı ile ..." (BA, TD, nr. 338, s. 107; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 58); "... mahallesindeki evlerin tevâbi'i ve levâhıkı ile ..." (BA, TD, nr. 338, s. 110; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 61); kezâ, bahçe içindeki "büyüt-ı müte'addide" (aynı yer); yine günümüz Muğlası'nda koruma altındaki bölgede yapılan araştırmalarda benzeri özellikler tesbit edilmektedir (Tosun, Aynı Eser, s. 19; Ekinci, Aynı Eser, s. 53).

¹⁶⁸ Bazı evlerin etrafında, bahçenin haricinde bağların da bulunduğu anlaşıyor: İki evin yanındaki "iki kıt'a" bağ (BA, TD, nr. 338, s. 107; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 58); kezâ, evin etrafında içinde ağaçlar bulunan bağ (BA, TD, nr. 338, s. 109; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 60).

¹⁶⁹ Evlerin yapımında kullanılan kerpiçlerin, Muğla'ya 3 km mesafede bulunan Karabağlar yaylasının "kurbünde olan Kerpiclikde" imâl edildiği anlaşıyor (BA, TD, nr. 338, s. 95; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 46). Belgelere yansımamakla birlikte, ev duvarlarının yapımında dolgu tuğlanın da kullanılmış olması muhtemeldir.

¹⁷⁰ Günümüzdeki kiremit ocakları da, XVI. asırdaki "kerpiclik" gibi Karabağlar yakınında bulunmaktadırlar (Aktüre, Aynı eser, s. 101'deki Karabağlar mevkii krokisi). Eskiden beri kullanılmakta olduğu söylenen alaturka kiremitin ölçüsünün ise 15x12.30 cm ebatında olduğu belirtilmektedir (Tosun, Aynı Eser, s. 26).

¹⁷¹ Seyahatnâme, c. IX, 201.

¹⁷² Ege ve Marmara bölgesinde ahşap yapının yaygın olması, mahalli şartların bölgenin tarihi birikimiyle birleşmesine bağlanmaktadır (Erdem Aksoy, "Ortamekan: Türk Sivil Mimarisinde Temel

Muğla evlerinin, şehrin Türkler elinde teşekkül ve inkişâf etmeye başladığı dönemden itibaren, XVI. asra gelinceye kadar geçirdiği fiziki dönüşüm hakkında da yeterli bilgiye sahip olunamamaktadır. Bununla beraber, evlerin konumlarının avlu içindeki topoğrafyaya uygun olarak yerleşmeleri; duvarların yüksekliğinin tayini; pencerelerin komşu evini rahatsız etmeyecek şekildeki pozisyonu; birbirinin güneşini, havasını engellemeyecek planda yapılması gibi bazı şekli özelliklerin, bu uzun süreç içerisinde ve yaşanan bir takım tecrübeler ışığında sistemleşmiş olabileceği düşünülebilir. Bu durumda, zamanla evlerin fiziki konumlarında bir tekâmülden söz etmek mümkündür. Yine aynı şekilde, evlerin bulunduğu parsellerin büyüklüğü; avlu içindeki müstemilâtın mahiyeti ve yoğunluğu ile, evlerin yapı malzemesi ya da mimari özelliklerinin de, mâliklerinin sosyo-ekonomik durumlarına göre -az da olsa- bir farklılık göstereceği ileri sürülebilir. Meselâ, sosyal statü açısından itibârlı sayılan ailelerin belirli mahallelerde¹⁷⁴ ikâmet etmeleri, bu mahalle konutlarının -en azından bir kısmının-, fiziki özellikler açısından diğer hemcinslerinden biraz farklı olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Yine aynı şekilde, geniş nüfuslu bir ailenin¹⁷⁵ ayrı evlerde ikamet etmeyip, bir kaç kuşağın aynı avlu içinde yapılan müteaddid evler veya ikamet mahallerini paylaşmış olabilecekleri, bu durumun da haliyle belirli bir parsel içinde bulunan konutların fiziki dokudaki görünümlerini etkileyeceği şüphesizdir. Dolayısıyla böyle bir ailenin ikamet mahallinin diğerlerine nazaran, daha geniş bir parselde sahip olması veya avlusunda daha fazla yapı unsurunun bulunması beklenebilir.

Evlerin üzerinde yer aldığı sokakların fiziki dokusu hakkındaki bilgiler de yine, eski yerleşimin izlerini taşıyan alanların incelenmesinden elde edilebilmektedir.

Kuruluş Prensibi", *Mimarlık ve Sanat*, sayı 7-8, İstanbul 1963, s. 75-77); ayrıca yapı özellikleri açısından ahşap, kerpiç ve dam tipi evlerin şekil ve işlevlerinin farklı izahları için bkz. Ayda Arel, Aynı Eser, s. 62-63.

¹⁷³ Muğla'nın çevresindeki dağlarda, çeşitli ağaç türlerinden meydana gelen zengin ormanlık alanlar için bkz.: S. Gözenç, Aynı eser, s. 214, 216; Z. Eroğlu, Aynı Eser, s. 145; Ekinci, Aynı Eser, s. 62; Ünal Türkeş, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, İstanbul 1973, s. 30.

¹⁷⁴ "Câmi-i kebîr" mahallesinde 1517 (BA, TD, nr. 61, s. 167), 1562 (BA, TD, nr. 337, s. 83d) ve 1583 (TK, KKA, TD, nr. 110, s. 80) yıllarında: müderris, muhassıl, imam, hatib, müezzîn gibi unvanları haiz kişiler mukim idi. Yine aynı şekilde; Mescid-i Süfi Hüseyin mahallesinde, 1583 yılında -kardeş olan- 2 kadı, 1 dânişmend, 2 imam, 1 şeyh (imamın oğlu), 3 muhassıl ikâmet etmekteydi. Kezâ, aynı tarihte Hacı Timurhan mahallesinde de, 1 kadı, 1 dânişmend, 1 imam ve 2 muhassıldan oluşan bir aile grubu bulunmaktaydı.

¹⁷⁵ Mahallelerde kayıtlı bulunan hanelerin akrabalık durumları incelendiğinde, 10 haneye kadar akraba olan gruplar tesbit edilebilmiştir: bkz. "Sosyal Yapı" bölümü; nitekim, D. Kuban, birkaç kuşaktan meydana gelebilen Türk aile yapısının, "şehrin fiziki çehresini açıklamak bakımından" gözardı edilemeyeceğine dikkati çekmektedir (Aynı eser, s. 66).

Sokaklar, şehrin kuzeydeki en uc noktasından itibaren aşağılara doğru kıvrılarak inmekte ve genişlikleri yol boyunca devamlı değişmektedir. Ayrıca ticarî ve sosyal merkezlere doğru bağlanma maksadıyla kavislenerek birbirlerini dik olarak kesmedikleri görülmektedir¹⁷⁶. Muhtemelen sokaklardaki eğimin fazla olması sebebiyle araba kullanılamaması, sokakların fazla geniş yapılmasını engellemiştir. Eski doku alanında bulunan sokakların genişliğinin, genelde yük taşıyan hayvanların geçebileceği genişlikte yapıldığı¹⁷⁷, çoğu yerde yolun 2 metrenin altına düştüğü, eski dönemin en işlek yollarında bile genişliğin 3.5-4 metreyi aşmadığı¹⁷⁸ tesbit edilebilmektedir.

Sokaklardan evlere giden "özel yollar" olarak da tanımlanan¹⁷⁹ çıkmaz sokaklara Muğla'da da sıkça rastlanmaktadır¹⁸⁰. Çıkmaz sokakları oluşturan sebepler arasında, evlerin yol üzerine yerleştirilmesinde takınılan "ferdiyetçi" tutum gösterilmesine¹⁸¹ karşılık; bu tip sokakların oluşmasında gelenekler bağlamında komşuluk ve yardımlaşma düşüncesinin hakim olduğu¹⁸² görüşü de mevcuttur. Muğla gibi yamaçta kurulmuş olan antik Priene şehrinin yine kuzey-güney yönlerinde ve çok dik olan sokaklarında rastlanan merdiven basamakları¹⁸³, Muğla sokaklarındaki kıvrılmalar dolayısıyla oluşmamış; ancak istisnâ olarak bazı çıkmaz sokaklar, eğimli yerlerde dar birer merdivenli sokak haline dönüşmüşlerdir¹⁸⁴. Sokak dokusu ise; büyük taşların ortada, küçüklerin kenarlara doğru ve yağmur sularını ortaya doğru toplamak içine meyilli bir şekilde dizilmesiyle oluşmuştur. Yayaların yürütmesini kolaylaştırmak amacıyla da, yol kenarlarına ve duvar diplerine daha büyük taşlar sıralanmıştır¹⁸⁵.

¹⁷⁶ Ekinci, Aynı Eser, s. 64; Tosun, Aynı Eser, s. 86; Aktüre, Aynı eser, s. 86.

¹⁷⁷ Tosun, Aynı Eser, s. 13; Ekinci, Aynı Eser, s. 95.

¹⁷⁸ Ekinci, Aynı Eser, s. 64; Aktüre, Aynı eser, s. 86.

¹⁷⁹ Kuban, Aynı eser, s. 69.

¹⁸⁰ Muğla'daki çıkmaz sokakların oluşumu ve sıklığı konusunda araştırmacılar farklı düşünmektedir: Tosun'un, Muğla'da topoğrafik şartların çıkmaz sokaklara imkan tanımadığı görüşüne karşılık (Aynı Eser, s. 135); Ekinci, "balta şeklindeki" parsel ve çıkmaz sokakların sıklığına temas etmektedir (Aynı Eser, s. 18, 64).

¹⁸¹ Kuban, Aynı eser, s. 69.

¹⁸² Ekinci, Aynı Eser, s. 18, 64; ayrıca bunların yanında, çıkmaz sokakların, "mülkiyet bölünmelerinin önemi" arttığı ölçüde fazlalaşmış olabileceği görüşü de ileri sürülmektedir (Akçura, Aynı eser, s. 249).

¹⁸³ Tosun, Aynı Eser, s. 85.

¹⁸⁴ Ekinci, Aynı Eser, s. 64.

¹⁸⁵ Ekinci, Aynı Eser, s. 65; Tosun, Aynı Eser, s. 86.

Şehrin ekonomik merkezinin ise Ulu Camiin bulunduğu civar olduğu anlaşılmaktadır. Sınai tesislerden tabakhâne. Ulu Cami "kurbünde"¹⁸⁶, hemen karşısındaki yoldadır. Diğer bir sınıî yapı mumhânenin¹⁸⁷ ise nerede olduğu belirtilmemektedir. Dükkanların bulunduğu çarşı ile, pazarın kurulduğu meydan¹⁸⁸ da yine Ulu Caminin çevresindedir. Evliyâ'nın, Muğla çarşısındaki dükkanların sayısı olarak verdiği 200 rakamı¹⁸⁹, ortalama bir sayı olmalıdır. Çünkü vakıf defterindeki bir kayda göre, Menteşe sancakbeyi Sinan Bey'in Bolvadin'de yaptırdığı camiine vakfettiği dükkanlar arasında, Muğla pazarındaki 211 dükkan¹⁹⁰ da bulunmaktadır. Ayrıca, Muğla'daki dükkanların sadece bunlardan ibaret olmadığı, çeşitli dönemlerde yapılmış dini ve sosyal müesseselere vakfedilen dükkan kayıtlarından anlaşılmaktadır¹⁹¹. Bu bilgiler çerçevesinde, vakıflarla ilgili olmayan dükkanlarla birlikte, XVI. asırda Muğla çarşısındaki dükkan sayısının yaklaşık olarak 250-300 civarında olduğu söylenebilir. Ayrıca dükkanlardan başka, belgelerde "kârhâne" olarak geçen ve kira bedellerinin yüksekliğinden bir dükkanın iki üç misli büyüklükte olduğu anlaşılan, muhtemelen atelye mahiyetinde yapılar da bulunmaktaydı¹⁹².

Evliya Çelebi'nin Muğla'ya geldiği tarihte¹⁹³ (1671), çarşının fiziki dokusu içinde, derenin iki yanındaki yolda sıralanmış dükkanlar ve bu yolları birbirine

¹⁸⁶ E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 201; kezâ, "câmi'-i atîk kurbünde ... bir debbâğ dükkânı" (BA, TD, nr. 166, s. 535; BA, TD, nr. 338, s. 97; TK.KKA, TD, nr. 569, s.48).

¹⁸⁷ "... şem'hâne-i Muğla ..." (BA, KK, nr. 2281, s. 16, 19, 48, vd.).

¹⁸⁸ "... ve çarşu içinde olan bazar meydanında ..." (E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 202); Aktüre, XIII. ve XIV. asırlarda pazar yerinin, Ulu Caminin önünde kaleye çıkan yolun ağzında yer almış olabileceğini ileri sürmektedir (Aynı eser, s. 74).

¹⁸⁹ "... ve cümle iki yüz dükkân ..." (*Seyahatnâme*, c. IX, 202).

¹⁹⁰ TK.KKA, TD, nr. 569, s. 93.

¹⁹¹ "Muğla'da üç dükkân"; "... bir debbâğ dükkânı"; "Muğla'da Hacı Hasan vakfettiği bir dükkân"; "Muğla'da ... Şirmerd vakfettiği bir dükkân" (BA, TD, nr. 338, s. 97; BA, TD, nr. 166, s. 535; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 48); kezâ, "Muğla'da bir harâb dükkân" (BA, TD, nr. 38, s. 102; BA, TD, nr. 166, s. 536; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 53); "Muğla'da bir kârhâne"; "Muğla'da iki dükkân" (BA, TD, nr. 338, s. 103; BA, TD, nr. 166, s. 536; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 54); "Muğla'da ... üç bâb dükkânlar ..." (BA, TD, nr. 338, s. 111; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 62).

¹⁹² "nefs-i Muğla'da bir kârhânesi var ..." (BA, TD, nr. 338, s. 103; BA, TD, nr. 166, s. 536; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 54). Muğla'da dükkan kiralari ortalama 10-25 akçe arasında değişirken, zikredilen kârhânenin kira bedeli 60 akçedir. Hem kira bedeli, hem de yapıyı ifade için seçilen lafız, fiziki dokuda dükkandan daha büyük bir binanın varlığını akla getirmektedir.

¹⁹³ Akçura, Evliya Çelebi'nin Muğla'ya gelişini yanlış olarak 1640 yılında göstermektedir (Akçura, "Aynı makale, s. 265, nt. 4).

bağlayan yedisi ağaç, altısı taş onüç köprü bulunmaktaydı¹⁹⁴. Bu köprüler, muhtemelen şehrin teşekkülünden itibaren, çarşısının da büyümesiyle paralel olarak peyderpey inşa edilmiş olmalıdırlar. Köprüler arası ortalama 30-50 m. mesafe olduğu varsayılırsa, köprülerle geçilen derenin iki yanında, kuzeyde dağın eteklerinden güneyde Hacı Muslihiddin camiine doğru uzanan yoldaki çarşının uzunluğunun yaklaşık 500 m. civarında olduğu hesaplanabilir. XVI. asırda Muğla çarşısındaki pazarlarda işlev açısından ihtisaslaşma da görülmektedir. Bu asırda Muğla pazarlarının "un bâzârı" ve "pirinc bâzârı" şeklinde ikiye ayrıldığı bilinmektedir¹⁹⁵. Fakat ne yazık ki, sözkonusu kayıttan ayrı mekânlarda kurulduğu anlaşılan bu pazarların, fiziki dokuya ne gibi bir katkısı olduğu konusunda bir bilgiye sahip olabilmek mümkün gözüküyor¹⁹⁶.

XVI. yüzyılda, şehir dokusunda yer alan diğer bir iktisadî unsur olan kervansaylardan Muğla'da iki tane bulunmaktaydı¹⁹⁷. Kervansarayların şehrin hangi mevkiinde olduğu belirtilmemesine rağmen, en azından bir tanesinin çarşıya yakın bir yerlerde olduğu, bitişiğindeki dükkânlardan üç tanesinin kervansarayın masraflarına vakfedilmesinden¹⁹⁸ anlaşılmaktadır. Bunlar belki, şehre gelen misafirlerin konakladığı ve Evliyâ'nın "mihmânihâne" olarak bahsettiği¹⁹⁹, daha sonra ise, 1890 senesinden önce Muğla Belediye Reisliği yapan Kösekadızaade Hacı Kadı Süleyman Efendinin reisliği zamanında yaptırdığı²⁰⁰, çarşı merkezinde bulunan Yağcılar hanı ile Kocahan²⁰¹ isimli yapıların ilk hali olabilirler. İzmir-Aydın-Çine

¹⁹⁴ Seyahatnâme, c. IX, 202.

¹⁹⁵ BA, TD, nr. 338, s.109; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 60.

¹⁹⁶ Çarşı ve pazar gibi ekonomik teşekküllerin, şehirlerin fiziki dokusuna yaptıkları katkıların bir incelemesi için bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı şehrinde esnaf örgütlerinin fizik yapıya etkileri", **İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler**, İstanbul 1996, I, 407-417; kezâ aynı müellif: pazar yerlerini, şehri belirleyen başlıca fiziki unsurlar arasında saymaktadır (bkz. "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VIII. TTK (Ankara 11-15 Ekim 1976), Kongreye Sunulan Bildiriler, c. II, Ankara 1981, s. 1265).

¹⁹⁷ BA, TD, nr. 338, s. 111; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 62.

¹⁹⁸ "... üç bâb dükkânlar ki kârbânsarâya muttasıldır ..." (aynı yer).

¹⁹⁹ "... ve iki mihmânihânesi var ..." (Seyahatnâme, c. IX, 202). E. Çelebi, Muğla'daki kervansaraylardan hiç bahsetmemektedir. Han olarak da herhangi bir yapıyı zikretmiyor. Bu açıdan, Evliyâ'nın belki de kervansarayların konaklama işlevini dikkate almış olabileceği düşünülebilir. Diğer taraftan N. Akçura, Evliya'nın zikrettiği misafirhanelerden birinin, 1572'de Mustafa Çelebi'nin Emir-i Küçük mahallesinde yaptırdığı "Hankah-ı Bayramiyye" olduğunu öne sürmektedir (Aynı eser, s. 248).

²⁰⁰ Akçura, Aynı eser, s. 254.

²⁰¹ Bugün, şehrin eski mahallelerinden Şeyh (Mahalle-i Mescid-i Kadı) ile Emir Bayezid mahallelerinde bulunan bu iki han, mevki itibarıyla ve ticarî işlev açısından, kervansarayların bulunmaları gereken yerlere tetabuk etmektedir.

yolundan gelip Tavas-Denizli güzergâhını takip eden deve kervanlarının Muğla'ya girdikten sonra, şehir merkezindeki bu hanlarda konaklamaları hâlâ hafızalardan silinmediğine göre²⁰²; bu iki han, muhtemelen iki kervansarayın yerine bina ettirilmiş veya tadil ve tamir edilmiş hali olmalıdırlar.

Kervansarayların dokuya katılış tarihi ise, vakıf defterlerindeki bilgilerin mufassal defterlerle karşılaştırılması sonucu yaklaşık olarak tahmin olunabilir: Bu iki kervansaraydan başka, Muğla'da bir muallimhane ve Ula kasabasında da bir cami yaptıran Kadı Hacı Ali, vakıf kayıtlarında "merhûm" olarak zikredilmesine rağmen, vakfın tevliyetini şart koştuğu "evlâd"dan iki oğlu Hacı Ahmed ve Mehmed 1562 tahririnde henüz hayattadırlar²⁰³. Hacı Ali'nin, bu tahrirden ne kadar bir zaman önce vefat ettiğini söyleyebilmek tam olarak mümkün değilse de, bunun yaklaşık asrın ortalarında vuku bulmuş olabileceği düşünülebilir. Şu halde kervansarayların inşasını da bu tarihlere yakın bir dönemde aramak mâkul olacaktır. Kervansarayların, Hacı Muslihiddin külliyesinin inşasıyla şehrin güneyinde teşekkül eden ikinci merkez ile, kuzeyde bulunan Ulu Cami'ye endeksli ilk merkez arasındaki bölgede kalmış olması dikkati çekmektedir.

Şehir merkezlerinde rastlanan diğer bir ticarî yapı olan bedestenin, Muğla fiziki yapısında yer almadığını ise, yine Evliyâ'dan öğreniyoruz²⁰⁴.

Diğer bir şehîrsel unsur olan hamamlardan Muğla merkezinde iki tane tesbit edilebilmektedir²⁰⁵. Birincisi, Evliyâ'nın "gâyet müzeyyen ve âb-ı havası gâyet latîf" olarak tavsif ettiği²⁰⁶, vakıf kayıtlarında ise "hamâm-ı cedîd" şeklinde tesmiye edilen²⁰⁷ Elvan Bey hamamıdır. Diğeri ise, yine sadece Evliyâ'nın haber verdiği ve Menteşe beylerinden Ahmed Gazi Bey'e atfettiği hamamdır²⁰⁸. İki hamam da bugün mevcut olmadıklarından doku içerisindeki yerlerini tesbit etmek mümkün olamamaktadır²⁰⁹. Fakat, hamamların en büyük ihtiyacı olan suya yakın bulunmaları

²⁰² O. Ekinci, Aynı Eser, s. 20.

²⁰³ Muğla mahallelerinden Mescid-i Sufî Hüseyin mahallesinde kayıtlı bulunan bu iki kardeş için bkz. BA, TD, nr. 337, 85a. Ayrıca Kadı Hacı Ali ve ailesi hakkındaki inceleme için bkz. İkinci Bölüm, "Aile yapısı ve akrabalık bağları" bahsi.

²⁰⁴ "... gerçi bezâsteni yokdur ..." (Seyahatnâme, c. IX, 202).

²⁰⁵ "... ve iki hamâm var ..." (Seyahatnâme, c. IX, 202).

²⁰⁶ Seyahatnâme, c. IX, aynı yer.

²⁰⁷ "vakf-ı hamâm-ı cedîd, der-nefs-i Muğla ..." (BA, TD, nr. 166, s. 534; BA, TD, nr. 338, s. 93; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 44).

²⁰⁸ "... ve Ahmed Gazi hamâmı dahi rûşen ve hoş havâdır ..." (Seyahatnâme, c. IX, 202.).

²⁰⁹ Vakıf defterlerinde Elvan Bey hamamının "cedîd" olarak zikredilmesinden, Ahmed Gazi Bey hamamının da bu defterlerde "atîk" sıfatıyla yer alması beklenirdi. Fakat, vakıf defterlerinin Muğla'ya

gerekeceğinden. iki hamamın da. çarşı içinden geçen derenin pek uzağında bulunamayacakları düşünülebilir²¹⁰. Mevcut dokuya ilk önce Ahmed Gazi hamamının katıldığı²¹¹: Elvan Bey hamamının ise fiziki yapıda. XV. asrın ikinci çeyreğinde yer aldığı söylenebilir²¹².

Muğla'da, suya bağlı olarak anılması gereken diğer bir yapı çeşidi olan çeşmelerden ise, XVII. asrın ikinci yarısında yetmiş tane bulunduğu kayıtlıdır²¹³.

ait kısımlarında, bu yapıya ait hiçbir işaret bulunmamaktadır. Ancak, sözkonusu hamamın Muğla vakıfları arasında neden kaydedilmediği, Peçin'deki İlyas Bey medresesiyle ilgili bir kayıttan anlaşılmaktadır: Buna göre. İlyas Bey medresesinin gelir kalemleri arasında. sekiz sehmden bir sehmi mülk olan. yedi sehmi ise mezkur medreseye vakfedilmiş bulunan ve Muğla'da olduğu bildirilen bir hamam bulunmaktadır (bkz. BA, TD. nr. 166, s. 495; BA, TD. nr. 338, s. 53; TK.KKA. TD. nr. 569, s. 14). Böylece. Ahmed Gazi hamamının gelirinin başka bir yere vakfedilmesinden dolayı. Muğla kısmında zikredilmediği anlaşılmaktadır.

İ. H. Uzunçarşılı'nın kaynak vermeden H. 839 [1435-36] tarihli olarak zikrettiği ve "Firuz Bey vakfından" olduğunu söylediği "yeni hamam" herhalde Elvan Bey hamamı olmalıdır (bkz. *Kitabeler ve Sahib, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamid Oğulları Hakkında Malumat*. İstanbul 1327/1929, s. 151). Fakat H. 710- M. 1310 tarihli ve "Kahraman Bey vakfından" olarak kaydettiği "eski hamam"ı ise. Ahmed Gazi hamamı ile özdeşleştirmek pek mümkün gözüküyor.

²¹⁰ Akçura'nın s. 271'de verdiği ve "19. yy. öncesi önemli tek yapı ve eski eserler"i gösterir şehir planına üç tane hamam lokalize edilmiştir. "Eski hamam" olarak zikredilen yapı. Bali Bey mahallesinin batı ucuna yakın ve şehrin içinden geçen derenin biraz doğusunda kalmaktadır. "Yıkık hamam" olarak anılan ikincisi ise. bugün Orta mahalle diye adlandırılan ve eski dokunun kuzey-doğu ucundaki bölgede bulunmaktadır ki. konumu. şehrin doğusundaki ikinci dere olan Karamuğla deresine yakın bulunmaktadır. Üçüncüsü ve bugün "Belediye hamamı" olarak bilinen hamam ise. Şeyh mahallesi sınırları içinde yani. eski yerleşimin merkezinde gösterilmektedir. XVI. asırda rastlanan hamamlardan birini. Belediye hamamı ile özdeşleştirmek mümkün olabilirse de. ikincisi için kesin bir şey söyleyebilmek mümkün değildir. Fakat yine de. Orta Mahalle'nin sonraki dönemlerde teşekkül ettiği ve eski yerleşim merkezine uzaklığı gözönüne alındığında. buradaki hamamın da sonradan yapılmış olabileceği düşünülebilir. O halde. geriye kalan "eski hamam"ın. Evliyâ'nın kaydettiği yapılardan biri olabileceği. kaydı ihtiyatla ileri sürülebilir.

²¹¹ Ahmet Gazi Bey'in kardeşleriyle müşterek beylik yaptığı dönem. 1355-1391 yılları arasındır (Witteck. Aynı Eser. s. 71-75, 83, 86, : Zachariadou. Trade and Crusade. s. 111). Ahmed Gazi Bey. Muğla'daki hamamı. muhtemelen 1375'lerden itibaren Milas ve Peçin hükûmetine de hakim olduktan sonra (Witteck. Aynı Eser. s. 75) yaptırmış olmalıdır.

²¹² Kimliği hakkında net bilgiler bulunmamakla birlikte. Menteşe sancakbeylerinden olduğunu tahmin ettiğimiz Elvan Bey. hamamını. Menteşe sancağında bulunduğu sıralarda muhtemelen İbrahim Bey'in yaptırdığı Ulu Cami'yi tamir ettirdiği bir zamanda. XV. asrın ikinci çeyreği içinde yaptırmış olmalıdır. Zayıf bir ihtimal olarak. hamamın Ulu Cami'nin inşa edildiği zamanda İbrahim Bey tarafından yapıldığı ve Elvan Bey'in de. Ulu Cami ile birlikte mevcut hamamı da tamir ettirdiği ileri sürülebilir. Fakat. vakıf kaydında. hamam gelirinin tevzii kısmındaki. "... Elvan Bey mezkûr hamâm icâresinden ... ta'yîn eylemiş ba'dehu ... şart eylemiş ..." şeklindeki ifadeler (BA, TD. nr. 338, s. 93; TK.KKA. TD. nr. 569, s. 44). hamam ile ilgili vakıfnâmeyi Elvan Bey'in düzenlettirdiğini göstermektedir. Dolayısıyla hamamın gelirinin tamamını yed-i tasarrufuna alması. hamamın bânisinin de kendisi olabileceğini düşündürmektedir.

²¹³ "... ve bu şehir içre yetmiş âb-ı hayat çeşmeleri var ..." (E. Çelebi. *Seyahatnâme*, c. IX, 202).

XVI. asırda ise, vakıf kayıtlarına çeşitli vesilelerle serpiştirilmiş bulunan ifadelerden; çarşı içinde pazarda²¹⁴, daha güneyde Hacı Muslihiddin Camii önünde²¹⁵ ve mahalle aralarında²¹⁶ çeşmelere rastlamak mümkündür. Bu çeşmelere suyun "künk" ve "kâriz"lerle getirildiği²¹⁷ ve zaman zaman bu suyollarının tamir edildiği²¹⁸ anlaşılmaktadır. Çeşmelerin su kaynağının ise, birinci derecede çarşı içinden geçen dere²¹⁹ ile, şehrin biraz daha doğusunda bulunan diğer bir dereden sağlandığı tahmin olunabilir²²⁰.

Vakıf kayıtlarına göre, fiziki yapıyı oluşturan unsurlar arasında, öğretim kurumları olarak bir medrese ile iki muallimhaneye rastlanmaktadır. Hacı Muslihiddin külliyesi içinde yer alan²²¹ ve otuz odalı olduğu kaydedilen²²² medrese, caminin kubbesine nisbetle "kurşunlu" olarak da anılmaktadır²²³. O halde medreseyi dokuda, şehrin güneyinde "Kurşunlu" Caminin yakınlarında bir yere lokalize etmek mümkün olabilir. Medresenin inşa tarihi olan XV. asrın sonlarına gelinceye kadar, bu işlevi yerine getiren başka bir yapının varlığı ihtimali düşünülebilirse de, bu konuda fikir yürütecek herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bilhassa, beylik merkezlerinde yaptırdığı sosyal ve dinî kurumlarla dikkati çeken ve bu arada Muğla'da da bir hamam yaptırmış olan Ahmed Gazi Bey'in²²⁴ Muğla'da eğitim-öğretim konusundaki boşluğu dolduracak bir medrese inşa ettirmemiş olması da manidardır.

²¹⁴ "... Muğla'da bâzâr çeşmesi ..." (BA, TD, nr. 338, s. 97; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 48).

²¹⁵ Hacı Muslihiddin külliyesinin masraf listesi arasındaki kayıt: "cihet-i mîrâbî-i çeşme, der-pîş-i câmi'-i Muğla ki, vâkıf-ı mezbûr âverde ..." (BA, TD, nr. 338, s. 105; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 56)

²¹⁶ Deksid (Deksiklü) mahallesinden geçen su yolundan, mahalle sâkinlerinin aldıkları su, muhtemelen bir çeşmeye gitmektedir (BA, TD, nr. 338, s. 95; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 46).

²¹⁷ "... şeyh-i zaviye ... künk veya kâriz delûp su aldirmaya ..." (aynı yer).

²¹⁸ "... şart-ı vâkıf muktezâsınca ... [suyolunun] meremmetine mu'in oldukları takdîrde ..." (aynı yer).

²¹⁹ Ulu Cami'nin abdesthânesinin, caminin karşısındaki tabakhane içerisinde olduğunu bildiren kayıt (E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 201), abdest havuzuna gelen suyun kaynağının dere olduğunu göstermektedir.

²²⁰ Şehrin su kaynakları hakkında bkz. aşağıda "Deksiklü" mahallesinin tanıtımı kısmı.

²²¹ BA, TD, nr. 166, s. 537; BA, TD, nr. 338, 104; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 55).

²²² O. Ekinci, Aynı Eser, s. 35. Fakat odaların bazıları, muhtemelen sonraki dönemlerdeki ihtiyaca binâen ilave edilmiş olmalıdır.

²²³ N. Akçura, Aynı eser, s. 248.

²²⁴ Bu hayırsERVER beyin Menteşe beyliği şehirlerinden bilhassa Fethiye (Meğri), Milas ve Peçin'de çok sayıda vakıf eseri bulunmaktadır. Bunlardan Milas ve Peçin'dekiler aşağıda ele alınacaktır. Meğri'de bulunan eserleri için bkz. BA, TD, nr. 338, s. 125, 126, 135.

Biri Hacı Bâyezid mahallesinde²²⁵, diğeri de muhtemelen Sûfî Hüseyin mahallesinde²²⁶ bulunan muallimhanelerin ikisinin de²²⁷, fizikî dokuda yaklaşık olarak XVI. asrın ortalarından itibaren yer aldıkları öne sürülebilir²²⁸. Bu arada, vakıf defterlerinde mevcut olmayıp, Evliyâ'nın, Ulu Cami'nin abdest havuzunun bulunduğu tabakhane mevkiinde olduğunu zikrettiği ve Uzunçarşılı'nın da yine kaynak göstermeden H. 951 (M. 1544-45) tarihli olarak verdiği "Şâhidî muallimhânesi"²²⁹ de bulunmaktaydı. Fakat, bu muallimhane muhtemelen, XVI. asrın sonlarına doğru, hatta daha da geç tarihlerde yapılmış olup²³⁰, XVI. asrın ilk yarısında Muğla'nın sosyal ve dinî hayatında önemli bir yeri olan Mevlevî Şeyhi Şâhidî İbrahim Dede'nin hatırasına onun ismi verilmiş olmalıdır. Evliyâ Çelebi'nin, ulemâsının²³¹ ve

²²⁵ "... nefis-i Muğla'ya tâbi Hacı Bâyezid mahallesinde bir mu'allimhâne ..." (BA, TD, nr. 338, s. 107; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 58).

²²⁶ Vâkıf Hacı Ali'nin bu kuruma yaptığı vakıflar arasında, günde okunmasını şart koştuğu beş cüz Kur'an için vakfettiği beş akçalık bir nakid de vardır. Bunlardan birini muallime, birini halifeye ve bir cüzü de Sûfî Hüseyin mahallesi mescidinin imamına şart koşturması, muallimhanenin bu mahallede bulunabileceği ihtimalini akla getirmektedir (BA, TD, nr. 338, s. 111; TK.KKA,TD, nr. 569, s. 62).

²²⁷ İkinci muallimhanenin bânisi Kadı Hacı Ali, kervansarayları yaptıran şahısla aynı kişidir. Diğer taraftan yukarıda kervansaraylar bahsinde, Hacı Ali'nin oğullarının Sûfî Hüseyin mahallesinde mukim oldukları zikredilmişti. Muhtemelen Hacı Ali de, vefatından önce bu mahallede yaşıyor olmalıdır. Dolayısıyla, ikamet ettiği mahalleye bir muallimhane bina etmiş olabileceğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

²²⁸ Hacı Pîrî veled-i Turgud'un yaptırdığı bu muallimhaneye vakfettiği 15 bin akçe, 1562 tarihli vakıf defterine göre, "sulbî oğulları Ahmed ve Mustafa ve Mehmed tasarruflarındadır" (BA, TD, nr. 338, s. 111). Hem Hacı Pîrî, hem de mezkur üç oğlu, 1562 tarihli mufassal defterde, muallimhanenin bulunduğu Hacı Bâyezid mahallesinde sâkindirler (bkz. BA, TD, nr. 337, 84a). Vâkıf ve oğullarının hayatta olması, muallimhanenin inşa tarihinin üzerinden de çok fazla bir zaman geçmediğini düşündürmektedir. Bu aile hakkındaki değerlendirme için yine bkz. İkinci Bölüm, "Aile yapısı ve akrabalık bağları" bahsi. İkinci muallimhanenin inşa tarihi de, yukarıda izah edildiği üzere, XVI. asrın ortaları civarında olmalıdır.

²²⁹ "... tabakhane kurbinde Eski Cami yol aşırı tabakhâne içinde bir abdest havuzu var ... ve bu mahalde Şâhidî hazretlerinin muallimhanesi var ..." (*Seyahatnâme*, c. IX, 201); İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, 151, nt. 1); fakat Aktüre, "Şâhidî Mektebi'nin, "Şâhidî camiinin çok yakınında" bulunduğunu bildirmektedir (Aynı eser, s. 93). Şâhidî camii (camiin yeri için bkz.: aşağıda Seyyid Kemâl zaviyesi tanıtım kısmı) ise, Evliyâ'nın Şâhidî muallimhânesi olarak tarif ettiği mevkiin batısında ve nisbeten uzak bir konumda bulunmaktadır.

²³⁰ Mezkur muallimhanenin kaydı, hem 1562 tarihli (BA, TD, nr. 338), hem de 1583 tarihli vakıf defterinde (TK.KKA, TD, nr. 569) bulunmamaktadır. Her ne kadar ikinci defterdeki bilgiler, bir önceki defterden nakledilmişse de, gerekli yerlerde ilâveler yapılmıştır. Dolayısıyla Şâhidî muallimhanesi, 1562-1583 yılları arasında inşa edilmiş olsa idi mutlaka ikinci defterde yer alacaktı. Muallimhanenin, herhangi bir vakfının bulunmadığı için deftere kaydedilmediği ihtimali akla gelirse de, böyle bir müessesenin faaliyetini devam ettirebilmesi için mutlaka vakıf kaynaklarına ihtiyacının olacağı ortadadır. Neticede, muallimhane, 1583 tarihli vakıf tahririnden sonra yapılmış olmalıdır.

²³¹ "... ve uleması gayet çokdur" (*Seyahatnâme*, c. IX, 201).

talebelerinin²³² fazlalığından övgüyle bahsettiği Muğla'da, mevcut öğretim kurumlarının ihtiyaca cevap veremediği ve XVII. asrın ikinci yarısında, fiziki dokuda yer alan bu müesseselerin sayısının onsekize²³³ yükseldiği görülmektedir.

XVI. asırda Muğla şehir dokusunda yer alan ve dinî özellikleri yanı sıra, sosyal işlevleriyle de dikkati çeken zaviye tipi yapılardan beş tane bulunmaktaydı. Bunlardan Seyyid Kemâl zâviyesi²³⁴, Cami-i Kebîr mahallesinin kuzey-doğusunda²³⁵, Hacı Rüstem mahallesinin batı sınırında²³⁶, kaleye yakın²³⁷ bir mevkide idi. Zamanla, yapının fonksiyonunda meydana gelen değişim, fiziki değişimi de getirecek ve zaviye sonraki asırlarda camiye dönüşecektir.

Aynı türdeki yapılardan Şemseddin zâviyesi²³⁸ ile Pisili Hâce'nin Sûfihânesi²³⁹ ise, şehrin güneyinde ovaya yakın bölgede olduğunu tahmin ettiğimiz Emîr-i Küçük mahallesinde bulunuyordu²⁴⁰. Her üç yapının da, işlevlerine uygun olarak, şehir merkezinden biraz uzakta tesis edildikleri anlaşıyor.

²³² "... ve bu şehirde ... talebe çok olmak ile ..." (*Seyahatnâme*, c. IX, 202)

²³³ Evliyâ, Muğla'yı ziyaret ettiği 1671 yılında şehirde 7 medrese ve 11 "sıbyan mektebi" ile karşılaşmıştı (*Seyahatnâme*, c. aynı yer). Seyyahın kaydında, medreselerin isimleri verilmemesine rağmen, N. Akçura, Evliya'nın bildirdiği 7 medrese arasında Şeyh Bedreddin medresesini de göstermektedir (Aynı eser, s. 248). Fakat, diğer bir çalışmada, Şeyh Bedreddin medresesinin 1830'lardan sonra yapıldığı kaydedilmektedir (Aktüre, "Aynı makale, s. 85).

²³⁴ BA, TD, nr. 166, s. 536; BA, TD, nr. 338, 103; TK.KKA, TD, nr. 569, 54.

²³⁵ Bugün bu mevkide Şâhidi Camii yer almaktadır. Seyyid Kemâl'in torunu ve XVI. asırda zaviyenin şeyhi olan Şahidi İbrahim Dede'nin mezarı, Cami-i Kebir mahallesinde, 1168/1754-1755'den evvel zaviyenin yerine yapılan caminin (bugünkü Şahidi Camii) yanında bulunuyordu (BA, Cevdet-Evkaf, nr. 8988). Evliyâ Çelebi de, "Hâce Şahidi'nin kabrinin, Seyyid Kemal'in türbesi yanında olduğunu kaydetmektedir (*Seyahatnâme*, c. IX, 203).

²³⁶ N. Akçura, Aynı eser, s. 270-271'deki mahalle sınırları ile eski eserleri gösterir şehir planı. Benzer bir plan, mahalle sınırları gösterilmeksizin Aktüre tarafından da verilmiştir (Aynı eser, s. 77, 83).

²³⁷ "... bu şehrin şimalinde kal'a kurbünde ... hazret-i Seyyid Kemâleddin, çârküşe divâr içre üstü açık bir ulu ziyâretgâhdır ..." (E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 202).

²³⁸ BA, TD, nr. 166, s. 534; BA, TD, nr. 338, 94; TK.KKA, TD, nr. 569, s.45-46.

²³⁹ BA, TD, nr. 166, s. 535; BA, V338, s. 92; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 43.

²⁴⁰ Sûfihânenin vakıflarıyla ilgili bir mesele için Defterhâne'den çıkarılan bir derkenâr kaydında, Sûfihânenin, Emîr-i Küçük mahallesinde olduğu zikredilmektedir (BA, Cevdet-Evkaf, nr. 5017). Aynı şekilde, "mevlevîhâne" olduğu "vakıfnâme mücebince" kaydedilen (BA, TD, nr. 338, 94; TK.KKA, TD, nr. 569, s.45) Şemseddin zaviyesinin de Emîr-i Küçük mahallesinde olduğu, üç asır sonrasına ait bir belgeden anlaşılabilmektedir (BA, Cevdet-Evkaf, nr. 3439, H. 1212).

XVI. asra ulaşabilmiş ve ahîlere nisbet olunan tek yapı olan Ahi Sinan zaviyesinin²⁴¹ ise, defterlerdeki bilgilere göre fiziki dokudaki yerini tesbit edebilmek mümkün gözüküyor. Fakat, lonca geleneğinin hâlâ devam ettiği 1920'li yıllarda dericilere peştemal kuşatma törenlerinin yapıldığı Ahi Sinan Tarlası olarak anılan mevki²⁴² ile Ahi Sinan zaviyesi arasında bir bağ kurma ihtimali bulunursa, zaviyenin bu tarla civarında olduğu ihtiyatla öne sürülebilir.

XVI. asrın ikinci yarısında (1572), Mustafa Çelebi tarafından Bayramiye hankahı olarak yaptırılan²⁴³ ve günümüzde Üç-erenler Mescidi olarak anılan yapı da, şehir merkezinden biraz uzakta, yerleşimin güney-batısında bugün Emir Beyazıt mahallesi olarak anılan mevkide bulunmaktadır.

Sözkonusu yapıların isimlerinin; zâviye, sûfihâne, mevlevihâne ve hankah gibi değişik kelimelerle ifâde edilmesinin, fiziki biçimlerine nasıl yansıdığını tesbit edebilmek mümkün gözüküyor. Ayrıca şehir merkezinde, bu tip kurumların sayıca az bulunması, fonksiyonlarında meydana gelen değişimin, zamanla adlandırılmalarına da aksettiği izlenimini veriyor. Nitekim, mevlevihâne olarak tesis edilmiş olan Şemseddin zâviyesinin bu özelliği, XVI. asır belgelerinde artık bir ayrıntı olarak yer almaktadır. Aynı şekilde, sonraki dönemlerde Seyyid Kemâl zâviyesi câmiye; Bayramiye hankahı da mescidâ dönüşecektir²⁴⁴. Dolayısıyla, XVI. asırda mahallelere isimlerini veren bazı mescidlerin de, eskiden zaviye veya benzeri kurumlar olduğu düşünülebilir.

Bu yapılardan, fiziki özellikleri hakkında kısmen malûmat sahibi olduğumuz, sadece Şemseddin zaviyesidir. Buna göre zaviyenin bitişiğinde, misafirlerin kalacağı iki tabhânesinin olduğu, yakınında ise zaviye şeyhinin ikâmeti için bir "mahûta" içinde, üç oda bir sofa ve bir de ahır bulunan müstemilâtın bulunduğu kayıtlıdır²⁴⁵.

²⁴¹ BA, TD, nr. 166, 534; BA, TD, nr. 338, 93; TK.KKA, TD, nr. 569, 44.

²⁴² İlhan Tekeli, "1923-1950 Döneminde Muğla'da Olan Gelişmeler", *Tarih İçinde Muğla* (ed. İlhan Tekeli), Ankara 1993, s. 149-150.

²⁴³ Yapının kitabesi için bkz. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, s. 151; Z. Eroğlu, *Muğla Tarihi*, s. 137.

²⁴⁴ Zaviyelerin XVI. asırda, "ayende ve revendeye" hizmet yerine, ibadet işlevi kazanarak geçirdikleri fiziki değişiklikler için bkz. Sedat Emir, *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar, Yapımsal ve İşlevsel Bir Analiz* (İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1992, s. 244 vd.

²⁴⁵ BA, TD, nr. 338, 94; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 45. Tekke ve zaviyelerin çoğunda görülen, odaların açıldığı "orta sofalı" mimari tipin; bu yapıları, bir nevi toplu olarak yaşanılan konutlar haline getirdiği ve bu mimarî üslûbun, zamanla sıradan ev mimarisinde de benimsendiği görüşü ileri

Ayrıca, zaviyenin bitişiğinde yirmi dönüm kadar bir bahçesi de vardı²⁴⁶. Fakat, "mahûta"daki iki odanın "harâb" olarak zikredilmesi, zaviyenin XVI. asırda karşılaştığı meselelerin, fiziki yapısını da etkilediğini göstermektedir.

XVI. asra girildiğinde, Muğla'da şehirlinin ibâdet ihtiyacını karşılayan 2 cuma camii²⁴⁷ ve 11 mescid²⁴⁸ bulunuyordu. Cuma camileri, biri şehrin kuzeyinde, diğeri güneyinde, bu eksen boyunca iki ayrı merkez teşkil edecek şekilde fiziki yapıdaki yerlerini almışlardı. Bu ana ticarî-sosyal hattın doğu ve batı bölgelerinde tesis edilen mescidlerin etraflarında ise, zamanla bir yapı dokusunun oluşmasıyla, mahallelerin meydana geldiği anlaşılmaktadır. Mescidlerle ilgili kayıtlarda, şehir dokusunda ne zamandan beri yer aldıkları sarîh olarak belli değildir. Fakat bunlardan bazılarının, Ulu Cami'den daha eski olabileceği düşünülebilir²⁴⁹. XVI. asırda yapıldığı anlaşılan tek mescid ise, İsmail isimli bir hayırseverin inşa ettirdiği yapıdır²⁵⁰. XVI. asrın ortalarından itibaren Kadı mahallesi mescidinin adı, bu yapıyı faaliyetlerine merkez

sürülmektedir (A. Arel, Aynı Eser, s. 51) ki, bu tesbit; dinî mimari ile sivil mimari arasındaki fiziki etkileşime dikkatin çekilmesi açısından önemli görünmektedir.

²⁴⁶ "... tekye kurbünde yirmi dönüm mikdârı yeri var ..." (BA, TD, nr. 338, 95; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 45); sonraki dönemlerde bu "yer", artık "bağçe" olarak olarak anılmaya başlayacaktır (BA, Cevdet-Evkaf, nr. 3439).

²⁴⁷ Ulu Cami ve Hacı Muslihiddin camileri hakkında yukarıda bilgi verilmişti. Evliyâ, şehri ziyareti sırasında, bu iki cuma camiinden başka, "cami" olarak altı yeni yapıyı daha zikretmektedir: "... andan Şeyh Câmî-i ve Pazaryeri Câmî-i ve Şeyh Osman Efendi Câmî-i ve Abdülgaffâr Efendi Câmî-i ve Hacı Dede Câmî-i ve Mustafa Efendi Câmî-i bunlardan mâ'adâ mesâcidlerdir ..." (Seyahatnâme, c. IX, 202).

²⁴⁸ Hemen hepsi, bulundukları mahallelerin ismiyle bütünleşmiş olan mescidler şunlardı: "Mescid-i Mahalle-i Kadı" (BA, TD, nr. 166, s. 535; BA, TD, nr. 338, s. 97; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 48); "Mescid-i Bâzergânlar" (BA, TD, nr. 166, s. 536; BA, TD, nr. 338, s. 101; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 52); "Mescid-i Hacı Rüstem" (BA, TD, nr. 166, s. 536; BA, TD, nr. 338, s. 102, 109; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 53, 60); "Mescid-i Mahalle-i Hacı Bâyezid" (BA, TD, nr. 166, s. 536; BA, TD, nr. 338, s. 103, 107, 111; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 54, 58, 62); "Mescid-i Mahalle-i [Hacı Temürhan]" (BA, TD, nr. 338, s. 105; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 56); "Mescid-i Hacı Mustafa" (BA, TD, nr. 338, s. 106; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 57); "Mescid-i Mahalle-i Sûfî Hüseyin" (BA, TD, nr. 338, s. 111; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 62); "Mescid-i Pisili Hâce" (BA, TD, nr. 338, s. 109; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 60); "Mescid-i İsmail" (BA, TD, nr. 166, s. 535; BA, TD, nr. 338, s. 97; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 48). Evliyâ, Muğla'daki ibâdethânelerin sayısı olarak 70 rakamını vermektedir ("... ve cümle yetmiş mihrabdır ...", Seyahatnâme, c. IX, 201). Bundan -yukarıda sayılan- 7 adet cami sayısı düşüldüğünde, XVII. asrın ikinci yarısında mescid sayısının ("... bunlardan mâ'adâ mesâcidlerdir ...", Seyahatnâme, c. IX, 202) 63 olduğu ortaya çıkmaktadır ki, yaklaşık bir asır içinde çok sayıda cami ve mescidin fiziki dokuya katıldığı anlaşıyor.

²⁴⁹ Ulu Cami'nin 1344 yılındaki inşasına kadar, yerleşimin, mescid ve benzeri kurumlar etrafında teşekkül etmiş olması icâb eder. Bu meyânda, vakıf kayıtlarında anılan Pisili Hâce'nin Sûfîhânesi ile mescidinin, şehrin ilk nüvelerinin atılmaya başlandığı dönemlere ait olduğunu düşünmek mümkündür.

²⁵⁰ "... mescid-i cedîd-i İsmail ..." (BA, TD, nr. 338, s. 108; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 59).

yapan ve asrın ilk çeyreğinde Muğla sosyal hayatında etkili bir şahsiyet olduğu anlaşılan Şeyh Bedreddin'in ismiyle anılır olmuştur²⁵¹. Bir nevi tarikat merkezi haline gelen mesciddeki isim ve mahiyet değişikliğinin, fiziki konumuna herhangi bir şekilde tesir edip etmediği vakıf kayıtlarından anlaşılamıyor.

Bu şekilde, Türklerin fethinden XVI. asra kadar, dinî ve sosyal kurumlar etrafında teşekkül eden Muğla mahallelerinin isimleri şöyleydi:

Tablo 1: Muğla mahalleleri

Mahallenin İsmi	Bugünkü Yeri
Cami (Cami-i Kebir)	Cami-i Kebir Mah.
Mescid-i Hacı Rüstem	Hacı Rüstem Mah.
Mescid-i Kadı	Şeyh Mah.
Hacı Bâyezid	Emir Beyazıt Mah. (?)
Bali Hâce	Balibey Mah.
Mescid-i Bâzergânlar, nâm-ı diğer Keremüddin	Keramettin Mah.
Mescid-i Kızılca-dere	-
Mescid-i Dekşiklü	-
Mescid-i Sûfî Hüseyin	-
Hacı Timurhan	-
Yeni Cami (Emîr-i Küçük, Pisili Hâce)	Şeyh Mah. (?), Emir Beyazıt Mah. (?)
Mescid-i Hacı Mustafa	-

Mevcut 12 mahallenin hepsinin, isimlerini cami ve mescidlerden aldığı görülmektedir²⁵². Ulu Cami'nin çevresindeki doku grubunun meydana getirdiği Câmî-i Kebîr mahallesi, şehrin merkezinde yer almaktaydı. Mahallenin bu adla anılmaya başlaması, Ulu Cami'nin 1344'te inşasından sonra, muhtemelen XIV. asrın ortalarından itibaren olmalıdır. Bu zamana kadar, dağın eteğinden caminin bulunduğu mevkiye kadar bir yerleşimin olduğu, belki dik yamaçlara oturan bir

²⁵¹ 1562 tarihli vakıf defterinde bu isim değişimi, "Mescid-i mahalle-i Kadı Şeyh Bedreddin mescidi demekle ma'rûfdur ..." ifâdesiyle belirlenmektedir (BA. TD. nr. 338, s. 97; TK.KKA. TD. nr. 569, s. 48). Bu kayda göre, Şeyh Bedreddin mescidinin, "mevcut doku içinde değil, boş alan üzerinde" yer aldığı şeklindeki görüş de (Akçura, Aynı eser, s. 248) tutarsız gözüküyor. Zirâ, mescid mevcut doku içindeki bir yapının isim değiştirmiş halinden başka bir şey değildir. XVII. asrın ikinci yarısında ise, Kadı mescidinin isim değişikliğine ilave olarak, biçim ve işlev değişikliğine de uğrayarak camiye dönüştüğü anlaşıyor: "... Kurşunlu Camii ... andan Şeyh Camii ..." (E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 202).

²⁵² Osmanlı döneminde mahalleler hakkında genel bilgiler için bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı şehrindeki «Mahalle»nin işlev ve nitelikleri üzerine". *Osmanlı Araştırmaları (=OA)*, IV, İstanbul 1984, s. 69-78.

zaviyenin etrafında oluşan bir yapılar topluluğunun varlığı ileri sürülebilir. Bu mevki için, Ulu Cami'nin yapıldığı tarihe kadar, yaklaşık yarım asırlık bir dönem sürecince kullanılmış olması gereken isme dair ise, belgelerde herhangi bir atıf yoktur.

Teşekkülü ve gelişimi hakkında tatminkâr seviyede fikir yürütülebilecek olan diğer bir mahalle de, XVI. asrın başlarından beri, defterlere Yeni Cami ismiyle kaydedilen mahalledir²⁵³. Muğla mahalle teşkilâtının kaydedildiği en erken tarihli ve asrın ilk çeyreğine ait olan defterde²⁵⁴, mahallenin isminde meydana gelen son değişiklik izah edilmektedir²⁵⁵. Mahalleye adını veren şahıslar olarak zımnen zikredilen "Pisili Hâce" ve "Emîr-i Küçük"ten birincisi, vakıfları dolayısıyla mâruf bir şahıstır. Pisili Hâce'nin Muğla'da bir mescid ve sûfihânesi; Muğla'nın yakınındaki Pisi köyünde ise bir zikirhânesi²⁵⁶ bulunmaktadır. Bu kurumlara ait vakıflar için, II. Murad ve II. Mehmed tarafından mukarrer-nâmeler verildiğine göre²⁵⁷; Pisili Hâce'nin mescid ve sûfihânesinin bulunduğu mahallenin, Menteşe Beyliği döneminden intikâl ettiği söylenebilir. Kurumların bânisi olan şahsın, ilk önce Pisi köyündeki zikirhâneyi yaptırdığı ve buradaki faaliyetlerinden dolayı "Pisili" nâmıyla

²⁵³ BA, TD, nr. 61, s. 171; BA, TD, nr. 166, s. 529; BA, TD, nr. 337, 84b; TK.KKA, TD, nr. 110, 82b. Mahalleye adını veren yapı olan "Yeni Cami", bazı çalışmalarda Ulu Cami'nin diğer bir adı olarak kabul edilmektedir (Özellikle tahrir defterlerine dayanarak, "XVI. yüzyılda Menteşe Sancağı" isimli doktora tezi hazırlayan Ekrem Uykucu'nun; *Muğla Tarihi* (İstanbul 1983) isimli eserinin, 83-84. sayfalarında yer alan bu yanlış bilgi, sonraki araştırmacılar tarafından da aynen kullanılmıştır. Nitekim, bu bilgiyi kullanan N. Akçura (Aynı eser, s. 246), Ulu Cami'nin "Yeni" ismiyle anılan bir mahallede bulunmasının ve "yeni" adıyla bilinmesinin izahını haklı olarak yapamamaktadır. Aynı hatalı bilgi, kaynak verilmeksizin, bir sanat tarihi çalışmasında da (Remzi Duran, "Menteşe Beyliği Mimarisi", -Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi-, İzmir 1995, s. 117) tekrar edilmektedir. Halbuki, Uykucu'nun gözünden kaçan bilgi, tahrir defterlerinde çok net bir şekilde yer almaktadır. Buna göre, Ulu Cami'nin bulunduğu mahalle ile, Yeni Cami mahallesini, defterlerde ayrı üniteler halinde gösterilmektedir: 1517 yılına ait defterde, "Mahalle-i Câmî" (BA, TD, nr. 61, s. 169) ile "Mahalle-i Yeni Cami" (Aynı defter, s. 171; kezâ, 1562 tarihli defterde, "Mahalle-i Câmî-i Kebîr" (BA, TD, nr. 337, 83d) ile "Mahalle-i Yeni Cami" (Aynı defter, 84b); aynı şekilde 1583 tarihli olan defterde de, her iki mahalle, "Mahalle-i Câmî-i Kebîr" (TK.KKA, TD, nr. 110, 80b) ve "Mahalle-i Yeni Cami" (Aynı defter, 81b) şeklinde ayrı ayrı birimler olarak kaydedilmektedir.

²⁵⁴ 1517-1518 tarihli olan defter (BA, TD, nr. 61) mahallelerin kayıtlı olduğu ilk defterdir. Ondan daha erken tarihli olan defterin (BA, TD, nr. 47) ise, mahalle kayıtlarının bulunduğu kısmı maalesef eksiktir. Asrın ilk yıllarına ait olan bu defterdeki mahalle kayıtlarına ulaşılabileseydi, muhtemelen mahallenin ismine "Yeni Cami" olarak rastlanılmayacaktı.

²⁵⁵ "Mahalle-i Yeni Câmî, aslında iki mahalle imiş, birine Pisili Hâce, birine Emîr-i Küçük derler" (BA, TD, nr. 61, s. 171). Bu kayıt, Kanunî dönemine ait muhasebe icmâl defterine de aynen geçmiştir (BA, TD, nr. 166, s. 529). Ekrem Uykucu'nun, mahalle ismini "Pîr Hoca" şeklindeki yanlış okuyuşu (*Muğla Tarihi*, s. 83-84), diğer çalışmalara da aynen geçmiştir (bkz. Akçura, Aynı eser, s. 249).

²⁵⁶ "vakf-ı Pisili Hâce zikirhâne, der-karye-i Pisi ..." (BA, TD, nr. 338, s. 92; TD, 166, s. 533; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 43).

²⁵⁷ "... mukarrer be-hüküm-i merhûmân Sultan Mehmed Hân ve Murâd Hân ..." (aynı yer).

anılmaya başladıktan sonra, Muğla'daki mescid ve sûfihâneyi yaptırdığı anlaşıyor. Şehrin güney-batısında bulunan Pisi köyünden sonra, Muğla'daki dervişlerine de bir yapı bina etmek isteyecek Hâce, bu yapıların mevkiî olarak, muhtemelen köye yakın bir yeri seçmiş olmalıdır. Buna göre, mescid ve sûfihânenin etrafına Pisili Hâce'nin mürid ve muhiblerinin yaptıkları evler sayesinde bir mahalle haline dönüştüğü anlaşılan mevkiin, şehrin güney kısımlarında aranması gerektiği söylenebilir.

Mahalle adında geçen ve "Emîr-i Küçük" lakabıyla anılan ikinci kişi hakkında ise, belgelerde hiçbir malumât bulunmamaktadır. Fakat, bir şahsa nisbet edilen "emîr" unvânının, Osmanlılar döneminde pek kullanıldığı söylenemez. Bu ibâre, daha çok beylik dönemini çağrıştırmaktadır²⁵⁸. Yukarıda, İbn-i Batuta'nın Muğla'yı ziyareti sırasında (1332-1333), Muğla'da vali olarak Menteşe beyi Orhan Bey'in oğlu İbrahim'in bulunduğu; Orhan Bey'in 1318'den beri beyliğin idaresini eline aldığı, fakat, oğlunu Muğla'ya idareci olarak ne zaman gönderdiğinin bilinmediği kaydedilmişti. Orhan Bey'in 1337'den önce vefât ettiği bilindiğine göre²⁵⁹, bu tarihte babasının yerine Menteşe Beyi olan İbrahim Bey'in, tahta geçene kadar (1318-1337 yılları arasında) yaklaşık 15 sepe Muğla'da valilik yaptığı kabul edilebilir. Gelecekte sultan olacak bir hanedan mensubunun, maiyyeti ve ikâmetgâhının, sıradan bir idareciden farklı olacağı tabiidir. Bundan hareketle, İbrahim Bey'in genişçe müstemilâtı olduğu varsayılabilir. Şehrin bu dönemde nisbeten teşekkül etmiş fiziki dokusunun haricinde, daha serbest bir mevkide yer almış olması mümkündür²⁶⁰. Böyle bir mevki olarak, en uygun yer ise, bugün Kurşunlu Cami'nin bulunduğu, eski doku ile ovanın birleştiği muhit olabilir. Bu bölge aynı zamanda, Pisili Hâce'nin mescid ve sûfihânesini yaptırdığı yer ile de örtüşmektedir. Bu şekilde, İbrahim Bey'in konutunun bulunduğu mevkinin, şahsına nisbetle, sultanın (emîrin)

²⁵⁸ Nitekim, Menteşe Beyliğinin uzun süre merkezliğini yapmış olan Peçin şehrinde de, surların dışında, şehre ve civar tepelere hakim bir konumda bulunan bir "emîr avlusu"ndan bahsedilmektedir (A. Arel, "Menteşe Beyliği Devrinde Peçin Şehri", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I, İstanbul 1968, s. 73; M. Oluş Arik, "Peçin Kalesi ve Kenti Örenlerindeki 1982 Yılı Çalışmaları", V. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, İstanbul 23-27 Mayıs 1983, Ankara 1984, s. 314. Kezâ, Menteşe beylerinin yaptırdıkları çeşitli hayır eserlerindeki kitâbelerde geçen ve hükümdâr, sultan mânâsına kullanılmış olan "emîr" unvânı için bkz. Uzunçarşılı, *Kitabeler I-II*; Hafız Kadri, "Menteşe Emâretine Âid Âsâr-ı Kadîme", *TOEM*, V, İstanbul 1330, 57-60; a. mlf, "Menteşe'de Menteşelilerden Sonraki Âsâr", *TOEM*, V, İstanbul 1330, 308-311; Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 132-153; R. Duran, Aynı eser.

²⁵⁹ R. Duran, Venedikle 1337'de yapılan anlaşmada İbrahim Bey'in adının geçmesi sebebiyle, Orhan Bey'in bu tarihten önce ölmüş olabileceğini söylemektedir (Aynı eser, s. 66). Anlaşma metni için bkz. Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 198-199.

²⁶⁰ Nitekim, II. Murad'ın tahtı terkedip, istirahatata çekilmek maksadıyla Manisa'da yaptırdığı "Sarayı âmire" de, şehir iskanının dışında, fiziki dokunun haricinde, ovaya yakın yerde bulunmaktaydı (bkz. Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 104).

oğlu manasına Küçük Emîr (Emîr-i Küçük) şeklinde adlandırılmış olması mümkündür.

Diğer taraftan 1517 tarihli tahrir defterinde üç isimden "Yeni Cami" olanı, mahallenin asıl ismi olarak kaydedilmiştir. İki ayrı mahalleyi²⁶¹, tek bir isim altında birleştirecek kadar yakın bir mevkide yapıldığı anlaşılan "Yeni Câmî"nin yapım tarihi de tahririn yapıldığı zamana yakın olmalıdır. Zaten ismindeki "yeni" ibâresi de bunu teyid eder mahiyettedir. O halde, aranan yapı, hem "câmî" -mescid değil- olmalı, hem XV. asrın sonları ile XVI. asrın başları arasında yapılmış olmalı; hem de ahali arasında mahallenin ismini değiştirecek kadar nâmlı olmalıdır. Böyle bir yapı ise, Hacı Muslihiddin tarafından 1493'te yaptırılıp, bir muallimhane ve bir medrese ile birlikte bir külliye teşkil eden câmî ile örtüşmektedir. Kurşunlu Cami olarak da anılan bu yapı, eski doku içinde şehrin en güneyinde yer almaktadır. Yani Pisili Hâce'nin mescid ve sûfihânesi ile, İbrahim Bey'in ikâmetgâhının bulunduğu tahmin ettiğimiz mevkidedir. Ulu Cami'ye nisbetle daha yeni olduğu için, bu isimle anılmış olmalıdır. Cuma camisi ve öğretim kurumlarına sahip bu külliye, XV. asrın sonlarında, Muğla ölçeğindeki bir kasaba için, sosyal ve dinî açıdan tesir yapabilecek bir mahiyettedir. Mahallenin önceden iki ayrı mahalle olduğu, sonradan Yeni Cami isminde birleştiği kaydedildiğine göre; zamanla Hacı Muslihiddin külliyesinin etrafında yeterli seviyede konut dokusunun oluştuğu ve bu fiziki gelişimin iki mahalleyi birleştirerek, adını da Yeni Cami'ye çevirdiği söylenebilir²⁶². XVI. asrın ikinci yarısına ait defterlerde ise, asrın başındaki isim değişikliğinden artık bahsedilmediği. "Pisili Hâce" isminden de sarf-ı nazar edilerek; asıl isim olarak "Yeni Câmî", ikinci isim olarak ise "Emîr-i Küçük" kaydedildiği görülmektedir²⁶³. Pisili Hâce'nin mescidi, varlığını asrın ikinci yarısında da devam ettirmesine rağmen²⁶⁴, mahalle ismi olarak hâfizalardan silinmiş olması mânidârdır.

²⁶¹ "... aslında iki mahalle imiş, birine Pisili Hâce, birine Emîr-i Küçük derler" (BA, TD, nr. 61, s. 171).

²⁶² Mahallenin, konum olarak "tabakhane yakınında" olduğunun belirtilmesi (R. Duran, Aynı tez, s. 117) ise, muhtemelen, mahallenin Cami-i Kebir mahallesi ile karıştırılmasının bir sonucu olmalıdır.

²⁶³ "Mahalle-i Yeni Câmî", nâm-ı diğer Emîr-i Küçük" (BA, TD, 337, 84b; TK.KKA, TD, 110, 82b); keza, aynı dönemde vakıf defterlerinde de artık iki isme rastlanmaktadır: "vakf-ı Yahya, an-mahalle-i Yeni Cami, nâm-ı diğer Emîr-i Küçük" (BA, TD, nr. 338, s. 105; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 56).

²⁶⁴ "vakf-ı Mescid-i Pisili Hâce" (BA, TD, nr. 338, s. 92, 109; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 43, 60)

XVI. asır boyunca iki isimle anılan diğ er bir mahalle de B azerg  nlar Mescidi mahallesidir. Diğ er ismi Kerem  ddin²⁶⁵ olan mahallenin; bugün dağın eteklerinde, tabakhane deresinin batısında yer alan ve aynı ismi (Keramettin) taşıyan mevkide olduğu anlaşıyor. Belgelerde, isim değişikliğinin tarihi hakkında herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. Asıl isim olarak B azerg  nlar'ın, ikinci isim olarak da Keremüddin'in kaydedilmesinden; bu isim değişiminin, mahalleye adını veren mescidin işlevindeki dönüşümden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Mescidin, "b azerg  nlar"a nisbet edilmesi, yapının bu zümre ile yakın bir alakasının olduğunu düşündürmektedir. Tüccar sınıfının genelde şehrin merkezinde faaliyette bulundukları düşünüldüğünde, merkezî bir mevkide bulunmayan bu yapının tacirlerle irtibatlandırılması, akla şehir dışından gelen tic aret erb abını getirmektedir. Nitekim, şehre İzmir-Aydın-  ine üzerinden gelen kervanların, bugünkü Ker  mettin mahallesinin yukarı kesiminde bulunan Sekibaşı sokağında girmesi ve sonra şehir merkezindeki hanlara gitmeleri hâlâ hatırlanmaktadır²⁶⁶. Bu durum ise, bize mahallenin kuruluş ve gelişimi ile ilgili aradığımız ipucunu vermektedir: Keremüddin mahallesi, Kızıldağ'ın eteklerinde; kalenin bulunduğu Hisardağ'ın aşağlarında yer alan ve eski dokunun merkezinde bulunan Cami-i Kebir mahallesinin batısında teşekkül etmiştir. Mahalle, şehrin ilk iskân bölgelerinde yer aldığından, muhtemelen kuruluşu da, Cami-i Kebir mah  llesi kadar eski olmalıdır. Mahallenin bu bölgede yer alması mevkiinin fonksiyonelliğine dayanmaktadır. Nasıl ki Cami-i Kebir mahallesi, kalenin güvencesi altındaki bölgede teşekkül etmişse, Keremüddin mahallesi de, şehri kuzey-batıdan dış dünyaya bağlayan ticaret yolunun ağzında kurulmuştur. Bu kervan yolunun, Türk fetihleri sırasında, mütemâdi akınlar sebebiyle kısmen güvenliğini ve buna bağlı olarak da önemini kaybettiği varsayılabilir. Yolun tekrar eski işlerliğini kazanması ise, muhtemelen, Batı Anadolu'nun Türkler tarafından tamamen fethedilip siyasî birliklerin oluşmasından sonra, XIV. asrın başlarında gerçekleşmiş olmalıdır. Bu durumda, Keremüddin mahallesinin de, bu dönemlerden itibaren, kuzeyden   ine istik  metinden gelip, Kızıldağ eteklerinden geçerek Tabakhane (=Basmacı) deresine bağlanın güzergâhın civarında teşekkül etmeye başladığı düşünülebilir. Bu arada tabii olarak, mahalleye adını veren bir mescidin varlığını düşünmek gerekmektedir. Bu yapıyı haber veren

²⁶⁵ "Mahalle-i B azerg  nlar, n  m-ı diğ er Keremüddin" (BA, TD, nr. 61, s. 169; BA, TD, nr. 166, s. 529; BA, TD, nr. 337, s. 85a; TK.KKA, TD, nr. 110, s. 83a.

²⁶⁶ O. Ekinci, *Yaşayan Muğla*, s. 20, 95.

kayıtlarda²⁶⁷, kimliğiyle ilgili hiçbir bilgi verilmediğinden, dağın eteklerine kurulmuş eski bir zaviyenin yerini alıp almadığını söylemek zordur. Mahalle adında ismi geçen Keremüddin isimli şahıs ise, muhtemelen mescidi yaptıran veya sonradan tamir ettiren kişi olmalıdır. Mahallenin XVI. asırda asıl kullanılan ismi olan "Bâzergânlar Mescidi"ne dönüşümünü de, XIV. asrın ortalarından itibaren aramak mantıklı olabilir: Sözkonusu ticaret yolunun, Menteşe beyliği döneminde güvenli hale gelmesinden sonra, kuzeyden kervanlarla gelen "bâzergânlar"ın şehre ilk girdikleri yer Keremüddin mahallesidir. Tüccarlar, dağlarda geçen uzun ve zorlu bir yolculuktan sonra ayak bastıkları mahallenin mescidinde -belki zaviye- dinlenip, kısa bir soluklanmadan sonra²⁶⁸ şehirde esas kalacakları mekânlara dağılıyor olabilirler. İşte, mescid ve civarında görülen bu tâcir zümresi, şehrin gündelik hayatında olağandışı bir durum olarak halkın dikkatini çekmiş ve yapı, "Bâzergânlar Mescidi" olarak adlandırılmış olmalıdır. Yapıya böyle bir işlev yüklenebildiğinde, mescidin eskiden bir zaviye olabileceği ihtimali daha da kuvvetlenmiş gözükmektedir.

Bugün ismi Şeyh (Bedreddin) mahallesi olarak geçen ve Cami-i Kebir mahallesinin hemen güneyinde yer alan Kadı mahallesinin²⁶⁹ de, ismini öğrenemediğimiz bir "kadı" tarafından yaptırılan mescidin etrafında kurulmuş olduğu bellidir. Şehri kuzeyden-güneye geçen çarşının sağ yanında ve merkezin hemen yakınında bulunan mahallenin, fiziken önemli bir konumda bulunduğu görülüyor. XVI. asrın başlarında Kadı mescidinde faaliyet gösteren Şeyh Bedreddin zamanında, mahallenin dinî ve sosyal açıdan da mevkiinin artmış olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Buna rağmen, mahalleye adını veren yapının, "Şeyh Bedreddin Mescidi"²⁷⁰ olarak da anılmasının, XVI. asır boyunca mahallenin ismini değiştirmeye yetmediği görülüyor. Evliyâ'nın, mahalle mescidinin adını "Şeyh Câmîi" olarak kaydetmesinden²⁷¹, mahallenin ismindeki değişimin XVII. asır içinde olduğu söylenebilir. Diğer yandan, mahallenin adı, asrın ilk çeyreğinde "Mahalle-i Mescid-i

²⁶⁷ BA, TD, nr. 166, s. 536; BA, TD, nr. 338, s. 101; TK.KKA,TD, nr. 569, s. 52

²⁶⁸ Nitekim, Peçin şehrinde de bu mescidin işlevine benzer bir han ve hamam bulunmaktadır: Peçin'in Kepez mahallesi, sur içindeki alanın dışında, surların güney-doğusundaki vadinin ötesinde bulunmaktadır. Surların dibinde, giriş kapısının yakınında bulunan bir han ve hamam yapısının, Kepez mevkiinden şehre gelenler için bir "konaklama merkezi" oluşturdukları düşünülmektedir (bkz. Bu bölüm, "Peçin şehri" kısmı).

²⁶⁹ BA, TD, nr. 61, s. 168; BA, TD, nr. 166, s. 529; BA, TD, nr. 337, 84a; TK.KKA, TD, nr. 110, 81b.

²⁷⁰ BA, TD, nr. 338, s. 97; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 48.

²⁷¹ Seyahatnâme, c. IX, 202.

Kadı" olarak kaydedilmesine²⁷² rağmen; asrın ortalarından sonra "Kadı" kelimesinin imlâsının yanlış olarak "Gazi"²⁷³ şekline dönüştüğü görülmektedir.

Defterlerdeki imlâsı sebebiyle, ismi farklı okunmaya müsâit diğer bir mahalle de "Mescid-i Deksiklü"²⁷⁴ mahallesidir. Bugün mevcut olmayan mahallenin isminin nereden geldiği tam olarak anlaşılamamaktadır. Fakat "Deksiklü" kelimesinin sonundaki isim yapım eki; Yeni Cami mahallesinin diğer adlarından biri olan ve "Pisi köyünden" manasını veren "Pisili Hâce" ibâresinde olduğu gibi, "Deksik" in de bir yer ismi olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim, mufassal defterlerde Muğla civarında "Deksid" adını taşıyan bir köye tesadüf edilmektedir²⁷⁵. Ayrıca vakıf defterlerinde rastlanan "Deksidli" köyü²⁷⁶ kaydı ise, bu tahmini destekleyen önemli bir delil olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanında, Muğla'daki Şemseddin zaviyesinin mülkiyetinde olduğu anlaşılan bir su menbaından²⁷⁷ gelen suyun kullanım hakkı ile ilgili bir kayıta da, Muğla'da "Deksid" isimli bir mahalleden söz edilmektedir²⁷⁸. Bu mahalle, Deksiklü mahallesiyse aynı mahalle olmalıdır. Şu halde, mevcut bilgilere göre, "Deksiklü" mahallesinin, Pisili Hâce misâlinde olduğu gibi: "Deksid" köyündeki faaliyetleri sebebiyle tanınan veya bu köyden gelip Muğla'ya yerleşen ve bir mescid yaptıran bir şahsa, küçük bir imlâ veya telâffuz hatasıyla beraber nisbet edilmiş olabileceği söylenebilir. Mahallenin mevkii ile ilgili tahmin de yine, Şemseddin zaviyesinin su menbaı ile ilgili vakıf kaydına dayanılarak

²⁷² BA, TD, nr. 61, s. 168; BA, TD, nr. 166, s. 529.

²⁷³ BA, TD, nr. 337, 84a; TK.KKA, TD, nr. 110, 81b. Buradaki "Gâzî" (غازى) şeklindeki imlâ, muhtemelen, Kadı kelimesinin Arapça telaffuza göre "Kâzî" şeklindeki kullanılışından kaynaklanan bir sehiv olmalıdır.

²⁷⁴ 1517 tarihli defterde (BA, TD, nr. 61, s. 170) (مكلى) şeklinde yazılmış olan mahallenin ismi; "sin" harfinin çentiklerinden birinin "nûn" harfi gibi algılanmasından dolayı, kelimenin "Değneklü" olarak okunmasına yol açmıştır (bkz. E. Uykucu, **Muğla Tarihi**, İstanbul 1983, s. 83-84 ve -kaynak göstermeden ondan naklen- N. Akçura, Aynı eser, s. 249). Daha sonraki defterlerde ise, artık "sin" harfi, çentiksiz olarak düz bir hatla yazılmış bulunmaktadır (bkz. BA, TD, nr. 166, s. 529; BA, TD, nr. 337, 84a; TK.KKA, TD, nr. 110, 81b).

²⁷⁵ "Karye-i Deksid" (BA, TD, nr. 47, s. 173; BA, TD, nr. 61, s. 271; BA, TD, nr. 337, 102b; BA, TD, nr. 338, s. 102; TK, KKA, TD, nr. 569, s. 53 -burada köyün ismi "Dekşid" imlâsı ile yazılmıştır).

²⁷⁶ "Vakf-ı mescid-i Karye-i Deksidli, tâbi-i Muğla" (BA, TD, nr. 338, s. 110; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 61).

²⁷⁷ Şemseddin zaviyesinin sahip olduğu bu su kaynağından, 1930'lu yıllara kadar, şehrin su ihtiyacının giderilmesinde faydalandığı anlaşılmaktadır (Şemseddin membaları için bkz. İlhan Tekeli, "1923-1950 Döneminde Muğla'da Olan Gelişmeler", **Tarih İçinde Muğla** (ed. İlhan Tekeli), Ankara 1993, s. 164; kezâ, Sevin Osmay, "1950-1987 Döneminde Muğla Kenti", **Tarih İçinde Muğla**, s. 221).

²⁷⁸ "... şöyle hükm olundu ki, şeyh-i zâviye, Deksid mahallesinden gayrı mahalle ehline künk veya kârîz delüp su aldirmaya ..." (BA, TD, nr. 338, s. 95; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 46).

yapılabilir: Şehrin su ihtiyacını karşılayan kaynaklardan biri olan Şemseddin suyunun Değirmendere²⁷⁹ adıyla da anılan Basmacı (=Tabakhane) deresinden geldiği²⁸⁰ bilinmektedir. Vakıf kaydında, bu sudan sadece Deksid mahallesi ahalisinin "künk veya kârîz delüp" su almasına izin verildiği kaydedildiğine göre; mahalle, muhtemelen bu su yolunun üzerinde veya yakınlarında olmalıdır.

Bugün "Emir Bâyezid" ismini taşıyan ve eski dokunun güneyinde, tabakhane deresinin batı yakasında kalan mahalle ise; muhtemelen, "Hacı Bâyezid" mahallesi²⁸¹ ile Emîr-i Küçük (Yeni Cami, Pisili Hâce) mahallelerinin zamanla birleşmesiyle oluşmuş ve halk arasında da bu isimle anılmaya başlamış olmalıdır²⁸². Mahalle listelerini ihtiva eden defterlerde, mahalle isminde "mescid" kelimesi yer almasa da²⁸³, vakıflar hakkında bilgi veren defterlerde mahalle mescidinin varlığına rastlanmaktadır²⁸⁴. Dolayısıyla, bu mahallenin de bir dinî kurum etrafında geliştiği anlaşıyor.

Yine bir mescid etrafında teşekkül ettiği anlaşılan "Kızılca-dere" mahallesi²⁸⁵ hakkında da bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber, isminde geçen "kızılca" ve "dere" kelimelerinden yola çıkarak, mevkii hakkında bir fikir yürütebilmek mümkün olabilir. Mahalleye adını veren mescidin, rengi kırmızıya çalan bir derenin yakınlarında kurulduğu isminden çıkarılabilmektedir. Bir suyun böyle bir rengi almasında, yakınında bulunan bir tesisin atıkları sebep olabileceği gibi; menbaı olan mevkideki "kızıl" renkli toprağın dereye karışmasının da yol açabileceği düşünülebilir: Muğla'nın kuzeyindeki Kızıldağ ile Hisardağ arasından çıkan ve şehrin

²⁷⁹ Bu derenin muhtelif isimleri için bkz. aşağıda "Tabii etkenler: Topoğrafya, dereler ve iklim" bahsi.

²⁸⁰ S. Osmay, Aynı eser, s. 216.

²⁸¹ BA, TD, nr. 61, s. 168; BA, TD, nr. 166, s. 524; BA, TD, nr. 337, 84a; TK.KKA, TD, nr. 110, s. 81a.

²⁸² Emîr-i Küçük mahallesinin, en azından XVIII. asrın sonları ile XIX. asrın başlarında hâlâ bu isimle anılmasından ("... Muğla kasabasında ... Emîr-i Küçük mahallesinde ...". BA, Cevdet-Evkaf, nr. 3439, 1212/1797-98; kezâ, "... Muğla'da Emîr-i Küçük mahallesinde ...". BA, Cevdet-Evkaf, nr. 5017, 1216/1801-1802), isim değişikliğinin bu tarihlerden sonra gerçekleşmiş olabileceği anlaşıyor.

²⁸³ Mufassal defterlerde (BA, TD, nr. 61, s. 168; BA, TD, nr. 166, s. 529 -bu defter muhasebe icmaldır-; BA, TD, nr. 337, 84a; TK.KKA, TD, nr. 110, s. 81a) mahallenin ismi sadece "Mahalle-i Hacı Bâyezid" şeklindedir.

²⁸⁴ "Mescid-i Mahalle-i Hacı Bâyezid", (BA, TD, nr. 166, s. 536; BA, TD, nr. 338, s. 103, 107, 111; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 54, 58, 62).

²⁸⁵ "mahalle-i mescid-i Kızılca-dere" (BA, TD, nr. 61, s. 170; BA, TD, nr. 337, 85b; TK.KKA, 110, 83b); BA, TD, nr. 166, s. 529'da ise mahallenin ismindeki "mescid" kelimesinden sarf-ı nazar edilmiştir.

ortasından geçen derenin kuzey kesimlerinde, tabakhanelerin olduğu yukarıda zikredilmişti. Ayrıca, Evliyâ'da, bu derenin üzerinde bir de kasabhânenin bulunduğu²⁸⁶ kayıtlıdır. Dereye "kızılca" rengini veren tesis bunlardan biri olabilir. İkinci ihtimal de tutarlı gözükmemektedir: Derenin, doğduğu dağın isminde de "kızıl"lık bulunmaktadır. Kızıldağ'ın bu ismi, muhtelemen toprağının renginden dolayı verilmiş olmalıdır. Suyun çıktığı yerde veya şehre girmeden önceki güzergâhında, bu "kızıl" renkli toprağın dereye karışmış olması bu isimle anılmasına yol açmış olabilir. Her iki ihtimâlê göre de; Kızılca-dere mahallesini, bu derenin kenarına yakın ve belki biraz kuzeyde aramak yerinde olacaktır. Vakıf kayıtlarında mahalle mescidinden hiç bahsedilmemesi, yapının herhangi bir vakfının bulunmadığı ihtimalini akla getirmesinin yanında, fiziken işlevini yapamaz durumda olduğunu da gösterebilir.

Belgelerde, mescidinin varlığına rastlanamayan diğer bir mahalle de "Bâli Hâce" mahallesidir²⁸⁷. Bugün, Balibey Mahallesi'nde bulunan mescidin ise, ilk halinin hangi dönemde tesis edildiği belli değildir. Mahalle, şehir dokusunun merkezindeki Câmî-i Kebîr Mahallesi'ne, batı tarafından komşudur. Mahalleye adını veren şahsın kimliği kesin olarak belli değilse de; bir sancakbeyinin tescil ettirdiği hamam vakfiyesinde²⁸⁸, ismi özel olarak zikredilen Bâli Hâce²⁸⁹ ile aynı kişi olması muhtemeldir. Bu kayıttaki Bâli Hâce, ücret karşılığı "sûre kırâat" ettiğine göre, ekonomik açıdan fazla varlıklı biri olmamalıdır. Fakat bununla beraber, bir üst düzey idarecinin; kendisiyle beraber soyunu da maddî teminat altına alacak kadar hürmet gösterilen bir şahsiyet olduğu anlaşılıyor. Eğer iki isim özdeşleştirilebilirse, Bâli Hâce'nin, XV. asrın ilk yarısında Muğla'da yaşamış, ilmine ve şahsına değer verilen

²⁸⁶ "... ve kasabhânesi bu dere üzre vâkı' olup ..." (Seyahatnâme, c. IX, 202).

²⁸⁷ Defterlerde mahallenin ismi, bir mescide nisbet edilmeksizin kaydedilmektedir: "Mahalle-i Bâli Hâce" (BA, TD, nr. 61, s. 169; BA, TD, nr. 166, s. 529; BA, TD, nr. 337, 85a; TK.KKA, TD, nr. 110, 82b). Vakıf defterlerinde de (BA, TD, nr. 338 ve TK.KKA, TD, nr. 569) mahalle mescidine ait herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

²⁸⁸ "vakf-ı hamâm-ı cedîd" (BA, TD, nr. 338, s. 93; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 44). Hamam kaydı, Kanuni dönemine ait bir muhâsebe icmâl defterinde (BA, TD, nr. 166, s. 534), "Vakf-ı Elvân Bey" şeklinde, bânisinin ismini zikreder mahiyettedir.

²⁸⁹ Vakfiyeye göre, Elvân Bey, yaptırdığı hamamın gelirinden Bâli Hâce'ye "günde bir sûre-i en'âm kırâatı şartıyla" 300 akça tayin etmiş; Bâli Hâce'nin vefâtından sonra ise, mezkur geliri, "kırâat-ı sûre-i mezbûreye kadir olan eslah evlâdına şart eylemiş" (BA, TD, nr. 338, s. 93; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 44). XVI. asrın ikinci yarısında ise bu gelir, "şart-ı vakıf mücebinde" Bâli Hâce'nin evlâdından Mehmed'in tasarrufundadır (aynı yer). Yukarıdaki kayıttan, Bâli Hâce'nin, hamamın bânisi ve muhtemelen XV. asrın ikinci çeyreğinde bir ara Menteşe sancakbeyliği yaptığını tahmin ettiğimiz Elvân Bey ile çağdaş oldukları anlaşılıyor.

bir kişi olduğu söylenebilir. Muhtemelen evinin veya ilim faaliyetinde bulunduğu yapının -belki mescid- bulunduğu mevki de zamanla onun adıyla anılmış olmalıdır.

Bugün de aynı isimle anılan "Mescid-i Hacı Rüstem" mahallesi²⁹⁰, eski dokuda, şehrin merkezindeki Cami-i Kebir mahallesi ile, Hisardağ'ın doğusundan çıkan Karamuğla deresinin arasındaki bölgede yer almaktadır. Mahallenin ne zaman kurulduğu tam olarak tesbit olunamasa da, mahallenin bu isimle anılmaya başlandığı tarihin, XVI. asrın başlarında olduğu söylenebilir: Asrın üçüncü çeyreğine ait bir vakıf defterinde, mahalle mescidine "el-Hâc Rüstem"ın yaptığı bir vakıftan söz edilmektedir²⁹¹. Mescidin vakfına yapılan bağışın "cedîd" olduğunun belirtilmesi²⁹², bu muâmelenin bir önceki vakıf defterine işlenmediği anlamını taşımaktadır. Eğer, mescidi yapıp mahalleye adını veren Hacı Rüstem ile, mescide değirmen vakfeden Hacı Rüstem aynı kişiler ise, mescidin bânisinin, asrın ilk çeyreğinde yapılan vakıf tahririnden sonra hayatta olduğu ortaya çıkmaktadır. 1517 tarihli defterde, mahalle adında "mescid" ibâresinin yer alması ise, mahalleye adını veren yapının 1517 tahririnden evvel, asrın başlarında yapılmış olabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır. Fakat, mahallenin kuruluşu, bu tarihten eski olabilir. Hacı Rüstem'in, mescidini boş bir alana mı, yoksa eski bir yapının yerine mi yaptığı ise belli değildir.

Diğer mahallelerden "Mescid-i Sûfî Hüseyin"²⁹³, "Hacı Timurhan"²⁹⁴ ve "Mescid-i Hacı Mustafa"²⁹⁵ mahallelerinin yeri, kuruluşu, gelişimi hakkında ise hiçbir bilgi bulunmamaktadır. İki mahalle mescidinin bânisinin, isimlerindeki "hacı" lakabına dayanarak, belki esnaf veya tüccar sınıfından olabilecekleri ileri sürülebilir. "Sûfî" lafzında ise, bir tarikata mensubiyet farkedilmektedir.

²⁹⁰ BA, TD, nr. 61, s. 167; BA, TD, nr. 166, s. 529; TK.KKA, TD, nr. 569, vr. 81a.

²⁹¹ Hacı Rüstem'in vakfettiği "nısf" değirmen için bkz.: BA, TD, nr. 338, s. 110; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 60.

²⁹² "evkaf-ı mescid-i mahalle-i Hacı Rüstem, vakf-ı cedîd..." (BA, TD, nr. 338, aynı yer); bu kayıt 1583 tarihli vakıf defterine (TK.KKA, TD, nr. 569, s. 60) de "vakf-ı cedîd deyü defter-i atıkde mukayyedir" şeklinde kaydedilmiştir (aynı yer).

²⁹³ BA, TD, nr. 61, s. 170; BA, TD, nr. 166, s. 529; BA, TD, nr. 337, 85a; TK.KKA, TD, nr. 110, s. 83.

²⁹⁴ Bu mahalle, defterlere, mescidi belirtilmeksizin kaydedilmesine rağmen (BA, TD, nr. 61, s. 171; BA, TD, nr. 166, s. 529; BA, TD, nr. 337, 84b; TK.KKA, TD, nr. 110, s. 82), vakıf kayıtlarında mescidine tesadüf olunmaktadır (BA, TD, nr. 338, s. 105; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 56).

²⁹⁵ BA, TD, nr. 61, s. 172; BA, TD, nr. 166, s. 529; BA, TD, nr. 337, 85b; TK.KKA, TD, nr. 110, 83b.

XVII. asrın ikinci yarısına kadar. Muğla'daki cami ve mescidlerin sayısı 70'i bulmuştu²⁹⁶. Yaklaşık bir asırlık bir zamanda bu kadar çok ibâdethânenin yapılmasının. mahalle sayısının artışına bir katkı yapmadığı anlaşıyor. Aksine bu vetirede bir mahallenin eksildiği görülüyor. Nitekim, Evliyâ da Muğla'daki mahalle sayısı olarak 11 rakamını vermektedir²⁹⁷. Buradan yola çıkarak. yeni mescidlerin boş alanlar yerine. mevcut mahallelerde yapıldıkları söylenebilir.

Son olarak. fiziki dokuda varlığından sözedilebilecek bir yapı da. adından yukarıda sıkça bahsedilen Şeyh Bedreddin'in türbesidir²⁹⁸. Yapı. muhtemelen. XVI. asrın ilk çeyreği içinde Şeyh'in ölümünden kısa bir süre sonra yapılmış olmalıdır²⁹⁹. Türbenin Kadı mescidinin bahçesi veya yakınında yapılmış olduğu söylenebilir.

c- Dokuda tabîî etkenler: Topoğrafya, dereler ve iklim

Buraya kadar yapılan fizikî doku tahlilinden. antik dönemlerden itibaren. Muğla'nın fiziki yapısının oluşumuna en fazla tesir eden âmilin coğrafi unsurlar olduğu anlaşılmaktadır. En başta. kalenin. ovaya hakim bir konuma yerleştirilmek düşüncesi. bu maksada uygun bir coğrafi mekân arayışını gerektirmiş ve sonunda kale. Hisaradağ'ın üzerindeki müsâit platformda kendine bir yer bulmuştur. Daha sonraki dönemlerde ise. yerleşim. yine topoğrafyanın izin verdiği ölçüde dağın eteklerine doğru inmiş ve mahallelerin teşekkülüyle şehrin ilk nüveleri atılmıştır. Şehrin kuzeyindeki en son sınırı. dağın eteklerine dayanan Cami-i Kebir mahallesi ile. bu mahallenin batısında bulunan ve yine bir dağın (Kızıldağ) eteklerine yaslanan Keremüddin mahallesidir. Arızalı topoğrafya. iskânın kuzeye ve batıya doğru daha fazla yayılmasını engellemiştir. Şehrin. tedricen güneydeki ovaya doğru yayılma eğilimi gösterdiği gözleniyor. Bu bağlamda. yerleşimin. XIV. asrın başlarından XVI.

²⁹⁶ "... ve cümle yetmiş mihrâbdır ..." (E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 201).

²⁹⁷ *Seyahatnâme*, c. IX, 201. S. Aktüre. Evliyâ'dan naklen. XVII. asırda. 11 mahalle bulunduğunu söyledikten sonra ("19. Yüzyılda Muğla", s. 75). herhangi bir me'haz göstermeksizin. yine XVII. asırda mevcut mahallelere bir yenisinin daha eklenerek sayının 12 çıktığını kaydetmektedir (aynı yer).

²⁹⁸ Şeyh Bedreddin'in faaliyet gösterdiği Kadı mescidiyle ilgili bir vakıf kaydında. Şeyh'in müridlerinden olduğu tahmin olunan Aşık Yusuf'un "türbenin چراغی yağی için" vakfettiği 200 akçadan bahs olunmaktadır (BA, TD, nr. 338, s. 97; kezâ, TK.KKA, TD, nr. 569, s. 48)

²⁹⁹ 1517 tarihli defterde. Mescid-i Kadı (Şeyh Bedreddin) mahallesinde kayıtlı isimler arasında Şeyh Bedreddin'in kendisi bulunmamakta. fakat oğlu. babasına nisbetle yer almaktadır (BA, TD, nr. 61, s. 168). Bu kayıttan Şeyh'in bu tarihten önce vefat etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca. Şeyh'in türbesine bağışta bulunan Aşık Yusuf da aynı deftere göre (s. 169) hâlâ hayatta bulunmaktadır.

asrın başına kadar³⁰⁰, yaklaşık iki yüzyıllık bir zaman dilimi içerisinde, dağın eteklerinden ovaya doğru en fazla yayılabileceği noktaya geldiği anlaşılmaktadır. Muğla'nın nüfus, ekonomi ve sosyal yapısındaki kapalılık ve durağanlık, fiziki yapısına da yansımış ve dokunun daha fazla gelişmesini engellemiştir. Ancak, ekonomi ve sosyal ilişkilerde XIX. asırda meydana gelen dönüşüm ve değişimden sonra, fiziki dokuda da bir dönüşüm yaşanmıştır³⁰¹.

Topoğrafik özellikler, fiziki dokuyu meydana getiren evlerin, sokakların, cami ve benzeri yapıların konumlarını da etkilemiştir. Nitekim, Ulu Cami'nin güneyde bulunan kapısına onüç basamaklı merdivenle çıkılması³⁰², konumunun oldukça arızalı olduğunu göstermektedir.

Yine sokakların, kuzeyden ovaya doğru dik bir şekilde değil de, kıvrılarak inmesi, topoğrafyanın insan ve hayvan gücüne dayalı taşıma işlemine çıkardığı zorluğu bertaraf etmek için olsa gerektir. Sokağın fiziki doku elemanı olan taşlar bile, eğim sebebiyle akan yağmur sularını, yolun ortasına toplayacak şekilde döşenmişlerdir. En üst mahalleden en aşağı mahalleye doğru inen bu sokakların kenarlarına dizilmiş olan evler de, aynı topoğrafik şartlara tabi olarak, kademeli bir şekilde alçalmak suretiyle fiziki dokudaki yerlerini almışlardır.

Şehrin kuzeyindeki Kızıldağ ile Hisardağ arasından çıkan ve bugün Basmacı deresi³⁰³ olarak isimlendirilen suyun, şehrin fiziki dokusunun şekillenmesinde birinci derecede rol oynadığı anlaşıyor. Yerleşim, bu derenin kuzey-güney doğrultusunda olan güzergâhına bağlı bir gelişme göstermiştir. Mahalleler derenin iki kenarında oluşmuş, çarşı ve pazar güneye doğru uzamıştır. Bu fiziki gelişim karşısında, zamanla, derenin iki yakası arasındaki ulaşımı sağlamak amacıyla fiziki dokuya köprülerin katıldığı görülüyor. XVII. asrın ikinci yarısında, yedisi ağaç, altısı taş 13 köprü'nün bulunduğu, Evliyâ'dan haber alınmaktadır³⁰⁴. Basmacı deresiyle beraber,

³⁰⁰ XV. asrın sonlarına doğru güneyde yaptırılan Hacı Muslihiddin külliyesi ile şehir güneydeki en uc noktasına ulaşmış bulunuyordu.

³⁰¹ Muğla'da XIX. asırda yaşanan, ekonomik, sosyal ve fiziki yapıdaki değişimin bir incelemesi için bkz. S. Aktüre, Aynı eser ve N. Akçura, Aynı eser, s. 153-158.

³⁰² E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 201.

³⁰³ Bu suyun Basmacı deresi, Tabakhane deresi ve Değirmendere isimleriyle de anılması hakkında bkz.: BA, TD, nr. 338, s. 97, 102, 109; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 48, 53, 60; kezâ, İ. Tekeli, Aynı eser, s. 149, 168, 173; Ekinci, *Yaşayan Muğla*, s. 95; Osmay, Aynı eser, s. 216, 221; Akçura, Aynı eser, s. 246.

³⁰⁴ *Seyahatnâme*, c. IX, 202. Son dönemlerde bu köprülerden bazıları yıkılmıştır (Ekinci, Aynı Eser, s. 39)

doğuda bulunan Karamuğla deresinin³⁰⁵, şehrin fiziki dokusuna başka unsurlar da kattıkları görülmektedir: Basmacı deresi üzerindeki tabakhaneler ve kasabhaneden yukarıda sözedilmişti. Ayrıca bunlardan başka, her iki dere üzerinde sayısız değirmen bulunuyordu³⁰⁶. Derelerin her ikisi de, ovada son bulmaktaydı³⁰⁷

XVI. asırda yerleşimin, şehrin doğusunda bulunan Karamuğla deresinin doğu yakasına geçmediği; hatta, Hacı Rüstem mahallesinin de, Karamuğla deresine varmadan şehrin doğudaki sınırını teşkil ettiği söylenebilir.

Muğla'nın iklim özelliklerinin de, evlerin fiziki yapılarının şekillenmesinde belirleyici bir rol oynadığı anlaşıyor³⁰⁸. 650 metre yükseklikte bulunan şehrin etrafındaki yüksek dağlar ve ormanlıklar yağmuru çekerek, Muğla'yı Rize'den sonra Türkiye'nin ikinci en fazla yağış alan bölgesi haline getirmektedir³⁰⁹. Normal değerlerin çok üstünde³¹⁰ olan bu yağmurlu iklim, insanları bir takım mimarî tedbirler almaya sevk etmiştir. Bugün şehrin eski dokusunun bulunduğu kesimdeki evlerde rastlanan ve sadece Muğla bölgesine has olduğu bilinen "Muğla bacası"³¹¹, iklimin fiziki dokudaki tesirini göstermeye yetmektedir. Muğla'da, yağmurun yanı sıra, rüzgârın da yıl boyunca kararsız bir şekilde değişik yönlerden esmesi³¹²; böyle bir iklimde, hem yağmuru etkisiz kılacak, hem de dumanı iyi çekecek bir

³⁰⁵ Ekinci, Aynı Eser, s. 20; Tekeli, Aynı eser, s. 149; Akçura, Aynı eser, s. 246.

³⁰⁶ "Muğla'ya tâbi' Değirmenderesi'nde bir değirmen" (BA, TD, nr. 338, s. 97; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 48); "Muğla'ya tâbi' Değirmenderesi'nde nısf değirmen" (BA, TD, nr. 338, s. 102; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 53); "Değirmenderesi'nde bir değirmen, nısf" (BA, TD, nr. 338, s. 109; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 60); kezâ, "Bey değirmeni", "mülk değirmen" (BA, TD, nr. 338, s. 110; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 61). Cumhuriyetin ilk yıllarında Muğla'da mevcut 94 değirmenden bazılarının şehir içinde bulunduğu belirtilmektedir (Tekeli, Aynı eser, s. 149). Bu değirmenler, zamanla derelerin ıslahı ile ortadan kalkmışlardır.

³⁰⁷ XVI. asırda tabakhanelerin faaliyetlerini muntazam surette sürdürebilecekleri suya sahip olduğu anlaşılan derelerin, günümüzde artık "yağışlarla" meydana geldiği söylenmektedir (Muğla 1973 İl Yıllığı, s. 41).

³⁰⁸ İklim özelliklerinin, yapıların mimarî tasarımlarına olan etkilerini konu alan bir çalışma için bkz. Erdem Aksoy, "Ortamekân: Türk sivil mimarisinde temel kuruluş prensibi", *Mimarlık ve Sanat*, sayı 7-8, İstanbul 1963, ss. 39-92.

³⁰⁹ Ekinci, Aynı Eser, s. 62; Muğla 1973 İl Yıllığı, s. 256.

³¹⁰ Yıllık ortalama yağış 600-700mm/m² iken, Muğla'da bu rakam 1179 mm civarında gerçekleşmektedir (S. Gözenç, "Muğla-Gökova Arasında Coğrafi Müşahedeler", s. 214).

³¹¹ Alaturka kiremitlerin, çapraz şekilde ve bindirmeli olarak bağlanmasıyla yapılan (Y. Tosun, Aynı Eser, s. 19) bu baca tipinin Muğla civarından başka yerlerde görülmediği söylenmektedir (Ekinci, "Yerel Mimarî'de Halkın Yaratıcılığı", *Devrim Gazetesi*, Muğla (15.1.1981)'den naklen aynı yazar, *Yaşayan Muğla*, s. 119).

³¹² Ekinci, Aynı Eser, s. 131.

bacayı gerekli kılmıştır³¹³. Yine, çatıların ve duvar üstlerinin kiremitle örtülmesinin³¹⁴ başlıca sebebi de yağmurun fazlalığıdır.

İnsanların güneşten faydalanma ve sığından korunma düşüncesinin, gündelik yaşam mekânları olan evlerin konumlarını ve mimarî yapılarını etkilemiş olabileceği tahmin olunabilir. Bugün, eski dokunun bulunduğu bölgedeki evlerin avlu tarafında görülen uzun saçak, yağmurdan korunma yanında, güneşi kesmek ve gölgelik sağlamak için de yapılmış olmalıdır. Aynı şekilde, evlerin "kuzeye sağır", güneye açık konumda yapılmaları³¹⁵; güneş ışığı ve ısını kullanışlı hâle getirme düşüncesinin³¹⁶ yanında, güneyden esen imbât rüzgârını alma³¹⁷ düşüncesinden kaynaklanmış gibidir.

³¹³ Benzer iklim şartlarının, insanları, benzer mimarî tasarımlar yapmaya zorlamasına bir misal olarak, İran'daki "rüzgâr bacaları" ya da "bâd-gîr"ler hakkında bkz.: Ahmet Ertuğ, "Kurak İklim Yerleşmelerinin Tipolojik Özellikleri, İran Örneği", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı*, 22-26 Nisan 1985, İstanbul 1987, s. 407.

³¹⁴ Bilhassa, Muğla'nın son yüzyılını ve daha sonrasını konu alan çalışmalarda (İkinci, Aynı Eser, s. 62, 120; Tosun, Aynı Eser, s. 26; Aktüre, Aynı eser, s. 92) belirtilen bu özellik: Evliyâ'nın, Muğla evlerinin çatı örtülerini tarif ederken kullandığı, "câbecâ toprak örtülü ... amma ekseriyâ hemvâr tahta örtülüdür" şeklindeki ifâdesiyle (*Seyahatnâme*, c. IX, 201) pek uyuşmamaktadır. Seyyah, gezdiği yerlerdeki kiremit örtülü yapıları özellikle belirtmektedir (meselâ, Ula kasabasının evlerinin de toprak ve tahta örtülü olduğunu söylemesine rağmen, kasabadaki iki câminin kiremit örtüsünü bilhassa zikretmektedir -*Seyahatnâme*, c. IX, 204; kezâ, Muğla yakınındaki Düğrek köyünün evlerini tarif ederken de, toprak örtülerin yanında kiremitle kaplı olanları ayrıca belirtmektedir -*Seyahatnâme*, c. IX, 206-; yine Bozöyük kazasından "şimâle bir ok menzili" mesâfede olan pazar alanındaki caminin kiremit örtüsünü haber vermektedir -aynı yer-). Evliyâ'nın, Muğla evlerinin çatılarındaki kiremitten bahsetmemesi, meselenin izahını güçleştirmektedir.

³¹⁵ İkinci, Aynı Eser, s. 53. Kezâ, ilk çağ şehirlerinden Priene'de, yöneticilerin, büyük kamu binalarını (tiyatro, galeriler, toplantı mahalleri) güneye yönlendirerek, yapıların kışın güneş ışığını bütün gün alarak ısınmalarını, yazın ise, yüksekte geçen güneşin ışığından korunarak serin kalmalarını sağlamaya çalışmaları (Mükerrem Usman, *Antik Devir Küçük Asya Evleri*, İTÜ yay., İstanbul, s. 10), tarih boyunca insanların iklim şartlarından en iyi şekilde istifade etmeye çalıştıklarını göstermektedir.

³¹⁶ Güneşin, iskân ve yapılar üzerindeki fiziki etkilerini inceleyen çalışmalar için bkz. Banu Çetindağ, "Geleneksel Yerleşimlerin Oluşumunda Güneşin Etkileri ve Assos-Behramkale'de Örnek Alan Çalışması", İTÜ, Fen Bil. Enst. basılmamış YLT, İstanbul 1995; Gökhan Yıldız, "Doğal Işığın Mimari Mekanı Biçimlendirmesi ve Anlam Boyutu Üzerine", İTÜ, Fen Bil. Enst. basılmamış YLT, İstanbul 1995; İskender Biricik, "Geleneksel Türk Evinde Işık Üzerinde Bir Deneme", İTÜ, Fen Bil. Enst. basılmamış YLT, İstanbul 1995.

³¹⁷ Y. Tosun, Aynı Eser, s. 19. Ayrıca, evlerde bir "konfor" olarak rüzgârdan yararlanma metodları üzerine yapılmış bir çalışma hakkında bkz. Lütfi Ünver, "İklimsel Konfor Açısından Rüzgâr Gereksiniminin, Mevcut Rüzgâr Durumundan Yararlanarak Karşılanmak Olanaklarının Araştırılması", İTÜ, Fen Bil. Enst. basılmamış diploma tezi, İstanbul 1979.

2- Milas:

a- Fizikî görünüm: Tepeler arasında

Milas'ın fizikî yapısında birbirini tamamlayan iki özellik göze çarpmaktadır: Bunlardan birincisi yerleşim alanının topoğrafik yapısı olup, ikincisi de bu topoğrafyaya bağlı olarak gelişen iskânın mâhiyeti ile ilgilidir.

Antik dönemde, Milas'ın kurucularını topoğrafyayı en iyi şekilde kullanmaya sevk eden unsurun, düşmanlardan korunma kaygısı olduğu anlaşıyor. Bu maksatla yerleşim, etrafı dağlarla çevrili bir ovanın³¹⁸ batı ucundaki bir tepenin üzerinde yer alan kale ile, bu kalenin koruması altında bulunan diğer üç tepenin üzerinde ve aralarındaki sahada gerçekleşmiştir. Yani, şehrin fizikî görünümüne hâkim olan coğrafi unsur tepelerdir. Şehrin batısındaki Sodra dağından³¹⁹ dar bir vadi ile ayrılan 180 metre yükseklikliğindeki Hıdırlık tepesi³²⁰, şehrin antik dönem kalesinin bulunduğu alandır³²¹. Hıdırlık'ın hemen doğusunda 90 metre rakımlı³²² Hisarbaşı tepesi ise, kadîm dönemin iskân merkezi durumundadır. Hisarbaşı tepesinin kuzey-

³¹⁸ Kuzeybatı-güneydoğu istikametinde uzanan Milas ovasını, şehrin 2 km kadar doğusunda bulunan Gencik Tepeleri iki kısma ayırmaktadır (bkz. Turhan-Aşkıdıl Akarca, *Milas Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* [Milas], İstanbul 1954, s. 87). Birinci kısmın uzunluğu 13, genişliği 3 km. dir. İkinci kısım ise, 14 km uzunluğunda ve 3.5 km genişliğindedir. Toplam olarak 88 km² lik bir alanı kaplayan ovayı (bkz. Sabri Tarımsal, "Milas Kazasının Ziraat Durumu", *Yeni Milas*, c. I, sayı 3, Muğla Halkevi Basımevi 1937, s. 3; kezâ ovanın ölçülerinin karşılaştırılması için bkz. Hafız Kadri, "Menteşede Menteşelilerden Sonraki Asar" ["Menteşe'de .. Âsâr"], *TOEM*, V, 1330, s. 315); doğu, kuzey ve kuzey-batı yönlerden Beşparmak dağları kuşatır (Zekai Eroğlu, *Muğla Tarihi*, İzmir 1939, s. 191; Besim Darkot, "Milas", *İA*, VIII, 311). Batısında ise, önünde şehrin yer aldığı Sodra dağı bulunmaktadır.

³¹⁹ "... Milas sahrâsının garb cânibinde Su dere [Sodra] dağı ..." (E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 208). 565 metre rakımlı Sodra dağı, şehrin batısındaki mahallelere kadar uzanmaktadır (bkz. Akarca, *Milas*, s. 2 ve buradan Darkot, Aynı mad., s. 311; Z. Eroğlu, Aynı eser, s. 191).

³²⁰ Sodra dağından doğuya doğru nisbî bir alçalma ile sıralanan Hıdırlık ve Hisarbaşı tepeleri, bu dağın tabii birer uzantıları gibi durmaktadırlar.

³²¹ Akarca, Aynı eser, s. 13, 87; krş. Uğur Tanyeli, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci* (11.-15. yy), İstanbul 1987, s. 110. Nitekim, Hıdırlık'ın bu özelliği, ilkçağ seyyahlarından Strabon'un da dikkatini çekmiştir: "... ovanın yukarısında kule gibi bir tepe [Hıdırlık] ve en iyi beyaz mermer ocağı bulunan bir dağ [Sodra] yükselir ..." (bkz. Strabon, *Coğrafya, Anadolu* (Kitap: XII, XIII, XIV) (Çev. Adnan Pekman) [Coğrafya], İstanbul t.y, s. 214).

³²² Akarca, Aynı eser, s. 14 ve bunu kullanan Darkot, Aynı mad., s. 311 ile Nuri Adıyeke, "XIX. Yüzyılda Milasın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi", *DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enst., basılmamış doktora tezi* [XIX. yy'da Milas], İzmir 1994, s. 19.

batısındaki Yeldeğirmeni³²³ tepesi ile kuzey-doğusundaki Topbaşı tepesi, aralarındaki düzlükler ve boyunlar vasıtasıyla iskâna katkıda bulunmuşlardır³²⁴.

Fizikî yapıdaki ikinci özellik ise. Türk dönemindeki iskânın yapısal mahiyeti ile ilgilidir ve doğrudan birinci fizikî özelliğin, yani topoğrafik yapının bir zorunluluğu olarak ortaya çıkmıştır: Buna göre şehir, diğer Türk yerleşmelerinde görülenin aksine, kadîm merkezin uzağında değil, antik şehirle karma bir fizikî yapı oluşturacak şekilde gelişmiştir. Daha sonraki dönemlerde Türk iskânını eski dokunun üzerine yönlendiren sebep de, yine topoğrafik şartlar olmuştur: Mevcut dokunun üzerine yerleşilmek istenmediğinde, bölgenin yeni sahiplerinin tercih edebilecekleri en yakın iskân alanı olarak ova bulunmaktadır. Fakat bu geniş düzlük hem savunma için elverişsizdir, hem de ovayı işgal edecek bir yerleşim ziraat imkânlarını kısıtlayacaktır. Dolayısıyla halihazırdaki topoğrafya üzerinde iskâna en elverişli alan, kadîm dönemlerden itibaren yerleşime sahne olmuş tepeler ile bu tepeleri birbirine bağlayan boyunlar olmuştur.

b- Antik miras: Eski şehir

Diğer tepelere ve ovaya hâkim bir yükseltide bulunan Hıdırlık tepesi üzerindeki duvarlarla çevrili alan, şehrin ilk yerleşim yeri olmalıdır. XVII. asrın ikinci yarısında, Evliyâ'nın yıkılmış halde gördüğü, fakat cesâmeti karşısında hayranlığını gizleyemediği kalenin³²⁵ duvarlarından son asra çok az bakiye kalmıştır³²⁶. Zamanla, kalenin dışında gelişen şehri korumak maksadıyla ova

³²³ Bu tepenin ismi "Değirmen" olarak da kaydedilmektedir (bkz. Darkot, "Milas", s. 312).

³²⁴ Milas'ı, kuzey-batıdaki Selimiye'ye (eski Mandalyat) bağlayan yolun Yeldeğirmeni tepesinin güneyinden geçmesi (bkz. Akarca, *Milas*, s. 14), bu mevkiide iskân ünitelerinin teşekkül etmesine yol açmıştır. Topbaşı tepesi ise, eski yerleşimin muhtemelen doğu sınırını teşkil eden Balavca deresinin daha da doğusunda bulunmaktadır. Topbaşı tepesinin yamacına ve güneyindeki düzlüğe kurulan mahallelerin (Şevketiye ve Ahmet Çavuş) XVI. asırdan sonraki dönemlerde kurulduğu anlaşılmaktadır. Topbaşı mevkiinin üzerindeki geniş düzlüğün güney-batı ucunda, şehre bakan mevkiide bulunan ve "musallâ" olarak anılan namazgâh (bkz. aynı yer) eski dönemdeki iskânın küçük bir hatırası olabilir. Buna rağmen, bu mevki, XVI. asırda daha çok zirâi amaçlarla kullanılmış olmalıdır. Nitekim 50 sene öncesine kadar, Topbaşı düzlüğünün batısında yer alan ve etrafı duvarlarla çevrilmiş "bademlik" hala hatırlanmaktadır (bkz. aynı yer).

³²⁵ "... kal'ası münhedim olmak ile..." (*Seyahatnâme*, c. IX, 208); kezâ, "... ve kal'a âsârları var kim gûyâ her kemer taşı hammam kapısı misâl Ad ve Semud binâsıdır âdemin akli perişân olur ..." (Aynı eser, s. 209)

³²⁶ Yarım asır kadar önce bölgede incelemelerde bulunan A. ve T. Akarca, kale duvarlarından ancak bir iki sıra kaldığını, tepe üzerindeki duvar kalıntılarını, güney-doğu köşesi dışında takip edebilmenin mümkün olduğunu kaydetmektedir (bkz. *Milas*, s. 87).

tarafında surların inşa edildiği anlaşıyor³²⁷. Surların kaç kapısının olduğu bilinmemekle beraber, XVI. asırda "beş kapu" ve "kavaklı kapu" isimli iki sur çıkışı belgelere yansımıştır³²⁸. Bunlardan başka, bugün "Baltalı-kapı"³²⁹ olarak anılan ve Hisarbaşı ile Topbaşı tepelerinin arasında, Balavca deresinin biraz doğusunda bulunan bir kapı daha vardır. Ayrıca Ulu Cami'nin yakınlarında da bir sur kapısının olduğu tahmin olunmaktadır³³⁰.

Surların ne kadar bir alanı çevrelediği tam olarak anlaşılamamakla birlikte, Baltalı-kapı'nın konumundan, surların doğuda Balavca deresini de içine alacak şekilde, Topbaşı tepesinin yamaçlarına kadar uzandığı söylenebilir. Surların bu kapıdan itibaren, Balavca deresini içeride tutan bir hat boyunca güneye doğru devam ettiği ve Ulu Cami'nin hemen kuzeyinde³³¹ bu istikametteki son noktaya ulaştığı anlaşılmaktadır. Surlar buradan batıya doğru Hisarbaşı tepesinin yamacını takip ederek, Hıdırlık ile Hisarbaşı arasındaki boynun bulunduğu noktadan kuzeye yönelmiş ve Firuz Bey Camii'ni de hariçte bırakacak şekilde³³² Hisarbaşı'nı çevrelemiş olmalıdır.

Surların bu konumu, Hıdırlık'taki kalenin koruması altında bulunan Hisarbaşı tepesinin, kadim dönemlerden itibaren esas iskân alanı olarak tercih edildiğini göstermektedir. Diğer taraftan, bu mevkiin antik dönemde şehir merkezi olduğunu

³²⁷ Paul Wittek'in XX. asrın ilk çeyreğinde Milas'a yaptığı ziyarette, "mebzûl" bakiyeleri ile karşılaştığı surlardan (bkz. **Menteşe Beyliği**, s. 125), asrın ortalarına doğru eser kalmamıştı (bkz. Akarca, **Milas**, s. 86).

³²⁸ Yerlerini tesbit etmek imkânı olmayan ve bir mahalleye ismini verdiği anlaşılan sur kapılarından "Beş-kapu" için bkz. BA, TD, nr. 61, s. 162; BA, TD, nr. 166, s. 517; BA, TD, nr. 337, 57b; TK.KKA, TD, nr. 110, 53a; BA, TD, nr. 338, s. 65, 66; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 26, 28; kezâ, "Kavaklı-kapu"nın zikredildiği kayıtlar için bkz. BA, TD, nr. 338, s. 65; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 26.

³²⁹ Akarca, kuzeye açılan ve 5.17 m. genişliğindeki bu kemerli mermer kapının, M.Ö. I. asrın sonlarında inşa edilmiş olduğu kanaatindedir (bkz. **Milas**, s. 86-87). Şehrin su ihtiyacını karşılayan ve doğudaki dağlardan getirilen su kemerleri de bu kapıya bağlanmıştı (bkz. aynı yer).

³³⁰ Wittek, Ahmed Gazi Bey'in 1378 yılında yaptırdığı Ulu Cami'nin, pazarın kurulduğunu varsaydığı sur kapılarından birinin önünde bulunduğunu kaydetmektedir (bkz. Aynı eser, s. 125).

³³¹ Wittek'in, Ulu Cami'nin surun dışında kaldığı şeklindeki görüşüne göre, surların güneydeki sınırı da tesbit olunabilmektedir.

³³² Yine Wittek'in öne sürdüğü, Hisarbaşı tepesinin güneyinde ovada bulunan Salahaddin (Hacı İlyas) Camii ile, yine aynı tepenin kuzey-batısında yer alan Firuz Bey Camii'nin surların dışında bulunduğu şeklindeki görüş (bkz. Aynı eser, aynı yer.). Türk iskânının mahiyeti açısından mâkul görünmektedir.

gösteren yapı bakiyelerine hâlâ rastlanabilmektedir³³³. Antik döneme ait dokunun yerleşiminden, Hisarbaşı tepesi ve yamaçlarında bulunan antik iskân alanının surlar tarafından koruma altına alındığı; fakat doğudaki Topbaşı tepesinin doğu yamacında bulunan eski çağ şehir tiyatrosunun ve Hoca Bedreddin mahallesindeki Avgustus ve Roma mabedi³³⁴ ile Hacı İlyas mahallesinin güneyindeki Zeus Osogoa mabedi gibi bazı dinî ve sosyal kurumların³³⁵ surların güvencesinden uzakta bulundukları dikkati çekmektedir. Ayrıca bu yapılardan başka, iskân alanının haricindeki bölgelerde Helenistik ve Roma çağı mezarlarına da rastlanmaktadır. Nitekim, Sodra dağı etekleri ile Hıdırlık yamaçlarında, eski dönemlerden kalan yeraltı kaya mezarlıkları bulunmaktadır. Bunların yanında, Topbaşı tepesinin üstü ile batı ve güney yamaçlarında olduğu gibi; Yeldeğirmeni tepesinin doğu, Hıdırlık'ın ise güney yamacında ve Hacı İlyas mahallesinden ovaya doğru olan mevki ile Balavca deresinin batı yakasından güneye inen hat boyunca da bir çok mezar tesbit edilmiştir³³⁶. Kadîm dönemlere ait bu iskân unsurlarının yanında, şehrin 2 km. kadar doğusunda ovayı ikiye bölen Gencik tepe silsilesinde yapılan kazılarda, M.Ö. 1100 senelerine ait: mabed, ev, mezar gibi yapı bakiyelerine rastlanması³³⁷, antik dönemde yerleşimin ova ötesine taşacak kadar geliştiğini de göstermektedir. Sodra dağı ile şehrin civarında sıkça bulunan mermer yataklarının³³⁸ da, şehrin eski dönemlerdeki fizikî dokusunun oluşmasına büyük katkıda bulunduğu anlaşıyor³³⁹.

³³³ Antik dönemin millî ilâhı Zeus Karios'un muazzam mabedi, Hisarbaşı tepesinin doğu yamacındaki düzleştirilmiş alanda inşa edilmişti (Akarca, *Milas*, s. 85).

³³⁴ Akarca, Milas'taki incelemeleri sırasında, Avgustus ve Roma mabedinin kalıntılarına Hâce Bedreddin mahallesindeki bir evin bodrumunda rastlamıştır (bkz. Aynı eser, s. 82).

³³⁵ Adı geçen yapıların konumları için bkz. Akarca, Aynı eser, s. 112'deki şehir planı.

³³⁶ Şehrin dört bir tarafına yayılmış olan ve Akarcalar tarafından vukufla tesbit edilmiş bu mezarların yerleri için bkz. Akarca, aynı yerdeki şehir planı.

³³⁷ Bkz. Akarca, Aynı eser, s. 87.

³³⁸ Milas'ın civarı ile Sodra dağındaki mermer yatakları için bkz. İsmail Yalçınlar, "Muğla Bölgesinde Jeomorfolojik Araştırmalar", *Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, c. 8, sayı 14'den ayrı basım. İstanbul 1964, s. 113-114; Akarca, Aynı eser, s. 86; kezâ, Menteşe Beyliği dönemindeki eserlerde kullanılan mermerler için bkz. Remzi Duran, "Menteşe Beyliği Mimarisi", *DEÜ. Sos. Bil. Ens. basılmamış doktora tezi* [Menteşe Mimarisi], İzmir 1994, s. 94, 135-135 vs.; İlknur Aytağ, "Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri", *İTÜ Fen Bilimleri Ens., Basılmamış Doktora Tezi* [Beylikler Mimarisi], İstanbul 1989, s. 19.

³³⁹ İlkçağın meşhur seyyahı Strabon, şehrin fizikî dokusunun oluşmasını büyük oranda bu mermer yataklarına bağlamaktadır: "... ovanın yukarısında en iyi beyaz mermer ocağı bulunan bir dağ yükselir. Şimdi bu ocak büyük yarar sağlamaktadır, çünkü burası yapılar ve özellikle tapınakların yapımı ve diğer genel yapılar için bol miktarda ve kolay çıkartılabilen bir taş kaynağıdır. Bu nedenle kent, diğerlerinden fazla olarak her şekilde portiklerle ve tapınaklarla süslenmiştir ..." (bkz. *Coğrafya*, s. 214).

b- Beylik mirası: Yeni şehir (Türk Milas)

XIII. asrın sonlarına doğru bölgeyi ele geçiren Türkler, Milas'ta böyle bir fiziki doku- mirasını devralmış olmalıdırlar. Çeşitli iskân üniteleriyle genişçe bir alana yayılmış olan eski şehir dokusu³⁴⁰, yeni fâtihlere yerleşim alanı için tercih edebilecekleri fazla bir seçenek bırakmamış gözüküyor. Bununla beraber, fetih sonrası şehirdeki Türk yerleşiminin, kadîm devirlerin şehir merkezi olan sur içindeki Hisarbaşı mevkiinde değil, aksine surların haricindeki alanlarda başladığı tahmin olunmaktadır³⁴¹ ki, bu durumu, şehirde Türklere ait fizikî doku oluşumunun birinci merhalesi olarak kabul etmek mümkündür. Nitekim, Türk dönemine ait, tarihi tesbit olunabilen en eski yapılardan Salahaddin Camii'nin (M. 1330), Hisarbaşı'nın oldukça güneyinde ova içindeki konumu bu ihtimali kuvvetlendirmektedir³⁴². Anlaşıldığı kadarıyla, bölgeye iskân için gelen -ve muhtemelen çoğu göçebe olan- unsurlara, kültürlerinden tamamen farklı bir hayat tarzı ihtivâ eden surların içindeki alan, ilk dönemlerde pek câzip gelmemiş olabilir. Türk iskânı, fetihten XIV. asrın ortalarına kadar eski şehri çevreleyen surların etrafında, zaviye ve mescid gibi yapıların çevresinde gelişmiş olmalıdır. Bu dönemlerden itibaren, şehrin eski kültürleri ait fiziki dokusu, yeni gelen sakinlerin vakıf mefhumu çerçevesinde vücuda getirdikleri eserler sayesinde Türk-islam hüviyetine bürünmeye başlayacaktır. Gerçekte, İbn-i Batuta'nın müşâhedelerine göre, Milas daha bu tarihlerde (M. 1332)"bilâd-ı Rum'un

³⁴⁰ Eski dönemlere ait şehir dokusunun, XVII. asrın ikinci yarısında hâlâ büyük oranda sağlam bir vaziyette bulunduğu anlaşıyor. E. Çelebi, şehri ziyareti sırasında rastladığı eski dokuyu meydana getiren yapılar karşısında hayranlığını gizleyememektedir: "... amma kadîm eyyâmda bu Milas bir şehri-î azîm imiş kim, hâlâ nice bin amûd-ı müntehâlar üzre tâk-ı Kısra'dan nişân verir ulu divân-hâneler ve saray-ı âlîleri ve nice bin kârgîr dükkânlar ve hâlâ üçyüz hammam âsârları ve nice bin câmi ve mesâcid ve imâret ve medrese ve hân ve bezesten âsârları var kim, âdem engüşt ber-dihe idüp valih ve hayran.... âdemin akli perişân olur ..." (Seyahatnâme, c. IX, 209).

³⁴¹ Wittek, şehirdeki Türk hakimiyetinin ilk asrına ait yapılardan Salahaddin (Hacı İlyas) Camii, Ulu Cami ve Firuz Bey camilerinin "eski şehrin dışında" yapılmış olduğunu, eski doku içinde sadece kiliseden tahvil edilmiş olduğunu düşündüğü "Bülent" caminin bulunduğunu ve camilerin bu konumlarından, Türklerin eski şehrin etrafına yerleşerek buralarda mahalleler kurduklarını, hristiyan ahalinin ise sur içinde kalmış olabileceğini öne sürmektedir (bkz. **Menteşe Beyliği**, s. 125).

³⁴² Aslında, Milas'ta bulunan ve 1291 tarihinde Konya'daki Selçuklu Sultanı adına kesilmiş gümüş bir sikkenin varlığı (bkz. İsmail Galib, **Takvim-i Meskûkât-ı Selçûkiye**, Ankara 1971, s. 141), şehirdeki Türk iskânı ve buna bağlı olarak gelişen fizikî yapının mâhiyeti hakkında genel bir hüküm çıkarmaya fırsat tanımaktadır. Buna göre, en azından sikkenin darbedildiği tarihlerde, Milas'ın beyliğin başkenti olacak derecede iskânın geliştiği ve bir idarî yapılanmanın bulunduğu anlaşılmaktadır. Tabii olarak bu iskân ve idarî teşkilatlanma, bazı fizikî doku elemanlarının da vücuda getirilmesine yol açmış olmalıdır. Bu bağlamda, bir Sultan sarayı veya diğer bazı sosyal ve dinî kurumların varlığı düşünülebilir.

en güzel ve büyük" şehirlerinden biridir³⁴³. Fakat seyyâhın verdiği bilgilerin çok yetersiz olması sebebiyle, şehri hangi kıstasa göre böyle değerlendirdiğini anlayabilmek zor gözüküyor. İbn-i Batuta, seyahatinden kısa bir zaman önce bitirildiği bilinen Salahaddin Camii'nden haber vermezken, misafir kaldığı bir ahî zaviyesinden söz etmektedir³⁴⁴. Bu bağlamda, şehirde XVI. asırda rastlanan zaviye türü yapılardan, Ahî Hâce zaviyesi³⁴⁵ ile Şeyhlüce Dede zaviyesinin³⁴⁶ bu ilk dönemin ürünü olduğu düşünülebilir. "Şeyhlüce Dede"nin, İbn-i Batuta'nın Milas'ı ziyâretinde görüştüğü ve yüzelli yaşından fazla olduğunu söylediği "Ebû Şüşteri"³⁴⁷ adlı bir zât, ya da Evliyâ'nın XVII. asrın ikinci yarısında türbesini gördüğü "Şeyh Şüşteri" hazretleri³⁴⁸ ile aynı şahsiyetler olması mümkündür. "Şöşter Dede"nin³⁴⁹ Balavca deresi kenarındaki türbesinin bulunduğu mevkide, belki de surun dışında faaliyet gösterdiği zaviyesi bulunmaktaydı. Ayrıca bu dönemde, kadim şehri çevreleyen surların, iki farklı kültüre ait iskân mahalleri arasında tabîi bir duvar vazifesi gördüğü de ileri sürülebilir.

Türk yerleşiminin, XIV. asrın ortalarından itibaren eski şehrin içine nüfûz etmeye başladığının belgelere yansıyan ilk göstergesi, bir kiliseden çevrildiği söylenen Hâce Mukbil Camii'nin³⁵⁰ varlığıdır. Hisarbaşı tepesinin üzerinde bulunan ve "Belen"³⁵¹, "Balık"³⁵², "Bülent"³⁵³ isimleriyle de anılan yapıdaki biçim ve fonksiyon değişikliğinin ne zaman gerçekleştiği kesin olarak belli değildir. Fakat

³⁴³ Seyahatnâme, c. I, 321.

³⁴⁴ "...orada [Milas'da] ahîlerden birinin zâviyesine indik ..." (Aynı eser, aynı yer).

³⁴⁵ BA, TD, nr. 166, s. 520; BA, TD, nr. 338, s. 59; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 21.

³⁴⁶ BA, TD, nr. 166, s. 521; BA, TD, nr. 338, s. 62; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 24.

³⁴⁷ Bkz. Seyahatnâme, aynı yer.

³⁴⁸ Seyahatnâme, c. IX, 210.

³⁴⁹ Muğla 1973 İl Yıllığı, s. 185.

³⁵⁰ Bu yapının vakıf kayıtları için bkz. BA, TD, nr. 166, s. 520; BA, TD, nr. 338, s. 60; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 22. Herhangi bir kaynak verilmeden, yapının Hoca Mukbil isimli bir şahıs tarafından kiliseden camiye çevrildiği kaydedilmektedir (bkz. Akarca, Milas, s. 98). Nitekim Wittek de, caminin kiliseden bozma olduğu kanaatindedir (bkz. Menteşe Beyliği, s. 125).

³⁵¹ Caminin, Hisarbaşı tepesi üzerinde, yani bir "belen"de bulunmasından dolayı bu ismi aldığı kaydedilmektedir (bkz. Akarca, aynı yer).

³⁵² Evliyâ'nın latin harfli metninde geçen "... ve Balık Camii dahi tarzı kadimdir ..." ifâdesi, herhalde bir okunuş hatasından kaynaklıyorsa gerektir (bkz. Seyahatnâme, c. IX, 209). Diğer taraftan, XVI. asır belgelerine "Câmi-i Hâce Mukbil" olarak geçen yapının isminin, Evliyâ'nın dönemine kadar yaklaşık bir asır içinde unutulması dikkati çekmektedir.

³⁵³ Wittek'in, yapının ismini "Bülent Camii" şeklinde okuması (bkz. Menteşe Beyliği, s. 125), caminin şehrin en yüksek yerinde bulunması sebebiyle olmalıdır.

camiiye adını veren şahsın yaptırdığı ve Menteşe kazalarından Bozöyük kazasına tâbi Layne (Turgut) nahiyesinde bulunan H. 770 (M. 1368-1369) tarihli zaviye³⁵⁴ kitâbesinden³⁵⁵. Hâce Mukbil'in bu tarihlerde hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla mezkur kilisenin camiye tahvil tarihinin de bu dönemlerde olduğu düşünülebilir.

Türk dönemi iskânının, ilk dönemlerde sur içinde gelişmemesinin sebeplerinden biri olarak, eski şehir dokusu arasında yeni müesseseler kuracak yeterli alanların bulunmaması gösterilebilir. Bu düşünce çerçevesinde, Hisarbaşı'ndaki kilisenin camiye çevrilmesi de bu ihtimalin bir göstergesi sayılabilir. Ancak ikinci bir ihtimal daha tutarlı gibidir: Hâce Mukbil'in tesis edeceği cami için tercih ettiği kilisedeki şekil ve işlev değişikliğinin, sorunsuzca halledilmiş olması icab eder. Fakat şehir içinde ve kilise civarında meskun gayri müslim unsurların, bu dönüşüme kolayca rıza göstermeyecekleri de düşünülmelidir. Ancak, fetihten yaklaşık bir asır sonra, muhtemelen ihtidâ veya şehri terketme gibi sebeplerle gayri müslim nüfusun iyice azalması³⁵⁶, mabedlere olan ihtiyacı da azaltmış olabilir. Bu şekilde âtıl duruma düşmüş olan bazı kiliselerin, müslümanlar tarafından mescid veya camiye tahvillerinin daha kolay olacağı ortadadır. Şehrin sosyal ve demografik yapısındaki bu dönüşümün ise, tabii olarak fizikî dokuda da bir dönüşüm getirmesi beklenebilir. Şehrin eski sâkinlerinin boşalttıkları bölgelere yerleşen müslüman unsurlar, buralarda yeni mahalleler kurmuş olmalıdırlar. Bu dönemlerde, şehirde tam bir karma fizikî dokunun oluştuğu düşünülebilir. Bir tarafta şehrin eski sâkinleri olan gayri müslim zümreye ait konut, mabed vb. yapılar topluluğu; diğer tarafta ise, şehrin hâkim unsuru müslüman Türklerin tesis ettikleri sosyal ve dinî yapılar ile bunların çevresinde gelişen mahalleler. Bu devre de, şehirde Türklere ait fizikî doku oluşumunun ikinci aşaması olarak kabul edilebilir.

³⁵⁴ "zâviye-i Hâce Mukbil, der-nefs-i Layne" (BA, TD, nr. 166, s. 527; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 34). Ayrıca, Menteşe kazalarından Mazun kazasının Beylü köyünde de "Ahi Mukbil" isimli bir şahsın bina ettiği bir zaviyeye rastlanmaktadır (BA, TD, nr. 166, s. 543) Ancak her iki zaviye sahibinin aynı şahsiyet olabileceği hakkında bir fikir yürütmek zordur.

³⁵⁵ Uzunçarşılı ve Hafız Kadri'de kitâbenin tarihi 770 (M. 1368) yılı olarak verilirken (bkz. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, s. 152; Hafız Kadri, "Menteşe Emâretine Aid Âsâr-ı Kadîme", *TOEM*, V, 1330, s. 58); R. Duran, kitâbenin tarihini 770 (M. 1368-1369) ve 772 (M. 1370-1371) senelerine ait olacak şekilde okumaktadır (bkz. *Menteşe Mimarisi*, s. 147-148, 286-287).

³⁵⁶ Şehirdeki gayri müslim unsurun tedricen azaldığı tahrir defterlerinden de takip olunabilmektedir. XVI. asrın ilk çeyreğinde şehirdeki mevcudu ancak 5 hane kalmış olan bu zümreye (bkz. BA, TD, nr. 61, s. 165; kezâ, BA, TD, nr. 166, s. 517), asrın ikinci yarısında artık rastlanmamaktadır (bkz. BA, TD, nr. 337, 56b-58b; TK.KKA, TD, nr. 110, 52b-54b).

Şehrin bu dönemlerdeki fizikî yapısının lâıykıyla bilinmesi. Türk iskân özelliklerini göstermesi açısından büyük önem taşımakla birlikte, maalesef bu konu hakkında bilgi verecek herhangi bir kaynağa tesadüf olunamıyor. Şehrin antik dönemden tevârüs eden fizikî dokusunun, Türk iskânını ne şekilde ve hangi derecelerde etkilediği merak edilen konulardandır³⁵⁷. Şehrin, "kent plan dokusu olarak" herşeyiyle bir İslâm şehri özelliği gösterdiği şeklindeki görüş³⁵⁸, ancak daha geç dönemler için kabul edilebilir.

Şehrin antik merkezi olan sur içinde yaşanan bu fizikî doku dönüşümünün, XIV. asrın üçüncü çeyreğinde dengelendiği ve büyük çaplı vakıf eserlerin, yine surların dışında inşa edildiği dikkati çekmektedir. Bu asrın sonlarına kadar sur içindeki dokunun oturduğu ve kullanılan alan itibariyle bir doyum noktasına ulaştığı

³⁵⁷ Antik dönem şehirlerindeki fizikî yapının iskânı teşvik edici rolü, Milas'ta fazlasıyla görülmektedir (Anadolu'da bazı şehirlerin kuruluşlarını bu bağlamda inceleyen bir çalışma için bkz. Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler" [Anadolu-Türk şehri], *Vakıflar Dergisi*, sayı 7, İstanbul 1968, s. 53-73). Diğer taraftan, Milas'ın bir takım olumsuz şartlara rağmen, eski devirlerden itibaren yoğun bir iskâna sahne olması gerçekten dikkat çekicidir. Çünkü, antik devirlerden yakın dönemlere kadar şehri ziyaret etmiş olan seyyahlar, Milas'ın bazı elverişsiz şartlarından bahsetmektedirler: İlkçağ seyyahı Strabon, "kimin bu kadar akılsızca, böyle bir kayalığın hakim olduğu, dik bir yokuşun eteğinde kenti kurduğu"na mânâ verememektedir (bkz. *Coğrafya*, s. 214). Kezâ, Şehzâde Selim'in -babasına isyan ettiğinde- kendisine tevcih edilen Menteşe sancağını reddederken öne sürdüğü "havası vahim" bahanesi (bkz. Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", İ.Ü. Ed. Fak. *Tarih Dergisi*, c. 6, sayı 9, İstanbul 1954, s. 84), Evliyâ'nın Milas'ı tarif ederken kullandığı "havası gayet sakildir, eşeği ve ecinnei ısıtma dutar" ifadesiyle (bkz. *Seyahatnâme*, c. IX, 209) örtüşmektedir. XIX. asır seyyahlarından Chandler de Milas'ta havanın kötülüğünden bahsederken (bkz. Adıyeke, *XIX. yy'da Milas*, s. 9); bölgeye büyük bir vukufiyeti olduğu anlaşılan Hafız Kadri de, şehrin "'rutûbetli itidâlsizliği"ni zikreder (bkz. "Menteşe'de ... Âsâr", s. 316).

³⁵⁸ Nuri Adıyeke, Aynı eser, s. 19. Ancak, Adıyeke, Milas'ın "kent plan dokusu olarak herşeyiyle İslam kenti özellikleri" göstermesinin sebebini, Milas'ın, birçok yerleşimin aksine antik kentin yakınında değil "tam üstünde" gelişmesine bağlamaktadır (bkz. aynı yer; kezâ Milas'ın antik merkezin üzerinde kurulduğu şeklindeki görüşün daha önceki mümessilleri için bkz. Akarca, *Milas*, s. 86 ve Darkot, "Milas", s. 311-312). Halbuki, yukarıda, Türk iskânının kadîm şehrin haricinde surlar dışında başladığı izah edilmişti. Ayrıca, Milas'ın plan itibariyle İslam kenti özelliklerini göstermesinin sebebi olarak, antik şehrin üzerinde gelişmesinin gösterilmesi de ters bir mantıktır. Böyle olduğu takdirde, şehir planının, eski fizikî doku ve plandan etkilenmiş olması muhtemeldir. Bir iskânın, İslam şehrine mahsus bir plan özelliği gösterebilmesi için, antik dokunun üzerine değil, aksine serbest bir alana yerleşmiş olması gerektiği daha tutarlıdır. Nitekim, antik dönem fizikî dokusunu çoğunlukla muhafaza etmiş olan Truva, Efes, Milet (Balat), Priene, Sard gibi yerlerin yakınlarda kurulan Türk iskân üniteleri, antik yerleşimlerin üzerinde kurulmadıkları için serbest bir plan dahilinde gelişebilmişlerdir (bkz. Tosun, 17-19. yy'da Şehir Dokuları, s. 12). Dolayısıyla, Milas'ta Türklere ait fizikî doku oluşumunun ikinci safhası olarak teklif ettiğimiz dönemde, antik devrin merkezi olan sur içinde gerçekleşen Türk iskânının fizikî özelliği; eski dokunun yeni şartlara göre uyarlanmış halinden başka bir şey olmamalıdır. Dokuda, geleneksel Türk-islam özelliğinin oturmasının ise, ancak -aşağıda izah edilecek- fizikî oluşumun üçüncü merhalesinden sonra gerçekleştiği öne sürülebilir.

söylenebilir³⁵⁹. Hatta Menteşe hanedânının son hükümdârı İlyas Bey'in, zaviyesini şehrin dışında yaptırması³⁶⁰, belki de zaviye ve müstemilâtı için uygun genişlikte bir yer bulunamadığından kaynaklanmış olabilir. İşte bu dönem ve sonrasını da, şehirde Türklere ait fizikî doku oluşumunun üçüncü ve son merhalesi olarak kabul etmek mümkündür. Bu dönemden sonra, bir taraftan gayri müslim unsurların tedricen boşalttıkları sur içinde ve diğer yandan Türk iskânının gelişmekte olduğu sur dışında mütemâdiyen inşa edilen sosyal ve dinî kurumlar ve bunların etrafında gelişen mahalleler vasıtasıyla, şehrin eski silüetinin tamamen değiştiği bir sürece girilecektir.

İkinci merhalede sur içinde tepeye doğru sirâyet eden Türk iskânının, üçüncü aşamada yine aşağılara indiği ve güneyde ovada; kuzeyde ise bilhassa Hıdırlık, Hisarbaşı ve Yeldeğirmeni yamaçlarının bulunduğu noktada yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Nitekim, Ahmed Gazi Bey'in 1378 yılında tamamlanan, büyük bir avluya sahip (Ulu) camiinin inşa yeri için, surların dışında Balavca deresinin kenarındaki alan seçilmiştir³⁶¹. Üçüncü aşamanın, fizikî dokudaki en belirgin ve kalıcı yapısı olan Firuz Bey Camii ise, yine surların dışında, Ulu Cami'den yaklaşık 15-16 yıl sonra ve bu yapıya tam bir ters eksende, şehrin kuzey-batısında Hıdırlık'ın batı yamacına kondurulmuştur³⁶². Böylece Milas, bu caminin inşası ile Bizans silüetini ortadan kaldıran³⁶³ kubbeli abidevî bir yapıya, Muğla'dan bir asır daha önce sahip olmuştur³⁶⁴. Bir külliye halinde inşa edilmiş olan cami ve diğer yapıların³⁶⁵

³⁵⁹ Nitekim Evliyâ Çelebi'nin, Milas'ı tavsif ederken kullandığı ifade ("... ve şehir, Milas sahrâsının garb canibinde Su dere [Sodra] dağından bir top menzili ba'îd bir taşlık bayır üzere ...", - bkz. *Seyahatnâme*, c. IX, 208-), aslında doğrudan Hisarbaşı'ndaki sözkonusu fizikî gelişme ve yoğunlaşmayı işaret etmektedir.

³⁶⁰ "Zâviye-i İlyas Bey, der-civâr-ı Milas ..." (BA, TD, nr. 166, s. 520; BA, TD, nr. 338, s. 59; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 20).

³⁶¹ Yapının mevkii için bkz. Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 125; Akarca, *Milas*, s. 96; Z. Eroğlu, *Muğla Tarihi*, s. 120; Duran, Aynı eser, s. 130.

³⁶² Caminin konumu için bkz. Wittek, Aynı eser, s. 125; Akarca, Aynı eser, s. 99.

³⁶³ Genel olarak, Bizans devri şehirlerini görünüm olarak, Helenistik ve Roma şehirlerinden ayıran fizikî elemanın kilise olduğu (bkz. Tosun, Aynı eser, s. 10), fakat daha sonra, Batı Anadolu'da Osmanlı-Türklerinin eline geçen şehirlerdeki Bizans silüetinin de, XVI. asırda yapılan kubbeli camiler ile değiştiği söylenmektedir (Tosun, Aynı eser, s. 13). Buna göre, kubbeli ve minareli Firuz Bey Camii'nin inşasıyla bu değişim sürecini -Milas kıstasında- en azından bir asır önceye çekebilmek mümkündür.

³⁶⁴ Muğla'da kubbesi olan tek cami, Hacı Muslihiddin'in 1493 yılında yaptırmış olduğu yapıdır.

³⁶⁵ Akarca, kitâbede geçen "imâret" tabirine dikkati çekerek, yapının bir külliyenin parçası olduğunu söylemektedir ki (bkz. Aynı eser, s. 99), vakıf kayıtları da bunu teyid etmektedir: "Vakf-ı imâret ve medrese-i Firuz Paşa ..." (BA, TD, nr. 166, s. 519; BA, TD, nr. 338, s. 57; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 18). Cami'yi de ihtiva ettiği anlaşılan "imâret" lafzının geçtiği kitâbenin farklı okunuşları için bkz. E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 298; Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, s. 158-159; Mustafa Cezar,

fizikî yapıda hemen tesirini gösterdiği, külliye'nin çevresinde aynı isimli bir mahallenin teşekkül etmesinden anlaşıyor.

Ahmed Gazi Bey'in eserleri³⁶⁶ sayesinde şehrin güney-doğusunda teşekkül eden sosyal ve dini merkezden sonra, bölgenin yeni hakimi olan siyasi gücün temsilcisi Firuz Bey'in yapıları, şehrin öteki ucunda bu merkeze mümâsil ikinci bir merkez daha meydana getirmiştir. Bu sebeple, bu yapılardan hangisinin "Ulu Cami" olduğu hususu, değişik değerlendirmelere yol açmıştır³⁶⁷. Bu karışıklığa sebep, muhtemelen her iki yapının fizikî dokuda işgal ettikleri hacim³⁶⁸ ile, sosyal hayattaki fonksiyonlarının³⁶⁹ eşdeğerliliği olsa gerektir.

Ayrıca, zamanla bu iki cami çevresinde, çeşitli ticarî faaliyetlere sahne olan yapılar topluluğunun oluştuğu anlaşıyor. Nitekim, güneyde Ahmed Gazi Camii'nin etrafında teşekkül eden çarşı³⁷⁰ ile, kuzeyde Firuz Bey Camii'nin yanındaki 50 dükkanlı "kurşunlu han"ın³⁷¹ varlığı, iki yapıya bağlı olarak gelişen ticarî

Tipik Yapıları ile Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi [Klasik Dönem İmar Sistemi], İstanbul 1985, s. 51.

³⁶⁶ Ahmed Gazi Bey'in, Milas'ta bir de imâreti bulunduğu kaydediliyorsa da (bkz. Duran, Aynı eser, s. 285), bu durum, muhtemelen vakıf defterindeki kaydın farklı bir te'vilinden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim vakıfla ilgili müteaddid kayıtlarda, Ahmed Gazi Bêy'in imâretinin Milas'ta değil, Peçin'de olduğu sarâhatle kaydedilmiştir ("vakf-ı medrese ve imâret-i Ahmed Gazi, der-nefs-i Peçin", bkz. BA, TD, nr. 166, s. 492; BA, TD, nr. 338, s. 41-44; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 1-4).

³⁶⁷ XVII. asır seyyâhı Evliyâ Çelebi'ye göre "Câmi-i kebîr", Firuz Bey Camii'dir (bkz. *Seyahatnâme*, c. IX, 208). Son asır araştırmacıları ise, Ulu Cami olarak, Ahmed Gazi Bey'in inşa ettirdiği yapıyı zikretmektedirler (Witteck, Aynı eser, s. 125; Eroğlu, *Muğla Tarihi*, s. 120; Akarca, Aynı eser, s. 96, 104 ve buradan Darkot, "Milas", s. 313; Duran, Aynı tez, s. 130). Semavi Eyice ise, her iki görüşü de yorumsuz bir şekilde aktarmakla yetinmektedir (bkz. "Ahmed Gazi Camii", *DİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 68).

³⁶⁸ Akarca'ya göre, Milas'ın "en büyük" camii, Ahmed Gazi Bey Camii'dir (bkz. Aynı eser, gös. yer).

³⁶⁹ Evliyâ Çelebi Firuz Bey Camii'ni kastederek, "... şehrin şimalî cânibinde kurşun örtülü ve beş kubbe-i âflî ve bir minâre-i mevzunlu ..." ve "cümleden vâcibü's-seyir" olan "Câmi-i-i kebîr" in, fonksiyonelliğine dikkati çekmektedir (*Seyahatnâme*, c. aynı yer).

³⁷⁰ Evliyâ Çelebi, Ahmed Gazi Camii'nin "çarşı içinde" olduğunu sarâhatle beyân etmektedir (*Seyahatnâme*, c. IX, 208-209).

³⁷¹ Evliyâ'nın bahsettiği iki handan "Kurşunlu Câmi hânı"nın fizikî dokuda büyük yer kapladığı anlaşıyor: "... gâyet büyük hândır ve kârgîr binâ-yı azîmdir ve elli mikdarı dükkanları var.." (*Seyahatnâme*, c. IX, 209). Fakat diğer hanın, şehrin hangi mevkiinde olduğunu kestirmek zordur. XIX. asrın ikinci yarısında inşa edilen Çaputçu hanının, Evliyâ'nın zikrettiği 50 dükkânlı hanın yerine inşa edildiği tahmin olunmaktadır (bkz. Akarca, Aynı eser, s. 104). XVI. asrın sonlarında Milas'ta birden fazla han bulunduğu bir Mühimme hükmünden de anlaşılabilmektedir: "Hanlara inen yolcuların" beygirlerinin ulaklar tarafından alınması üzerine çıkan münâzaa hakkında bkz. BA, MD, nr. LXIX, 81/164, 28 M. 1001.

hareketliliğin mahiyetini göstermektedir. Çarşının fizikî yapısı, dükkanların sayısı vb. gibi konularda kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Fakat sur dışındaki bu bölgede bulunan bazı yapıların konumundan, en azından çarşının gelişim yönü hakkında bir tahminde bulunmak mümkün gibidir. Ahmed Gazi Camii'nin batı ekseninde iki yapı daha bulunmaktadır: Hoca Bedreddin medresesi ve Salahaddin (Hacı İlyas) camii. Bunlardan 1330 yılında inşa edilmiş olan ikinci yapının etrafında belirli bir fizikî dokunun teşekkül etmiş olduğu, XVI. asır defterlerinde rastlanan Salahaddin mahallesinin³⁷² varlığından anlaşılmaktadır. Şehirde ilk Türk iskânının gerçekleştiği mevkilerden biri olduğu tahmin edilen bu alanda, bir takım iktisadî faaliyetlerin icrâ edildiği binaların yapılmış olması da mümkündür. Dolayısıyla çarşının ilk çekirdeği de bu civarlarda atılmış olmalıdır. Bu mahalledeki yapıların teşkil ettiği doku, muhtemelen kuzey-doğudaki surlara doğru ve yine surları takip eden hat boyunca doğruya yani, Ahmed Gazi Camii civarında Balavca deresi önündeki sur kapısına doğru genişlemiş olmalıdır. Ayrıca bu civarda, bu sıralarda zaviye veya mescid türü yapılardan bulunduğu da düşünülebilir. Bu şekilde Balavca deresiyle surların kesiştiği mevkide, iskânla orantılı olarak belirli bir fizikî doku yoğunluğunun gerçekleştiği tahmin olunabilir. İşte, Ahmed Gazi Bey Camii'nin 1378'deki inşasını, bu fizikî gelişmeyi hızlandıran bir vak'a olarak kabul etmek mümkündür. Bu yapının etrafında gelişen doku vasıtasıyla-da, Salahaddin Camii ile Ahmed Gazi Camii eksenî arasında, ticarî merkezli fizikî bir bağlantı gerçekleşmiş olmalıdır. İki cami arasındaki Hoca Bedreddin medresesi de, daha geç dönemde bu bağlantıya katkıda bulunacak bir sosyal kurum olarak dokuda yerini almıştır. Neticede, toplu sayısı bilinmeyen ama belgelere tek tük yansıyan dükkânlar³⁷³ da, bu hat boyunca sıralanarak çarşığı meydana getirmiş olmalıdırlar.

³⁷² BA, TD, nr. 61, s. 162; BA, TD, nr. 166, s. 517; BA, TD, nr. 337, 57a; TK.KKA, TD, nr. 110, s. 53. Mahallenin isminin, yanlış olarak "Muslihiddin" şeklindeki okunuşları için bkz. Ekrem Uykucu, *Muğla Tarihi*, İstanbul 1982, s. 76-76; kezâ, buradan naklen Nuri Adıyeke, Aynı tez, s. 20.

³⁷³ Şimdiye kadar, Evliyâ'nın kaydettiği Kurşunlu Cami Hanı'nda bulunan 50 dükkânın haricinde, herhangi bir belgede veya vakıf kaydında, Milas çarşısındaki dükkan sayısı hakkında fikir yürütebilecek yeterli bir bilgiye rastlanılamadı. Ancak çeşitli vakıfların gelir kalemleri arasında, az da olsa bazı dükkânların varlığına tesadüf edilebilmektedir: Meselâ, bunlar arasında "Milas'da iki dükkân" (BA, TD, nr. 166, s. 520; BA, TD, nr. 338, s. 60; TK.KKA, TD, nr. 22); kezâ, Balat kazası vakıfları arasında, "dekâkîn, der-nefs-i Milas, harâb" (BA, TD, nr. 166, s. 514); Peçin kazası vakıfları arasında, "... kırâat-i eczâ-i mushaf için Milas'da bir dükkân ..." (BA, TD, nr. 166, s. 495; BA, TD, nr. 338, s. 51; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 12) zikredilebilir. Bunların yanında, sayı verilmeden Milas'ta "Tâc-zâde evkafı"na ait dükkânlardan da bahsedilmektedir (bkz. BA, MD, nr. LXIX, 82/165, 28 M. 1001).

Şehirlerin karakteristik fizikî elemanı olan hamamlar da, her iki caminin yakınlarında, sözkonusu merkez-meydanların teşekkülüne katkıda bulunur mahiyette yerlerini almışlardır. Bunlardan Ahmed Gazi Camii'nin hemen batısında yanbaşı ve çarşı içinde yer alan hamam, muhtemelen, caminin gelir kalemeleri arasında yer alan³⁷⁴, aynı zamanda Evliyâ tarafından da zikredilen "eski hamam"³⁷⁵ olmalıdır. Diğer hamam ise, şehrin kuzeydeki ikinci merkezin doğusunda bulunmaktadır³⁷⁶.

Fizikî dokudaki diğer iktisadî yapılardan tahinhâne³⁷⁷ ve mumhânenin³⁷⁸ yerini tesbit etmek zor olmakla birlikte; faaliyetini devam ettirebilmesi için bol suya ihtiyacı olması gereken başhânenin³⁷⁹, dereye yakın bir mevkide bulunabileceği düşünülebilir.

XVI. asır belgelerinde tesadüf edilemeyen, ama daha geç tarihli vesikalarda zikredilen tabakhâne³⁸⁰ de, yine su kaynağının yakınlarında tesis edilmiş olmalıdır.

Milas'ta 1291 tarihinde kesilmiş bir sikkenin varlığından, en azından Beylik döneminde bir darbhâne veya darb ameliyesinin uygulandığı bir atelyenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat, II. Mehmed döneminden XVII. asrın sonlarına kadar faaliyet

³⁷⁴ "... nefs-i Milas'da eski hamam demekle ma'rûf hamam ..." (BA, TD, 166, s. 493; BA, TD, 338, s. 46; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 7).

³⁷⁵ Evliyâ'nın, pek beğenmediği anlaşılan hamamlardan bir tanesinin mimârî özelliğindeki farkı ihsas ettirmesi dikkati çekmektedir: "... ve iki hamamı var biri eski hamam ol kadar rûşen ve havadâr hamam değildirler ..." (*Seyahatnâme*, c. IX, 209). Hamamın mevkii, her ne kadar dereye olan yakınlığı sebebiyle de dikkati çekiyorsa da, daha ziyade Ulu Cami'ye ve çarşıya endeksli olarak tesis edildiği düşünülmelidir. Şehir yerleşiminin doğu sınırını çizdiği anlaşılan ve bazen taşıdığı, bazen de sırta yaptığı söylenen derenin (Adıyeke, Aynı tez. s. 23) ise, XVI. asırda fizikî dokuya ne gibi bir katkısının olduğu belli değildir. Muğla'daki derenin üzerindeki köprülerden bahseden Evliya, Balavca deresi hakkında hiçbir bilgi vermemektedir.

³⁷⁶ Evliyâ'nın bahsettiği diğer hamamın ise, Hisarbaşı'nın kuzey yamacında olduğu ve bu asrın başlarında yıkıldığı kaydedilmektedir (bkz. Akarca, *Milas*, s. 104). Bu hamamın, kuzeydeki merkezin fizikî üniteleri olan Firuz Paşa külliyesini tamamlar mahiyette olan konumu dikkati çekmektedir.

³⁷⁷ "tahinhâne-i Milas" (BA, TD, nr. 166, s. 495, 518; BA, TD, nr. 337, 58b; BA, TD, nr. 338, s. 52; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 14; TK.KKA, TD, nr. 110, 55a; BA, KK, nr. 2281, s. 21, 23, 53, 54 vd.); kezâ, "Milas yağhânesi" (BA, TD, nr. 166, s. 492, 493, 520, 521; BA, TD, nr. 338, s. 44, 46, 59, vs.; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 5, 7, 20, 21, vs.).

³⁷⁸ "şem'hâne-i Milas" (BA, TD, nr. 61, s. 166; BA, TD, nr. 166, s. 517; BA, TD, nr. 337, s. 58b; TK.KKA, TD, nr. 110, 55a); kezâ "şem'hâne-i Milas ve Peçin" (BA, KK ruûs, nr. 209, s. 116, 8 L. 957; BA, MD, nr. VI, 51/101, 29 M. 972).

³⁷⁹ "başhâne-i Milas" (BA, TD, nr. 61, s. 166; BA, TD, nr. 166, s. 517); kezâ, "serhâne-i Milas" (BA, TD, nr. 337, 58b; TK.KKA, TD, nr. 110, 55a).

³⁸⁰ Adıyeke, Aynı tez. s. 201.

gösteren darbhâneler arasında Milas darbhanesi zikredilmemektedir³⁸¹. Muhtemelen, bölgenin yakınlarındaki Ayasuluk (Selçuk) ve Tire şehirlerinde bulunan darbhaneler. Milas darbhanesinin faaliyetine son vermesine yol açmış olmalıdır.

Diğer taraftan. Milas'ta, şehirlerin fizikî yapılarının teşekkülünde önemli dinamiklerden olan bir bedestenin varlığından sözediliyor olması³⁸², muhtemelen bir yanlış anlamadan kaynaklanıyor olsa gerektir.

XVI. asırda mevcut iki medrese, şehrin iki ucundaki merkezlerde, fonksiyonel birer yapı olarak yerlerini almışlardır. Kuzeydeki Firuz Bey imâreti bünyesinde bulunan medresenin³⁸³ dokuya daha evvel katıldığı söylenebilir. Şehrin güneyindeki Ahmed Gazi Camii'nin yakınındaki medrese ise muhtemelen daha geç dönemde fiziki yapıdaki yerini almış olmalıdır³⁸⁴. Diğer öğretim kurumlarından muallimhânelerin ise, fizikî yapıda birer-ikişer odalık mekânlar halinde yer işgal ettikleri tahmin olunabilir. Milas'ta XVI. asır boyunca, belgelere konu olan muallimhâne sayısı üçtür³⁸⁵. Bunlardan Kadı Muslihiddin ile Hacı Satı'nın

³⁸¹ Bu dönemlerde, çeşitli şehirlerde faal olan darbhaneler için bkz. Halil İnalcık "Dar al-darb", EI², II. Leiden 1965, s. 118; kezâ, Nuri Pere, **Osmanlılarda Madenî Paralar**, İstanbul 1968, s. 21-23; Zekâî Mete, "Bursa Darbhâne ve Rûsûm-ı İhzhâriye Mukataası Teftiş Defteri", İ.Ü. Sos. Bil. Ens., basılmamış Y.L.T., İstanbul 1992, s. XXX.

³⁸² E. Çelebi'nin antik Milas harabelerini tarif ederken kullandığı "bezesten âsârları" ifâdesi (bkz. **Seyahatnâme**, c. IX, 209). Mustafa Cezar'ı yanlış ve bu yapıyı Osmanlı dönemi bedesteni olarak anlamasına yol açmıştır (bkz. **Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System**, İstanbul 1983, s. 166). Nitekim bu hata, eserin Türkçe çevirisinde de tekrarlanmıştır (bkz. **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**, İstanbul 1985, s. 219).

³⁸³ "... medrese-i Firuz Paşa ..." (BA, TD, nr. 166, s. 519; BA, TD, nr. 338, s. 57; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 18).

³⁸⁴ XVI. asırda "Savcı" olarak geçen medresenin ismi ("evkaf-ı medrese-i Savcı, der-nefs-i Milas ...", BA, TD, nr. 166, s. 521; BA, TD, nr. 338, s. 63; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 24) bugün, bulunduğu mahalleden dolayı Hoca Bedreddin olarak anılmaktadır (bkz. Kadri, "Menteşe Emaretine Aid Âsâr-ı Kadîme" ["Âsâr-ı Kadîme"], TOEM, V, 1330, s. 58; Uzunçarşılı, Kitabeler, s. 156; Akarca, Milas, s. 98). Medrese inşa dönemi olarak, kitâbesinde kayıtlı olan "sultanül-muazzam" ve "emirül-muazzam" unvanlarından dolayı Ahmed Gazi devrine atfedilmek istenmiştir (bkz. Uzunçarşılı, Aynı eser, gös. yer; Akarca, Aynı eser, gös. yer). S. Eyice ise, yapının tarihi ve banisi hususunda herhangi bir fikir yürütmekten kaçınarak, sadece yukarıdaki görüşleri aktarmaktadır (bkz. "Ahmed Gazi Camii", s. 68). Fakat Ahmed Gazi Bey'in vakıflarını gösteren kayıтта, medresesinin Peçinde olduğu net bir şekilde belirtilmekte ve Milas'ta sadece camisinden bahsedilmektedir (bkz. BA, TD, nr. 166, s. 492; BA, TD, nr. 338, s. 41; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 1). Yapı, belki daha sonraya, İlyas Bey'in beylik topraklarında giriştiği büyük imar faaliyeti dönemine ait olabilir.

³⁸⁵ Akkırman kadısı Mevlânâ Mehmed Efendi'nin 30 bin akçe vakfettiği muallimhânenin (bkz. BA, TD, nr. 338, s. 64; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 25), aşağıda temas edilen üç yapıdan biri olup olmadığı hakkında fikir yürütmek zordur.

yaptırdıkları kurumların müstakil yapılar olduğu³⁸⁶, fakat "mektebhâne" olarak geçen yapının ise ayrı bir bina halinde olmayıp, bir mescidin bünyesinde bulunduğu³⁸⁷ anlaşılmaktadır.

Şehirlinin su ihtiyacını karşılayan çeşmelerin de, fizikî dokunun şekillenmesine küçük bir katkıda bulunduğu tahmin olunabilir. Daha XIV. asırda, ünlü seyyâh İbn-i Batuta Milas'ın sularının çokluğuna dikkati çekmektedir³⁸⁸. XVI. asırda ise Milas'ın çeşmelerinden ancak vakıflara konu olanlar tesbit olunabilmektedir. Bunlardan, Milas pazarına gelenlerin su ihtiyacını karşılamak için yapılmış olan "musluk"un³⁸⁹: "kadı çeşmesi"³⁹⁰ ya da Hacı Satı'nın yaptırdığı iki çeşmeden³⁹¹ hangisi olduğu anlaşılamamaktadır.

Milas'ta mahallelerin kuruluşunda çekirdek vazifesi gören mescidlerden onbir adet³⁹², zaviyelerden ise sekiz tane³⁹³ bulunuyordu. Mescidlerden beş tanesi, birer

³⁸⁶ Kadı Muslihiddin'in yaptırdığı muallimhânenin vakıf kaydında, yapının, Hâce Firuz Paşa vakfından bir "kıt'a buk'a-i harâbe"nin "vech-i şer'-i kavîm üzre icâre-i tavîle ile" kiralanmak suretiyle yapıldığı kayıtlıdır (BA, TD, nr. 166, s. 521; BA, TD, nr. 338, s. 63; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 24). Kezâ, Hacı Satı'nın binâ ettirdiği muallimhane için bkz. BA, TD, nr. 338, s. 67; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 29. Bu yapıyla ilgili vakıf kaydında, vakfın "tevlîyeti ve cibâyeti"nin "evlâdından Abdülcabbar Çelebi tasarrufunda" olduğunun belirtilmesi (BA, TD, nr. 338, s. 67) ve bu şahsın da 1562 tarihli defterde Milas'ın "Câmi-i Ahmed Gazi" mahallesi sakinleri arasında kayıtlı bulunması (BA, TD, nr. 337, 56b), vakfın tesisinin ve dolayısıyla da muallimhânenin inşasının, muhtemelen asrın ortalarında veya biraz sonrasında gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca Hacı Satı ve entelektüel yapıdaki geniş ailesinin incelenmesi için bkz. İkinci Bölüm, "Aile yapısı ve akrabalık bağları" bahsi.

³⁸⁷ Hâce Veysel'in nakid vakfı arasında kaydedilen, "cüz ve hatm-i kelâm"ın okunması işi ile muallimlik görevinin Beşkapu mahallesi mescidi imamına şart koşulması (bkz. BA, TD, nr. 338, s. 66; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 28), muallimhane binasının müstakil bir yapı olmayıp, adı geçen mescidin, eğitim fonksiyonunu da üstlendiği intibayı uyandırmaktadır.

³⁸⁸ Seyahatnâme, c. I, 321.

³⁸⁹ "... musluk, der-kurb-i bâzâr-ı Milas ..." (BA, TD, nr. 338, s. 66; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 28).

³⁹⁰ "Kadı çeşmesi demekle ma'rûf çeşme" (BA, TD, nr. 338, s. 66; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 27).

³⁹¹ Bkz. BA, TD, nr. 338, s. 67; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 29.

³⁹² Mescidlerin isimleri şöyledir: Hacı Kasım, Hacı Namaz, Hâce Bedreddin, Kara Kadı (sonra Hacı Satı), Yunus Paşa, Beş-kapu, Pınarcık, Hacı İlyas, Kavaklı-kapu, Gümüşlük ve Hisar-ardı. XVI. asırda Milas'ta "câmi" olarak zikredilen yapılarla birlikte (Salahaddin, Hacı Mukbil, Ahmed Gazi ve Firuz Paşa camileri) sayısı onbeşi bulan ibâdethânelerin sayısını, Evliyâ'nın XVII. asrın ikinci yarısında yedi olarak vermesinin ("... ve şehir ... yedi mihrâbdır ...". -Seyahatnâme, c. IX, 208-), izahı güçtür.

³⁹³ Milas'a tâbi vakıflar arasında kaydedilen, fakat Milas'ın içinde olmayıp şehrin civarında olduğu belirtilen İlyas Bey zaviyesi (bkz. BA, TD, nr. 166, s. 520; BA, TD, nr. 338, s. 59; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 20) ile, yine Milas'ın "nefs"inde bulunmayıp Pîr Ahmed Çelebi tarafından "Milas'a tâbi Mermedari dağında" bina edilen zaviye (bkz. BA, TD, nr. 166, s. 521; BA, TD, nr. 338, s. 63; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 25), şehrin fizikî dokusuna herhangi bir katkıda bulunmadıkları için burada

mahalle teşkil edecek konumlarda bulunuyorlardı. Diğer dört mescidin ise, diğer mahallelerde yer aldıkları anlaşılıyor³⁹⁴. Zaviyelerle ilgili kayıtlarda ise, bu yapıların şehrin hangi mevkielelerinde olduğu hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Şehirdeki yapılar arasında yer alan boş alanlar da, çeşitli fonksiyonları yanı sıra, fizikî dokuyu tamamlayan unsurlar olarak dikkati çekmektedirler. Şehrin içindeki bu kısımlar, ilk dönemlerden itibaren kaynaklarda zikredilmektedir: İbn-i Batuta, şehrin meyvelik ve bostanlarının çokluğundan³⁹⁵ bahsederken: XVI. asır arşiv belgelerinde, bir çok "yer" in³⁹⁶, "turunç bahçesi" nin³⁹⁷, "harîm" in³⁹⁸ ve "bâdemlik" in³⁹⁹ çeşitli kurumlara vakfedildiği kayıtlıdır. XVII. asırda ise, Evliyâ Çelebi'nin gördüğü Milas, hâlâ "bağlı bağçeli ve limon ve turunç ve nar ve incirli" bir şehirdir⁴⁰⁰.

Umuma ait kabristanlar da -her ne kadar şehrin yerleşim alanı içinde olan bir fizikî doku elemanı olarak kabul edilemeseler bile-, fizikî yapının tahlili açısından ele alınması gereken alanlardır. Çünkü ölü defnedilecek yerlerin mevkielelerini, belirli bir kültüre mensup insanların inanışları tayin etmektedir. Nitekim, şehirde Türkler öncesi Bizans, Roma ve daha önceki dönemlere ait mezarlıklara, yerleşim alanının dört bir tarafında rastlamak mümkün iken: Türkler döneminde, bazı abidevî yapıların

değerlendirilmeye alınmadı. "Nefs-i Milas"ta olan zaviyeler ise şunlardır: Hacı Bayram, Kalender-hâne, Ahî Hâce, Dividdâr Hamza, Hâce Mübârek, Tesbîh-hâne-i Hasan Balî, Şeyhlüce Dede, Kazzâz Murad.

³⁹⁴ Varlıklarıyla herhangi bir mahalle teşkil edemeyen mescidler şunlardır: Hacı Namaz, Yunus Paşa, Hacı İlyas ve Kavaklı-kapu.

³⁹⁵ Bkz. *Seyahatnâme*, I, 321.

³⁹⁶ "bir pâre yer" (BA, TD, nr. 166, s. 521; BA, TD, nr. 338, s. 61; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 23); kezâ, "üç pare yer" (BA, TD, nr. 166, s. 520, 522; BA, TD, nr. 338, s. 60, 61; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 21, 23); "dört pare yer" (BA, TD, nr. 166, s. 520; BA, TD, nr. 338, s. 59; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 21).

³⁹⁷ Tesbîh-hâne civarındaki bahçe için bkz. BA, TD, nr. 166, s. 521; BA, TD, nr. 338, s. 62; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 23. Kezâ, bir turunç bahçesi de "zemîni ile" birlikte vakfedilmişti (bkz. BA, TD, nr. 166, s. 521; BA, TD, nr. 338, s. 62; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 23).

³⁹⁸ BA, TD, nr. 166, s. 520, 521; BA, TD, nr. 338, s. 60, 62; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 22, 23. Bir tane harîm de, "mekabir kurbünde" idi (bkz. BA, TD, nr. 166, s. 520; BA, TD, nr. 338, s. 61; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 22).

³⁹⁹ Adı geçen bademlik, şehrin kenar mahallelerinden biri olduğu anlaşılan Hisaraltı mahallesinde bulunuyordu (bkz. BA, TD, nr. 166, s. 520; BA, TD, nr. 338, s. 61; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 22).

⁴⁰⁰ *Seyahatnâme*, c. IX, 208.

civarında yer alması mümkün olan mezarlıkların⁴⁰¹ haricinde bu alanın yeri bellidir. Buna göre mezarlıklar genelde, şehrin güney-doğu yani kible yönlerinde bulunmaktadır. Şimdiye kadar belgelerde yalnız bir yerde temas olunan Milas'taki "mekabir" in yeri belirtilmiyorsa da, bu alan için en uygun mevki, herhalde yerleşimin dışında ve Balavca deresinin doğu yakasındaki açıklık olmalıdır⁴⁰².

Milas'ta bütün bu fizikî doku unsurlarını bünyelerinde barındıran mahallelerin sayısı ise, XVI. asrın ortalarına kadar oniki, asrın ikinci yarısından itibaren ise onüçtür⁴⁰³:

Tablo II: Milas mahalleleri

Mahallenin İsmi	Bugünkü mevkii
Cami-i Ahmed Gazi	Ulu Cami
Beşkapu	
Mescid-i Salahaddin	Hacı İlyas
Hâce Firuz Paşa	Firuz Paşa, Burgaz
Mescid-i Hacı Kasım	
Hâce Bedreddin	Hacı İlyas-Ulu Cami
Hacı Mukbil	Hisarbaşı
Eyne Gazi	Gazi Paşa ?
Çalçıl	
Gümüştürk, nâm-ı diğer Hisar-ardı	Gümüştürk
Kadı-yı Siyah (Kara Kadı)	
Gebrân	

Yukarıda, fetihten sonra şehirdeki ilk Türk iskânının, surların dışındaki alanda teşekkül ettiğine temas olunmuştu. Bu meyanda, XVI. asırda rastlanan mahallelerden bazılarının, daha Menteşeoğulları devrinden beri varolduğu söylenebilir. Nitekim,

⁴⁰¹ XIX. asrın başlarında (1824) Milas'ı ziyaret eden Avusturyalı seyyah Anton Von Prokesch'in gördüğü, Hâce Firuz Bey (Kurşunlu) Camii'nin etrafını çeviren mezarlığı (bkz. Akarca, **Milas**, s. 100), yapının fizikî bir parçası saymak mümkündür.

⁴⁰² Nitekim, Akarca, Aynı eser, s. 112'de verilen şehir planında, mezarlık Balavca deresinin doğusunda ve yerleşim alanının dışında gösterilmektedir. XVI. asır için mesafe bu kadar uzak olmasa bile, kabristan bu civarlarda aranmalıdır.

⁴⁰³ Evliyâ Çelebi'nin şehri ziyaret ettiği tarihte (1671), bir mahallenin eksilerek sayının yine onikiye düştüğü anlaşıyor ("... ve şehir ... cümle oniki mahalle ...", - *Seyahatnâme*, c. IX, 208-).

"Mescid-i Salahaddin" mahallesinin⁴⁰⁴, ismini, 1330'da inşa edilen "Salahaddin Camii"nden aldığı anlaşılmaktadır. Bu yapının konumuna göre, şehir Türkler döneminde güneye ovaya doğru bir gelişme göstermiştir. Fakat, yapının inşa tarihine yakın bir zamanda (1332) Milas'ı ziyaret etmiş olan seyyah İbn-i Batuta'nın, Milas'ı mamur ve büyük bir şehir olarak tarif etmesi⁴⁰⁵, bu dönemde en azından birkaç mahallenin daha tesis edilmiş olduğunu düşündürmektedir. Fakat bunların hangileri olduğunu tesbit etmek, eldeki verilere göre şimdilik zor gibidir. Vakıf kayıtları da bu konuda maalesef pek aydınlatıcı değildir. Ancak, bu mahallelerin bazı zaviye ve mescidlerin etrafında teşekkül etmiş olduğu düşünülebilir. Diğer mahallelerden -üçü hariç- çoğunun teşekkül ve gelişme safhaları takip edilebildiğinden, belki "Mescid-i Eyne Gazi" mahallesinin⁴⁰⁶ bu ilk dönemin ürünü olduğu ileri sürülebilir. XVI. asrın ortalarına doğru ortadan kalkmış olan "Gebrân" mahallesinin⁴⁰⁷ de, şehrin Türkler eline geçtiği ilk dönemden beri var olduğu tahmin olunabilir. Hatta, XIV. asrın ortalarına kadar gayri müslim unsurların şehri hemen terketmedikleri gözönüne alındığında⁴⁰⁸, daha önceleri bu zümreye ait mahalle sayısının birden fazla olduğunu ileri sürebilmek de mümkündür. Mezkur Gebrân mahallesi, fizikî dokunun gelişimine göre sur içindeki mevkide bulunuyor olmalıdır.

⁴⁰⁴ Mahallenin ismi, XVI. asrın ortalarına kadar "Mahalle-i Mescid-i Salahaddin" olarak kayıtlı iken (bkz. BA. TD. nr. 61. s. 162; BA. TD. nr. 166, s. 517); asrın ikinci yarısında artık mescid lafzından sarf-ı nazar edilerek anılmaya başladığı anlaşıyor (BA. TD. nr. 337. 57a; kezâ, TK.KKA. TD. nr. 110, s. 53).

⁴⁰⁵ *Seyyahatnâme*. I, 321. Seyyahın bu ifadesi, sur içinde Hisarlık tepesindeki gayri müslim unsurun meskun olduğu alını da birlikte ifade ediyor olsa bile, bir zaviyede misafir olduğunu belirtmesi, sur dışında da kâfi derecede yerleşim olduğunu akla getirmektedir.

⁴⁰⁶ İlk iki defterde, isminde herhangi bir yapı zikredilmeksizin kaydedilen mahallenin (bkz. BA. TD. nr. 61. s. 164; BA. TD. nr. 166, s. 517), son iki defterdeki kayda göre bir mescid etrafında geliştiği anlaşılmaktadır (bkz. BA. TD. nr. 337. 57b; TK.KKA. TD. nr. 110, 53a). Eyne Gazi mahallesinin, isim benzerliği sebebiyle, bugün Hisarbaşı tepesinin kuzey yamacında yer alan Gazi Paşa mahallesinin yerinde olabileceği düşünülebilir.

⁴⁰⁷ BA. TD. nr. 61. s. 165; BA. TD. nr. 166, s. 517. Fakat ikinci defterin bilgileri, birinci defterden alınma bir icmâl muhasebe kayıtları olduğu için halihazırdaki durumu göstermeyebilir. Yani bu defter yeni bir tahririn sonuçlarını ihtiva etmediği için, Gebrân mahallesinin hangi tarihte ortadan kalktığını kesin olarak tesbit etmek zordur.

⁴⁰⁸ Yukarıda, fetihten sonraki Türk yerleşiminin, eski şehrin dışında surların haricinde teşekkül etmeye başlamış olabileceği ve sur içindeki gayri müslim unsurun da, peyderpey göç veya muhtemel bir ihtidâ olgusuyla tedricen azalmış olabileceğine dikkat çekilmişti. Nitekim, Wittek de, fetih sonrasında hristiyan ahalinin şehir içinde kalmış olabileceğini düşünmektedir. Ancak, Wittek ilave olarak gayri müslim unsurun "islamlaşırıldığı" kanaatini de taşımaktadır (bkz. *Menteşe Beyliği*, s. 125).

İşte tam bu dönemlerde. XIV. asrın üçüncü çeyreği içinde, eski dokunun merkezindeki Hisarbaşı tepesinin tam ortasında yeni bir müslüman mahallesi daha teşekkül etmiştir: Hacı Mukbil mahallesi⁴⁰⁹. Mahallenin etrafında geliştiği yapının, kiliseden çevrilen bir cami olması⁴¹⁰, adı geçen mahallenin, eski bir gayri müslim mahallesinin üzerinde kurulmuş olabileceği veya en azından bir kısmını işgal etmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Bu tarihten kısa bir zaman sonra da (M. 1378), surların güney-doğu ucunda, şehrin fizikî gelişimine olduğu kadar sosyo-ekonomik durumuna da büyük katkıda bulunduğu anlaşılan Ahmed Gazi Camii'nin (Ulu Cami) yapılmasıyla, aynı ismi taşıyan yeni bir mahallenin⁴¹¹ dokuya katıldığı anlaşıyor. Şehrin kuzey-batısında, Hıdırlık tepesinin batı yakasında yer alan Hâce Firuz Paşa mahallesi⁴¹² de, Ulu Cami gibi âbidevî bir yapı olan Firuz Paşa Camii'nin içinde yer aldığı bir külliye'nin çevresinde gelişmiştir. Cami, medrese ve imaret gibi yapılar topluluğundan oluşan külliye'nin etrafında teşekkül eden yeni mahalle, muhtemelen şehrin güneyindeki demografik ve fizikî yoğunluğu kuzeye doğru dengelemiş olmalıdır. Mahallenin ismi, XVI. asrın üçüncü çeyreğinden itibaren, muhtemelen Hıdırlık'taki kalenin veya mahallenin yakınında bulunan ve surlara tâbi bir kule'nin varlığı sebebiyle "Kızılca-burgaz" olarak da anılmaya başlanmıştır⁴¹³. Mahallenin, bugünkü konumundan, kuzeydeki Yeldeğirmeni tepesine doğru gelişme gösterdiği anlaşıyor. Sonraki dönemlerde mahallenin ikinci gelişme yönü ise, Yeldeğirmeni ile Hıdırlık arasında yer alan boyun olmuş ve mahalleye ikinci isim olan Burgaz mahallesi⁴¹⁴ de bu mevkide teşekkül etmiştir.

Aynı tarihlerde, iki isimle anılmaya başlayan mahallelerden biri de "mahalle-i Kadı-yı Siyah" veya ikinci ismiyle "Mescid-i Hacı Satı" mahallesidir⁴¹⁵. Mevkiini

⁴⁰⁹ BA, TD. nr. 61, s. 164; BA, TD. nr. 166, s. 517; BA, TD. nr. 337, 57a; TK.KKA, TD. nr. 110, s. 53.

⁴¹⁰ Vakıf kayıtlarında caminin atfedildiği kişinin lakâbı, "Hâce" olarak zikredilmektedir (bkz. BA, TD. nr. 166, s. 520; BA, TD. nr. 338, s. 60; TK.KKA, TD. nr. 569, s. 22).

⁴¹¹ "Mahalle-i Câmî-i Ahmed Gazi" (BA, TD. nr. 61, s. 162; BA, TD. nr. 166, s. 517; BA, TD. nr. 337, 56b; TK.KKA, TD. nr. 110, 52a).

⁴¹² BA, TD. nr. 61, s. 163; BA, TD. nr. 166, s. 517; BA, TD. nr. 337, s. 57b-58a; TK.KKA, TD. nr. 110, s. 54.

⁴¹³ "Mahalle-i Mescid-i Hâce Firuz Paşa, nâm-ı diğer Kızılca Burgaz" (bkz. TK.KKA, TD. nr. 110, s. 54).

⁴¹⁴ Bu mahallenin konumu için bkz. Akarca, Milas, s. 14.

⁴¹⁵ BA, TD. nr. 61, s. 165; BA, TD. nr. 166, s. 517; BA, TD. nr. 337, 58a; TK.KKA, TD. nr. 110, 54a. Muhtemelen, mahalle ismindeki "siyah" kelimesine bir mânâ verilememesinden kaynaklanan bir

tesbit etme imkânı olmayan mahalledeki isim değişikliği. Milas'ta bazı hayır eserleri vücuda getirmiş olan Hacı Satı⁴¹⁶ isimli bir şahsın, muhtemelen mahalle mescidini tamir ettirmesi veya yeni baştan yaptırması⁴¹⁷ sebebiyle olmalıdır. Mahallenin iki isimle anılmaya başladığı dönemin ise, asrın üçüncü çeyreğinden sonra olduğu ileri sürülebilir⁴¹⁸.

XVI. asrın başlarında iki adı olan diğer bir mahalle de, "Gümüşlük" veya "Hisar-ardı" mahallesidir⁴¹⁹. Mahallenin ilk isminin, Hıdırlık tepesinin güneyinde yer alan ve bugün "Gümüşkesen mezar anıtı" olarak anılan antik dönem yapısı ile irtibatlı olduğu ihtimal dahilindedir. Hisar-ardı ismi ise, anlaşılacağı üzere, mahallenin eski kalenin hemen altında yani "ardında" bulunan konumundan kaynaklanıyor olmalıdır. Bu mahalle, 1562 tarihli defterde artık ayrı iki mahalle olarak kaydedildiğine göre⁴²⁰, bu ayrılma daha erken tarihte vuku bulmuş olmalıdır.

yanlış okuma (Ekrem Uykucu, mahallenin ismini yanlış bir teville "Kadı Sinan" olarak vermektedir; bkz. *Muğla Tarihi*, İstanbul 1982, s. 75-76), daha sonraki çalışmalarda da tekrar edilmiştir (bkz. Adıyeke, XIX. yy'da *Milas*, s. 20). Nitekim, kelimenin bir şahıs ismi yerine, doğrudan renkle alâkalı bir lakap olduğu, vakıf kayıtlarında geçen "Kara Kadı" isimli bir mescidin varlığından anlaşılmaktadır (bkz. BA, TD, nr. 166, s. 521; BA, TD, nr. 338, s. 61; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 23).

⁴¹⁶ Hacı Satı'nın Milas'ta yaptırdığı muallimhane ve üç adet çeşme ile bunlara tahsis ettiği vakıflar için bkz. BA, TD, nr. 338, s. 67; TK.KKA, TD, nr. 569, . 29.

⁴¹⁷ Vakıf defterlerinde, Milas mescidleri arasında Hacı Satı'ya ait bir yapıya veya böyle bir yapı için ayrılmış bir gelire rastlanmamaktadır. Fakat Kara Kadı mescidinin vakıfları ise, mesciddeki isim değişikliğine rağmen, defterlerde hâlâ kaydedilmektedir (bkz. BA, TD, nr. 166, s. 521; BA, TD, nr. 338, s. 61; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 23). Buradan, Hacı Satı'nın bir mescidinin bulunmadığı hükmüne varabilmek kabilse de, mufassal defterlerde mahallenin adında Hacı Satı'nın mescidinin zikredilmesi buna mani olmaktadır. Bu durumda, Hacı Satı'nın mahallede yeni bir mescid yaptırmayarak, sadece eski mescidi tamir ettirdiği, bu sebeple de resmî prosedürde, hâlâ mescidin eski vakfiyesine göre amel olduğu ileri sürülebilir. Ayrıca Hacı Satı'nın mescid üzerindeki tasarrufunun da, yapıya yeni gelirler tahsis etmek değil, sadece yeni vakfiye düzenlemeyi icab ettirmeyecek surette mescidi imar etmek şeklinde olduğu anlaşılmaktadır.

⁴¹⁸ 1562 tarihli defterde hâlâ "Kadı-yı Siyah" ismiyle anılan mahalle (bkz. BA, TD, nr. 337, 58a), 1583 tarihli deftere "mahalle-i Kadı-yı Siyah, nâm-ı diğer Mescid-i Hacı Satı" ismiyle kaydedilmiştir (bkz. TK.KKA, TD, nr. 110, 54a). Dolayısıyla isim değişikliğini bu iki tarih arasında aramak gerekecektir. Gerçekte, Hacı Satı'nın vakıfları, 1530 tarihli olup kendisine en yakın tarihli vakıf kayıtlarını da hâvi olan bir "mufassal-icmâl" defterinde (BA, TD, nr. 166) yer almamakla birlikte, 1562-63 tarihli vakıf defterinde (BA, TD, nr. 338) mukayyet bulunmaktadır. Dolayısıyla Hacı Satı, vakfını 1562'den önce tesis etmiş olmasına rağmen, mahallenin ikinci bir isimle anılmasının hemen gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Hacı Satı'nın vakıf eserlerinin, mahallenin isminde böyle değişikliği icab ettirecek tesirinin ancak 10-15 yıl içinde kendini gösterdiği düşünülebilir.

⁴¹⁹ "Mahalle-i Gümüşlük, nâm-ı diğer Hisâr-ardı" (BA, TD, nr. 61, s. 164-165; BA, TD, nr. 166, s. 571).

⁴²⁰ "Mahalle-i Mescid-i Gümüşlük" (BA, TD, nr. 337, 58a); kezâ, "Mahalle-i Mescid-i Hisar-ardı" (Aynı defter, aynı yer).

Hıdırlık'ın güney yamacında yer alan mahalledeki demografik gelişim, ayrılmanın sebebi olarak gösterilebilir. Nitekim, 1517'den 1562 senesine gelinceye kadar mahalle nüfusunda meydana gelen %150'lik bir artış⁴²¹, bir mescid çevresinde ikinci bir mahallenin teşekkülünü zarurî kılmış gibidir.

XVI. asrın ortalarına doğru ortaya çıkan ikinci bir mahalle de "Mescid-i Pınarcık mahallesi"dir⁴²². Bir mescidin varlığı⁴²³, mahallenin teşekkülü açısından yeterli bir sebep gibi görünüyorsa da, mahallenin sadece beş haneye sahip olması ve bu durumun yirmi sene müddetle değişmemesi mânidar görünmektedir. Bu durumda mahallenin teşekkülü açısından iki ihtimal öne sürülebilir: Birincisi, herhangi bir mahalle sınırına dahil olmayan bir alanda, yeni yapılan bir mescidin etrafında küçük iskân topluluğunun gelişmesi, bu mevkiin, Pınarcık mahallesi olarak anılmasına yol açmış olabilir. İkinci bir ihtimal de, avarız vergisi tarhiyla ilgili olabilir: Buna göre, bir mahallenin sınırları içinde yapılan yeni bir mescidin etrafındaki beş hanelik bir alan, avarız vergisi fazla olan bir mahallenin bu yükünü azaltmak üzere mahalle olarak kabul edilmiş olabilir. 1562-1583 yılları arasında mahallenin hane sayısında hiç bir değişikliğinin olmaması, ikinci ihtimali kuvvetli kılmaktadır.

Milas'ta XV. asırda, sosyal ve dini hayatta söz sahibi olan bir zatın yaşadığından sözedilmektedir: 1479-80 (H. 884) yıllarında Bursa'da vefat eden⁴²⁴ ve halkın Emir Şeyh olarak tanıdığı⁴²⁵ bu şahsiyet, Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'in damadı Buharalı Seyyid Mehmed'in halifelerinden Şeyh Kasım'ın oğlu Şeyh Bedreddin'dir. Vefatından yaklaşık yetmiş yıl sonra (H. 956, M. 1549) Milas'ın Şeyh köyünde bir türbesi yapılan⁴²⁶ Şeyh Bedreddin ve babası Şeyh Kasım ile: Milas'ın mahallelerinden Hâce Bedreddin⁴²⁷ ve Hacı Kasım⁴²⁸ mahallerinin müessisleri arasında isim benzerliğinden başka yakınlık olup olmadığı hakkında şimdilik fazla

⁴²¹ Mahalle nüfusunun incelenmesi için bkz. II. Bölüm, "Sosyal Yapı, Nüfus" kısmı.

⁴²² BA, TD. nr. 337, 57b; TK.KKA, TD. nr. 110, 53a.

⁴²³ Bu mescid Şaban Çelebi isimli bir zât tarafından yaptırılıp vakıflar tahsis edilmiştir.

⁴²⁴ H. Kadri, "Menteşe'de .. Âsâr", s. 311.

⁴²⁵ Akarca, Milas, s. 92.

⁴²⁶ Türbenin evsafi için bkz. Hafız Kadri, Aynı makale, s. 312 vd.: kezâ, Akarca, Aynı eser, aynı yer. Wittek ise, Şeyh Bedreddin türbesini Hafız Kadri'den zikretmektedir (bkz. **Menteşe Beyliği**, s. 126, n. 420).

⁴²⁷ Hâce Bedreddin mahallesi için bkz. BA, TD. nr. 61, s. 163; BA, TD. nr. 166, s. 517; BA, TD. nr. 337, 57a; TK.KKA, TD. nr. 110, 52a.

⁴²⁸ Kezâ, "Mescid-i Hacı Kasım" mahallesi için bkz. BA, TD. nr. 61, s. 163; BA, TD. nr. 166, s. 517; BA, TD. nr. 337, 57b; TK.KKA, TD. nr. 110, s. 53.

bir bilgi yoktur. Eğer böyle bir irtibat ileri sürülebilirse, Ahmed Gazi mahallesi ile Salahaddin mahallesi arasında yer alan Hâce Bedreddin mahallesinin, XV. asrın ortalarına doğru ortaya çıkmış olması gerekir. Hacı Kasım mahallesinin mevkii hakkında ise bir tahminde bulunmak güçtür.

Teşekkülü, gelişimi ve yeri hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan diğer iki mahalle de, "Beş-kapu"⁴²⁹ ve "Çalçıl"⁴³⁰ mahalleleridir. Ancak, Beş-kapu mahallesinin isminde geçen "kapu" kelimesi, bu mahallenin sur kapılarından birinin civarında olduğunu düşündürmektedir⁴³¹. Fakat kelimenin, beş adet kapıyı ifade edecek şekilde kullanılmış olması biraz mânâsız gibi görünmektedir. XVI. asır defterlerinde rastlanan bu imlâ, belki mahallenin ilk dönemlerdeki ismi için kullanılan ve bir sur kapısının önünde olduğunu ifade eden "pîş-i kapu" kelimesinin zamanla bozulmuş bir hali olabilir.

Mahallelerin aslî unsuru olan sokakların ve evlerin XVI. asırdaki fizikî durumları hakkında ise kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak, son asrın başlarına kadar ulaşmış olan dar ve dolambaçlı yollar ile, bolca bulunan çıkmaz sokakların⁴³², genel hatlarıyla XVI. asırda da mevcut olabileceğinden sözedilebilir. Bununla birlikte, bazı vakıf kayıtlarından, evlerin fizikî durumları hakkında çok kısıtlı da olsa haber alınabilmektedir. Buna göre, evler genellikle bir "harîm"⁴³³ içinde yer almakta; ayrıca sofa⁴³⁴, "sahn"⁴³⁵ ve "anbar"⁴³⁶ gibi müştemilâta⁴³⁷ da

⁴²⁹ BA, TD, nr. 61, s. 162; BA, TD, nr. 166, s. 517; BA, TD, nr. 337, 57b; TK.KKA, TD, nr. 110, 53a. Uykucu, yine yanlış olarak, 1562 tahririnde bu mahallenin olmadığını söylemektedir (bkz. Muğla Tarihi, s. 75-76). Adıyuke'nin çalışmasında, Milas mahallelerinin XVI. asırdaki durumları, tahrir defterleri kontrol edilmeden sadece Uykucu'nun malumatına dayandığından, mahalle ile ilgili bu yanlış bilgi de tabîî olarak aynen aktarılmıştır (bkz. Aynı tez, s. 20). Halbuki Beş-kapu mahallesinin asrın son çeyreğine ait (M. 1583) tarihli defterde dahi kayıtlı olduğu yukarıda görülmektedir.

⁴³⁰ BA, TD, nr. 61, s. 164; BA, TD, nr. 166, s. 517; BA, TD, nr. 337, 57b; TK.KKA, TD, nr. 110, 53a.

⁴³¹ Beşkapı Mescidi Mahallesi'ne benzer olarak, yine bir mescide ismini vermiş olan "Kavaklı-kapu" (bkz. yukarıda, mescidler kısmı) da, sur kapılarından birini çağrıştırmaktadır.

⁴³² Akarca, Milas, s. 15.

⁴³³ "eve muttasıl harîm" (BA, TD, nr. 166, s. 521; BA, TD, nr. 338, s. 62; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 24).

⁴³⁴ Hacı Mukbil mahallesindeki "suffe"li ev (BA, TD, nr. 166, s. 520; BA, TD, nr. 338, s. 60; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 22); kezâ, "mahûtasıyla" bir suffice (BA, TD, nr. 166, s. 521; BA, TD, nr. 338, s. 62; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 24).

⁴³⁵ "Hâce Bedreddin mahallesinde iki ev .sahnı ile ..." (BA, TD, nr. 166, s. 521; BA, TD, nr. 338, s. 62; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 23).

⁴³⁶ Hacı Satı'nın "anbarlarıyla" beraber vakfettiği evler için bkz. BA, TD, nr. 338, s. 67; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 29.

sahip bulunmaktaydılar. Yanında meyve bahçeleri⁴³⁸ bulunan evlerin yanında: vakıflara ait olup, muhtemelen vakıf yönetiminin ihmalinden "harâb"⁴³⁹ duruma düşmüş olan evlere de rastlanmaktaydı. Diğer taraftan, Evliyâ Çelebi'nin "sâfi kârgîr" ve "üzerleri toprak örtülü" olarak tarif ettiği XVII. asır Milas evleri⁴⁴⁰ ile; zemin katları kargir, üst katları ahşap veya yarı ahşap olan XIX. asır Milas evleri⁴⁴¹ arasında bir benzerlik bulunmaktadır. Aynı şekilde, XVI. asrın "harîm" içindeki evlerini; XIX. asırda, etrafı duvar veya çitle çevrilmiş "harîm" veya "hayat"lar içinde tekrar görebilmek mümkündür⁴⁴². Bütün bu geleneksel özellik ve benzerlikler, XVI. asırdan XIX. asra kadar, Milas evlerinin fizikî biçimlerinde fazla bir değişimin olmadığını göstermektedir. Ancak bu asırdan itibaren, evlerde -muhtemelen sınırlı derecede- bir işlev-biçim değişiminden söz edilebilir. O halde XIX. asır evlerinde görülen fizikî özelliklerden; avlu, "kuzuluklu" avlu kapıları, "önlük", "divân hâne", "abdestlik" ve "sedir" gibi mimarî unsurların bir kısmının, XVI. asır Milas evlerinden tevârüs etmiş olabileceği rahatlıkla ileri sürülebilir⁴⁴³.

XVI. asır vakıf kayıtlarına göre, fizikî dokuda türbe olarak herhangi bir yapı bulunmamaktadır. Fakat, XVII. asrın ikinci yarısında Milas'ı ziyaret eden Evliyâ Çelebi, şehirde iki ziyaret yerinden söz etmektedir⁴⁴⁴. Bunlardan, Salahaddin mahallesindeki caminin bânisi olduğu tahmin olunan "Salahaddin Sultan"a ait türbenin, XIV. asırdan beri fizikî dokuda yer aldığı anlaşılmaktadır.

⁴³⁷ Evlerin müstemilât kısımları, vakıf kayıtlarında genellikle belirli kalıp kelimelerle ifade edildiği için, bunların hangi fizikî doku unsurlarını ihtiva ettiği tam olarak anlaşılamamaktadır. Meselâ, evlâdlık bir vakfın içinde yer alan ve "tevâbi'i ve levâhıkı" ile vakfedilen evlerin (bkz. BA, TD, nr. 338, s. 67; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 29) fizikî durumlarıyla ilgili olarak, belgelerin ketumluğu sebebiyle herhangi bir yorumda bulunmak zor görünmektedir.

⁴³⁸ Kara Kadı mahallesindeki evlerin "turunç bahçeleri" (BA, TD, nr. 166, s. 521; BA, TD, nr. 338, s. 62; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 23).

⁴³⁹ Meselâ, Ahî Hâce zaviyesi vakfının gelir kalemleri arasında yer alan evlerden biri "harab" durumdaydı (bkz. BA, TD, nr. 166, s. 520; BA, TD, nr. 338, s. 59; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 21)

⁴⁴⁰ Seyahatnâme, c. IX, 208.

⁴⁴¹ Bkz. Akarca, Milas, s. 15.

⁴⁴² Akarca, Aynı eser, s. 19.

⁴⁴³ XIX. asır Milas evlerinin geniş tavsifi için bkz. Akarca, Aynı eser, s. 15, 19, 106-113.

⁴⁴⁴ Evliyâ'nın, Milas'ta "Hayreddin Sultan" ve "Salahaddin Sultan" isimli iki şahsiyetin "medfün" olduğundan bahsetmesi, bunların mezarlarının zamanla türbe haline gelmiş olabileceğini akla getirmektedir (bkz. Seyahatnâme, c. IX, 209).

3- Peçin: İki şehir

XVI. asırda Peçin'in yerleşiminde dikkati çeken en önemli özellik, şehrin fiziki olarak iki ayrı bölgeden meydana gelmesidir. Birinci kısım, şehrin ilk kurulduğu ve etrafı surlarla çevrili alandır. İkinci bölge ise, surların dışında, asıl merkezden bir vadi ile ayrılan ve buraya yaklaşık iki kilometre uzaklıktaki bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Gerçekte şehrin bir mahallesi olan ve XIV. asrın ortalarından itibaren gelişmeye başlayan Kepez isimli bu ikinci bölgede; çoğu XV. asrın başlarına tarihlenebilen cami, medrese, hamam, havuz vb. kentsel fizikî unsurların bulunması, Peçin şehir dokusunun teşekkül ve gelişim açısından iki bölge halinde incelenmesini zarurî kılmaktadır.

a- Bir başkentin doğuşu

Günümüze ulaşan maddî bakiyelerden, kale içinde ciddi bir iskân olayının yaşanmadığı söylenebilir. Her ne kadar, Batı Anadolu'daki şehirlerin ilk kuruluşları kale içi yerleşmeler olduğu ve kale dışına taşmanın devletin gücü oranında gerçekleştiği genel kabul gören bir görüş ise de⁴⁴⁵, bu kuram Peçin için geçerli gözükmemektedir. Çünkü, Peçin'in kuruluş gayesi, bu genellemeyi mümkün kılmamaktadır. Yukarıdaki görüşe göre, iskânın kale dışına taşmasından sonra, bu yerleşim alanının da ikinci bir kale duvarı (sur) ile çevrildiği belirtilmektedir ki, bu durum Peçin'in kuruluşdan itibaren geçerlidir. Aşağıda etraflıca inceleneceği üzere, Peçin'deki iskân ve fizikî doku oluşumunun, kale-içi ve kale-dışında (sur içindeki alanda) hemen hemen eş zamanlı geliştiği anlaşılmaktadır.

Peçin şehrinin kuruluş safhası şu şekilde izah edilebilir: XIV. asrın ilk çeyreğinde Menteşe Beyliği idarecilerinin, Peçin'in 5 km yakınında Milas gibi mâmûr ve meskûn⁴⁴⁶ bir şehir varken ve hattâ Sultan orada ikâmet ediyor iken⁴⁴⁷; ovanın güneyinde ve yaklaşık iki yüz metre yükseklikteki bir platonun⁴⁴⁸ üzerinde yeni bir şehir kurmalarını, siyasî ve askerî maksatlara bağlamak yanlış olmasa gerektir. Mesud Bey'in oğlu Orhan Bey, babasının ölümünün akabinde kardeşi ile

⁴⁴⁵ Y. Tosun, 17-19. Yüzyıllarda Şehir Dokuları, s. 17.

⁴⁴⁶ Milas'ta 1330'lara kadar olan fizikî doku ve buna bağlı iskânın gelişimi için bkz. bu bölüm, "Fizikî Yapı ve Şehir Dokusunun Oluşumu, Milas" kısmı.

⁴⁴⁷ Eflâkî'nin Menâkıbü'l-Ârifîn isimli eserini kullanan Wittek, Menteşe Beyi Mesud Bey'in, Mevlânâ'nın torunu Ulu Arif Çelebi kendisini ziyaret ettiği sırada -sözkonusu eserde yer belirtilmemesine rağmen- Milas'ta bulunduğunu düşünmektedir (bkz. Menteşe Beyliği, s. 57).

⁴⁴⁸ Eroğlu, Muğla Tarihi, s. 117; Akarca, platonun yüksekliğini sadece "alçak" olarak tanımlamaktadırlar (bkz. Milas, s. 1).

giriştiği taht mücadelesinden sonra, muhtemelen 1320-21'de Rodos'a karşı büyük ve başarısız bir sefer gerçekleştirmişti. El-Ömerî'nin⁴⁴⁹ kaynaklarından Cenevizli mühtedî Balaban'ın ifadesinde, beyliğin merkezinin Muğla olduğunun belirtilmesi⁴⁵⁰, sefer tarihinde Milas'ta ikamet ettiği anlaşılan Orhan Bey'in⁴⁵¹ Rodos-şövalyelerine karşı mağlubiyetinden sonra emniyet için yerini değiştirdiğini göstermektedir. İşte böyle bir ortamda, Orhan Bey, belki Muğla'nın savunma için çok müsâit olmaması ve eski beylik merkezinden fazla uzakta bulunmama düşüncesiyle de, Milas'a çok yakın ve tahkime elverişli bir platonun üzerindeki düzlükte bir şehir kurup hükûmet merkezini buraya nakletmeyi planlamış olabilir. Bu düşüncenin gerçekleşmesinde, düzlüğün kuzey ucunda bulunan ve hem ovaya⁴⁵² hem de Sodra dağının güneyinden geçip Milas'ı batıda denize bağlayan yola⁴⁵³ tamamen hakim konumda olan kalenin varlığının etkili olduğu şüphesizdir. Öte yandan, İbn-i Batuta'nın, Orhan Bey'in 1332 yılında Peçin'deki sarayda ikâmet ettiğini kaydetmesinden⁴⁵⁴, beylik merkezinin bu tarihlerde artık Peçin'e nakledildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, seyyahın, Peçin'in yeni kurulduğunu ifâde etmesine rağmen, şehrin güzel binalar ve mescidler ile donatıldığından ve hattâ kendisinin bir ahî zaviyesinde misafir edildiğinden bahsetmesi⁴⁵⁵, bu tarihte Peçin'deki iskân ve fizikî dokunun belirli bir seviyeye geldiğini göstermektedir. Fakat, çok kısa sürede teşekkül ettiği anlaşılan şehrin bu tarihlerde henüz bir Ulu Camisi yoktur ve İbn-i Batuta, Orhan Bey'in inşa ettirdiği camiye, tamamlanmamış bir vaziyette görmüştür⁴⁵⁶.

1332'de fizikî doku ve iskân açısından bu durumda bulunan Peçin'in kuruluş sürecinin ne zaman başladığını tam olarak söylemek zordur. Bu vetirenin, Orhan

⁴⁴⁹ Şihâbüddin el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr fî Memâlikü'l-ımsâr*, (yay. F. Taeschner, Leibzig 1929).

⁴⁵⁰ Wittek, hükûmet merkezinin Muğla'da bulunmasını, Orhan Bey'in bu yenilgiden sonra - muhtemelen güvenlik açısından- bir zaman için memleketin daha iç taraflarında ikâmet etmek istemiş olabileceği şeklinde izah etmektedir (bkz. Aynı eser, s. 68).

⁴⁵¹ Orhan Bey, Ulu Arif Çelebi'nin ziyareti sırasında Milas'ta babasının yanında bulunuyordu. Konya'da vefat eden Çelebi'nin ölüm tarihi 5.2.1320 olduğuna göre (bkz. Wittek, Aynı eser, s. 60); Arif Çelebi bu ziyareti 1320'den önce gerçekleştirmiş olmalıdır. Daha sonra Sultan olan Orhan Bey de, memleketi Milas'tan idareye devam etmiş olmalıdır.

⁴⁵² "... ve kal'ası Milas sahrâsına nâzır ... bir sa'b kal'a-i metîndir ..." (E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, s. 210); kezâ kalenin konumu için bkz. Feridun Alkan, "Milas", *Yeni Milas*, c. I, sayı 1, Muğla Halkevi Basımevi 1936, (ss. 5-7), s. 6.

⁴⁵³ Wittek, *Menteşe*, s. 124.

⁴⁵⁴ İbn-i Batuta, *Seyahatnâme*, c. I, 322.

⁴⁵⁵ Aynı yer.

⁴⁵⁶ Aynı yer.

Bey'in 1320-21'deki başarısız Rodos seferinin akabinde Milas'ı terketmesiyle başladığını öne sürebilmek için de yeterli delil bulunmamaktadır. Diğer taraftan, şimdiye kadar Muğla'da Orhan Bey'e atfedilen herhangi bir yapıya rastlanılmaması, burada fazla bir müddet kalmadığını akla getirmektedir. Bu dönem içinde de, Rodos şövalyelerinin mukabil saldırılarına karşı, Peçin'de Bizans'tan arta kalan kale ve surların imar edilmesi işlemi gerçekleştirilmiş olmalıdır. Belki bu sıralarda ve hatta daha öncesinde, bazı ahîlerin veya diğer tarikatlere mensup dervişlerin Milas'a pek uzak olmayan bu düzlükte zaviye tipi yapılar tesis ettikleri ve burada meskûn oldukları düşünülebilir. Bu suretle, henüz şehir halinde gelişmemiş bu mevkiye bazı tarikat müntesiblerinin gelip gitmeleri, buradaki yerleşimin diğer bir ilhâm kaynağı olmuş olabilir. Diğer yandan, Beylik idaresinin ahâlinin en azından bir kısmını, Rodos'taki şövalyelerin muhtemel bir intikam saldırısına karşı surlarla çevrili ve kalesi vasıtasıyla savunması kolay Peçin'de iskâna teşvik ve iknâ etmiş olması da mümkündür. İşte Peçin'in çok kısa sürede, acil ihtiyaç neticesinde ve sınırlı bir ölçü ile kuruluşu, böyle muhataralı bir dönemdeki siyasî ve askerî konjonktüre bağlanabilir.

b- Asıl şehir: Kale-kent

Görüldüğü üzere, kuruluş ve gelişme açısından Muğla ve Milas'tan tamamen farklı bir özellik gösteren Peçin şehrinin fizikî doku tahliline de, kale unsurundan başlamak gerekmektedir. Çünkü kale, burada her ne kadar, diğer yeni kurulan şehirlerde olduğu gibi çekirdek konumda bir iskân merkezi olmasa da, kale dışı yerleşimin ve dolayısıyla da şehrin fizikî dokusunun teşekkülünde müessir konumda bulunmaktadır. Asıl iskân, surlarla çevrili alanın hemen hemen tam ortasında gerçekleşmiştir. Bu durumda kalenin, bir iç-kale⁴⁵⁷ işlevini üstlendiği ve şehrin de tipik bir "kale-kent" modelini⁴⁵⁸ yansıttığı söylenebilir.

Yukarıda kalenin öneminin, hem Milas ovasına hem de Sodra dağının güneyinden geçip Milas'ı batıda denize bağlayan yola hakim bir konumda bulunmasından kaynaklandığına temas edilmişti. Kalenin bu fonksiyonunu

⁴⁵⁷ Kalelerin, bilhassa iç-kalenin, ortaçağlarda Mısır, Mezopotamya, Orta Asya ve Hindistan'da bulunan İslâm şehirlerindeki rolü üzerine bir inceleme için bkz. Jere L. Bacharach (çev. Emin Kırıl), "İç kale: İslam Şehrinde Gücün Sembolü", *İlmî Araştırmalar* (Türkiye Ekonomik ve Kültürel Dayanışma Vakfı), c. 13, sy. 2, İstanbul 2000, s.

⁴⁵⁸ Fizikî görünüm olarak, bu tip şehirlerin özellikleri için bkz. Uğur Tanyeli, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. yy)* [Fiziksel Yapının Evrim Süreci], İstanbul 1987, s. 20.

Helenistik çağ öncesinden beri devam ettirdiği⁴⁵⁹ öne sürülürse de, esas itibariyle Bizans dönemi yapısı⁴⁶⁰ olduğu düşünülmektedir.

Kale, platonun kuzey kenarındaki kısmen toprak ve kısmen yontulmuş benzeyen yuvarlak ve sarp kayalardan⁴⁶¹ meydana gelen bir düzlük üzerinde bulunmaktadır. Yaklaşık üçbuçuk hektar genişliğinde⁴⁶² olan kalenin duvarlarında rastlanan eski çağlara ait yapı blokları⁴⁶³, kalenin kuruluşundan bu yana geçirdiği fizikî değişimi göstermektedir. Üç tarafı dik kayalarla çevrili olduğundan, bu kısımlarda hendeği yoktur⁴⁶⁴. Evliyâ'nın "on kulaç" derinliğinde olduğunu söylediği hendek ise, kalenin güney cephesinde, giriş kapısının⁴⁶⁵ önündeki hareketli köprünün altında⁴⁶⁶ bulunuyordu. Son yıllarda Peçin kalesi civarında yapılan kazı çalışmalarında sözkonusu hendeğin bir kısmının ortaya çıkarılması⁴⁶⁷, kalenin

⁴⁵⁹ Ayda Arel, J. M. Cook'un Strabon ve Herodot'a istinâden, Peçin kalesinin Helenistik devirden önceki Mylassa kalesi olabileceği ihtimalini gündeme getirdiğini söylemektedir (bkz. "Menteşe Beyliği Devrinde Peçin Şehri" ["Peçin şehri"], *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, c. I, İstanbul 1968, s. 71). Aynı şekilde Besim Darkot, kalenin "kadim çağdan" kalma olduğunu öne sürerken (bkz. "Milas", s. 315), Feridun Alkan, herhangi bir kaynak göstermeden Peçin kalesini Karyalılara mâl ederek 3.500 yıl önce yapıldığını yazmaktadır (bkz. "Milas", s. 6).

⁴⁶⁰ Gerçekte Wittek, kaledeki bir kilise temelini varlığını zikretmesine rağmen, kalenin mimari yapısında Bizans devrinden önceki "kadim" döneme de dikkat çekmektedir (Aynı eser, s. 126). Darkot da, kalenin temellerinin önceki devirlere ait olduğunu, temeller üzerindeki duvarların ise Bizans döneminde yapıldığını, daha sonra da Menteşeoğullarının bu bakiye üzerine yeni bir kale bina etiklerini söylemektedir ("Aynı madde", s. 315). Arel ise, kaleyi "esas yapısıyla" bir Bizans eseri olarak kabul etmektedir ("Peçin şehri", s. 71). Netice olarak kalenin kuruluş ve gelişim safhasını şu şekilde özetlemek mümkündür: Antik çağda varolması mümkün olan bir kale, Bizans döneminde tahkim edilmiş, daha sonra bölge Türklerin eline geçmesiyle de Menteşeoğulları, kalenin bulunduğu mevkiin müstahkemliğinden dolayı yapıyı tekrar imar ederek burada bir şehir tesis etmişlerdir.

⁴⁶¹ "... bir yalçın kaya üzre evc-i âsmâna ser-çekmiş ... bir kal'adır ..." (E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 210).

⁴⁶² Eroğlu, Aynı eser, s. 118; Evliyâ'nın hesabına göre, "murabba" şeklindeki kalenin çevresi bin adımdır (Aynı eser, aynı yer).

⁴⁶³ Akarca, *Milas*, s. 116

⁴⁶⁴ E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 210; Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 126; Akarca, Aynı eser, s. 117

⁴⁶⁵ "... ve kıbleye nâzır bir kapusu vardır ..." (E. Çelebi, Aynı eser, aynı yer); kezâ Wittek, Aynı eser, gös. yer; Akarca, Aynı eser, aynı yer; Arel, "Peçin şehri", s. 72.

⁴⁶⁶ "... kapusu önünde zembereкли cistrin altı kesme kayadan on kulac hendeği var ..." (E. Çelebi, Aynı eser, aynı yer).

⁴⁶⁷ Peçin'deki kazı çalışmaları, ilk olarak 1974-1984 yılları arasında Prof. M. Oluş Arık başkanlığındaki bir kazı heyeti tarafından gerçekleştirilmiştir. Ege Üniv. Sanat Tarihi Bölümü elemanlarının 1995 yılında tekrar başlattıkları kazılar ise hâlen devam etmektedir. 1982 yılında gerçekleştirilen kazıda ortaya çıkarılan duvar kalıntısından, hendeğin uzunluğunun 10 metreden fazla olduğu anlaşılmaktadır (bkz. M. Oluş Arık, "Peçin Kalesi ve Kenti Örenlerindeki 1982 Yılı

zamanla işlevini kaybetmesiyle hendeğin de dolarak kullanılamaz hale geldiğini göstermektedir. Kalenin girişi sadece güneyden olduğu için, bu kısmın daha fazla tahkim edildiği anlaşılmaktadır. Giriş kapısı, bir kule⁴⁶⁸ ile ardarda iki duvar tarafından korunmaktadır. Bu taraftaki kule ve burçların "şevli" duvar temelleri⁴⁶⁹ üzerine oturtulması, kalenin bu kısmının sağlamlığına verilen önemin derecesini göstermektedir.

İncelediğimiz dönem için, kalenin içindeki fizikî doku hakkında yeterli malumat elde edilememektedir. XVII. asrın ikinci yarısında Evliyâ'nın kale içinde gördüğü ve "toprak örtülü" olarak tavsif ettiği yirmi kadar ev; muhtemelen, sayısını yine Evliya'dan öğrendiğimiz yirmi kale muhafızına⁴⁷⁰ ait olmalıdır. Seyyahın bahsettiği "küçük" mescid ise, XVI. asır vakıf defterlerinde yer almayan, fakat bir mukataa defterinde "câmi'-i kal'a-i Peçin"⁴⁷¹ olarak karşımıza çıkan yapıdan başkası değildir.

Kale içinde varlığından haberdar olduğumuz ve XVI. asır öncesine tarihlenebilen diğer bir yapı da bir hamamdır⁴⁷². Kalenin hemen hemen ortasında bulunan ve "konak hamamı" mahiyetinde olabileceği öne sürülen yapının, XIV. asrın ortalarında inşa edilmesi ihtimali üzerinde durulmaktadır⁴⁷³. Hamamın tek yıkanma hüccresine sahip olması, fizikî dokuda kapladığı alanı da ortaya koymaktadır.

Çalışmaları" ["1982 yılı kazıları"]. V. Kazı Sonuçları Toplantısı. İstanbul 23-27 Mayıs 1983. Ankara 1984, s. 309).

⁴⁶⁸ Kalenin girişindeki arslan tasvirli büyük kule için bkz. E. Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, 210; kezâ Wittek, Aynı eser, s. 126; Akarca, Aynı eser, s. 117.

⁴⁶⁹ M. Oluş Arık başkanlığındaki kazı ekibinin 1982 yılında ortaya çıkardıkları şevli hendek duvarının karşısındaki kale burcu da şevli yapılmıştı (bkz. Arık, "1982 Yılı Çalışmaları", s. 309); kezâ, Akarca'nın asrın ortalarında Peçin'e yaptıkları ziyaret esnasında, -hendekten bahsetmemelerine rağmen- bu kısımdaki şevli kule ve burçlar dikkatlerini çekmiştir (bkz. Milas, s. 117).

⁴⁷⁰ Evliyâ'nın kaydettiği ev sayısı ile kale neferâtı sayısının aynı olması bu ihtimali düşündürmektedir (bkz. *Seyahatnâme*, c. IX, 210). Bu durumda, Evliyâ'nın zikrettiği kale komutanı olan "dizdâr"ın evinin şehirde olduğunu kabul etmek gerekecektir.

⁴⁷¹ Kale camiiyle ilgili bilgiye, büyük bir şans eseri olarak, 959-960 senelerinde camiin imamı Mevlânâ Alâeddin'e Peçin memlaha gelirinden yevmi 3 akçe tahsisi sebebiyle rastlanmaktadır (BA. KK, nr. 2281, s. 2).

⁴⁷² Duran, *Menteşe Mimarisi*, s. 258.

⁴⁷³ Bkz. Duran, Aynı tez. gös. yer. Fakat, Peçin'in kuruluşu safhasında kale içinde idareci sınıfın yer alması gerektiği düşünüldüğünde, kale içindeki iskânın sürecine de uygun olarak, bu zümrenin ihtiyacının karşılanması maksadıyla, hamamın daha erken tarihlerde yapılmış olması ihtimal dahilindedir.

Diğer taraftan, şimdiye kadar varlığından sadece Akarca'nın bahsettiği ve asrın ortalarında kullanılamaz bir halde gördükleri, kalenin batı tarafındaki mağaralara inen gizli merdiven⁴⁷⁴, muhtemelen şehrin işgali anında kaleden çıkışı sağlamak amacıyla yapılmış olmalıdır.

Kaledeki yapılar hakkında kaynakların verdiği bilgiler bunlardan ibarettir. Fakat kale içinde, şehrin kuruluşundan itibaren bulunması mümkün olan, XVI. asırda da kullanılması ihtimal dahilinde bulunan ve şimdiye kadar zikredilen yapılardan daha gösterişli ve fiziken daha cesâmetli olması gereken bir yapı daha olmalıdır: Beylik yönetim binası, yani saray. Gerçi, İbn-i Batuta Peçin'de Orhan Bey'in sarayından sözeder⁴⁷⁵, fakat yerini belirtmez. Wittek'in bir "hükûmet sarayı"nın kalıntıları olarak düşündüğü bakiyeler⁴⁷⁶ ise, surların dışında ve aşağıda etrafıca ele alacağımız Kepez bölgesinde bulunmaktadır⁴⁷⁷. Dolayısıyla aradığımız yapı için biraz geç tarihli olmalıdır. Bazı araştırmacılar, şehrin ortasında bulunan ve mimari açıdan klasik hanlardan farklı bir özellik gösteren "Kızılhan"ı saray veya köşk olarak kabul etmektedirler⁴⁷⁸. Fakat bu yapının inşa tarihi için öne sürülen dönem⁴⁷⁹ de, 1332'lerde varolduğu anlaşılan saray binası için daha geç tarihlidir. Öte yandan, daha mâkul olarak, saray veya köşk tipi bir yapının müstahkem kale içinde olması gerektiği görüşü de ortaya atılmıştır⁴⁸⁰. Bunların yanında, kale dışında Orhan Bey Camii'nin bitişiğinde olup Peçin sarayı olabileceği ihtimali üzerinde durulan yapı bakiyelerinin⁴⁸¹ ise, şehrin kuruluşu safhasına ait olarak aradığımız yönetim binası

⁴⁷⁴ Akarca, *Milas*, s. 117.

⁴⁷⁵ *Seyahatnâme*, c. I, 321.

⁴⁷⁶ Bkz. Menteşe Beyliği, s. 127.

⁴⁷⁷ Kepez mevkiindeki yapıların çoğu, İlyas Bey dönemine tarihlendirilmektedir (bkz. aşağıda, "Vadinin ötesi: Kepez" kısmı). Bu sebeple, İlyas Bey ile Kandiye Dükası Marko Faledro arasındaki anlaşmayı görüşmek üzere Peçin'e gelen Leonardo Dellaporta isimli Giritli Ortodoks bir elçinin, Peçin'de İlyas Bey tarafından kabul edildiği bahçeli saray da (bkz. Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 83 ve n. 363) muhtemelen, İlyas Bey'in Ankara savaşının akabinde tekrar Menteşe beyi olduktan sonra başlattığı büyük çaplı imar faaliyetleri sırasında yaptırmış olduğu bina olmalıdır.

⁴⁷⁸ Bkz. Kurt Erdmann, "Seraybauten Der Dreizehnten Und Vierzehnten Jahrhunderts In Anatolien", *Ars Orientalis*, c. III, 1959, s. 77-94'den naklen Arel, *Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar* [Osmanlı Konut Geleneği], İzmir, 1982, s. 67, 81.

⁴⁷⁹ Duran, Kızılhan'ın XV. asrın ilk çeyreğinde inşa ettirilmiş olduğunu düşünmektedir (bkz. Aynı tez, s. 252).

⁴⁸⁰ Akarca, *Milas*, s. 32

⁴⁸¹ R. Duran, başta Akarca'nın görüşüne katılıp, saray binası olarak kale içindeki hamamın etrafında olan bazı eski duvar kalıntılarına dikkati çekmekte (bkz. Aynı tez, s. 250); fakat, daha sonra fikir değiştirip, kale dışında şehrin ortasındaki Orhan Bey Camii'nin "hemen batısından bitişik ve

ile örtüşmesi zor gözükmetedir. Orhan Bey, Milas'ı güvenlik açısından terketmiş ise, ikâmetgâhının muhafazalı kale içinde yer alması daha mantıklıdır. Saray olarak öne sürülen diğer yapılar, belki ileri tarihlerde hanedâna mensub diğer idareciler tarafından kullanılmak üzere yapılmış olabilirler. Neticede, kale içi yapılarının layıkıyla teşhis edilebilmesi, bu mevkiye yapılacak kazılara mâtuf gözükmetedir.

Milas ve Muğla kalelerinin aksine, Peçin kalesinin, Osmanlılar döneminde de fonksiyonunu devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Fakat kale artık güçlü bir devletin iç topraklarında kaldığından, savunma maksadı haricinde kullanılmış olmalıdır. Nitekim, XVI. yüzyılda kale erenlerinin eşkıyâ takibi için görevlendirilmeleri ve "zindân"ın⁴⁸², Evliyâ'nın döneminde de faaliyetini devam ettirmesi⁴⁸³, kalenin işlevinde zamanla meydana gelen değişimi göstermektedir. Kaleye XVI. asrın başlarından, en azından Evliyâ'nın ziyaret tarihi olan 1672'lere kadar, dizdâr ve muhafız tayin edildiği de belgelerden takip edilebilmektedir⁴⁸⁴. Ayrıca, kalenin bazı yerlerinin zamanla "haraba müşrif" olduğu, kadılar tarafından merkeze bildiriliyor ve tahrib olan yerler, yerli ustaların yanında Rodos'tan getirilen "üstâdlar" tarafından da tamir ediliyordu⁴⁸⁵.

Kale dışındaki iskân ise, kalenin güneyinde, iki tarafı Milas ovasına bakan dik yamaçlarla sınırlı ve güneyden de sur duvarlarının kuşattığı⁴⁸⁶ düzlükte

oldukça temiz işçilikli ve düzenli bölmelere sahip" olduğunu söylediği yapı bakiyesinin Peçin sarayı olabileceğini öne sürmektedir (bkz. aynı yer).

⁴⁸² Peçin para vakıfları arasında kayıtlı, Sefer Şah'ın vakfettiği 450 akçenin işletilmesinden elde edilen gelir, "zindânda olan mahbûslara nân için" tahsis edilmişti (BA, TD, nr. 338, s. 65; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 27). Söz konusu zindanın, müstahkem kale içinde bulunduğu şüphesizdir.

⁴⁸³ E. Çelebi, Peçin kalesinin "gâyet sa'ab ve metîn" olmasından dolayı hapisane olarak kullanıldığını kaydeder ki (*Seyahatnâme*, c. IX, 210), bu durum, XVI. asırdaki "zindân"ın bir asır sonra hâlâ kullanıldığını göstermektedir.

⁴⁸⁴ Bunlar için bkz. BA, TD, nr. 47, 61, 337; kezâ TK.KKA, TD, nr. 110 ve BA, TRD, nr. 1, 129, 155; BA, MAD, nr. 290; kezâ BA, KK'deki muhtelif numaralı ruûs defterlerinde geçen Peçin kalesi dizdar ve kale erenlerinin sayıları ve sosyo-ekonomik durumlarının incelenmesi için bkz. İkinci Bölüm "Sosyal Yapı" ve "Nüfus" bahisleri.

⁴⁸⁵ Anadolu Beylerbeyine gönderilen 6 L. 988 (14 Kasım 1580) tarihli bir hükümde; Müfettiş Bozöyük kadısı Mevlâna Bâyezid ile Peçin, Milas ve Mandalyat kadılarının, Peçin kalesinin bazı yerlerinin harab olduğunu arzetmeleri üzerine, "meremmâtı için emir vârid" olduğu ve kalenin Rodos'tan getirilen "üstâdlar"a tefiş ettirilip "tahmîn-i sahîh" 70 bin akçe hesap edildiği, fakat Zaîm Hacı İ.ütfullah'ın emriyle Abdullah isimli bir şahsın, tamir işini 40 bin akçeye tamamladığı bildirilmektedir (BA, KK, nr. 92, s. 217).

⁴⁸⁶ Surların şehrin dört bir tarafını çevirdiği, fakat bazı kısımlarının harâb olduğu Evliyâ Çelebi'nin müşâhedelerinden anlaşılmaktadır: "... bu şehrin cânib-i erba'ası kal'a-i azîm imiş, hâlâ burc-ı bârûları zâhirdir ..." (*Seyahatnâme*, c. IX, 210).

gerçekleşmiştir. Peçin'in fizikî görüntüsü, Batılıların benzer tipteki şehirleri tarif için kullandıkları "site" tabiriyle⁴⁸⁷ tam örtüşmektedir. Şehir, kuzeyindeki kalenin varlığı ve diğer üç cepheden de surlarla çevrilmiş olması⁴⁸⁸ dolayısıyla, savunma için çok elverişli bir konumda bulunmaktadır. Peçin şehrinin, iskânın XIV. asrın ortalarına kadar surların içinde bulunması dolayısıyla "kapalı kent"⁴⁸⁹, bu tarihlerden sonra yerleşimin surların dışındaki Kepez mevkiine taşması sebebiyle de "açık şehir"⁴⁹⁰ özelliği gösterdiği söylenebilir.

Yerleşimin bulunduğu mevkiye, kalenin batısındaki Menteşeoğulları devrinden kalma üç metre genişliğinde döşemeli ve basamaklı bir yoldan çıkılmaktadır⁴⁹¹. Topoğrafyanın, platonun üstündeki bu düzlüğe başka bir yerden çıkış imkânı tanınamaması, şehri savunma açısından çok daha müstahkem yapmaktadır.

Şehri çevreleyen surların kalınlığı 1.5 metre kadar olup⁴⁹², belirli aralıklarla istinâd kuleleri ile desteklenmiştir⁴⁹³. Surların kaç kapısının olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, en az üç tanesinin yeri tahmin olunabilir. Birinci ve esas girişi, ovoidan şehre çıkan yol üzerinde kabul etmek gerekir. İkinci kapı ise, surların güney-doğusundan çıkıp vadinin ötesindeki Kepez mevkiine giden yola açılıyor⁴⁹⁴

⁴⁸⁷ Batılıların sitesi; etrafında sur, en yüksek tepesinde kale, ortasında mâbed ve bunun çevresinde çarşısı, pazarı ve meydanı bulunan kasaba olarak tarif edilmektedir (bkz. O. N. Ergin, **Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı** [Şehirciliğin İnkişafı], İstanbul, 1936, s. 34). Nitekim, bu fizikî özelliklerin hepsini Peçin yerleşiminde görebilmek mümkündür.

⁴⁸⁸ Selçuklulardan sonra şehir surlarının önemini kaybettiği, surların şehir silüetinin önemli bir elemanı olmadığı, hatta bir çok şehrin daha başından surları olmadığı belirtilmesine rağmen (bkz. Kuban, "Anadolu-Türk Şehri", s. 72), teşekkülü biraz geç döneme rastlamakla birlikte, Peçin'in kuruluşundaki gaye, şehir surlarının varlığını zarurî kılmıştır.

⁴⁸⁹ "Kapalı kent" modeline giren şehirlerin başlıca ayırtedici özelliği olarak, iskân bölgesinin çok büyük kesiminin surla çevrilmesi kabul etmektedir (bkz. Tanyeli, **Fiziksel Yapının Evrim Süreci**, s. 41).

⁴⁹⁰ Bizanslılardan Türklere geçen bazı şehirlerdeki iskân ve fizikî yapılanmanın geçirdiği benzer aşamalar için bkz. Kuban, "Aynı makale", s. 65 vd. Diğer yandan, Peçin'in, genelde Osmanlı şehirlerini tarif için kullanılan "açık şehir" statüsüne (bkz. Tosun, Aynı eser, s. 12-13), daha Osmanlıların eline geçmeden, muhtemelen İlyas Bey'in ikinci sultanlık döneminin biraz öncesinde ulaştığı anlaşılmaktadır.

⁴⁹¹ Akarca, **Milas**, s. 117; Wittek, **Menteşe Beyliği**, s. 126; Arel, "Peçin şehri", s. 72.

⁴⁹² Akarca, Aynı eser, aynı yer.

⁴⁹³ Surların güney-doğu tarafında iki "dayanak kulesi" görünümündeki unsurların çevresinde yürütülen kazılarda, bunların "yarım daire planlı, içi boş" burçlar olduğu anlaşılmıştır (bkz. Arık, "1982 Yılı Kazıları", s. 314). Benzeri istinâd duvarlarına, Akarca, hem şehre çıkan yol üzerinde, hem de şehrin doğu tarafında kalenin altında rastlamıştır (bkz. Aynı eser, s. 116, 120).

⁴⁹⁴ Arık, burada "orijinal bir giriş yeri"nin olduğuna dikkati çekmektedir (bkz. "1982 Yılı Kazıları", s. 310).

olmalıdır. Üçüncü bir kapıyı da, şehrin güney-batısında, surların dışında merkeze yaklaşık 1.5 km⁴⁹⁵, surlara ise 400 m.⁴⁹⁶ mesafede bulunan Karapaşa medresesinin bulunduğu mevkiye giden yolun başında aramak gerekir. Surların ne kadar bir alanı kapladığı kuzey, doğu ve batı yönleri için -tabiî sınır olan yamaçlar dolayısıyla- belli olmakla birlikte, güney sınırı, küçük bir alan için tartışmalı bir konudur. Aslında mesele, surların nerede bittiği hususunda değil, "emîr avlusu" olarak anılan mevkîin yerinin tayini konusundadır. Son yıllarda yapılan kazı çalışmalarında, "emîr avlusu"nun, Karapaşa (Üçgöz) hanının güney-batısında ve surların dışında olduğu belirtilmesine rağmen⁴⁹⁷, diğer bazı çalışmalarda bu bölge sur içinde gösterilmektedir⁴⁹⁸. Surların güney sınırının, Karapaşa hanı olarak anılan yapının biraz güneyinde, doğu ve batı taraflarından konimsi bir daralma ile son bulduğu görülmektedir.

Yerleşme, surların çevrelediği bu alanın hemen hemen tam ortasında yoğunlaşmıştır. Surları ve içkaleyi, şehrin fizikî şekillenmesinin tabiî dinamikleri olarak kabul etmek gerekecektir. Çünkü şehir yerleşiminin formu, surların çevrelediği alana ve bu alanın içindeki topoğrafyaya göre oluşacaktır. Yukarıda kuruluş bahsinde görüldüğü üzere, iskânın, mescid ve zaviye gibi dinî ve sosyal kurumlar çevresinde geliştiği gözleniyor. Şehir, henüz Ulu Cami'nin inşa edilmediği bir tarihte, güzel binalar ve mescidler ile imâr edilmiştir. Dolayısıyla mahalle teşkilâtının, Orhan Bey Camii'nin inşa tarihi olan 1332 senesinin öncesinden itibaren var olduğu anlaşılmaktadır. Peçin şehri bugün terkedilmiş bir harabe olduğundan, XVI. asırda mevcut mahallelerin çoğunun yerini tesbit etmek mümkün gözüküyor. Aynı şekilde fizikî doku çözümlemesi de, yılların tahribiyle şehirdeki yapıların önemli bir kısmının ortadan kalkmış olması dolayısıyla: sanat tarihi, mimarlık ve arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan fizikî unsurların, arşiv belgeleriyle desteklenmesi suretiyle kısmen ortaya konulmaya çalışılacaktır. Buna göre, Menteşe beyliği döneminde sayılarının daha fazla olması muhtemel olan Peçin mahallelerinin XVI. asırdaki isimleri şöyleydi:

⁴⁹⁵ Duran, Aynı tez. s. 208

⁴⁹⁶ Arel, "Aynı makale", s. 95.

⁴⁹⁷ Arık, "1982 Yılı Kazıları", s. 314.

⁴⁹⁸ Arel, Peçin'deki eski eserleri lokalize ettiği planda, Emir avlusunu surların içindeki güney kısma yerleştirmiştir (bkz. "Aynı makale", s. 70'deki Şekil 1: Peçin anıtları vaziyet planı: kezâ s. 73): Menteşe Beyliği mimarisinin etraflıca bir incelemesini yapan R. Duran da, Emir avlusunu Arel gibi surların içinde, fakat oldukça kuzeyde, Kızılhan isimli yapıya yakın bir yerde göstermektedir (bkz. Aynı tez. c II. Şekil II. "Peçin Menteşe Anıtları Vaziyet Planı").

Tablo III: Peçin mahalleleri

İsmi	Bulunduğu yer
Cami	Şehir merkezinde
Mescid-i Dirgemiş. be-nâm-ı diğer Tengri-vermiş	-
Mescid-i Karıncalı. [nâm-ı değer] Hayreddin Çelebi mahallesi	-
Ahî Hüseyin. Mescid-i Paşa be-nâm-ı Çağatay Hamza	-
Mescid-i Ahmed Bey	-
Kepez	Kepez mevkiinde
Gebzan-ı İn-pınarı (İt-pınarı)	-

Peçin şehri, Menteşe Beyliği döneminde kurulmuş olduğundan ve Osmanlılar tarafından fethine kadar, fasılalı olmakla birlikte, uzun süre beyliğin merkezliğini yaptığından, yukarıdaki mahallelerin hemen hepsinin bu dönemde teşekkül ettiği düşünülebilir. Peçin'in Osmanlılar döneminde, idarî özelliğini kaybetmesinin yanında, iskân açısından da artık tercih edilmediği anlaşılmaktadır. Bu sebeple, bölgenin Osmanlılar eline ikinci ve son defa geçiş dönemi olan XV. asrın ilk çeyreğinden sonra, şehirde yeni mahallelerin teşekkül etme ihtimali zor görünmektedir. Aksine bir görüş olarak, bu dönemden sonra, birçok bakımdan cazibesini kaybeden Peçin'in; demografik, ekonomik ve fizikî doku açısından bir çöküş dönemine girdiği de rahatlıkla söylenebilir.

Şehrin ilk teşekkül etmeye başladığı dönemde, yerleşime yön veren unsurların içkale ve surlar olduğuna yukarıda temas edilmişti. Zamanla, içkale ve surların şehrin fizikî oluşumundaki işlevini tamamlamasından sonra, fizikî dokunun gelişim ve şekillenmesindeki inisiyatifin, bu tarihlerden sonra yeni bir dinamik olarak ortaya çıkan ve imâret-küllîye⁴⁹⁹ kapsamı dahilinde ele alınabilecek yapılara terkettiği tesbit olunabilmektedir. İşte, Peçin'de XVI. asır boyunca, bünyesinde en fazla nüfusu ve fizikî unsuru barındıran "Câmi" mahallesi⁵⁰⁰ de böyle bir yapılar topluluğunun merkezinde bulunmaktadır. Mahalle, ismini muhtemelen, İbn-i Batuta'nın henüz tamamlanmamış olarak gördüğü Orhan Bey Camii'nden almış olmalıdır. Yapının

⁴⁹⁹ İmaretlerin, şehirlerin fizikî gelişimine olan katkılarının incelenmesi için bkz. Ergin, *Şehirciliğin İnkişafı*, s. 39 vd.; kezâ, Zekiye Yenen, "Vakıf Kurumu-İmarat Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri", [Vakıf Kurumu-İmarat Sistemi] İTÜ, Fen. Bil. Ens., basılmamış doktora tezi, İstanbul 1988.

⁵⁰⁰ BA, TD. nr. 61, s. 159; BA, TD. nr. 166, s. 481; BA, TD. nr. 337, 56a; TK.KKA, TD. nr. 110, 51a.

bulunduğu merkez, aynı zamanda şehrin de merkezidir ve zamanla bu mevkide bir çok yapının inşasıyla da burası bir meydan hüviyetine bürünmüştür. Meydandaki fizikî yapıların, cami merkezli oluşmaya başladığının belki de en bâriz numûnesi, caminin batı cephesine kuzey-güney istikâmetinde yerleştirilen bir "sebîl"⁵⁰¹ veya çeşmedir⁵⁰². Aynı şekilde, Ahmed Gazi Bey'in vakıfları arasında bulunan medrese⁵⁰³, caminin hemen kuzeyinde yolun karşısında⁵⁰⁴ yer almaktadır. Yapı, fizikî dokuda 9.10x12.50 metre ebadında yer kaplayan bir avlunun⁵⁰⁵ içinde bulunmaktadır. Ahmed Gazi'nin mezarının bulunduğu kubbeli türbe de, medresenin bir parçası olarak kuzey kısımda, eyvanın olması gereken yerdedir⁵⁰⁶. Diğer yandan, 1583 tahririnde mahallede bir "halîfe"nin sâkin olduğunun tesbit edilmesi⁵⁰⁷, bir sıbyan eğitim kurumunun varlığını akla getirmektedir. Ancak, belgelerde bu fonksiyona sahip bir yapıya rastlanmaması, bu tür eğitim faaliyetinin fizikî dokuya ayrı bir yapı katmadığını, bu hizmetin de Ulu Cami veya daha fonksiyonel bir yapı olduğu anlaşılan zâviyeli-imâretin bir odasında yürütüldüğünü düşündürmektedir.

Medresenin varlığı, fizikî dokuya başka elemanların da katılmasına yol açmıştır. Niteki, medresenin dışında türbenin sağındaki odaya bitişik olan kemerli küçük çeşmenin, medrese inşasından sonra yapıldığı düşünülmektedir⁵⁰⁸. Aynı şekilde, medreseye sonradan oda ilaveleri⁵⁰⁹ de yapılmıştır.

⁵⁰¹ Arık, bu sebilden kale yönüne giden suyollarından bahsetmektedir (bkz. "1982 Yılı Kazıları", s. 309-310).

⁵⁰² Bu çeşme, camiye, kuzey cephedeki taç kapısının hemen solundan birleştirilmiştir (bkz. Duran, Aynı tez. s. 100).

⁵⁰³ "Vakf-ı medrese-i Ahmed Gazi, der-nefs-i Peçin ..." (BA, TD. nr. 166, s. 492; BA, TD. nr. 338, s. 41, 44; TK.KKA, TD. nr. 569, s. 1, 4). Medresenin tanıtımı için bkz. yukarıda zikredilen bahis.

⁵⁰⁴ Evliyâ, medresenin bânisi Ahmed Gazi Bey'in unvânını "Ağa" olarak kaydetmektedir: "... ve bu varoşda bir Ulu Câmi vardır ... bu câmi önünde Ahmed Ağa medresesi ..." (*Seyahatnâme*, c. IX, 210); kezâ, medresenin zikri için bkz. Wittek, Menteşe Beyliği, s. 127; Duran, Aynı tez. s. 197;

⁵⁰⁵ Akarca, *Milas*, s. 117.

⁵⁰⁶ E. Çelebi, Aynı eser, aynı yer; Akarca, Aynı eser, s. 118; Rahmi Hüseyin Ünal, "Menteşe Beyliği'nin başkenti, Peçin" ["Peçin"], *SkyLife* (THY yay.), sayı 3, Mart 1998, (ss. 24-30), s. 27. Kezâ, XVI. asırda, Ahmed Gazi'nin vakfının masraf kısmındaki "türbedâr" ve "türbe-i Ahmed Gazi"de görevli 15 "eczâhânân" için bkz. BA, TD. nr. 166, s. 493; BA, TD. nr. 338, s. 46; TK.KKA, TD. nr. 569, s. 7; kezâ, "türbe-i Ahmed Gazi" için Milas tahinhânesi gelirinden tahsis edilen miktar hakkında bkz. BA, KK, nr. 2281, s. 22, gurre-i Safer sene 960).

⁵⁰⁷ Bkz. TK.KKA, TD. nr. 110, 51a.

⁵⁰⁸ Akarca, Aynı eser, s. 119. O. Arık'ın şehir merkezinde "sebil" olarak zikrettiği yapı da, muhtemelen aynı çeşme olmalıdır (bkz. "1984 Yılı Kazıları", s. 659).

⁵⁰⁹ Duran, Aynı tez. s. 197.

Belgelerde, Peçin'de Ahmed Gazi Bey'e ait bir imâretin varlığından da bahsedilmektedir⁵¹⁰. Bugüne kadar, Peçin'deki Menteşe Beyliği eserleri hakkında bilgi veren çalışmalarda, sözkonusu imâretin mahiyeti, fonksiyonu ve fizikî dokudaki mevkii hakkında bir bilgi bulunmamaktadır⁵¹¹. Bu çalışmalarda gözden kaçırılan iki önemli kayıt, arşiv vesikalarıyla desteklendiğinde, Ahmed Gazi Bey imâretinin hem mevkii tesbit olunabilmekte, hem de fizikî yapısı hakkında genel bir kanıya ulaşılabilmektedir⁵¹². Buna göre, imâretin, mermer kapılı büyük bir avlu içinde⁵¹³ bulunduğu, bir mutfığa⁵¹⁴ ve yemek yenilen odalara sahip olduğu, bunların yanında bünyesinde -yine hiçbir çalışmada zikredilmeyen- bir de zaviyeyi⁵¹⁵ barındırdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Evliyâ'nın avluda gördüğü büyük çınar ağacı⁵¹⁶ da, muhtemelen imâretin yapıldığı dönemden kalmış olmalıdır.

Şehir meydanında böyle bir imâret-külliyenin bulunması, bu yapıların etrafında zamanla, çarşı ve pazarın teşekkülüne veya halihazırdaki bu gibi sosyo-ekonomik

⁵¹⁰ "Vakf-ı imâret-i ... Ahmed Gazi, der-nefs-i Peçin ..." (BA, TD, nr. 166, s. 492; BA, TD, nr. 338, s. 41, 44; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 1, 4).

⁵¹¹ Ancak Duran, medrese çevresinde ne tür bir yapıya ait olduğu belli olmayan bazı yapı bakiyelerinden bahsederek, isâbetli bir şekilde imaretin bunlardan birisi olma ihtimali üzerinde durmakla birlikte (bkz. Aynı tez, s. 285), bu tezini destekleyecek delilden yoksundur.

⁵¹² Bu iki mühim kayıt, E. Çelebi ve Hafız Kadri'de bulunmaktadır: Seyyâhın, Ahmed Gazi medresesi ile kale kapısı arasında olduğunu belirttiği ve "sofa-i azîm" olarak isimlendirdiği yapı ile (*Seyahatnâme*, c. IX, 210); Hafız Kadri'nin Evliyâ'dan yaklaşık 250 sene sonra "dârü't-tedrisin karşısında" gördüğü, "kârgîr, fakat sakfdan ârî" olarak tarif edip, havlu kapısının mermer olduğunu söylediği ve "ribât" olarak adlandırdığı yapı (bkz. "Âsâr-ı Kadîme", s. 57) aynı kurumlar olmalıdır.

⁵¹³ Evliyâ'nın sofayı "azîm" olarak nitelemesi, imâret müstemilâtının büyük bir avlu içinde bulunduğunu düşündürmektedir.

⁵¹⁴ İmaretin gider kalemi arasında kayıtlı bulunan "cihet-i tabbâh" ve "berây-ı tabh" masrafları için bkz. (BA, TD, nr. 166, s. 493; BA, TD, nr. 338, s. 45-46; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 6-7).

⁵¹⁵ Bir mukataa muhasebe defterinde, bugüne kadar yapılan çalışmalarda zikredilmediği gibi vakıf kayıtlarında dahi rastlanmayan Ahmed Gazi'ye ait bir de "zâviye"den söz edilmektedir (bkz. BA, KK, nr. 2281, s. 22, 53; -960- 961 seneleri muhasebesi-). Bu kayıtta, "nefs-i Peçin"de olduğu tasrih edilen zaviyeye şeyh olan Mehmed'in "sâliyhânesinin". Milas tahinhânesinden ödendiği kayıtlıdır. Bu bilgi ile, vakıf defterlerinde Ahmed Gazi Bey vakıflarının masraf kısmında bulunan "cihet-i meşihat" kaydı (bkz. BA, TD, nr. 166, s. 493; BA, TD, nr. 338, s. 46; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 7) birleştirildiğine, Ahmed Gazi Bey'in Peçin'de bir de zaviyesinin bulunduğu kesinleşmektedir. Nitekim, Hafız Kadri'nin, asrın başlarında oldukça iyi bir durumda gördüğü anlaşılan imâreti, "ribât" olarak adlandırması, zaviyenin fonksiyonuna da uygun bir isimlendirme gibidir (bkz. Ribât: "Tekke ve kervansaray gibi gelip geçenlerin konmasına mahsus bina", Ş. Sâmî, *Kamus-i Türkî*, s. 657). Öte yandan, 1583 tahririnde Cami mahallesi sâkinleri arasında kayıtlı olan üç "zâviyedâr" muhtemelen, Ahmed Gazi zâviyesindeki dervişlerden olmalıdır (bkz. TK.KKA, TD, nr. 110, 51a).

⁵¹⁶ "... sofa-i azîm üzre bir çınar-ı müntehâ var ki sâyesinde bin âdem sâyelenir ..." (*Seyahatnâme*, c. IX, 210).

kurumların çoğalmasına ve gelişmesine yol açmış olmalıdır⁵¹⁷. Böyle düşünüldüğünde, sur içinde kalan yerleşimin ekonomik merkezinin de, bu meydanın bulunduğu mevki olduğunu kabul etmek gerekecektir. Muhtemelen, esnaf ve zanaatkarların bulunduğu çarşı, Ulu Cami'nin etrafında gelişen alanda olmalıdır. XVI. asırda, çarşının fizikî kapasitesi layıkıyla anlaşılamasa da, belgelere konu olan dükkânlar arasında oldukça "bî-galle"⁵¹⁸ ve "bî-hâsıl"⁵¹⁹ dükkânın bulunması, Peçin'in içine girdiği çöküş döneminin, çarşısının fizikî görüntüsünü de etkilediği anlaşıyor⁵²⁰. Bu arada vasfı belirtilmeden zikredilen dükkânların varlığına da temas etmek gerekir⁵²¹. Çok sayıda vakıf müessesesinin var olmasına rağmen, bunların gelir kalemleri arasında daha çok bağ-bağçe gibi ünitelerin bulunup, az sayıda dükkânın bulunması, belki Peçin çarşısının fizikî potansiyelinin bir göstergesi sayılabilir. Bunların haricinde, kaynak ve belgelerde Peçin çarşı ve dükkânlarının durumlarıyla ilgili maalesef başka bilgi bulunmuyor.

Yine bu külliye dahilinde düşünülen ve Ahmed Gazi'ye atfedilen bir hamam⁵²², meydanın biraz yukarısında medresenin 90-100 metre kadar kuzeydoğusunda, şehir merkezinden kaleye çıkan yolun solunda, ovadan platoya çıkan yolun ise sağındaki eğimli bir arazide bulunmaktadır. Yapı, fizikî dokuda işgal ettiği alan itibâriyle "büyük hamam"⁵²³ olarak da adlandırılmaktadır. Yine medresenin 80-100 metre

⁵¹⁷ İlhan Tekeli, değişik bir tez olarak, fizikî dokuyu yönlendiren unsurlardan içkalenin karşısına, XV. ve XVI. asırdan itibaren, bedesten etrafında gelişen çarşının yeni bir çekim noktası olarak çıktığını; imâret ve külliye'nin ağırlığının da bu yeni dinamîğe göre tesbit edilmesinin yararlı olacağını düşünmektedir (bkz. *Tarih yazımı Üzerine Düşünceler*, Ankara 1998, s. 161).

⁵¹⁸ "iki dükkân, der-nefs-i Peçin, bî-galle" (BA, TD, nr. 166, s. 492; BA, TD, nr. 338, s. 44; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 4).

⁵¹⁹ "nefs-i Peçin'de dört dükkân, bî-hâsıl" (BA, TD, nr. 166, 494; BA, TD, nr. 338, s. 50; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 11).

⁵²⁰ Hattâ bu dükkânlar arasına, her ne kadar bir yapı şeklinde olmasalar da, çarşıyla bütünleştiğini düşündüğümüz, "harâb" dokuz "dükkân yeri"ni de katabilmek mümkündür. Meselâ bkz. "Peçin'de dokuz dükkân yeri, harâb" (BA, TD, nr. 166, 494; BA, TD, nr. 338, s. 50; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 11).

⁵²¹ BA, TD, nr. 166, 495; BA, TD, nr. 338, s. 52, 55; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 13, 17.

⁵²² Duran, hamamın Ahmed Gazi Bey tarafından XIV. asrın ikinci yarısında yaptırılmış olduğunu öne sürmektedir (bkz. Aynı tez, s. 265). Ahmed Gazi vakfı masraf kaleminde, mütevellî ve câbinin gelirleri arasında kayıtlı olan "hamâm-ı Peçin", muhtemelen bu yapı olmalıdır (bkz. BA, TD, nr. 166, s. 492, 493; BA, TD, nr. 338, s. 44, 45; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 4, 6).

⁵²³ Akarca, Milas, s. 120; Arık, "1984 Yılı Kazıları", s. 659; Duran, Aynı tez, s. 261; R. H. Ünal, "Peçin", s. 27.

kuzey-batısında, bir sırt üzerinde yer alan "konak hamamı"⁵²⁴ da. fiziken külliyeinin çekim alanı içinde gibidir.

Meydana bu fonksiyonu kazandıran fizikî doku unsurları arasında; harabelerin içinden iki türbe ve han olarak kabul edilen bir yapı da seçilebilmektedir. Orhan Bey'in yaptırdığı Ulu Cami'nin yakınlarında bulunan iki türbeden biri, caminin kuzeydoğusunda, diğeri de güneydoğusunda bulunmaktadır⁵²⁵. Fizikî dokuda birbirine yakın büyüklükte yer işgal eden⁵²⁶ türbelerden kuzeydekinin, XV. asrın ilk çeyreğinde⁵²⁷, güneydekinin ise aynı asrın ilk yarısı içinde⁵²⁸ inşa edildiği ileri sürülmektedir. Kuzeydeki türbenin Orhan Bey'e ait olabileceği ihtimali üzerinde durulurken⁵²⁹, güneydeki türbe ise herhangi bir şahsa atfedilememektedir. Fakat, Evliyâ'nın verdiği bilgi kabul edilebilirse, kuzeydeki daha gösterişli olanın, Ahmed Gazi Bey'in ailesine ait olduğunu söyleyebilmek mümkündür⁵³⁰. Diğer taraftan, bu türbelerden birinde, Ahmed Gazi Bey'in "iyâli"nden olup olmadığı hakkında kesin bir şey söylenemeyen "Köse Umur Bey"⁵³¹ isimli bir şahsın medfun bulunması da

⁵²⁴ Yapının, fizikî dokuda kapladığı alanın küçük olması, bu isimle anılmasına yol açmıştır (bkz. Duran, Aynı tez, s. 280; Arık, "Aynı makale", s. 657, 659).

⁵²⁵ Arel, türbelerin bulunduğu alanda, Orhan Bey Camii'ne ait bir hazîrenin bulunduğunu düşünmektedir (bkz. "Peçin şehri", s. 73, 82). Kezâ, yürütülen kazı çalışmalarında cami ile türbeler arasında, duvar ile çevrili koridor gibi dar uzun bir alanın bulunması (bkz. Arık, "1982 Yılı Kazıları", s. 310). Arel'in tezinin doğruluğunu destekler mahiyettedir.

⁵²⁶ Kuzeydeki türbe, 5.75 x 5.95 m; güneydeki ise 6.30 x 6.10 m. ebatındadır (Duran, Aynı tez, s. 186, 189). Akarca, türbelerin fizikî görüntüsünü "kare" planlı olarak vermektedir (bkz. Milas, s. 120).

⁵²⁷ Duran, Aynı tez, s. 188.

⁵²⁸ Duran, Aynı tez, s. 190.

⁵²⁹ Kuzeyde bulunan türbe, herhangi bir delil bulunmamasına rağmen, sadece Orhan Bey'in yaptırdığı camiye olan yakınlığından dolayı Orhan Bey'e mâledilmektedir (bkz. 1967 Muğla İl Yıllığı, s. 177; Arel, "Aynı makale", s. 82; M. Kâzım Yılmaz, *Her Yönüyle Fethiye*, Fethiye 1969, s. 189; Duran, Aynı tez, s. 188).

⁵³⁰ E. Çelebi, Ahmed Gazi medresesi ile kale kapısı arasında olduğunu söylediği ve bizim Ahmed Gazi zaviyesinin de içinde bulunduğunu düşündüğümüz "sofa-i azîm" in "yol aşırı kiblesinde Gazi Ahmed Bey'in iyâli"nin bir türbede gömülü bulunduğunu haber vermektedir ki (*Seyahatnâme*, c. IX, 210); bu bilgi, günümüz araştırmacılarının dikkatlerinden kaçmış gözükmemektedir. E. Çelebi, bu malumatı, ya yerinde edindiği duyumlara veya ziyareti sırasında türbede mevcut bulunan mezartaşlarına göre söylüyor olmalıdır. Bu durumda, kuzeyde bulunan ve Orhan Bey'e atfedilen gösterişli türbenin, söylenenlerin aksine, Ahmed Gazi Bey'in ailesine ait olduğunun kabul edilmesi daha makul gibi durmaktadır. Fakat Evliyâ'nın ifadesinden, türbede kaç kişinin mezarının bulunduğu anlaşılamadığı gibi, medfun bulunanların Ahmed Gazi Bey'e olan yakınlığı da tesbit olunamamaktadır. Diğer taraftan, Evliyâ'nın kullandığı "bir türbe" ifadesi, Ahmed Gazi Bey'in yakınlarının bu türbelerden sadece birinde bulunduğu şeklinde anlaşılmaktadır.

⁵³¹ Menteşe sancağı vakıf defterlerinde, Peçin "nefs"inde bulunan ve senelik 240 akçelik geliri Muhyiddin'in tasarrufunda olan bir "türbe-i Köse Umur Bey"den bahsedilmektedir (BA, TD, nr. 166,

ihtimal dahilindedir. Bu durumda, türbelerden en azından birinin -büyük ihtimalle kuzeydeki- Ahmed Gazi Bey'in yakınlarına ait olduğunu düşünmek, bu yapının fizikî dokuya en erken 1375'ten itibaren katıldığını kabul etmek demek olacaktır⁵³².

Türbelerin hemen güneyinde çok yakında bulunan ve Peçin'le ilgili çalışmalarda "Kızılhan" olarak anılan, fakat fonksiyonu tartışmalı olan bir yapı daha bulunmaktadır⁵³³. Yapının, farklı mimarî özelliği sebebiyle, bazı araştırmacılar tarafından saray ve köşk olarak kabul edildiğine yukarıda temas edilmişti. Diğer taraftan, yapıya, yukarıdaki hüviyetlerden apayrı olarak resmî bir statü⁵³⁴ yüklemeye çalışanlar yanında, binayı bilinen klasik hanlar⁵³⁵ sınıfına sokan araştırmacılar da vardır. Kızılhan'ın şehir dokusuna katılış tarihi de tartışmalıdır. Bazı eserlerde, yapının inşa tarihi olarak Ahmed Gazi dönemi ve hatta külliyesi ile eş zamanlı gösterilmesi yanında⁵³⁶, XV. asrın ilk çeyreğinde İlyas Bey'in döneminde yapıldığı da öne sürülmektedir⁵³⁷. Fizikî dokuda 11.5x26 m. ebatında yer kaplayan iki katlı binanın, şehir merkezinde bulunan Orhan Bey (Ulu) Camii'ne yaklaşık 30 m. kadar yakında olması, fonksiyonunun bu meydana bağlı olarak geliştiğini ortaya koymaktadır. Ya da tam tersi bir ifade ile, Kızılhan'ın burada bulunması, bu mevkiin meydan özelliğini pekiştiren bir unsur olarak görülebilir. Duran'ın tezi kabul edildiği takdirde, Kızılhan'ın işlevinin, ekonomik olmaktan ziyade, idarî olduğu söylenebilir. Ancak, fonksiyonu her ne olursa olsun Kızılhan, şehir merkezindeki yapılar topluluğunu tamamlayan bir unsur olarak görülmelidir.

s. 494; BA, TD, nr. 338, s. 51; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 13). Kezâ, Peçin'e tâbi Mermedâri camii vakıfları arasında, "mevzi'-i şütürde" bulunan bir "yer" de "Umur Bey vakfı demekle ma'rûf" idi (BA, TD, nr. 166, s. 495; BA, TD, nr. 338, s. 52; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 13).

⁵³² Böyle kabul edildiği takdirde, bu türbenin inşa tarihini, Duran'ın teklif ettiği XV. asrın ilk yarısından biraz daha erkene çekmek gerekebilir.

⁵³³ Akarca, hanı, cami ve türbelerin doğusunda algılamaktadır (bkz. Milas, s. 120).

⁵³⁴ Duran, binanın, saray veya köşk türü bir yapı olamayacağını yine bir takım mimarî özelliklere dayandırdıktan sonra (bkz. Tez, s. 250); yapının, sadece yolcu veya seyyahların günlük olarak konakladıkları basit bir şehir içi hanı olmasından ziyade, "resmî ve özel görüşmelerin yapıldığı ve aynı zamanda yabancı konukların ikâmetine tahsis edilmiş bir yapı olduğu" şeklindeki kanaatini aktarmaktadır (bkz. Aynı tez, s. 250, 310).

⁵³⁵ R. H. Ünal, yapıyı, yolcular ve tüccarlar için inşa edilmiş bir kervansaray olarak kabul etmekte ve iki katlı binanın tek mekândan meydana gelen alt katının da, yük ve binek hayvanları için ahır olarak kullanıldığını düşünmektedir (bkz. "Peçin", s. 28).

⁵³⁶ Uzunçarşılı, yapının Ahmed Gazi dönemine ait olduğunu söylerken (bkz. *Kitâbeler*, s. 165), Arel de bu fikre katılmakta, hattâ Kızılhan'ı Ahmed Gazi külliyesine dahil etmektedir (bkz. Aynı makale, s. 82).

⁵³⁷ Duran ise, yukarıdaki tarihleri red ile, binanın XV. asrın ilk çeyreğinde İlyas Bey'in ikinci defa Menteşe beyi olduğu sıralarda inşa ettirilmiş olduğunu kabul etmektedir (bkz. Aynı tez, s. 252).

Diğer taraftan, Ahmed Gazi medresesinin yaklaşık 100 m. güneyinde, Kızılhan'ın ise 100 m. kadar batısında yer alan kubbeli çeşme⁵³⁸ de, şehir meydanının bir unsuru olarak fizikî dokudaki yerini almıştır.

Bu şekilde, Peçin şehir merkezinde, Ulu Cami'nin inşasıyla önemli bir ivme kazanan fizikî doku unsurları arasında, en azından bir medrese (içindeki türbe ile), iki hamam, bir zâviyeli imâret, iki türbe, bir han ve üç çeşme tesbit edilebilmiştir. Kolayca anlaşılacağı üzere, bütün bu yapılar, Orhan Bey Camii'nin dört bir tarafını çevirmiş ve cami zamanla bu yapıların arasında teşekkül eden genişçe bir meydanın ortasında kalmıştır. Cami mahallesinin sınırları belgelerden anlaşılamamakla birlikte, şehir meydanı ve civarındaki bu yapılar topluluğunun hemen hepsinin, şehrin en kalabalık nüfusuna⁵³⁹ sahip olan "Câmi" mahallesi içinde olduğu kabul edilebilir. Mahalle sâkinlerinin ikâmet ettiği evlerin ise, bu meydanda bulunan büyük kamu yapılarının gerisindeki alanda bulundukları tahmin olunabilir. Evlerin fizikî yapıları ile ilgili arşiv belgelerinde hiçbir bilgi bulunmaması ve bu konuda kısmen de olsa bizi bilgilendirebilecek bir kaynak olan mahkeme kayıtlarının da mevcut olmayışı, şimdilik bu hususta bir şey söylemeyi engellemektedir. Ancak, bazı yapıların günümüze kadar gelebilmiş olmaları, herhalde inşalarında kullanılan malzemenin çoğunlukla taş olmasına bağlıdır. Bu yapıların civarında olması beklenen evlerden hiç birinin günümüze kadar ulaşmaması ise, muhtemelen bunların inşasında daha çok kerpiç, ahşap veya benzeri dayanıksız malzemelerin kullanılmış olmasındandır.

Peçin'de yürütülen kazı çalışmalarının tamamlanmasından sonra elde edilebilecek bulguların, bu konuda araştırmacılara yol gösterebileceğini ümit etmekteyiz.

Peçin şehri bugün terkedilmiş bir durumda bulunduğundan, Cami ve Kepez mahallelerinin haricindeki diğer beş mahallenin⁵⁴⁰ yerini tesbit etmek mümkün

⁵³⁸ Ünal, "Aynı makale", s. 27-28; yapı, -muhtemelen- kubbesinden dolayı "kapalı çeşme" olarak da anılmaktadır (bkz. Arel, "Aynı makale", s. 72 ve s. 70'deki Peçin vaziyet planında 14 numaralı yapı).

⁵³⁹ Şehrin mahallelerinin nüfusunda, XVI. asır boyunca meydana gelen büyük düşüş ve dalgalanmalara karşın, Cami mahallesinin, yüzyıl boyunca 68-58 hanelik nüfusunu korumayı başardığı gözleniyor (bkz. BA, TD, nr. 61, s. 159; BA, TD, nr. 166, s. 481; BA, TD, nr. 337, 56a; TK.KKA, TD, nr. 110, 51a.). Bu durum, muhtemelen, şehrin bütün yönleriyle bir çöküş dönemine girmesinden sonra, Cami mahallesinin, sahip olduğu bu çok işlevli yapılar sayesinde hâlâ önemini kaybetmemesine ve sosyo-ekonomik faaliyetlerin bu mevkiye münhasır kalmasına borçlu olsa gerektir.

⁵⁴⁰ Mahalle sayısı, XVI. asrın başlarında yedi iken, bir gayri müslim mahallesinin ortadan kalkmasıyla, asrın ortalarından itibaren altıya düşmüştür.

gözüküyor. Belgelerde, mescid ve zaviye gibi yapıların mevkii belirtilmeyip, sadece "nefs-i Peçin"de bulunduklarının zikredilmeleri de, bu yapıların çevrelerinde gelişen mahallelerin yerlerini tayin etmede yol gösterici olamamaktadır. Ancak, son yıllarda yürütülen kazı çalışmalarında elde edilen bulgular, ihtiyatlı kullanıldığında, bu hususta bir fikir vermeye yarayacak mahiyettedirler: Yukarıda, Ahmed Gazi medresesinin güneyindeki kubbeli çeşme ile, yine medrese ve Ulu Cami'ye bitişik olan çeşmelerden bahsedilmişti. Fakat şehirdeki çeşmelerin sadece bunlardan ibâret olmadığı, şehrin muhtelif yerlerinde de bu tür yapıların bulunduğu anlaşıyor. Bunlardan kale önündeki "anıtsal çeşme"⁵⁴¹, ile onun biraz güneyinde şehir merkezine giden yolun kenarında bulunan ikinci bir çeşme⁵⁴² ve bu çeşmenin yakınında bulunan bir türbe⁵⁴³, yerini tesbit edemediğimiz mahallelerden birini işaret ediyor olabilir. Nitekim, Orhan Bey Camii'nin bitişigindeki "sebil"den gelip, caminin altına giren ve buradan çıkıp, türbelerin önünden kale önüne doğru kuzey-doğu doğrultusunda uzandığı tahmin edilen su yolunun bir kısmı, bahsedilen kazı çalışmalarında ortaya çıkarılmıştır⁵⁴⁴. Aynı şekilde, cami tarafından kuzeydeki ikinci çeşme ve çevresine su getiren ve yakın zamanlarda buldozerler burasını tahrip edene kadar toprak üzerinde dahi görülen, gösterişli bir su tesisatının varlığından da bahsedilmektedir⁵⁴⁵. İşte kale önünde, iki çeşme, bir türbe ve kabristan⁵⁴⁶ gibi fizikî yapıların bulunması, bu alanda bir yerleşim ünitesinin bulunduğu izlenimini veriyor. Bilhassa çeşmelerin varlığı, bunlardan istifâde eden mahalle sâkinlerinin olması gerektiğini düşündürüyor. Ayrıca Ahmed Gazi Hamamı'nın da bu mevkiye yakın olması, aradığımız mahallelerden birinin bu mevkide bulunabileceğini akla getiriyor. Fakat bunun hangisi olduğunu söyleyebilmek şimdilik mümkün gözüküyor.

⁵⁴¹ Arık, "1982 Yılı Kazıları", s. 308; Arel, "Peçin şehri", s. 72. Arık, bu çeşmeden farklı bir yapı olup olmadığını anlayamadığımız kale girişindeki bir "sarnıç"tan da bahsetmektedir (bkz. "1984 Yılı Kazıları", s. 657).

⁵⁴² Arık, aynı yer; Arel, aynı yer. Fakat Arel, çalışmasında ikinci çeşmenin daha güneyindeki "iki arslan kabartmasının süslediği" bir çeşmeden daha bahsetmesine rağmen (bkz. aynı yer), haber verdiği son çeşmeyi Peçin şehrinin yapılarını gösteren vaziyet planına lokalize etmemiştir (bkz. "Aynı makale", s. 70). Aynı şekilde, Peçin vakıfları arasında, Seydi Mahmud isimli bir Kadi'nın, masrafları için bir miktar para tahsis ettiği "musluk"un (BA, TD, nr. 338, s. 65; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 27), yukarıda zikredilen çeşmelerden biri olup olmadığı da belli değildir.

⁵⁴³ Arık, "1982 Yılı Kazıları", s. 308, 309; a. mlf, "1984 Yılı Kazıları", s. 657; kezâ Arel, "Aynı makale", s. 72.

⁵⁴⁴ Arık, "1982 Yılı Kazıları", s. 309-310.

⁵⁴⁵ Arık'ın köylülerden elde ettiği bilgi (bkz. aynı yer).

⁵⁴⁶ Türbe harabesinin yakınlarındaki kabristan için bkz., Arık, "1982 Yılı Kazıları", s. 308.

Benzer olarak, yeri bilinmeyen mahallelerden birinin de, belki sur dışında, Kepez mevkiine bakan yamaçta bulunan bir han ve hamam bakiyelerinin bulunduğu yerde aranması gerektiğine aşağıda temas olunacaktır. Bu denemeden sonra, şimdilik yerleri hakkında kesin bilginiz olmayan mahallelerin mevkilerinden sarf-ı nazarla, diğer özelliklerini vermeye çalışalım:

Bunlardan "Dirgemiş" veya "Tengrivermiş" mahallesinin⁵⁴⁷, aynı isimle anılan bir mescidin⁵⁴⁸ etrafında geliştiği anlaşıyor. "Hacı" Tanrıvermiş Bey hakkında, bu mescidinin haricinde Peçin kalesi altında bir de zâviyesi⁵⁴⁹ bulunduğunu bilmekten başkaca bir malumâta sahip değiliz. Ancak, sahib olduğu "bey" unvânı ve mescidine nisbetle çok daha zengin vakıflara sahip olan zâviyesinin gelir kalemleri arasında, Peçin'den Balat kazâsına kadar uzanan yerlerde muhtelif mülk arazilerinin bulunması, Menteşe Beyliği'nin önemli simâlarından biri olabileceğini akla getirmektedir.

"Karıncalu", ya da "Hayreddin Çelebi" mahallesinin⁵⁵⁰ de, vakıf defterlerinde yer almamakla birlikte, yine isminde geçen mescidin çevresinde olduğu tahmin olunabilir. Mahallenin teşekkülü ile ilgili bir şey söylenememekle birlikte, belki isim değişikliği hakkında bir ihtimal öne sürülebilir: Mahallenin ikinci ismi olan "Hayreddin Çelebi" ibâresi 1517'lerden itibaren kullanılmaktadır. Mahalle bu ikinci adı, ya "çelebi"⁵⁵¹ lakabını taşıyan Hayreddin isimli bir şahsın mahalle mescidini tamir ettirmesi veya yeniden yaptırmış olmasından, ya da bu mahallede lakabına uygun dinî veya ilmî faaliyette bulunması sebebiyle almış olabilir⁵⁵². Eğer, 1517 tahririnde Ahmed Bey mahallesinde kayıtlı "mu'tak" Yakub'un⁵⁵³ ve Kepez

⁵⁴⁷ "Mahalle-i mescid-i Dirgemiş, be-nâm-ı Tengrivermiş." (BA, TD, nr. 61, s. 159; BA, TD, nr. 166, s. 48. XVI. asrın ortalarından sonra ise mahallenin sadece tek ismi kalmıştır: Tengrivermiş (bkz. BA, TD, nr. 337, 56a; TK.KKA, TD, nr. 110, s. 52).

⁵⁴⁸ "... mescid-i Tengrivermiş Bey, der-nefs-i Peçin." (BA, TD, nr. 166, s. 494; BA, TD, nr. 338, s. 51; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 13).

⁵⁴⁹ "Evkaf-ı zâviye-i Hacı Tengrivermiş, der-taht-ı kal'a-i Peçin ...", (BA, TD, nr. 166, s. 494; BA, TD, nr. 338, s. 49; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 10); kezâ, BA, Cevdet-Evkaf, nr. 25133 (H. 1133)

⁵⁵⁰ "Mahalle-i mescid-i Karıncalu, Hayreddin Çelebi mahallesi demekle meşhûrdur" (BA, TD, nr. 61, s. 160; kezâ, BA, TD, nr. 337, 56b; TK.KKA, TD, nr. 110, s. 52). Mahallenin ismi, derleme bir muhâsele icmâl defteri olan BA, TD, nr. 166, s. 481'de, yanlış olarak "Kızılca Hayreddin" imlâsıyla yer almıştır.

⁵⁵¹ Bu lakabın sosyo-kültürel bir tahlili için bkz. Özer Ergenç, XVI. Asırda Ankara ve Konya, Ankara 1995, s. 57.

⁵⁵² Benzer olarak, Muğla'da Kadı mahallesi mescidinde dinî faaliyette bulunan Şeyh Bedreddin'in, hem mescide hem de mahalleye adını vermesi gösterilebilir (bkz. Birinci Bölüm "Muğla" kısmı).

⁵⁵³ Bkz. BA, TD, nr. 61, s. 160; kezâ, BA, TD, nr. 337, 56b; TK.KKA, TD, nr. 110, s. 52.

mahallesinde kayıtlı yine "mu'tak" Yusuf'un⁵⁵⁴ eski sahipleri olarak gözüken Hayreddin ile, mahalle isminde geçen Hayreddin Çelebi arasında bir ilgi kurulabilirse, mezkur Hayreddin'in mahalle mescidini yeniden yaptırabilecek malî güce sahip olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan bu tahrirde, Peçin mahallelerinde Hayreddin ismiyle kayıtlı bir hane sahibi de bulunmamaktadır. Yani mezkur Hayreddin bu tarihten önce vefat etmiş olmalıdır. Kölelerini de bir önceki tahrirden⁵⁵⁵ sonra azad etmiş olmalıdır ki, onlar hâlâ "mu'tak" olarak kayıtlıdırlar⁵⁵⁶. Dolayısıyla Hayreddin, kölelerini 1510-1517 yılları arasında âzâd etmiş olmalıdır. Bu durumda, eğer iki Hayreddin'in aynı kişiler olduğu kabul edilebilirse, mahallenin ismindeki değişimin XVI. asrın başlarında veya biraz daha evvelinde gerçekleştiği varsayılabilir.

"Ahî Hüseyin", "Mescid-i Paşa" ve "Çağatay Hamza" isimleriyle anılan mahallenin⁵⁵⁷ teşekkül ve gelişiminde ise, mescid ve imâret-zâviye türünden üç ayrı kurumun (iki zâviye, bir mescid) rol oynadığı anlaşıyor. Mahalle ilk ismini, varlığı en azından XVI. asrın son çeyreğine kadar takip edilebilen "Ahî Hüseyin" zâviyesinden⁵⁵⁸ almıştır. Mahallenin ikinci adı olarak kullanılan Paşa Mescidi isimli bir kuruma ise vakıf kayıtlarında rastlanmıyor. Bu durumda, bu mescidin, mahalleye üçüncü ve nihâî ismini verdiği anlaşılan Çağatay Hamza Bey'in imâret-zâviyesi⁵⁵⁹

⁵⁵⁴ kezâ, aynı yer.

⁵⁵⁵ XVI. asrın ilk yıllarına (1500-1501) ait olan bu tahrir defterinde büyük bir şansızlık olarak, mahalle kayıtlarının bulunduğu kısım eksiktir.

⁵⁵⁶ Âzâd olan kölelerin, tahrir defterlerine hâlâ "mu'tak" olarak kaydedilmelerinin, sadece tahririn yapıldığı senelere aid olduğu, bir nesil sonra bunların ahfâdının eski sahiplerinin adlarıyla değil, kendi babalarının isimleriyle kaydedildikleri hakkında bkz. Feridun M. Emecen, **XVI. Asırda Manisa Kazası**, s. 61.

⁵⁵⁷ BA, TD, nr. 61, s. 160. Mahallenin ismi, 1530'da düzenlenen defterde "mahalle-i mescid-i Ahî Hüseyin Paşa, be-nâm-ı Çağatay Hamza Bey" şeklinde, yanlış bir sırada verilmiştir (bkz. BA, TD, nr. 166, s. 481). Asrın ortalarından itibaren de, mahallenin ilk iki isminin kullanılmadığı, defterlere, sadece "Çağatay Hamza" ismiyle kaydedildiği görülmektedir (bkz. BA, TD, nr. 337, 56b; kezâ, TK.KKA, TD, nr. 110, s. 52).

⁵⁵⁸ BA, TD, nr. 166, s. 495; BA, TD, nr. 338, s. 52; TK.KKA, TD, nr. 13. Ahî Hüseyin zaviyesi, Peçin'deki yapılar arasında, hakkında nâdir fizikî bilgiye sahip olduğumuz kurumlardan biridir: Buna göre, zâviyenin bitişiğinde, -muhtemelen bahçesinde- üç tanesi "harâb" olan dört odalı bir ev ve bir de ahır bulunuyordu (bkz. Aynı yer).

⁵⁵⁹ Bkz. BA, TD, nr. 166, s. 494; BA, TD, nr. 338, s. 50; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 11. Zaviyenin gider kalemleri arasında rastlanan "berây-ı guşt", "berây-ı nân", "berây-ı havâyic-i tabh" ve "cihet-i tabbâh" ifâdeleri, bu yapının: "fukarâyâ ta'âm" için uygun bir yerinde yemek de pişirilip dağıtılacak bir aşhânesi bulunan, ayrıca içinde bir mescidi olan, muhtemelen daimî sakinleri veya misafirler için odaları bulunan çok işlevli bir kurum olduğu anlaşıyor. Benzer fonksiyonlara sahip "zâviyeli-imâret"

bünyesinde yer alan mescid⁵⁶⁰ ile aynı yapı olabileceği düşünülebilir. Mahalle isminde geçen iki kurumdan Ahî Hüseyin zâviyesi ile Çağatay Hamza Bey'in zâviyesinin. XVI. asrın son çeyreğine kadar müstakil olarak varlıklarını korumaları. mahallede iki zaviyenin bulunduğunu göstermesi yanında, ayrı iki mahallenin birleşmesini de akla getirebilir. Birinci ihtimâle göre, adını Ahi Hüseyin zaviyesinden alan mahalleye, sonradan yapılan ve daha fonksiyonel bir yapı olan Hamza Bey'in zaviyesi, mahalleye ikinci bir ad kazandırmıştır. Diğer yandan ikinci ihtimâl tutarlı görüldüğünde, iki ayrı kurum çevresinde gelişmiş olan iki mahallenin, zamanla şehrin umumî çöküşüne nisbetle nüfuslarının da azalmasıyla⁵⁶¹, avârizhânelerin dengelenmesi maksadıyla birleştirilmiş olduğu düşünülebilir. Ayrıca bu nüfus hareketliliğinin, mekân kıstasında fizikî dokuyu etkilemiş olması muhtemel ise de, bugünkü maddî bakıyelerden bunun mâhiyet ve derecesini tesbit edebilmek mümkün değildir. Ancak mahalledeki hane sayısının, kırk beş yıl içinde (1518-1563) 24 haneden 5 haneye, 20 yıl sonra ise (1583) sadece 1 haneye⁵⁶² inmesiyle, mahalledeki evlerin bu demografik çöküşle orantılı olarak, fiziken haraba yüz tuttukları öne sürülebilir. Nüfustaki bu yokolurcasına azalmanın, mahallede bulunan sosyal ve dinî kurumlara yönelik müracaatı da azaltmış olabileceği ve bu olgunun da, adı geçen yapıların fizikî dokudaki varlıklarını menfî yönde etkilemiş olabileceği beklenebilir. Ancak, mahallenin mekân yapısında gerçekleşmiş olma ihtimali mümkün olan, bu topyekin fizikî doku değişimini tesbit edebilecek belgelerden de malesef yoksunuz. Bunların yanında, mahalle ile ilgili açıklanması gereken diğer bir husus da, birleşme veya -daha kabul edilebilir olarak- isim değişikliğinin ne zaman gerçekleştiğidir. Bu yapılardan birincisinin daha eski olduğu bellidir. Hamza Bey'in zaviyesi ise, belgelerde en erken II. Bâyezid'e atfedilen bir mukarrernâme

türü müesseseler için bkz. Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimâî Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası* [İFM], c. 23, nr. 12, İstanbul 1963-63, 1-80, özellikle s. 24-25, 28 vd.). Kezâ bu zâviyenin varlığına daha geç tarihli vesikalarda da rastlanmaktadır: Bkz. BA, *Cevdet-Evkaf*, nr. 1476; kezâ, BA, *Cevdet-Evkaf*, nr. nr. 4768 (H. 1230).

⁵⁶⁰ Mescid kaydı ise, zâviyenin masraf kısmı arasında bulunmaktadır: "cihet-i imâmet-i mescid" (BA, TD, nr. 166, s. 494; BA, TD, nr. 338, s. 51; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 12).

⁵⁶¹ XVI. asrın ilk çeyreğinde 24 hane olan mahalle nüfusu, asrın son çeyreğinde sadece 2 haneye düşmüştü (bu değişimin demografik açıdan incelenmesi için bkz. İkinci Bölüm, "Sosyal Yapı, Nüfus" bahsi).

⁵⁶² Bu tarihte, mahallede, "bennâk" bir baba ile, "kara" statüsündeki oğlu kayıtlıdır. Bunların da aynı evi kullanıyor olmaları ihtimal dahilindedir. Dolayısıyla mahallede, bir evin haricindekilerin metruk olduğu ve bu durumun da, mahallenin fizikî yapısını büyük oranda etkilediği tahmin olunabilir.

metninde⁵⁶³ zikredilmektedir. Fakat tesisi, muhtemelen daha eski döneme inmektedir.

Yine bir mescid etrafında teşekkül eden mahallelerden biri de, "Ahmed Bey" mahallesidir⁵⁶⁴. XVI. asrın son çeyreğinde dahi itibarlı ailelerin ikâmet için tercih ettikleri⁵⁶⁵ mahalledeki fizikî dokunun, bir önceki mahallenin aksine iyi durumda bulunduğu ve hattâ nisbeten geliştiği de öne sürülebilir.

Şehrin tek gayr-i müslim mahallesi olan ve XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ortadan kaybolan "Gebrân-ı İt-pınarı"⁵⁶⁶ mahallesinin yerini tesbit etmek de güçtür. İsminde geçen dereyi⁵⁶⁷, şehrin asıl iskân kısmının bulunduğu surla çevrili alanın içinde aramak boşuna olacaktır. Çünkü bu mevkiin topoğrafik yapısı, böyle bir pınarın varlığını mümkün kılmayacak bir fizikî özelliğe sahiptir. O halde, şehrin çevresinde böyle bir suyun bulunabileceği yer, asıl yerleşimin güney-doğusundaki Kepez bölgesi ile surların arasındaki küçük vâdi olmalıdır. Günümüzde, bu mevkide bulunan ve Karaahmet deresi⁵⁶⁸ olarak anılan suyun, XVI. asır belgelerinde "Yassı-pınar"⁵⁶⁹ ismiyle geçen dere ile aynı olduğu konusunda fikir yürütmek zordur. Bir ihtimal, gayri müslim mahallesinin, surlardan şehir içine "orijinal bir giriş yerinin"⁵⁷⁰ bulunduğu bu mevkide olduğu düşünülebilir. Teşekkülü, şehrin kuruluşu kadar eski olması muhtemel olan mahallenin, XVI. asrın ikinci çeyreğinden sonrasına ait tahrir defterlerinde yer almamasının, mahallenin fiziken ortadan kalktığını göstermesinden

⁵⁶³ "... mukarrer be-hükmi-i Sultan Bâyezid Hân b. Sultan Mehmed Hân ..." (bkz. BA. TD. nr. 166. s. 494; BA. TD. nr. 338. s. 50; TK.KKA. TD. nr. 569. s. 11).

⁵⁶⁴ "Mahalle-i Mescid-i Ahmed Bey" (BA. TD. nr. 61. s. 160; BA. TD. nr. 166. s. 481; BA. TD. nr. 337. s. 56a; TK.KKA. TD. nr. 110. 51a). Kezâ mescidin vakıfları için bkz. BA. TD. nr. 166. s. 493; BA. TD. nr. 338. s. 48; TK.KKA. TD. nr. 9.

⁵⁶⁵ Mahallenin sosyal yapısının tahlili hakkında bkz. İkinci Bölüm, "Sosyal Yapı, İdâreciler ve Halk" bahsi.

⁵⁶⁶ BA. TD. nr. 61. s. 160; BA. TD. nr. 166. s. 481. Ekrem Uykucu, mahalle ismini hiç bir açıklama yapmadan "Gebran ibn Benar" şeklinde okumakta ve nüfûsunu da çok hatalı bir şekilde 30 hâne olarak göstermektedir (bkz. "XVI. Yüzyılda Menteşe Sancağı", İ.Ü. Ed. Fak., yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul 1974. s. 48).

⁵⁶⁷ Bu kelime (مطار) şeklindedir.

⁵⁶⁸ Bu suya nisbetle, derenin aktığı küçük vâdi de Karaahmet Boğazı olarak adlandırılmaktadır (bkz. Akarca. Milas. s. 121; Arik. "1982 Yılı Kazıları", s. 310; Duran. *Menteşe Mimarisi*. s. 242).

⁵⁶⁹ Peçin'de Yassı-pınar "önündeki" muallimhâne için bkz. BA. TD. nr. 338. s. 66; TK.KKA. TD. nr. 569. s. 27). Kezâ, surların dibinde bulunan bu mevkideki yapıların fizikî doku açısından incelenmesi için bkz. aşağıda "Kepez" mahallesi bahsi.

⁵⁷⁰ Arik. "1982 Yılı Kazıları", s. 310.

öte, mahalle sâkinlerinin etnik ve dinî yapılarındaki dönüşümü aksettirdiğini düşünmek daha mâkul olacaktır⁵⁷¹.

Sur içi iskânın dışında bulunan Kepez mevkiindeki fizikî yapı ve doku unsurlarının tahliline geçmeden önce, belgelerde zikredilen fakat şehirdeki yerleri tesbit edilemeyen diğer fizikî yapılara da temas etmek gerekir. Bunlar arasında, zaviye türü kurumlardan dört tane bulunmaktadır. "Alaca tekve"⁵⁷², "zâviye-i Ramazan"⁵⁷³, "Sûfihâne"⁵⁷⁴ ve "zâviye-i Lokman"⁵⁷⁵ isimli bu dört yapının fizikî yapıları hakkında, son ikisinin yanlarında birer bahçenin⁵⁷⁶ bulunduğunu bilmekten başka bir bilgi yoktur. Yalnız, Alaca Tekve'nin zamanla fonksiyonunda meydana gelen değişimden dolayı "mescid" olarak da anılmaya başladığı anlaşıyor⁵⁷⁷.

Diğer yandan, müstakil bir yapı olduğu anlaşılan Şeyhî Çelebi muallimhânesinin⁵⁷⁸ de fizikî dokudaki yeri için bir şey söyleyebilmek güçtür. Yapıyla ilgili vakıf kaydında, gelirleri ve idâresi ile ilgili geniş bilgi bulunmasına rağmen, fizikî yapısı hakkında fikir yürütecek ipuçları malesef bulunmamaktadır.

Peçin'de, iktisadî fonksiyonu olan yapılardan şemhâne, tabakhâne ve bedestenin olduğuna dair belgelerde bir kayıt yoktur. Mum imâlathânesi olan şemhâne, muhtemelen Milas'takiyle beraber anılmaktaydı. Diğer yandan, belgelerde "serhâne"⁵⁷⁹ olarak anılan bir kurum yer almakta, fakat bunun da yeri belirtilmemektedir.

Bugün de bir kısmı mevcut olan ve oldukça geniş bir alana yayılmış olan şehrin mezarlığı ise, surların doğusundan başlayıp Kepez'e çıkan yamaca doğru uzanmaktadır.

⁵⁷¹ 1517 tarihinde sadece 7 hane kalmış olan mahalle mukîmlerinin, Rum menşeli oldukları ve bazısının Türk ismi taşıdığı dikkati çekmektedir.

⁵⁷² BA, TD, nr. 166, s. 493; BA, TD, nr. 338, s. 47; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 8.

⁵⁷³ BA, TD, nr. 166, s. 495; BA, TD, nr. 338, s. 55; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 17.

⁵⁷⁴ BA, TD, nr. 166, s. 494; BA, TD, nr. 338, s. 50; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 11.

⁵⁷⁵ BA, TD, nr. 166, s. 494; BA, TD, nr. 338, s. 52; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 13.

⁵⁷⁶ "mezkr Sufihâne civârında bir bağçe" (bkz. BA, TD, nr. 166, s. 494; BA, TD, nr. 338, s. 50; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 11); kezâ, Lokman zâviyesine "muttasıl bir bağçe" için bkz. BA, TD, nr. 166, s. 494; BA, TD, nr. 338, s. 52; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 13.

⁵⁷⁷ "zâviye-i Alaca mescid" (bkz. BA, KK, nr. 2281, s. 22, 53).

⁵⁷⁸ BA, TD, nr. 166, s. 495; BA, TD, nr. 338, s. 56; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 17.

⁵⁷⁹ Belgelerde "başhâne" olarak da anılan yapı için bkz. (BA, TD, nr. 166, s. 492; BA, TD, nr. 338, s. 44; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 4).

Bu ana kadar, elde mevcut olan arşiv belgeleri, çeşitli mimarî ve sanat tarihi araştırmaları ve bölgede yürütülen kazı çalışmaları raporlarıyla da birleştirilmek suretiyle, şehrin sur içi yerleşim alanındaki fizikî yapısı ve doku unsurları bir tahlile tabi tutulmaya çalışılmıştır. Şimdi ise, sur dışında gelişen ikinci yerleşim bölgesinin fizikî yapısı ve doku elemanları ele alınacaktır.

c- Vadinin ötesi: Kepez

Gerçekte, Peçin şehrinin teşekkül ve gelişim safhaları, şehri kronolojik olarak üç dönemli bir fizikî tahlile tâbi tutmayı mümkün kılmaktadır: Buna göre, 1- Yukarıda incelediğimiz kuruluş devresi, yani sur içi iskânın fizikî mahiyeti; 2- Sur içi yerleşimin fiziken doyum dönemi ve sır dışına taşma, yani Kepez mevkiinin iskânı ve burada oluşan fizikî doku; 3- Son olarak da, XV. asrın ilk çeyreğinden itibaren değişen siyasî konjonktürün icabâtından olarak, umumî bir çöküş dönemi ve bunun getirisi olan fizikî yapı.

Burada fizikî yapı ve doku unsurlarının incelemesi yapılacak Kepez mahallesindeki⁵⁸⁰ iskânın başlangıç dönemi ve fizikî doku unsurlarının teşekkülü ile ilgili olarak geliştirilen ve birbirine zıt sonuçlar ihtiva eden iki ayrı tez, aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Ancak bu farklı görüşler serdedilirken, mahallede bulunan cami, hamam ve medrese gibi bazı abidevî kurumların, XV. asrın başlarından itibaren İlyas Bey'in ikinci defa Menteşe Beyliği'nin idaresini eline aldığı dönemin ürünü olduğu bir önkabul olarak benimsenmiştir⁵⁸¹. Yukarıda öne sürülen kronolojik taksimatta, Kepez mevkiindeki iskân aşamasına geçiş sebebi olarak, her ne kadar sur içi alanın fiziken doyum noktasına ulaşmış olması gösterilmişse de, bu tek sebep olmayabilir. Gerçekte, sur içindeki alanda Orhan Bey Camii'nin inşasından daha önce başlamış olan ve bu camiin yapımıyla da önemli bir ivme kazanmış olan fizikî doku teşekkülünün, XIV. asrın üçüncü çeyreğinden itibaren Ahmed Gazi Bey

⁵⁸⁰ "mahalle-i Kepez" (BA, TD, nr. 61, s. 160; BA, TD, nr. 166, s. 481; BA, TD, nr. 337, 56b; TK.KKA, TD, nr. 110, s. 52). Kepez kelimesinin, başka yerlerde de, hem şahıs hem de yer ismi olarak kullanıldığı görülmektedir: Mesela, E. Çelebi, Menteşe kazalarından Tavas'ı tanıtırken, kaledeki ziyaretgâhlardan birinin isminin "Kepez Dede" olduğunu kaydediyor (*Seyahatnâme*, c. IX, 198). Bursa'da Osmanlı dönemi ticaret yapıları arasında gösterilen (iki adet) Kepezler Hanları için bkz. Z. Yenen, *Vakıf Kurumu-İmarat Sistemi*, s. 159, E-A listesi. Aynı şekilde, günümüzde Antalya şehrinin mahalleleri arasındaki "Kepezaltı mahallesi" yanında, Çanakkale boğazı kenarındaki "Kepez" mevki, Manisa'nın Demirci kazasının "Kepez" köyü ve Muğla'ya tabi Bozburun köyünün hemen kuzeyindeki "Kepez" tepesi bu bağlamda zikredilebilir.

⁵⁸¹ Böyle bir önkabulün dayanağı, Kepez'deki bu tarihi eserleri konu alan mimarî ve sanat tarihi çalışmalarında, ilgili yapıların inşa tarihleri için öne sürülen dönemlerin karşılaştırmalı sonuçları olmuştur. Bunlara, yeri geldiğinde temas edilecektir.

külliyesine endeksli inşa edilen yapılar topluluğuyla had safhaya ulaşmış olduğu kabul edilebilir bir olgudur⁵⁸². Bununla beraber, XIV. asrın sonu ile XV. asrın başı arasındaki dönemde, siyasi yapıda meydana gelen hızlı gelişmeler, Peçin yerleşiminin vadi ötesindeki sırtlara taşmasını hızlandıran bir sebep olarak, alternatif bir tez geliştirilmesine de imkân tanımaktadır:

Şöyle ki, Ankara Savaşı'ndan sonra, Menteşe Beyliği'nin başına ikinci kez geçen İlyas Bey, kendine başkent olarak ilk önce Balat'ı seçmiştir. İlyas Bey'in 1403 yılında Balat'ta Venedik'le bir anlaşma imzalaması, 1404 senesinde ise yine Balat'ta bir imâretin inşasına başlaması, bu tarihlerde henüz Peçin'e yerleşmediğini göstermektedir. Ancak, 1403 anlaşmasını, 1414 yılında "hükûmet merkezi" olan Peçin'de yenilemiş olması, artık kesin olarak bu tarihlerde Peçin'de bulunduğu delilidir⁵⁸³. Burada üzerinde durulacak konu, İlyas Bey'in, beyliğin idâre merkezi olarak Balat yerine Peçin'i tercih etmesi sebebinin ötesinde, böyle bir tercihin, Peçin'deki fizikî yapı ve dokuyu nasıl etkilemiş olduğudur. Nitekim, Peçin'in şu ana kadar tesbit edilebilen fizikî yapısını, beyliğin idâre merkezi olduğu dönemlerdeki imar faaliyetlerine borçlu olduğu kolayca anlaşılmaktadır. İlk kuruluş devresinde Orhan Bey'in camii ile başlayan bu yapılaşmanın, Ahmed Gazi Bey'in döneminde doruk noktasına ulaştığı rahatlıkla görülebilmektedir. İşte Kepez'deki imâr faaliyetleri de, Peçin'in yine beyliğin hükûmet merkezi olduğu üçüncü ve son dönem olarak kabul edilebilecek bu tarihlere rastlamıştır. İlyas Bey'in idareyi ikinci defa eline almasından sonra yeniden bir imâr faaliyetine başlamasının, bir nevi güç gösterisi olduğu da ileri sürülmektedir⁵⁸⁴. Diğer taraftan, İlyas Bey'in Peçin'i tekrar

⁵⁸² Sur içindeki alanda, hâlihazırda mevcut olan yapı kalıntılarının yanında, burada yürütülen kazı çalışmalarının her aşamasında yeni bir fizikî unsurun ortaya çıkarılması, böyle bir düşüncenin en büyük destekçisidir. Ancak, yine de bu husustaki son söz, kazı çalışmalarının tamamlanarak şehrin fizikî dokusunun lâyıkıyla ortaya çıkarılmasından sonra söylenebilir. Diğer taraftan, bir Mühimme hükmünden, Peçin'de olduğu gibi, iskân alanının darlığından dolayı sur dışına taşma olayının Van şehrinde de yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu hususta mahallinden gelen talep, merkezce onaylanmıştır: Van beylerbeyisine ve kadısına gönderilen 19 L. 989 tarihli hükümde, şehrin ahâlîye ve askerlere yetecek kadar geniş olmaması sebebiyle, önceden zimmîlerin sur dışında sakin olmaları emredildiği, fakat düşman korkusundan kale dışında kimsenin kalmak istemediği, ancak şehre göl tarafından bir miktar yer ilave edilirse masrafının ahali tarafından karşılanacağı bildiriliyor ve arzedildiği gibi sur dışında iskân için gerekli tevsiâtın yapılması emrediliyordu (bkz. BA. MD, nr. XI.VI, 226/493).

⁵⁸³ İlyas Bey'in beyliğin başına ikinci defa geçişi ve sonraki faaliyetleri için şimdilik bkz. Witek, *Menteşe Beyliği*, s. 88-97, 126; Duran, *Aynı tez*, s. 82, 188, 231, 252, 279, 283. Öte yandan, Duran, İlyas Bey'in Peçin'e gelişinin, Balat'ta 1404'te inşasına başladığı camii (imâretin) inşası tamamlanmadan önce gerçekleşmiş olması ihtimali üzerinde durmaktadır (bkz. *Aynı tez*, s. 168).

⁵⁸⁴ Milas'taki Firuz Bey ve Ahmed Gazi Bey camileri ile Balat'taki İlyas Bey camisini mimari ve estetik açıdan karşılaştıran Hâfız Kadri, şu enteresan tesbiti yapıyor: "... Piruz Bey Camii, Menteşe

beyliğin merkezi yapmasının ve imar faaliyetlerine başlamasının ardında, belki, Ankara savaşından sonra Osmanlılarının bir daha eski şatvetine kavuşamayacakları ve dolayısıyla Emâret'in varlığını -bir asır öncesinde olduğu gibi- bağımsız bir şekilde devam ettirebileceği düşüncesine sahip olması aranabilir. Böyle bir görüş kabul edilebildiğinde, Kepez mevkiindeki yapıların, Peçin'i tekrar mâmur bir başkent yapmaya mâtuf plânlı bir iskân ve imâr politikasının ürünü olduğu ileri sürülebilir. Bu bakımdan, yeniden hükümdar olan İlyas Bey'in, medresesi için Kepez mevkiini seçmesi mânidârdır. Bununla beraber, İlyas Bey döneminde, sadece sur dışında değil, aynı zamanda surların içindeki alanda da yapılaşmanın devam ettiği anlaşıyor⁵⁸⁵.

Kepez'de İlyas Bey zamanında teşekkül eden fizikî dokunun tahliline geçmeden önce, surlar ile Kepez mevki arasında yer alan bazı yapılardan da söz etmek gerekecektir. Zira bu yapılar, hem inşa tarihleri itibariyle hem de bulundukları mevki açısından, sur içinden Kepez'e olan geçişin lâıkiyla anlaşılmasında anahtar konumunda bulunmaktadır.

Bu bağlamda, surlar ile Kepez arasındaki bölgede, şimdilik bakıyeleri günümüze kadar ulaşmış üç yapının varlığına tesadüf edilmektedir. Bunlardan "Karapaşa (Üçgöz) hanı"⁵⁸⁶ ile "Sığmen" veya "Seymanlık" hamamı⁵⁸⁷, surların güney-doğusunda, Kepez sırtıyla karşılıklı olan Karaahmet boğazının dik yamacı üzerindedirler. Sur dışındaki üçüncü yapı ise: "Karapaşa medresesi". "İlyas Bey

ümerâsının beşincisi Ahmed Gazi Bey tarafından andan ondokuz sene evvel (780) inşa olunan ve tafsilâtı münderic bulunan câmiden san'at, metânet, ziyetce ne kadar farklı ise; istiâde-i emârete muvaffak olan emîr-i sâdis İlyas Bey'in ... Balat'ta inşa ettirdiği (806) câmi de, cihât-ı umûmiyece o kadar farklıdır. Denilebilir ki, Piruz Bey, Ahmed Gazi'nin câmiine, İlyas Bey de Piruz Bey Camii'ne, tevakküfca rekâbetde bulunmuşlardır ..." (bkz. Kadri, "Menteşede .. Âsâr", s. 310-311). Gerçekten, idârecilerin beylik şehirlerinde siyâsi hakimiyetin el değiştirmesiyle başlattıkları imâr faaliyetlerini, bir istimâlet politikası gibi kullandıkları anlaşıyor. Nitekim, beylik topraklarının önemli bir kısmının Osmanlılar tarafından ilk fethinden sonra, Menteşe vâlisi Firuz Bey'in "imâret" olarak anılan yapılar topluluğunun inşasını, fetihden hemen birkaç yıl sonra bitirmiş olması gerçekten mânidârdır. Böyle bir faaliyetin, beylik ahâlisi üzerinde bir nevi eski ve yeni yönetim arasında bir güç mukayesesi yaptırmayı hedeflediği düşünüldüğünde; İlyas Bey'in de, bir zamanlar Osmanlılar elinde olan şehirlerde, onlarınkinden daha muazzam eserler vücûda getirme gayretinin sebebi kolayca anlaşılabilir.

⁵⁸⁵ Duran'a göre, yukarıda bahsi geçen "Kızılhan", İlyas Bey döneminin bir ürünüdür. Kezâ, yine Duran'ın, surların içindeki alanda bulunan ve XV. asrın başlarında "İlyas Beyin Peçin'de ikamet ettiği sıralarda" yapılmış olabileceğini söylediği bir hamam için bkz. Aynı tez. s. 281-283.

⁵⁸⁶ Arık, "1982 Yılı Kazıları", s. 310-314; Duran, Aynı tez. s. 242-244; Arel, "Peçin şehri", s. 73. 87; Akarca, Milas, s. 121 (ancak, Akarca'da yapının mimari durumu hakkındaki bilgi, diğerlerinden biraz farklılık arz etmektedir).

⁵⁸⁷ Bkz. yukarıdaki referanslar.

medresesi" veya "bindan hanı" isimleriyle de anılmakta olup⁵⁸⁸, diğer iki yanından oldukça uzakta, surların güney sınırından yaklaşık 400 m. kadar açıkta bulunmaktadır. Kepez yamacına bakan ve çok arızalı bir topoğrafyada bulunan han ve hamamın⁵⁸⁹, bu mevkideki sur kapısına olan yakınlıkları dikkati çekmektedir. Aynı zamanda, yapıların işlevinin "şehir girişinde bir konaklama merkezi" olduğunun öne sürülmesi⁵⁹⁰, akla birçok ihtimali de getirmektedir:

İlk önce: bu yapıların inşa tarihlerinin Kepez'de İlyas Bey dönemine tarihlenen yapılardan daha erken⁵⁹¹ olması sebebiyle, sur içindeki taşmanın doğrudan Kepez sırtını hedeflemediği ve fizikî dokunun, surların dibindeki bu geçiş mevkiinde bir ara dönem geçirdikten sonra Kepez'e çıktığı ileri sürülebilir. Böyle bir kabulde, belki, yukarıda mahalleler kısmında yerini tesbit edemediğimiz bir mahalleyi bu mevkide arama sıfırı de akla gelebilecektir. İkinci bir ihtimal olarak ise, bu mevkide bir mahallenin bulunmadığı; ancak, şehrin pazarının sur dışındaki bu mevkiye yakın bir yerde kurulduğu ve han, hamam gibi yapıların da, pazara gelenler tarafından kullanıldığı düşünülebilir. Ancak her iki iddiaya da destek olabilecek, fazladan ne yapı kalıntısı⁵⁹², ne de belge bulunmaktadır.

⁵⁸⁸ Yapının ismi. Arık ("1984 yılı kazıları", s. 659), Arel ("Peçin şehri", s. 95) ve O. Aslanapa'da (bkz. "XIV. Yüzyılda Türkiye", *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı* (Haz. Oktay Aslanapa), 1977, s. 44) "Karapaşa medresesi" olarak geçmekte olup; Duran'da ise, her üç ismiyle de anılmaktadır (bkz. Aynı tez, s. 211).

⁵⁸⁹ Han, vadinin uçurum gibi derinleşen yamacının hemen başlangıcındaki düzgün bir kaya zemin üzerinde bulunmaktadır. Arık, han binasının üzerinde yer aldığı bu kayanın yüzeyinin, suni olarak düzeltilmiş kanaatindedir (bkz. "1982 yılı kazıları", s. 313). Arazinin eğimi dolayısıyla, hanın doğu kısmının heyelan eden kısımlar birlikte aşağı uçtuğu düşünülmektedir (Arık, aynı yer). Aynı şekilde hamam da, batıdan doğuya doğru alçalan arazide, "tam uçurum gibi derinleşen" vadi yamacında yapılmış olup, bu yapının da doğu kısmının yine heyelan sebebiyle yok olduğu tahmin olunmaktadır (Arık, "Aynı makale", s. 312).

⁵⁹⁰ Arık, "1982 Yılı Kazıları", s. 310; kezâ buradan, Duran, Aynı tez, s. 244. Arık, "şehir giriş" in yönünü açmazken; Duran, bu kapıyı, sadece Kepez mevkiine olan giriş-çıkışa hasretmektedir.

⁵⁹¹ Duran, hanın, XIV. asrın ikinci yarısında inşa ettirilmiş olduğu kanaatindedir (bkz. Aynı tez, s. 244).

⁵⁹² Gerçekte: hamamın mevkiine göre kullanışlı bir yapı olduğu fizikî durumundan anlaşılabilir. Hamam yapısı üzerinde yürütülen kazı çalışmalarında, batı duvarına dik olarak birleşen bir başka duvar kalıntısı, güneybatı ucuna bitişik ve bir oda izlenimini veren başka bir kalıntı ile, doğu duvarına bitişik muhtemel yapı ekleri değerlendirilerek çizilen planda, hamamın ikisi dikdörtgen, dördü kare planlı ve altı mekâna sahip olduğu ve arazide 15.50x8.50 m boyutlarında yer kapladığı ortaya çıkarılmıştır (bkz. Arık, "1982 yılı kazıları", s. 310-312; kezâ bkz. Arel, "Peçin şehri", s. 87). Hamam kazısı esnasında bulunan sikkelerden birinin H. 1277 (M. 1861) tarihli olması (bkz. Arık, "1982 kazıları", s. 312), hamamın bu tarihlere kadar kullanılmış olabileceğini ve belki de heyelan hadisesinin bu tarihten sonra vuku bulmuş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Öte yandan, yukarıdaki her iki önermede de, sur dışındaki bir üçüncü yapı olan "Karapaşa medresesi"ne işlevsel olarak yer ayrılabilir. Ancak, fizikî yapıda bu son yapı devreye girdiğinde, dokunun tahlilinde üçüncü bir ihtimal daha ortaya çıkmaktadır ki, bu da, yukarıda bahsedilen "şehir girişi" kavramını biraz daha açmayı gerektirmektedir: Şehrin meskun alanından bu kadar uzakta bir medresenin tesis edilmiş olması⁵⁹³ gerçekten düşündürücüdür. Böyle bir tereddüt, bugüne kadar medrese olarak kabul edilen bu eserin, belki de eski bir zâviye türü yapının fonksiyon ve biçim değiştirmiş hali olabileceği ihtimalini akla getirmektedir⁵⁹⁴. Her ne kadar bu varsayımın tek destekçisi, vakıf kayıtlarında, Peçin'de Ahmed Gazi Bey ve İlyas Bey medreselerinden başka bu işlevdeki bir yapıya rastlanmayışı ise de; zaviyelerin fonksiyonları düşünüldüğünde, yapının bulunduğu mevki bu ihtimale uygun düşmektedir. Yapının etrafında başka fizikî doku unsuruna rastlanmaması, bu mevkideki yalnızlığını da göstermektedir. Böyle bir yapının benzeri olan Hacı Tanrıvermiş Bey'in zaviyesinin, Peçin kalesi "taht"ında, ovanın kenarında bulunduğu yukarıda temas edilmişti. O halde, medrese olarak kabul edilen ve eski bir zaviye olması ihtimal dahilinde bulunan bu yapıyı; belki, ovadan gelip surların batı cephesi boyunca yukarı tırmanan ve güneydeki girişten içeri giren bir yolun kenarına yerleştirmek mümkün olabilir.

Yukarıdaki tezler, sur dışında yer alan bu üç yapının "inşa tarihlerinin, Kepez'deki yapılardan daha erken olması sebebiyle, sur içindeki taşmanın doğrudan Kepez sırtını hedeflemediği ve fizikî dokunun surların dibindeki bu geçiş mevkiiinde

Aynı şekilde, han binasında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan (bkz. Arık, "1982 yılı kazıları", s. 313) ve hanın "ahır kısmı" olduğu kabul edilen (bkz. Duran, Tez, s. 243), kuzey duvarına bitişik kısımların, yapıya sonradan eklenmiş oldukları öne sürülmektedir (bkz. Duran, Tez, s. 242, 243). Yine kazılarda hanın güney duvarına bitişik olarak ortaya çıkarılan (bkz. Arık, aynı yer) ve ikamet maksadıyla kullanıldığı ileri sürülen (bkz. Duran, Tez, s. 243) üç odanın varlığı, hanın fonksiyonuna açıklık getirmektedir. Ayrıca kazılarda, hanın batı cephesine eklenen bir binanın yıkıntıları da görülmüştür (bkz. Arık, aynı yer). Duran, hanın ölçülerini 14.40x7.15 m. (bkz. Tez, s. 242). Arık ise 14x7.5 m. (bkz. "1982 kazıları", s. 312) olarak vermektedirler.

⁵⁹³ Medresenin banisi ve inşa tarihi ile ilgili farklı görüşler için bkz. Arel, "Peçin şehri", s. 95; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri*, I, s. 76. Duran ise, medresenin inşa tarihi ve banisi ile ilgili değişken bilgiler vermektedir: İlk önce, medresenin İlyas Bey'in Peçin'de başlattığı imar faaliyetleri esnasında yaptırıldığını söylemesine rağmen (bkz. Aynı tez, s. 168), daha sonra yapının inşa tarihi olarak İlyas Bey dönemiyle uyuşmayan "XIV. yüzyılın ortalarını" vermekte (bkz. Aynı tez, s. 212); daha sonra ise, İlyas Bey'in medresesi olarak -mâkul şekilde- Kepez'deki medrese yapısını göstermektedir (bkz. Aynı tez, s. 231).

⁵⁹⁴ Eski zaviye, hankah veya tekke gibi yapıların, zamanla işlevlerinin değişerek, bilhassa XVI. asırdan itibaren medrese haline getirildikleri hakkında bkz. Semavi Eyice, "Zaviyeli camiler", s. 26. n. 51. Kezâ, 23 Z. 989 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre, Niksar'daki bir "tekke", bazı müderrisler tarafından medrese haline getirilmişti (BA, MD, nr. 46, 294/675).

bir ara dönem geçirdikten sonra Kepez'e çıkmış" olabileceği varsayımına göre geliştirilmişti. Bununla beraber, yine bu yapıların inşa tarihlerinden yola çıkılarak, yukardakinin tam aksine bir tez daha ileri sürülebilir:

Buna göre, sur içindeki alanın yetersiz kalmasıyla surların dışına taşan yerleşim, doğrudan Kepez'de gerçekleşmiş olabilir. Böyle olunca, vadi yamacında bulunan han ve hamam da, bu mevkideki yerleşimden sur içine gelip-gidenlere hizmet etmek üzere tesis edilmiş olabilirler. Şu halde bu iki yapının tarihi, işlevleri gözönüne alındığında, Kepez'de teşekkül eden ilk fizikî doku unsurlarından daha geç tarihli olmalıdırlar. Çünkü, bu han ve hamamın ortaya çıkışları, zamanla kendini gösteren sosyal bir ihtiyacın eseridir⁵⁹⁵. Bu durumda, han ve hamamın inşa tarihleri de düşünüldüğünde, Kepez'deki iskânın ve dolayısıyla da fizikî dokunun başlangıcını, en geç XIV. asrın ortalarından itibaren aramak gerekecektir. Böylece de, İlyas Bey'in, hükümdarlığının son döneminde yaptırmış olduğu abidevî eserlerin mevkii olarak neden Kepez'i seçmiş olduğu daha kolay anlaşılmaktadır. Ancak, Kepez mevkiinde İlyas Bey döneminden daha erkene tarihlenebilen fizikî doku unsurlarına şimdilik rastlanılamadığından, bu tezin destekçisi olabilecek maddî deliller de, yürütülen kazı çalışmalarının tamamlanmasına bağlıdır.

Kepez mahallesinde, fizikî olarak değerlendirilebilecek üç tane yapı bulunmaktadır⁵⁹⁶: Kepez camii⁵⁹⁷, Kepez hamamı⁵⁹⁸ ve Kepez medresesi⁵⁹⁹. Ancak bu yapıların içinde, bir de "hükûmet sarayı" olarak kabul edilen bir yapıdan daha bahsedilmektedir⁶⁰⁰. Gerçekte, İlyas Bey'in Peçin'i beyliğinin yeni idare merkezi yapması sebebiyle, Kepez'de böyle bir yapılar topluluğunu inşa ettirirken, bir de idare binası yaptırmış olabileceği düşüncesi mâkul gözükmemektedir. Nitekim, bütün bu yapıların biraz daha doğusunda, Kepez'den Milas ovasına hâkim yamacın kenarında

⁵⁹⁵ Bu arada, her ne kadar izine rastlanamasa da, belki, bu küçük vadinin dibinden akan ve bugün Karaahmet deresi olarak adlandırılan suyun üzerinde, iki yamacı birbirine bağlayan bir köprü aramak makul olacaktır.

⁵⁹⁶ Uzunçarşılı'nın her üç yapıyı da Orhan Bey devrine tarihlemesine (bkz. *Kitâbeler* II, s. 165), Wittek itiraz etmemektedir (bkz. *Menteşe Beyliği*, s. 128, n. 429). Duran ise, bu tarihleri red ile, yapıların İlyas Bey'in ikinci hükümdarlık zamanı olan XV. asrın ilk çeyreğinde inşa edilmiş olduklarını öne sürmektedir (bkz. Aynı tez, s. 279).

⁵⁹⁷ Bkz. Uzunçarşılı, aynı yer; Wittek, aynı yer; Akarca, *Milas*, s. 121; Duran, Aynı tez, s. 164-168;

⁵⁹⁸ Uzunçarşılı, aynı yer; Wittek, aynı yer; Akarca, aynı yer; Arık, "1984 Yılı Kazıları", s. 658; Duran, Aynı tez, s. 276-279.

⁵⁹⁹ Bkz. yukarıdaki referanslar; kezâ Duran, Aynı tez, s. 226.

⁶⁰⁰ Böyle bir yapı, sadece Wittek tarafından gündeme getirilmektedir (bkz. Aynı eser, s. 127).

bulunan ve mimarî estetiğe sahip mermer bir havuz⁶⁰¹, hükûmet merkezi olabilecek bir yapının müştemilatından sayılabilir. Neticede, yukarıda sur içi fizikî doku bahsinde kısmen temas olunan, İlyas Bey'in Giritli bir elçiyi kabul ettiği Peçin'deki bahçeli saray binası⁶⁰², herhalde bu mevkide ve havuzu da içine de alan bir konumda olmalıdır. Fakat bu konunun da lâıykıyla aydınlatılabilmesi, yine bu bölgede yapılacak kazıların sonuçlarına bağlı gibi gözükmektedir.

d- Çöküş başlıyor

Peçin'de, ciddî olarak Orhan Bey döneminde başlayan iskân ve fizikî doku unsurlarının teşekkülü; Ahmed Gazi Bey dönemine kadar sur içinde, bu dönemden XV. asrın başlarına kadar da sur dışında gelişme göstermiştir. İlyas Bey döneminin ise, Peçin'deki son imâr ve iskân dönemi olduğu anlaşıyor. Bu beyin ölümünden sonra Menteşe Beyliği arazisi ve bu arada Peçin şehri de, Osmanlıların eline geçmiştir. Şehir, Osmanlıların geniş toprakları içine katılınca, idarî önemini kaybetmiş olmalıdır. Zaten konunun başında da izah edildiği üzere, Peçin'in kuruluşu, Orhan Bey zamanındaki siyasî ve askerî şartlara dayanmaktaydı. Daha sonra tahta geçen diğer beyler, idare merkezi olarak bazen Balat şehrini, fakat çoğunlukla da -belki bir gelenek olarak- Peçin'i tercih etmişlerdir. Bu dönemde, beyliğin başşehri olarak çeşitli açılardan câzibe merkezi haline gelen şehrin fizikî dokusuna önemli yapılar katılmıştır. Fakat siyasî olarak el değiştirme, bu cazibeyi ortadan kaldırmış. Peçin sıradan bir şehir haline gelmiştir. Hatta Osmanlı devletinin merkezden tayin ettiği yöneticiler bile, sancağın idare merkezi olarak Peçin yerine Muğla'yı tercih etmişlerdir. Bu şekilde, cazibesini kaybeden şehrin bir durağanlık ve sonra da çöküş dönemi içine girdiği anlaşıyor. Başta nüfus ve ekonomi alanlarında yaşanması mümkün olan bu durağanlık, ister istemez fizikî yapıya da tesir etmiş ve şehirdeki fizikî doku unsurları harab olmaya başlamıştır. XVI. yüzyıl boyunca, özellikle bazı mahallelerde yok olurcasına azalan nüfus, "harâb" olan evler "bî-hâsıl" ve "bî-galle" dükkanlar, "evvelde battâl" olup boş yere canlandırılmaya çalışılan

⁶⁰¹ Wittek, asrın başlarında bölgeye yaptığı ziyaret esnasında gördüğü bu havuzu şöyle tarif etmektedir: "... ulu çınarların gölgesinde, muhteşem bir nezâret altında, takriben 6 m. genişliğinde ve 8 m. boyunda mermer bir havuz vardır ki, köşelerini zarîf şekilde işlenmiş arslan başları süslemektedir ..." (bkz. Aynı eser, s. 127-128). Kezâ, havuzun varlığına, Akarca (Milas, s. 121; fakat Akarca'da havuz 7.75x10.30 ölçülerinde verilmektedir) ve Arel de ("Peçin şehri", s. 90) temas etmektedir. Z. Eroğlu ise, havuzu, kaynak göstermeden Ahmed Gazi Bey soyundan Nasibe Hatun isimli birine mâl etmektedir (bkz. **Muğla Tarihi**, s.).

⁶⁰² Bkz. Zachariadou, **Crusade and Trade**, s. 83 ve n. 363; kezâ buradan Duran, Aynı tez, s. 82.

hamamlar⁶⁰³, "mezraa" haline dönüşen bahçeler⁶⁰⁴ bunun en büyük göstergesidir. XVI. asrın ilk çeyreğinden sonra artık "Gebrân" mahallesi de yoktur.

Öte yandan, XVI. asır vakıf kayıtlarında, bugün -harab durumda bile olsa- mevcut olan Kepez'deki cami ya da mescidin varlığına da rastlanmaz⁶⁰⁵. Peçin'in Osmanlıların eline geçişinin, Kepez'deki iskân ve fizikî doku gelişimini olumsuz yönde etkilediği kabul edilebilir. Bu el değiştirmenin, İlyas Bey'in burada inşa ettirdiği kurumların, sur içinde Ahmed Gazi Bey'in imâret-külliyesinin fonksiyonuna benzer bir görevi üstlenmek üzere olduğu bir döneme rastladığı söylenebilir. Yani, Peçin'in idarî açıdan önemi kaybetmesi, bu mevkide İlyas Bey'in başlattığı imar faaliyetinin de durması olarak anlaşılabilir. Üstelik, Peçin fethedildikten sonra, buraya, Milas'taki büyük imâreti inşa ettiren Firuz Bey gibi bir yönetici de gelmemiştir. Bunda, muhtemelen şehrin içinde bulunduğu coğrafi mevki ve topoğrafyasının da payı vardır. Ulaşımı zor ve dar bir alanda kalmış olan şehrin, yeni idareciler için herhangi bir cazibesi yoktur. Osmanlı'nın bu cazibeyi, eski beyliğin hatırasını silmek için plânlı bir şekilde yok etmeye çalıştığını düşünmek de; diğer uc beyliklerinin idare merkezlerinin Osmanlı döneminde hâlâ sancak merkezi olarak kullanıldığı gözönüne alındığında, büyük haksızlık olacaktır.

Neticede, artık hükümdarı olmayan ve sancakbeyinin de idare merkezi olarak tercih etmediği şehir, siyasî ve idarî açıdan sıradan bir yerdir ve kuruluş gayesine mümâsil olarak çökmeye mahkum olmuştur. Bu açıdan şehrin kuruluşunda olduğu gibi, çöküşünü de siyasî şartlara bağlamak yanlış olmasa gerektir⁶⁰⁶.

⁶⁰³ Çağatay Hamza Bey'in zaviyesinin gelirleri arasındaki bu hamam için bkz. BA, TD. nr. 166, s. 494; BA, TD. nr. 338, s. 50; TK.KKA, TD. nr. 569, s. 11.

⁶⁰⁴ "Peçin'de hatîb bağçesi demekle ma'rûf bağçe ki. elân mezra'adır" (bkz. yukarıdaki referanslar).

⁶⁰⁵ Ancak, 1517 sayımının sonuçlarını ihtivâ eden defterde, Kepez mahallesinde kayıtlı 20 hânelik nüfus içinde bir de imam bulunmaktadır (BA, TD. nr. 61, s. 160). Bu imamın, sur içindeki bir mescidde görevli olup, Kepez'den gelip gittiğini öne sürmek pek yerinde olmayacaktır. Şu halde, mezkûr imamın bu mevkide bulunan bir mescid veya camide vazifeli olduğunu düşünmek gerekecektir. Ayrıca, Kepez mahallesinin ismi, 1562 ve 1583 sayım defterlerinde "mescid" lafzı ile birlikte anılmaktadır. Ancak bu tahrirlerde, tamamen kır menşeli 6 ve 7 hânelik nüfus içinde imama rastlanmaz. Böyle bir yapının vakıf kayıtlarında yer almayışının ise, muhtemelen, zamanla yapının işlevinin yok olmasıyla birlikte vakıflarının da kaybolmasından kaynaklandığı ileri sürülebilir.

⁶⁰⁶ Peçin gibi, bazı müslüman hanedanların başkent olarak kullandıkları ve buna bağlı olarak hızlı bir yükseliş döneminin ardından ani çöküş gösteren bazı şehirlerle ilgili değerlendirmeler için bkz. Korkut Tuna, *Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İstanbul 1987, s. 161 vd.

Evliyâ Çelebi'nin XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki ziyareti, şehrin devam eden çöküşünü bütün açıklığıyla gözler önüne serecek gözlemlerle doludur⁶⁰⁷. Bu dönemde artık şehrin idarecileri de şehri terketmişler ve 5 km. yakındaki Milas'a yerleşmişlerdir⁶⁰⁸. Evliyâ, bir zamanlar önemli yapıların bulunduğu yerleşim için "şehr-i azîm imiş" ifadesini seçmiştir. Şehirden geriye kalan "yüz toprak örtülü" evden bahsetmesine rağmen, bunların da hepsinin kullanıldığı şüphelidir. Yine şehrin surlarını anlatırken, "bu şehrin cânib-i erbaası kal'a-i azîm imiş, hâlâ burc-ı bârûları zâhirdir" diyerek, surların harablığına dikkati çekmektedir. Ancak Evliyâ'nın, "bu kal'anın enderûn birûnunda aslâ çarşusu, bâzâr ve hân ve hamâm yokdur"⁶⁰⁹ şeklindeki tanımlamasını, herhalde, bu işleve sahip yapıların ortadan kalktığı manasında değil de; seyyahın, şehrin fiziken nasıl bir halde olduğunu ifade etmek maksadıyla söylediğini düşünerek, yapıların fonksiyonlarını devam ettiremedikleri şeklinde anlamak icab eder. Diğer taraftan, seyyah, Peçin'in sur içindeki durumu hakkında kısmen bilgi vermekle birlikte, Kepez mevkiinden ve buradaki yapılardan hiç söz etmemektedir. Bu da, bu tarihte Kepez'de artık meskun kimsenin bulunmadığını, mevcut yapıların da haraba müşrif olmaları sebebiyle, -yukarıda han ve hamam bahsinde olduğu gibi- Evliyâ tarafından zikre değer bulunmadığını göstermektedir.

4- Ortak fizikî değerlendirme

Şimdiye kadar, Muğla, Milas ve Peçin'in fizikî yapıları ile bu yapının oluşmasına zemin hazırlayan dinamikler ayrıntılı olarak ele alınmaya çalışıldı. Bu cümleden olarak, fizikî dokudaki yapılar ve bunların dokuyu oluşturmadaki rolleri; mahallelerin menşe ve gelişmeleri; coğrafi unsurlar ve bunların dokuyu şekillendirmedeki etkileri ele alındı. Şimdi de üç merkeze ait bütün bu fizikî yapı özelliklerinin, genelleme şeklinde ortak bir değerlendirilmesi yapılmaya çalışılacaktır. Bu değerlendirme yapılırken, fizikî yapının teşekkülünde başlıca âmil olan iki unsur esas alınacaktır: Coğrafya ve kurumlar.

a- Coğrafya-topografya

Her üç yerleşimde göze çarpan ilk özellik coğrafi konumları ve topoğrafik yapılarıdır. Muğla arkasını Asar dağ ve Kızıldağ'a dayarken; Milas, Soda Dağı'nın uzantısı olan Hıdırlık tepesini arkasına almıştır. Peçin ise sarp kayalarla çevrili bir

⁶⁰⁷ Bkz. Seyahatnâme, c. IX, 210.

⁶⁰⁸ Milas'ta sadece adli işlerin takibi için bir "nâib" bulunmaktadır (bkz. aynı yer).

⁶⁰⁹ Aynı eser, s. 211.

tepe üzerindedir. İlk iki merkezde, muhtemelen daha Bizans döneminde vuku bulan bir gelişimin eseri olarak yerleşim kale dışına taşmıştır. Muğla'nın etrafında herhangi bir sur izine rastlanmazken, Milas'ta kale dışında Hisartepesi'ndeki yerleşimin etrafı surlarla çevrilmiştir. Ancak XIV. asrın ortalarına kadar Türk yerleşimi, muhtemelen sur dışında gelişmiştir. Muğla'da iskân, yine topoğrafik şartlar nedeniyle kuzey ve batı yönünde sınırlandırıldığından, güneye yani ovaya doğru gelişme göstermiş; Milas'ta ise, Bizans'tan devralınan sur içi yerleşimin dört bir tarafı Türk mahalleleri ile çevrilmiştir. Peçin'deki yerleşim ise, hem teşekkül hem de tekâmül safhaları açısından her iki şehirden farklı özellik gösterir. Buradaki iskân, şehrin oluşumundaki siyasî ve askerî şartlara bağlı olarak, XIV. yüzyılın ortalarında hâlâ sur içindedir⁶¹⁰. Yine diğer iki merkezdekinden farklı olarak, Peçin yerleşiminin sur dışına taşabileceği tek mevki vardır: Güney-doğuda vadinin ötesindeki Kepez mevki.

Ayrıca her üç şehirde de yerleşim alanı sınırlarının, coğrafi unsurlar tarafından belirlendiği görülmektedir: Muğla'da kuzeyde iki küçük dağ, batıda yine topoğrafik engeller, doğuda şehrin ikinci deresi, güneyde ise ova. Ova her ne kadar sınır kabul edilmese de, yine de fizikî dokunun güneydeki en uç noktası olan Muslihiddin külliyesi, dağ eteğinin ovayla buluştuğu noktada son bulmaktadır. Kezâ Milas'ın kuzeyinde Yeldeğirmeni tepesi, batısında Sodra Dağı ile üzerinde kalenin bulunduğu Hıdırlık tepesi, batıda Balavca deresi ve güneyde yine ova. Peçin surlarının üç tarafı ise, yerleşimin taşmasına imkân tanımayacak yalçın kayalıklarla çevrilidir.

Diğer taraftan, topoğrafyanın sadece yerleşim alanlarının hudutlarını tesbit etmekle sınırlı kalmadığı, bu alan içindeki fizikî doku unsurlarının konumlarını da etkilediği anlaşılmaktadır: Eğimli arazide tesis edilen yapıların bazılarına merdivenle iniliyor, bazılarına ise çıkılıyordu. Yine bu eğim, sokakların uzunluklarını, yönlerini ve genişliklerini etkiliyordu. Tepelerden aşağılara doğru sıralanan evlerin, içinde yer aldıkları parsellerdeki fizikî konumları da topoğrafyaya göre şekilleniyordu. Çıkamaz sokaklar, merdiven sokaklar hep topoğrafik yapının ürünüydü. Peçin'de surların dibindeki dik yamaca inşa edilen Karapaşa hanı, üzerine kondurulduğu düz kaya zemin bulunamasaydı, muhtemelen çok güç yapılabilecekti. Yine Kepez mevkiindeki

⁶¹⁰ Batı Anadolu'daki Bursa, Manisa, Bergama gibi bazı şehirlerin gelişmelerinin daha serbest bir yol izlemesi, bu şehirlerin XII. ve XIII. yüzyılların ara gelişmelerine sahne olmadan doğrudan doğruya Bizanslardan uç beyliklerine geçmelerine bağlanmaktadır (bk. Kuban, "Anadolu-Türk şehri", s. 65). Bu bağlamda, Muğla ve Milas'ı bu tip şehirler kategorisine koymak mümkün olmakla beraber, Peçin, tamamen farklı bir özellik göstermektedir.

medresinin taç kapısının güneyden açılması⁶¹¹, tamamen topoğrafik bir zaruret neticesindeydi. Milas ovasına bakan dik yamacın kenarında tesis edilmiş yapının kuzeyinde, bir kapı açılabilir ve buradan geçecek bir yolun varlığına imkân tanıyacak uygunlukta mekân bulunmamaktaydı. Diğer bir coğrafi unsur olan iklimin de (güneş, rüzgâr, yağmur), bilhassa evlerin yönlerini, biçimlerini ve bahçeleri içindeki konumlarını etkilediği kolaylıkla tahmin olunabilir⁶¹²

Kaynaklar, fizikî dokuda, yine bir coğrafi unsur olan derelere bağlı olarak ortaya çıkan köprülerden Muğla'da 17 tanesini haber verirken; Milas'taki Balavca deresi ya da Peçin'de surlar ile Kepez arasında bulunan geçit bölgesindeki Karaahmet deresi üzerinde bulunması muhtemel olan bu yapılardan söz etmezler⁶¹³.

b- Kurumlar ya da fizikî dokunun dinamikleri

Kaleler, her üç şehirde de en belirgin silüet olarak yerlerini almışlardır. Ancak Muğla ve Milas kaleleri, incelediğimiz dönemde işlevsiz hale geldiklerinden yerleşim merkezinden uzaktırlar. Peçin'deki iç-kale ise, surların içinde iskânla yanyanadır ve XVII. asrın ikinci yarısında, fizikî dokudaki çöküşe rağmen, hala fonksiyonel bir kurumdur.

⁶¹¹ Medresenin kapısının hangi yönde olduğu hususu, yapı üzerinde çalışma yapan mimarlık tarihi ve sanat tarihi araştırmacıları arasında görüş ayrılığı doğurmuştur: M. Sözen, -mutad bir usul olarak- girişin kuzeydeki ana eyvandan olduğunu ileri sürerken (*Anadolu Medreseleri I*, s. 76); Arel, topoğrafik sebeplerle medresenin kapısının kuzeyden olamayacağını söyleyerek giriş olarak, batıdaki bir hücreyi kabul etmektedir ("Peçin şehri", s. 92). Ancak yapı üzerinde yürütülen kazı çalışmaları sırasında, medresenin güneybatı cephesindeki portal kalıntısı ile mermer eşik taşının ortaya çıkarılması (Arik, "1984 yılı kazıları", s. 658), medrese kapısının hangi cephede bulunduğu hususundaki tartışmalara nihaî noktayı koymuştur. Buna göre, kapının alışılmışın aksine güneyde bulunmasının sebebinin, medresenin kuzeyindeki arazinin uçurum şeklinde olmasının bu yönde bir kapı yapılmasına imkân tanımadığından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Bu tartışmanın ilginç yanı, topoğrafyanın, işin uzmanı olan araştırmacıları bile nasıl yanıltıp, ilginç tezler geliştirilmesine yol açmış olmasıdır.

⁶¹² Milas evlerinin de, Muğla'dakilere benzer şekilde iklim özelliklerinden nasıl etkilendiğine dair bk. Akarca, *Milas*, s. 107-109.

⁶¹³ Her ne kadar, 1517 tarihli tahrir defterinde, Peçin'deki Mescid-i Tanrıvermiş mahallesinde mukim "Hasan veled-i Mehmed" için düşülen "kazâ-i mezkûrede olan köprüleri Hasan meremmet ider" kaydı (BA, *TD*, nr. 61, s. 159) bu yapıları işaret eder görünmekteyse de; bu ifadede, Milas ve Peçin'deki bu iki derenin yanında kazâ arazisi üzerinde bulunan bütün dereler veya geçitler üzerindeki köprülerin kastedilmiş olması da muhtemeldir.

Diğer yandan, üç merkezde de, mahalle teşkilatları kurumsallaşmanın ikinci basamağı olarak kabul edilebilirler⁶¹⁴. Aslında, Muğla ve Milas'ta sayıları 12-13 arasında değişen, Peçin'de ise 6-7'yi aşmayan mahalle sayıları bile, sözkonusu şehirlerdeki fizikî doku hacminin mahiyeti hakkındaki ipuçlarını da sunmaktadırlar. Her üç şehirdeki mahallelerin ortak bir özelliği olarak, çoğunun Menteşe Beyliği döneminden intikâl etmiş oldukları söylenebilir.

Ayrıca, kurumlar bağlamında ele alınabilecek iki unsur daha bulunmaktadır: Ekonomik merkez çarşılar ve sosyo-kültürel merkez imâret/külliyeler. Fakat fizikî dokudaki bu iki lokomotif dinamiğin mukayesesine geçmeden önce, bunların da öncüsü sayılabilecek ve Türk-islam şehirlerinin vazgeçilmez bir parçası olan başka bir kurumdan, Ulu camilerden söz etmek gerekecektir. Zamanla etraflarında teşekkül eden müesseselere zemin hazırlamaları dolayısıyla, bu yapıların fizikî dokuya katılım zamanları, belki şehirlerin gelişim safhalarında bir kilometre taşı olarak kabul edilebilirler. Nitekim, her üç şehirde de, çarşı ve meydanların Ulu camilere endeksli olarak geliştiği anlaşıyor. Gelişme yönleri ise, üç merkezde farklılıklar göstermektedir: Muğla'daki çarşı, dağın eteğinden itibaren teşekkül etmeye başlayan ve Ulu caminin inşasından sonra da bir merkez hüviyetine bürünen mevkide oluşmaya başlayıp, topoğrafyaya uygun olarak güneye inen iskânı tâkiben aşağılara sarmak suretiyle, muhtelemeden şehrin güney ucundaki Muslihiddin külliyesine kadar uzanmaktaydı. Milas'ta ise, ovada inşa edilen ve şehirdeki abidevî yapıların hepsinden daha eski tarihli olan Salahaddin caminin etrafında gelişmeye başlaması muhtemel olan çarşının gelişim yönü, daha geç tarihli bir yapının çekim alanında bulunmaktadır. Ulu Cami olarak da anılan Ahmed Gazi Camii, zamanla çarşısı bu mevkiye taşınmayı başarmıştır. Peçin'de de Milas'takine benzer şekilde, 1332 tarihli Ulu caminin etrafında teşekkül ettiği tahmin olunan çarşı, bu yapıya endeksli inşa edilen büyük kamu yapılarının çevrelediği alanda bulunuyor olmalıdır. Görüldüğü gibi, Ulu camiler, şehirlerdeki fizikî dokunun oluşumunda öncü görevini üstlenmektedirler. Şu halde Milas ve Peçin'deki Ulu camilerin, Muğla'dakinden 12-14 sene kadar daha erken tarihli olmaları⁶¹⁵, ilk iki merkezdeki fizikî yapının oluşum ve gelişim sürecinin, Muğla'ya nazaran daha erken gerçekleştiğini gösterir mi? Bu sorunun cevabı, fizikî dokunun ikinci önemli dinamiği imâretlerin tesis dönemlerinde saklı gibidir.

⁶¹⁴ Osmanlı şehirlerinde mahallenin "*kurumsal*" şahsiyeti hakkındaki bir tartışma için bk. **Kent Tarihçiliği, Kent Tarihleri Atölyesi, 5-6 Mart 1994**, Toplu Konut İdaresi/Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1994, s. 99-102.

⁶¹⁵ Burada, Milas'ta Ulu cami olarak kabul edilen yapının 1378 tarihli olması sebebiyle, bundan evvel bu fonksiyona kısmen de olsa sahip bir yapı olarak, 1330 yılında inşa edilen Salahaddin camii kabul edilmiştir.

Milas ve Peçin'de, imâret/külliye kavramı içinde yer alan yapıların tesislerinin, siyasî konjonktürdeki gelişmelerle alâkalı olduğu ileri sürülebilir: Ahmed Gazi Bey'in, kardeşinin vefatı üzerine Peçin ve Milas'a da hakim olmasıyla kendine merkez olarak Peçin'i seçtiği anlaşıyor. Bu siyasî gelişmeden sonra, her iki şehirde de hemen imâr faaliyetine başlayan Ahmed Gazi Bey: Peçin'de bir medrese, bir hamam ve bir zaviyeli imaretten meydana gelen bir külliye (M. 1375) yaptırmıştır. Milas'ta ise bir Ulu cami ile (M. 1378) muhtemelen bir de hamam inşa ettirmiştir. Bu yapılar her iki şehirde de, fizikî yapının gelişmesi açısından dönüm noktası sayılabilecek tesirler yapmıştır: Peçin'de bu külliye ve bunun oluşturduğu çekim alanında başka yapıların inşa edilmesiyle, fizikî doku doyum noktasına ulaşmıştır. Bu sebeple, yerleşim bu tarihlerden itibaren sur dışına taşacaktır. Yine Milas'ta inşa edilen Ahmed Gazi Camii de, Ulu cami addedilmiş ve bu yapı da burada öncülük işlevini üstlenmiştir. Nihayet ikinci bir siyasî gelişme, bölgenin Osmanlıların eline geçmesi. Milas'ın gelişiminde bir dönüm noktası olmuştur: Milas'ta Osmanlı idarecisi Firuz Bey'in, Ahmed Gazi Bey'in Milas ve bilhassa Peçin'deki yapılarını aşmak istemesine inşa ettirdiği bir imâret/külliye (M. 1394) , şehrin kuzeyinde ikinci bir merkezin daha teşekkülüne yol açmıştır. Üçüncü bir siyasî gelişme olarak, Menteşe beyliğinin kısa bir dönem için Osmanlıların hakimiyetinden kurtulmasıyla, Peçin'in fizikî yapısında önemli bir gelişme yaşanmıştır: Bu dönemde, İlyas Bey: medrese, cami ve hamam (muhtemelen bir de saraydan) müteşekkil bir yapılar topluluğunu, asıl yerleşimin dışında Kepez mevkiinde yaptırarak, şehrin gelişimini bu yöne çekmiştir. Muğla'nın fizikî dokusuna aynı neviden bir yapılar topluluğunun katılması için ise bir asırdan fazla beklemek gerekecektir. Hacı Muslihiddin'in 1493'te şehrin güneyinde yaptırmış olduğu külliye, çarşı ve diğer sosyal faaliyetler için bir çekim merkezi oluşturmuş olmalıdır.

Burada dikkati çeken bir nokta da, bu imâret/külliye mefhumu içinde yer alan yapıların, ihtiyaçlara göre tesis edilmiş olmasıdır. Meselâ, Peçin'de Ahmed Gazi Bey külliyesini inşa ettirirken, bu yapıların içine zâviyeli bir imâreti ilave etmekle birlikte cami unsurunu katmamış, böyle bir yapıyı Milas'ta yaptırmıştır. Ahmed Gazi Bey'in böyle düşünmesinin sebebi, muhtemelen külliyenin inşa edildiği alanda bulunan ve Ulu Cami olarak anılan Orhan Bey Camii'nin varlığıdır. Anlaşıldığı kadarıyla Orhan Bey Camii, Ahmed Gazi bey'in yaptırdığı bu külliyeye bir unsur olarak katılmış ve zamanla vakıf kayıtlarında ve diğer belgelerde de "Ahmed Gazi Camii" olarak anılmaya başlamıştır. Aynı şekilde, Milas'ta Firuz Bey'in külliyesi içinde medrese ve imârete yer vermesi yanında; Muğla'da Hacı Muslihiddin'in külliyesinde imârete

rastlanmaz. Bu fonksiyonu, belki, aynı mahallede bir de mescidi bulunan Pisili Hâce'nin Sufihânesi üstlenmiş olabilir.

Bu külliyesi meydana getiren yapıların sosyal ihtiyaçlara göre inşa edildikleri biliniyorsa da, tartışmalı olan husus, bunların fizikî dokudaki konumlarının belirli bir plan dahilinde yapılıp yapılmadıklarıdır⁶¹⁶. Ancak bu konunun, mimarlık veya şehir planlama uzmanları tarafından değerlendirilmeleri daha sağlıklı sonuçlar verecektir.

Her üç şehrin fizikî yapısında görülen diğer bir ortak durum da, bu merkezlerdeki fizikî yapının, ana hatlarıyla Menteşe Beyliği döneminde teşekkül etmiş olduğu ve bu dönemden sonra bazı rötüşvâri uygulamaların olduğudur. Ancak, kapsamlı bir kurum olan Muğla'daki Hacı Muslihiddin külliyesini bir istisna olarak zikretmek gerekir. Fakat buna rağmen, fizikî yapı ve doku unsurlarının çoğunun beylik mirâsı⁶¹⁷ olduğunu, Osmanlı devrinde (sebebi yukarıda açıklanan nedenlerle) bu şehirlerde abidevî yeni eserler vücuda getirilmemiş olduğunu söylemek mümkündür. Hatta, Peçin'in fizikî dokusu üzerinde XVI. yüzyıldan itibaren hiç bir uygulamanın yapılmamış olması da ihtimal dahilindedir. Büyük oranda bu özelliğiyle günümüze gelen Peçin, diğer iki şehirden daha farklı gibidir. Muğla ve Milas'ta iskân devamlı olduğundan, şehrin fizikî dokusu tabii olarak değişmiştir. Fakat Peçin daha Evliyâ'nın ziyaretinden evvel çoğunlukla terkedilmiş ve büyük kamu yapıları işlemez hale gelmiştir⁶¹⁸. İşte bu vetireden sonra, şehrin üzerinde fiziken pek tasarrufla bulunulmaması ayrı bir şans gibidir. Çünkü Peçin'in bu şekilde, asırların değişimine maruz kalmadan hemen hemen ilk kurulduğu haliyle terkedilmiş olması, şehirde yürütülen kazı çalışmalarının da yardımıyla, bir Türk şehrinin kuruluş ve gelişim safhalarını lâkiyla aydınlatmaya imkân tanımaktadır⁶¹⁹. Aynı zamanda buradan

⁶¹⁶ Plan ve diğer unsurlar açısından bir "İslam şehri" veya "Osmanlı şehri"nin mevcudiyeti hususunda en son bir tartışma için bk. **Kent Tarihçiliği**, s. 105-107.

⁶¹⁷ Fizikî yapıda beylik mirası olan bazı mimarî özelliklerin, menşee olarak, Selçuklu ve daha önceki kültürlere (bölge olarak Afganistan, Horasan ve Maverâünnehir) ait olduğu hususundaki görüşler için bk. Faruk Sümer, "Anadoluya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", **Belleten**, c. XXIV, sayı 96, s. 567-593; kezâ Arel, **Osmanlı Konut Geleneği**, s. 12.

⁶¹⁸ Evliya'nın bir kurumu bahse değer olarak görme kıtasının, yapının üstlendiği fonksiyon olduğu anlaşılıyor. Nitekim bu kıtasa göre seyyah, günümüze harabe olarak ulaşan Peçin yapılarından çoğunun varlığını kabul etmemekte, bu hususta zikre değer fonksiyon aramaktadır.

⁶¹⁹ Peçin'i diğer iki şehirden ayıran diğer bir özellik de, bu şehrin tamamen Türkler tarafından kurulmuş olmasıdır. Halbuki Muğla ve Milas, Bizanslılardan Türkler eline geçmiş eski şehirlerdir. Peçin bu yüzden, Anadolu'da Türkler tarafından kurulan nadir şehirler arasında yer almaktadır. Nitekim, Doğan Kuban da, Anadolu'da Türkler tarafından kurulan şehirlerin sayısının çok az olduğunu söyleyerek, bunlar arasında Aksaray, Beyşehir ve Denizli'yi saymakta ve diğerlerinin ise Türkler elinde gelişme gösteren eski şehirler olduğunu kaydetmektedir (bk. **Anadolu-Türk Mimarisi Tarihi**, I, **Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları**, İstanbul, 1965, s. 87-88).

çıkacak maddî malzemenin; Türk kültürü, sanatı, mimarisi ve belki de şehir planlaması hususlarında büyük ipuçlarını bünyesinde barındırabileceği de ümit edilir.

Son bir ayrıntı olarak, yapılarda kullanılan inşa malzemesinin mahiyeti dikkati çekmektedir: Bilhassa Milas'ta mermer kullanımının yaygınlığı yanında, her üç merkezdeki yapıların inşasında, bölgedeki antik yapılara ait devşirme malzemenin bolca kullanılmış olduğu görülmektedir⁶²⁰.

B- EKONOMİK YAPI⁶²¹

Muğla, Milas ve Peçin bölgesi, eski dönemlerden beri Anadolu'nun tarihî ana ticaret yollarından uzakta bulunuyordu. Kral yolu olarak anılan ve Efes'ten Anadolu'nun içlerine uzanan büyük ticaret yolu ile, kuzey Frigya ve Galatia'yı Sard'a ve İzmir'de sahile bağlayan yol daha kuzeyden geçiyordu⁶²². Anadolu'nun mahsulatını batıya taşıyan yolların son bulduğu Milet (Balat) ve daha sonra Efes, İzmir limanları, inceleme sahamızın uzağında yer aldığı için bölgeyi bu ticaretin menfaatinden mahrum bırakıyordu. Muğla ve Milas, her ne kadar bölge içi yolların kavşak noktasında bulunuyorlarsa da, diğer ticaret yollarına rakip olabilecek bir konuma ve şansa tarihin hiç bir döneminde sahip olamamışlardır. Bunda şüphesiz, bölgenin sahip olduğu topografyanın büyük tesiri vardır. Ulaşımı büyük ölçüde zorlaştıran dağlar ve vadilerle parçalanmış çok arızalı bir yapıya sahip olan sahanın kıyılarındaki limanlar da bu fizikî engeller yüzünden gelişememişlerdir. Bir çok limanın iç kesimlerle irtibatını sağlayacak yol ağından yoksun olması, buralarda yerleşmelerin kurulmasını bile engellemiş, kıyıları ıssız hâle getirmiştir. Bu özelliklere sahip olan limanlar gelişemeyince, bu yolla gelecek ticarî avantajlardan da mahrum kalan iç kesimlerdeki şehirler kapalı bir ekonomiye sahip olarak varlıklarını devam ettirmeye mecbur kalmışlardır.

Doğu'dan Tavas istikâmetinden gelip Muğla üzerinden kuzeye Çine ve Aydın'a; yine Muğla üzerinden batı yönünde Milas'a ve buradan da Balat, Söke, Efes ve İzmir'e ulaşan yoldan kervanlar çalışıyorsa da, hem bölgenin ticarî potansiyel açısından çok verimli olmaması, hem de sözkonusu yollarda ulaşım imkânlarının fiziken kısıtlanması, bu kervan ticaretini oldukça sönük bırakmıştır. Bilhassa,

⁶²⁰ Yapılarda kullanılan devşirme malzemeler hakkında bk. Duran, *Aynı tez*; Akarca, *Milas*; Arel, "Peçin şehri"; İlknur Aktuğ, **Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri**, (İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü basılmamış doktora tezi), İstanbul 1989.

⁶²¹ Bu kısım, teze düzeltme sırasında ilave edilmiştir.

⁶²² W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, s. 25-36, 55, 60.

bölgeye nisbeten yakın olan Balat limanının XVI. yüzyılda artık işlevini iyice kaybetmesiyle⁶²³, üç şehirdeki iktisadî faaliyetler, kapalı bir ekonomik yapıya uygun olarak cereyan etmiştir. Peçin'in yaşadığı çöküş, ekonomik yapısına da yansımış, nüfusun azalmasına paralel olarak dükkanlar da "harâb" olmaya yüz tutmuştur. Şehrin çarşısı, muhtemelen Orhan (Ulu) camiin bulunduğu meydandan güneydeki sur kapısına giden yolun etrafında olmalıdır. Çarşıdaki dükkan sayısını belgelerden yola çıkarak tesbit etmek mümkün gözüküyor. Ancak şehrin kurulduğu alanın çok dar olduğu hatırlandığında, çarşığı meydana getiren dükkanların da sayıca fazla olmadığı düşünülebilir. Tahrir ve vakıf defterlerinde Peçin esnafı hakkında da maalesef bilgi bulunmuyor. İktisadî yapılardan tabakhane ve bedestenin olduğuna dair bir kayıt da yoktur. Mum imalathanesi olan şem'hane ise Milas'takiyle beraber mukataaya verilmekteydi⁶²⁴. Belgelerde serhane olarak geçen bir kuruma rastlanmakla birlikte⁶²⁵ yeri hakkında herhangi bir işaret yoktur. Şehrin içinde kervansaray da bulunmamaktadır. Ancak meydanda yer alan yapılar arasında bir han olduğu kabul edilen ve "Kızılhan" olarak anılan bir yapı vardır. Diğer han ise (Karapâşa hanı) surların dışında Kepez mevki ile surlar arasındaki yamaçta bulunmaktadır. Sur içi veya dışında bir pazar faaliyetinin olduğuna dair bir bilgi de yer almamaktadır. Ancak sur içi ve buradan yaklaşık 2 km. kadar uzaktaki Kepez'de ayrı ayrı iskân üniteleri bulunduğundan, surların hemen dışında her iki yerleşime hitap edecek hafta pazarının kurulduğu düşünülebilir.

Vakıf kayıtları arasında, Peçin kalesinin altında yer alan ovadaki tarla ve bahçelerden vakfedilmiş alanlar bulunmasından, halkın bir kısmının buralarda ziraî faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır. Küçük bir yerleşimin içinde, biraz da Milas'ın gölgesinde kalarak içine kapalı bir ekonomiye sahip olan Peçin'deki iktisadî faaliyetlerin, XVI. yüzyıldaki gerilemeye mümâsil olarak gittikçe azaldığı öne sürülebilir.

Peçin'in hemen 5 km. kadar yakınında bulunan Milas ise Peçin'e göre daha canlı bir ekonomiye sahiptir. Peçin'den kaçan nüfus çoğunlukla Milas'a geldiğinden, bunların oluşturduğu arz-talep yanında, yerlerini terkeden esnaf ve hizmet erbabının Milas ekonomisine az da olsa bir katkısı beklenebilir. Diğer iki şehirde olduğu gibi, Milas esnafı ve çarşısı hakkında da kaynaklarda bilgi yoktur. Fakat şehirdeki iki

⁶²³ Feridun Emecen, "Balat", *DİA*, c. 5, s. 6.

⁶²⁴ BA, MAD 2531, vr. 3b. (H. 1022-23)

⁶²⁵ Belgelerde "başhâne" olarak da anılan yapı için bkz. (BA, TD, nr. 166, s. 492; BA, TD, nr. 338, s. 44; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 4).

büyük cami etrafında iktisadî faaliyetlere konu olacak bir yapılaşmanın gerçekleştiği tahmin olunabilir. Kuzeydeki Firuz Bey Camii'nin yakınındaki Kurşunlu Han'da 50 dükkanın bulunması, bu bölgedeki ekonomik canlılığı göstermektedir. İkinci bir ekonomik eksen de güneyde, surların dışında Ahmed Gazi Camii ile Salahaddin Camii arasında bulunuyor olmalıdır. Vakıf kayıtlarında rastlanan tek tük bilgilerden çarşıdaki dükkanların sayısını tesbit etmek zordur.

Diğer iktisadî kurumlardan tahinhane, mumhane, başhane ve tabakhanenin varlığı belgelere yansımıştır. Şehirde bedesten bulunmamaktadır. Şehrin aşağısındaki verimli Milas ovası ise, halkın zahire, meyve ve sebze ihtiyacını karşılamaktadır. Milas'ı ziyaret eden İbn Battuta ve Evliyâ Çelebi şehrin bu özelliğine dikkat çekmektedirler. Şehir her ne kadar kuzeyde Balat, İzmir limanları ve doğuda Muğla'ya bağlanan yolların kavşağında bulunsun da, bölgenin kapalı özelliğinin bir getirisi olarak Milas ekonomisi de aynı yapıya sahip olmuş, bölgelerarası ticarete fazlaca konu olamamıştır.

Aynı kapalı bölgede yer alan Muğla'daki ekonomik yapı ve faaliyetler de Milas ve Peçin'denkinden farksızdır. Burada da, şehrin ve hinterlandının temel ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde bir iktisadî düzenin tesis edildiğini tahmin etmek zor değildir. Muğla çarşısı şehrin kuzeyindeki Asar dağ ile Kızıldağ arasından çıkan derenin iki yanındaki yoldan aşağılara doğru uzanmaktadır. Yaklaşık 500 metreye yakın olduğu tahmin edilebilen çarşıda 300 civarında dükkanın yer aldığı anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılda, Muğla'da un pazarı ve piriç pazarı adı altında iki pazarın kurulduğu belgelere yansımıştır. Bu dönemde şehirde bulunan iki kervansarayın, şehrin civarından bu pazarlara gelenlere hizmet ettiği düşünülebilir. Diğer iktisadî yapılardan tabakhanelerin, şehrin kuzeyinde Ulu Cami'ye yakın yerde olduğu bilinmesine rağmen, mumhanenin nerede olduğu belgelerde belirtilmemiştir. Milas ve Peçin'de olduğu gibi Muğla'da da bedesten bulunmamaktadır. Şehrin batısında ve doğusunda bulunan iki derenin üzerinde ise oldukça değirmen kurulmuştur. Şehrin yakınındaki Karabağlar mevkii ise, halkın önemli bir kısmının meyve, sebze ihtiyacını karşıladığı, ziraî faaliyetlerde bulunduğu verimli bir "yayla" durumundadır.

Görüldüğü üzere, her üç şehirde hakim olan iktisadî yapı, dışa açık bölgelerarası ticarete konu olacak şekilde değil, şehirlerin iç bünyesi ve hinterlandı üzerinde etkili bir konumdadır. Çarşı pazar faaliyetleri yanında, sınaî üretim ve hizmet sunumu da aynı karakteri göstermektedir. Şehir merkezlerindeki esnafın sayısı da, az nüfuslu şehirler ile hinterlandaki talebe yetecek kadar olmalıdır. Üretim,

küçük pazarlara yönelik ve şehir artalanı için gerçekleştiğinden küçük çaplı olacaktır. Üç şehir merkezinde yaşayan halkın bir kısmının, hâlâ kır kesimine mahsus faaliyetlerle meşgul olduğunun anlaşılması, bölgedeki genel iktisâdi yapının mahiyetini açıkça ortaya koymaktadır. 1517 sayımına Muğla nüfusunun hemen hemen %25', 1562 senesinde %15'i ve 1583 tahriri sonuçlarına göre de yine %15'i kır kesimindeki ahaliye ait vergileri ödemektedirler. Bu oranlar Milas için sırasıyla %20, %15 ve yine %15'dir. Peçin'de de durum pek farklı değildir, bu şehir insanları içinde de ziraî işlerle uğraşanlar yine tahrir sırasına göre %15, %10 ve %5'dir. Peçin'de bu oranın azalması, şüphesiz şehrin terkedilmesiyle ilgilidir. Her üç şehir sakinlerinin bir kısmı, yerleşmenin hemen yakınında bulunan ova ve yaylalarda ziraat işleriyle uğraşıyor olmalıdırlar. Şehirlerdeki halk, topografya ve bölgenin içinde bulunduğu coğrafi konumun eseri olan bu kapalı ekonomik yapının bir getirisi olarak ziraî hayattan kopamamıştır. Sosyal ve dinî ve kurumlara vakfedilen mülklerin çoğunun bağ, bahçe, tarla, yurt vb. gibi ziraî menşeli olduğu dikkate alınırsa, bu sahalarda faaliyet gösteren kesimin miktarı daha rahat anlaşılacaktır.

II. BÖLÜM

ŞEHİR MERKEZLERİNDE SOSYAL YAPININ HUSUSİYETLERİ

A- NÜFUS

Üç merkezdeki fizikî doku tahlilinin ardından, bu yapının teşekkül ve gelişiminde rol oynayan faktörlerden biri olması yanında, şehir merkezlerindeki sosyal bünyenin ve ekonomik faaliyetlerin muharrik unsuru olan insan sayısının da ortaya konulması gerekmektedir.

Bu bakımdan, şehirlerin demografik durumlarının layıkıyla bilinmesi ve nüfusta en azından belirli dönemler için zaman ve mekân ölçeğinde meydana gelen hareketliliğinin tesbiti, bir çok sosyal ve ekonomik durumun izahına da bir alt yapı oluşturacaktır.

1- Muğla

Muğla'nın XVI. yüzyıldaki nüfus durumuyla ilgili değerlendirmeye geçmeden önce, mahallelerin nüfuslarını gösterir bir tabloyu vermek faydalı olacaktır:

Tablo IV: Üç tahrir döneminde Muğla nüfusu

Mahallenin İsmi	1517					1562-63					1583				
	Bn	Kr	Mc	Mf	Tpl.	Bn	Kr	Mc	Mf	Tpl.	Bn	Kr	Mc	Mf	Tpl.
Cami	13	-	14	5	77	4	2	-	4	82	3	3	-	5	97
Mescid-i Hacı Rüstem	11	-	9	3	44	9	-	3	1	48	5	2	1	5	57
Mescid-i Kadı	11	-	20	3	75	7	-	-	1	54	8	2	-	3	101
Hacı Bâyezid	8	-	13	2	39	9	2	-	-	31	4	-	-	4	37
Bali Hâce	17	-	9	3	44	9	4	1	1	28	9	7	-	3	41
Mescid-i Bâzergânlar, nâm- ı diğer Keremüddin	11	-	14	2	50	4	-	-	4	37	5	3	-	1	52
Mescid-i Deksiklü	28	-	15	4	73	6	5	6	-	52	6	2	1	4	73

Mescid-i Sûlî Hüseyin	9	-	9	1	29	1	3	1	-	38	-	1	-	8	38
Hacı Timurhan	17	-	23	4	63	4	3	2	-	29	2	3	-	6	36
Yeni Cami	8	1	18	4	55	3	1	1	-	37	2	1	-	-	51
Mescid-i Hacı Mustafa	19	-	9	7	43	7	4	-	2	28	7	4	-	2	24
Mescid-i Kızılca-dere	-	-	-	-	1	-	-	-	-	10	-	-	-	-	18
Toplam	152	1	153	38	593	63	24	14	13	474	51	28	2	41	625

Bn: Bennak. Kr: Kara. Mc: Mücerred. Mf: Muaf. Tlm:Toplam

Tabloda ilk dikkati çeken hususlardan biri, tahrir dönemlerine göre şehrin nüfusunda görülen dalgalanmadır. Aslında, yüzyılın ilk çeyreği ile son çeyreğine ait hane sayıları gözönüne alındığında, nüfusta bir durağanlık yaşandığı gibi bir izlenim edinilmektedir. Ancak, Kanunî'nin son dönemlerindeki tahririn sonuçları, durumun böyle olmadığını; şehrin hane sayısında, iki sayım arasında geçen yaklaşık 45 yıl içinde % 20 oranında düşüş yaşandığını göstermektedir. Asrın üçüncü çeyreğindeki bu tahrirden (1562) itibaren yaklaşık 20 sene içinde ise, hane sayısında % 31.8'lik gibi önemli bir artışın gerçekleştiği gözlenmektedir.

Şehrin nüfusunda XVI. asrın ortalarında meydana gelen düşüşün sebebiyle ilgili kesin bir bilgi yoksa da, bu durum, Muğla'ya çok uzakta olmayan Köyceğiz kazası civarında bu tarihlerde vukua gelen veba salgını ile ilgilendirilebilir⁶²⁶. Nitekim, bir yüzyılı aşkın bir zaman diliminde, güneybatı Anadolu'da yaşanan veba salgınlarından en az dört tanesi belgelenebilmektedir⁶²⁷.

⁶²⁶ Kanunî dönemine ait tahrir defterindeki bir kayda göre, Köyceğiz'e tâbi Güni Yaka aşiretinin bir parçası olan ve "defter-i atıkde oniki nefer" olan "Kazgancıyân" cemâatinden sadece Mehmedî v. İsa hayatta kalmıştı. Muharrir, cemâatin nüfusundaki bu değişimin sebebi olarak deftere şu mühim kaydı düşmüştür: "... hân-i tahrîr-i cedîdde yoklandukda mezkûrdan mâ'adâsı kırılıp, ol dahi hâliyâ merhûm Hâce Efendi'nin imâretine mütevellî olup, defter-i cedîde dahi kayd olundu" (BA, TD, nr. 337, 177b). Buradaki "kırılıp" ifâdesi, büyük bir veba salgınından başka bir ihtimali akla getirmemektedir. Cemaatin hemen hemen bütün nüfusunu yok eden böyle bir salgının Muğla civarını da etkilemiş olabileceği düşünülebilir.

⁶²⁷ Bunlardan ilki, Suraiya Faroqhi tarafından, XVI. asrın ortalarında Muğla'nın nüfusunda görülen bu düşüşün sebebi olarak gündeme getirilen (bkz. "Menteşe Oğullarından Osmanlılara Muğla", *Tarih İçinde Muğla* (ed. İlhan Tekeli), Ankara 1993, s. 22) ve Muğla'da XVI. asrın ilk yarısında faaliyet göstermiş bulunan Mevlevî Şeyhi Şâhidî İbrahim'in, 10 yaşındayken babası ve 3 kardeşinin ölümü ile neticelenen veba salgınıdır (A. Gölpınarlı, *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*, İstanbul 1983, s. 133). Ancak bu salgın, yaklaşık olarak 1478'lerde vuku bulmuş olmalıdır (Gölpınarlı, Şâhidî'nin kendi hayatı hakkında önemli bilgiler verdiği ve 951/1544 yılında yazdığı *Gülşen-i Esrâr* isimli eserindeki gelişmeleri takip ederek, bu zâtın 957/1550 yılında 82 yaşında öldüğünü bildirmektedir -bkz. Aynı eser, s. 136, 138 vd.-. O halde Şâhidî'nin doğum tarihi de 1468'ler civarı olmalıdır). Bu durumda sözkonusu veba salgınının, XVI. asrın ortalarında Muğla'nın nüfusunda düşmeye sebep olabileceği ileri sürülemez.

Bu tarihten sonra görülen nüfus artışında, kır kesiminde meydana gelen vebalardan sonra yerlerini terkedip şehir merkezine gelmiş olması muhtemel aşiret mensubu veya köylü nüfusun payının olması ihtimal dahilinde ise de: bu durum, her sene yaklaşık % 1.5 nisbetinde gerçekleşen normal bir artış olarak da kabul edilebilir.

Nüfus üzerine bu genel tesbitten sonra, şehir nüfusunun mahallelere dağılımına göz atmak gerekirse: Cami-i Kebîr mahallesinin her üç sayım döneminde de şehrin en kalabalık yerleşim bölgelerinden biri olduğu anlaşıyor. Mahalle nüfusu, asrın ortalarındaki umumî düşüşten etkilenmemiş, hatta küçük bir nisbette (% 6.49) artış da kaydetmiştir. Mahallenin, asır boyunca demografik durumunu muhafaza etmesinin en büyük sebebi, şehrin sosyo-ekonomik merkezinde bulunmasına bağlı olmalıdır.

Şehrin ikinci kalabalık mahallesi ise, -muhtemelen XVII. asırdan itibaren- Şeyh mahallesi olarak da anılan Mescid-i Kadı mahallesidir. Buradaki nüfus yoğunluğunu, asrın ilk çeyreğinde mahalle mescidini kendine merkez yapan Şeyh Bedreddin'in faaliyetlerine bağlamak mümkündür. Mezkûr şeyhin muhibleri, muhtemelen bu mescid civarındaki evlere yerleşmek suretiyle, buradaki nüfus kesâfetini, çarşı mahallesindeki iskânla eşdeğere yükseltmiş olmalıdırlar. Nitekim, mahalle, muhtemel veba salgınından en fazla etkilenen mahallelerden biri olmasına

İkinci salgın olayı ise, Peçin'e tâbi olan ve Gökova körfezinin kuzey yakasında yer alan Gereme'de (bugünkü Ören) civarında ve yine bir aşirette görülmektedir (BA, KK, nr. 67, s. 1256, 3 Z. 980). Üçüncü salgın vak'asına da, bu tarihten çok kısa bir zaman sonra ve bu defa Muğla'nın kuzey-batı yönünde bulunan Bozöyük kazasına tâbi Kara-âyid isimli köyde rastlanmaktadır: Köy halkı, "sâbıkâ otuz avârız hânesi" olan köyde, "ta'ûn-ı ekber vâki" olmağla, onsekiz hânesi eksilüp bâki oniki hâne" kaldığını kadı vasıtasıyla devlet merkezine bildirmekte ve avarızın buna göre alınmasını talep etmekteydi (BA, MAD, nr. 7534, s. 1580, 22 Za. 984). Asrın sonlarına doğru diğer bir veba salgını da, Antalya tersanesindeki gemi yapımını engellemesi sebebiyle belgelere konu olmaktadır: Buna göre, Antalya civarında ortaya çıkan veba, buradaki gemi inşa faaliyetlerini geciktirmiş, böyle bir ortamda gemi yapımı işinde hizmeti görülen Abdülhay'a, Dimyat sancakbeyinin teklifiyle kale kethudâlığı tevcih edilmiştir (BA, MD, nr. LXIX, 63/125, 1 M. 1001). Öte yandan, veba salgınları, nüfusta büyük zâyıata yol açtığından, bir sancağın yeniden tahrir edilmesine bile yol açabiliyordu. Meselâ, İzvornik beyine ve kadısına gönderilen 16 N. 988 tarihli bir hükümde, İzvornik sancağında meydana bulan büyük bir veba salgınında önemli miktarda insanın hayatını kaybettiği, bu sebeple sancağın harac ve cizyeye esas olacak nüfusunun yeniden tahrir edilmesi isteniyordu (BA, MD, nr. XLIII, 288/547; kezâ aynı defterde aynı hususta tahrir eminine ve cizye tahsildârına hitâben yazılan hükümler için bkz. 288/548, 290/554). Nitekim, daha geç tarihli olarak Menteşe sancağının Balat kazasında da buna benzer büyük bir veba salgını yaşanmış ve Aydın Muhassılı Nasuh Paşa, buranın avarız tahririni yeniden yapmakla görevlendirilmişti (Bu konuda cereyan 1128/1716 tarihli yazışmalar için bkz. BA, KK, nr. 2670, s. 29-30). Muğla bölgesinde de aynı tarihlere yakın bir zamanda (1725-30) meydana gelen ve nüfusta büyük eksilmeye sebep olduğu ileri sürülen bir veba salgınından daha bahsedilmektedir (Ünal Türkeş, *Muğla İli Toplum Yapısı Araştırmaları (Yerkesik)*, İstanbul 1971, s. 42).

rağmen. asrın son çeyreğindeki tahrirde şehrin en kalabalık mahallesi durumuna gelmiştir.

Daha sonra, sırasıyla şehrin en fazla nüfusa sahip mahalleleri olarak; Mescid-i Deksiklü, Hacı Timurhan, Yeni Cami ve Mescid-i Bazerganlar gelmektedir. Nüfusun, Cami-i Kebir mahallesinden, Mescid-i Kadı (Şeyh) mahallesini geçerek, şehrin güney ucundaki Yeni Cami mahallesine uzanan ekonomik hat boyunca yoğunlaştığı farkedilmektedir. Hacı Muslihiddin'in 1493'te inşa ettirdiği külliye, şehrin kuzeyindeki Ulu Cami'nin bulunduğu mevkiye alternatif ikinci bir sosyo-kültürel merkez olmasına rağmen, nüfus kesâfeti açısından şehrin kadim merkezini pek fazla etkileyemediği anlaşıyor.

XVI. asrın ortalarındaki nüfus kaybının sebebi olarak veba salgını kabul edilebilirse, bundan en fazla etkilenen mahallelerin, Mescid-i Kadı (kayıp oranı % 28), Bali Hâce (% 36), Mescid-i Deksiklü (% 28), Hacı Timurhan (% 54), Yeni Cami (% 32), Mescid-i Hacı Mustafa (% 35) ve Mescid-i Bâzergânlar (% 26) mahalleleri olduğu; Hacı Bâyezid mahallesinin ise, salgını nisbeten az bir kayıpla (% 20) atlattığı ileri sürülebilir. Bu mahallelerden Hacı Timurhan ile Hacı Mustafa'nın, bu umumî kayıptan sonra bir daha toparlanamadıkları gözlenmektedir.

Şehrin diğer mahallelerinden Cami-i Kebir, Hacı Rüstem, Sufî Hüseyin mahallelerinin ise bu dönemde nüfus kaybetmedikleri, aksine bir miktar artış sağladıkları görülmektedir. Ancak mevcut rakamlardan, bu mahallelerin vebadan etkilenmediği manası çıkarmak yerine, salgının, sözkonusu mahallelerdeki nüfus artış hızını kesmiş olduğunu öne sürmek daha tutarlı olacaktır.

Asrın ilk çeyreğinde sadece bir hane nüfusa sahip olan Kızılcadere mahallesinde, 1562'lerde müşahade edilen nüfus artışı ise (% 900), tabîî bir artış olmayıp, hepsi akraba olan -ve muhtemelen şehir dışından gelen- 10 ailenin buradaki iskânı sonucu olmuştur. Mahallede son 20 sene içinde gerçekleşen % 80'lik bir nüfus artışı da, yine birbiriyle akraba olan iki ailenin varlığına bağlanmalıdır.

Muğla mahallelerinin hane sayısının, diğer bazı Osmanlı şehirlerindeki mahallelere nazaran daha kalabalık olduğu anlaşıyor⁶²⁸. Bunun sebebi de,

⁶²⁸ Meselâ, yaklaşık bir yüzyılı aşkın zaman için, sayıları 40-60 arasında değişen Gelibolu mahalleleri içinde hane sayısı 50-60'ı geçen mahalle nadirdir (bkz. İbrahim Sezgin, "XV. ve XVI. Asırlarda Gelibolu Kazasının Sosyal Ve Ekonomik Tarihi", M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Merkezi, basılmamış doktora tezi, İstanbul 1998, s. 30).

muhtemelen, topoğrafik sebeplerden dolayı şehrin fiziken daha fazla sayıda mahalle teşekkülüne imkân tanıyacak kadar genişleyememiş olmasıdır⁶²⁹. Bu durumda, iskân, mecburen mevcut yerleşim alanı içindeki cazip bölgelerde yoğunlaşacak ve buna bağlı olarak da mahallelerin nüfusu haddinden fazla kabarcaktır. Toplam nüfus olarak diğer bazı şehirlerden oldukça düşük olmasına rağmen, yerleşim alanının darlığı sebebiyle, birim alana düşen nüfusun nisbeten fazla olduğu söylenebilir.

Muğla'nın XVI. asırdaki tahminî toplam nüfusunu hesaplarken, iki hususu dikkate almak gerekecektir: Birincisi, tahrir defterlerinde mahalle haneleri içinde kaydedilmiş olan, fakat gerçekte şehirde sakin olmayan hanelerin tesbiti ve bunların toplam hane sayısından çıkarılması; ikincisi de, toplam hanelere, tahrir defterlerinde yer almayan bazı grupları ilave etmek lazım gelecektir.

İlk kategoride bulunanların tesbiti nisbeten kolaydır. Muharrirler, Muğla'da kayıtlı olan, ama başka şehirde bulunan hanelerin üzerlerine, nerede bulunduklarını gösteren şerhler düşmeleri sebebiyle bunların sayısı çıkarılabilmektedir. 1517 tarihli tahrir defterinde bu şekilde bir kayda rastlanmamaktadır. 1562 tarihli olanında ise, bir hane şehir dışında gösterilmiştir. Ancak asrın son çeyreğine ait defterde, bu şekilde Muğla'nın dışında sakin olan 18 hane belirtilmiştir⁶³⁰. Bu durumda, son tahrirdeki hane sayısını 625 yerine, 607 olarak kabul etmek gerekecektir.

Tahrir defterlerinde yer almayan ve fakat şehirde bulunması icab eden gruplara gelince: Bunlar, şehirdeki çeşitli vakıf kurumlarında hizmet eden görevliler: adlî ve idarî- mülkî yönetimde görev alanlar ile hür olmadıkları için defterlere kaydedilmeyen şahıslar olabilir. Şimdiye yapılan çalışmalarda, "*askerî*"⁶³¹ tabir edilen ilk iki zümreye, şehir nüfusu içinde yaklaşık % 10-25 arasında değişebilen bir pay

⁶²⁹ Hattâ, bugün Muğla'da "tarihî sit alanı" içinde bulunan ve şehrin asırlar öncesine ait tarihî merkezinde bulunan bölgedeki evlerin, hemen hemen bahçesiz denecek kadar küçük bahçelere sahip bulunmalarını, incelediğimiz dönemde de dar ve arızalı topoğrafyanın geniş bahçeli parsellere imkân tanımaması ihtimaliyle benzeştigi görülmektedir.

⁶³⁰ 1583 sayımında, Muğla dışında sakin olduğu belirtilen 18 haneden 11'inin raiyyet rûsumuna tabi olmayan kişiler olması dikkati çekiyor. Bu yüzden, bu şekilde başka yerlere göç edenlerin ilk iki defterde kaydedilmemiş olmasını, sözkonusu dönemlerde başka yerlere göç olmadığı veya göç edenlerin vergiye tabi olmayan kişiler oldukları için kaydedilmediklerini düşünmek yerine; bu husus, bürokraside defter tutuma usûlündeki tekâmüle bağlanabileceği gibi, yine malî bir hassasiyetten kaynaklandığını, sözkonusu kişilerin, asrın sonlarına doğru devamlı hale gelmiş olan avârız vergisine esas olmak üzere kaydedildiklerini düşünmek daha yerinde olur.

⁶³¹ Bu tabir için bkz. Ö.L. Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri, (1545-1659)", *Belgeler*, III, Ankara 1966, s. 4.

ayrılmaktadır⁶³². Muğla merkezindeki vakıf kurumlarında görevli olan ve askerî zümreden sayılan imam, hatip, müezzin, müderris, danışmend, mülâzim, muhassıl vs. gibi görevlilerin çoğu defterlerde işaret edilmiş ve mahallelerin toplam haneleri arasına katılmışlardır. Dolayısıyla bu zümre için nüfusta bir pay ayırmaya gerek kalmamaktadır.

İkinci olarak, daimî toplam nüfusun içine ilave edilmesi gerekecek unsurlar, şehirdeki yönetim kurumlarında istihdam edilen ve statü olarak da yine askerî kabul edilen maiyyet erbabıdır. Bunlardan kadı mahkemesindeki görevli sayısının 10'u aşmayacağı⁶³³ tahmin olunabilir. Askerî-mülkî yönetimin başı olan sancakbeyinin kapı halkının sayısı hakkında ise tam bir tahminde bulunmak güçtür. Sancakbeylerinin çeşitli statüdeki adamları hakkında belgelerde yer alan kısmî bilgiler ise⁶³⁴, bunların sayısı hakkında bir fikir yürütülmesine yeterli olmamaktadır. Kapı halkının miktarını ortalama 100 hane olarak kabul edip toplam nüfusa ilave etmek yerinde olacaktır.

Toplam nüfus içinde düşünülmesi gereken üçüncü bir unsur da, hür olmayan kişilerdir. Bu zümrenin sayısı hakkında da net bilgiler bulunmamakla birlikte, daha önce bu statüde olup, azâd edilmeleri sebebiyle avârız vergisine dahil olmak üzere defterlere kaydedilenler bilinmektedir. Bunların sayısından yola çıkarak, tahminî bir rakam elde edilebilir. Buna göre, 1517 sayımında 13 "*âzâde*" kayıtlıdır ve toplam hane sayısına oranları % 2'dir. Kanunî'nun son yıllarındaki tahrirde ise "*mu'tak*"ların sayısı 20'dir ve oran da % 4.2'ye çıkmıştır. Asrın son çeyreğinde 16 hanelik azâdlı köleler, toplam hane içinde yine % 2.5 civarında bir nisbette yer almaktadırlar. Her üç tahrir dönemindeki nisbetin ortalaması gözönüne alındığında, bu zümrenin şehir haneleri içinde yaklaşık % 2.5-3 oranında yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu rakam, tabîi olarak şehirde yaşayan ve henüz hür olmayan kesimi ifade etmekten uzaktır. Üstelik, azâd edilmeyenlerin hür olanlara nisbetle daha fazla olması da mümkündür. O halde,

⁶³² M. Çetin Varlık, "XVI. yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri". TAD, sayı 3. İstanbul 1989, s. 206. Özer Ergenç, Ankara şehri için bu oranı % 13-15 düzeyine çekmiştir (bkz. XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara 1995, s. 57-58). Gelibolu'da, bu zümrenin nisbetinin, donanma, tersane, iskele görevlileri ve Acemi Ocağı gibi kurumlarda bulunan görevliler dolayısıyla, dönemlere göre % 15-25 arasındaki değişimi için bks. İ. Sezgin, Aynı tez, s. 32.

⁶³³ Ergenç, XVI. asrın sonlarında Ankara mahkemesinde görevli mülâzim, muhızır ve kâtibler için 10 rakamını vermektedir (bk. Ankara ve Konya, s. 58, n. 39). Kezâ, Manisa kadısı emrindeki görevli sayısının 10-15 civarında olduğu hakkında bkz. Emecen, Manisa Kazası, s. 56-57.

⁶³⁴ Sancakbeyinin kapı halkı hakkındaki bilgi için bkz. bu bölüm, "Sosyal zümreleşme: İdareciler ve Halk" kısmı.

defterlerde yer almayan bu zümreye de -en az- aynı oranda (% 2.5-3) bir pay ayırmak gerekecektir.

Bu durumda, asrın ilk çeyreğinde 443 olarak tesbit edilen hane sayısına⁶³⁵, 10 mahkeme görevlisi, 100 sancakbeyi kapı halkı ilave edildiğinde, bu tarihteki yaklaşık toplam hane sayısı 580 olarak bulunmuş olacaktır. Bir hane de 5 rakamı ile çarpılıp⁶³⁶, ortaya çıkan rakama, 153 mücerred ve yaklaşık 50 tane köle de ilave edildiğinde⁶³⁷, şehrin bu tarihteki tahminî toplam nüfusu yaklaşık 2.968 kişi olarak tesbit edilecektir. 1562 sayımı sırasında, askerî zümre ve köle sayısının değişmediğini varsayarak bir hesaplama yapıldığında ise, bu dönemde şehirde 2.909 kişilik bir nüfusun barındığı anlaşılabacaktır. Aynı usûle göre, 1583 tahririnde şehirde sakin olmayan 18 hane toplam hane sayısından çıkarıldıktan sonra yapılan hesaplamada ise, şehrin nüfusunun asrın son çeyreğinde 3.627 kişiye ulaştığı görülecektir.

2- Milas: İstikrarsız bir sirkülasyon

Milas, asrın ortasında bölgeyi etkisi altına aldığı tahmin edilen umumî düşüşten pek etkilenmemiş gibi durmasına rağmen, rakamlara aldanmamak gerekir. Bunda belki Peçin'den göçenlerin tesiri olabilir. Nitekim Peçin'in nüfusu bu tarihte 203 haneden 120 haneye inmiştir. Bunlar muhtemelen en yakın Milas'a gitmiş olmalıdır.

Tablo V: Tahrir dönemlerine göre Milas nüfusu

Mahallenin İsmi	1517-18					1562-63					1583				
	Bn	Kr	Mc	Mf	Tpl.	Bn	Kr	Mc	Mf	Tpl.	Bn	Kr	Mc	Mf	Tpl.
Cami-i Ahmed Gazi	2	-	2	4	21	2	3	-	-	42	1	1	-	17	70

⁶³⁵ Hane sayısı olarak, mücerredler çıkarıldıktan sonra elde edilen rakam esas alınmıştır. Diğer taraftan, 1517'de 153 olan mücerred sayısının, 1562'lerde 14'lere düşmesi, üzerinde düşünülmesi gereken bir nüfus sorunu gibi durmaktadır.

⁶³⁶ Hane sayısının 5 rakamı ile çarpılması hususunda bk. Ö.L. Barkan "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", TM, X (İstanbul 1953), s. 1-26; kezâ, N. Göyünç, "Hâne Deyimi hakkında", TD, Sayı 32 (İstanbul 1979), s. 331-338; Fikret Yılmaz, "XVI. Yüzyılda Edremit Kazası", E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, İzmir 1995.

⁶³⁷ Yukarıda, şehirde yaşadığı farzedilen hür olmayan kölelerin sayılarının hesaplanmasında, azâd olduktan sonra vergiye tabi oldukları için, sadece erkek köleler esas alınmıştır. Gerçekte ise, bu statüde bulunan ve avârıza dahil olmadığı için defterlere kaydedilmeyen hür kadın köleler de mevcut olmalıdır. O zaman, şehirde yaşayan ve henüz azâd edilmeyen kadın kölelerin varlığını da gözönüne almak gerekecektir. Bu sebeple, hür olmayan erkek-kadın köleler için yaklaşık 50 rakamını kabul etmek makul olur.

Beşkapu	2	-	6	-	11	5	-	-	-	6	1	1	-	3	6
Mescid-i Salahaddin	8	-	6	-	58	-	-	-	-	26	4	-	-	7	33
Hâce Fîrûz Paşa	9	-	9	2	54	7	1	-	-	54	11	12	-	2	60
Mescid-i Hacı Kasım	1	-	3	2	17	2	-	-	-	20	1	1	-	-	22
Hâce Bedreddin	-	-	1	1	36	-	-	-	-	35	-	-	-	5	41
Hacı Mukbil	2	-	3	1	33	-	-	-	-	12	-	-	-	-	12
Eyne Gazi	14	-	-	8	34	4	4	-	6	25	4	2	3	8	21
Çalçıl (?)	-	-	1	1	15	-	-	-	-	23	-	-	-	6	35
(Gümüşlük) nam-ı diğer Hisarardı	6	-	3	-	14	1	1	-	9	21	2	2	-	14	38
Mescid-i Gümüşlük	-	-	-	-	-	5	2	-	-	15	9	9	1	1	43
Gebrân	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kadı-ı Siyah	6	-	7	1	25	2	-	-	-	20	-	-	-	-	12
Mescid-i Pınarcık	-	-	-	-	-	4	1	-	-	5	2	2	-	-	5
Toplam	60		41	20	323	32	12	-	15	304	35	30	4	63	398

Milas mahallelerindeki nüfus hareketliliği, istikrarsız bir sirkülasyonu göstermektedir. Bu değişken nüfus üzerinde Peçin'den gelmesi muhtemel hanelerin etkisi düşünülse de, sadece bu faktör iç hareketliliği izah etmeye yetmemektedir. Bazı mahallelerin nüfusu üç sayım döneminde üç misline çıkarken, kimisinin nüfusu yarı yarıya azalmıştır. Birleşen, ortadan kalkan veya yeni kurulan mahallelerin varlığı, nisbeten bu nüfus değişkenliğinin sebebi olarak gösterilebilirse de, nüfusu etkilemesi muhtemel dinamiklerin hepsi bilinmeden yapılacak değerlendirmeler daima eksik olacaktır.

Mahallelerden Eyne Gazi, Kadı-ı Siyah iki tahrir döneminde istikrarlı bir nüfus azalmasına sahne olarak hemen hemen nüfuslarının yarısına yakını kaybetmişlerdir. Bu mahallelerin aksine, Ahmed Gazi, Çalçıl, Gümüşlük, Hisarardı mahalleleri ise düzenli bir artış göstererek nüfuslarını, son sayıma kadar iki hatta üç misline çıkarmışlardır. Mescid-i Hacı Kasım, Hâce Bedreddin ve Hâce Firuz Paşa mahalleleri ise, küçük miktardaki artışlarla demografik gelişimlerini sürdürmüşlerdir. Hâce Mukbil ve Beşkapu mahalleri ise 1517'den 1562 sayımına kadar nüfuslarının büyük bir bölümünü kaybetmekle birlikte, bu tarihlerde kaybın durduğu ve son tahrir ayni nüfusla girdikleri görülmektedir. 1517 tarihli sayımda 5 hane olan Gebran mahallesi ise sonraki dönemlerde ortadan kalkmış, yüzyılın ortalarında kurulduğu anlaşılan Mescid-i Pınarcık mahallesi de 5 nüfusluk hanesini yüzyılın son tahririne aynen taşıyabilmiştir. Mescid-i Selahaddin mahallesindeki nüfus hareketliliği

ise istikrarsız bir süreç takip etmiştir. 1517'den 1562'ye kadar nüfusunun yarısını kaybeden mahalle, yirmi yıl içinde kendini nisbeten toparlamış ve son tahrir dönemine ortalama %25'lik bir artışla girmiştir.

1517 tahririnde, mücerredler düşüldükten sonraki toplam hane 282'dir. Mücerred nüfusun bulunmadığı 1562 tarihinde toplam hane yaklaşık %18 kadar artmış, son tahrir kadar %30 daha artarak bu rakam 394'e ulaşabilmiştir. Bu da ilk ve son tahrir arasındaki 66 yıllık zaman diliminde ortalama %50'lik bir artışı ifade etmektedir ki, bu oranın ileri tarihlerde, Peçin'in demografik çöküşüyle orantılı olarak daha da artması beklenebilir. Milas'ın sadece Peçin'den değil, başka yerlerden de nüfus çektiği anlaşılmaktadır. Nitekim, 1583 tahririnde Yerkesik köyünde kayıtlı gözüken, ancak Milas'ta sakin olduğu belirtilmiş olan 14 hanenin⁶³⁸ son yirmi yıl içinde göçtükleri tahmin olunabilir. Diğer taraftan, Son sayımdaki 63 muaf haneden sadece bir tanesi fizikî engelli olup, diğerleri askerî statüde bulunan kişilerdir. Muaf hanelerin şehrin toplam hane sayısına oranı % 12'dir.

3- Peçin: Kaçış sürüyor

Üç kazanın içinde, en fazla nüfus hareketliliğinin yaşandığı merkez Peçin şehri olmuştur. Aşağıdaki tabloda tahrir dönemlerine göre Peçin kazasının nüfusu görülmektedir.

Tablo VI: Tahrir dönemlerine göre mahallelerinin nüfus durumu

Mahallenin İsmi	1517-18					1562-63					1583				
	Bn	Kr	Mc	Mf	Tpl.	Bn	Kr.	Mc.	Mf.	Tpl.	Bn.	Kr.	Mc.	Mf.	Tpl.
Câmi	8	1	25	10	68	4	-	-	6	58	-	-	-	10	58
Mescid-i Dirgemiş, be-nâm-ı diğer Tengri-vermiş	9	-	5	2	39	-	-	-	1	14	3	-	-	-	15
Mescid-i Karıncalı [Hayreddin Çelebi]	3	-	8	2	24	1	-	-	-	16	1	1	-	-	23
Ahi Hüseyin, Mescid-i Paşa, be-nâm-ı Çağatay Hamza Bey	1	3	8	3	24	-	-	-	-	6	1	1	-	-	2
Mescid-i Ahmed Bey	2	-	4	2	21	-	-	-	3	20	-	-	-	-	26
Kepez	5	-	7	2	20	3	3	-	-	6	4	3	-	-	7
Gebrân-ı İn-pınar	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	28	4	57	21	203	8	3	-	10	120	9	5	-	10	131

⁶³⁸ TK.KKA, TD, nr. 110, 90b.

Bazı mahallelerin yok olurcasına azalmasını, şüphesiz şehirdeki fiziki çöküşle doğrudan ilgilendirmek gerekir. Fiziki yapı, siyasi ve idari konjonktür sonucu bir nevi yıkım içine girince bu terkedilmişlik, kendisini nüfus alanında da göstermiş ve mahallelerden bazısı neredeyse boşalacak hale gelmiştir.

Bu nüfus kaybından kendini nisbeten kurtarabilen mahalle sadece Mescid-i Ahmed Bey mahallesi olmuştur. 1517-1562 arasında nüfusu hemen hemen aynı kalan mahalle, yirmi yıl içinde altı hanelik bir nüfus artışına sahne olmuştur. Peçin mahallelerindeki nüfus kaybının genelde ilk iki tahrir arasında yaşandığı, son yirmi içinde ise nisbeten kayıpların durağanlaştığı görülmektedir. Cami mahallesi %15'lik nüfus kaybını son tahrire kadar korumuştur. Kepez ve Çağatay Hamza mahalleleri ise kaybın en fazla yaşandığı mahallelerdir. İkincisi, yüzyılın son sayımındaki iki hanelik nüfusuyla neredeyse terkedilmişlik içine girmişti denebilir. Tengrivermiş mahallesi kaybı ikinci tahrirde dengeleyebilmiş, Hayreddin Çelebi mahallesi ise %35'lik bir kayıptan sonra, son sayımda yaklaşık %45'lik bir artış yakalamıştır. Milas'taki aynı isimli mahallenin yaşadığı sonucu Peçin'deki Gebran mahallesi de yaşamış, ve yüzyılın ortalarından itibaren ortadan kalkmıştır. Peçin mahallerinde azalan nüfusun başta Milas ve diğer yerleşmelere kaydığı düşünülebilir. Ahmed Bey ve Hayreddin Çelebi mahallelerindeki nisbi artış, diğer mahallelerden gelen nüfus ile sağlanmış olsa bile. Peçin'in nüfus kaybının ileride daha da artması beklenebilir.

Diğer taraftan, 1562 sayımında Milas ve Peçin'de hiç mücerred nüfusun kaydedilmemiş olması dikkati çekmektedir. Eğer, aynı tarihte Muğla'da 14 mücerred bulunmasaydı, 1562 tahririnde mücerredler kaydedilmemiştir denilebilecekti. Milas ve Peçin'de bu tarihte hiç mücerredin olmaması, hakikaten mücerred yaşında nüfusun olmadığını mı, yoksa yoksa gerçekten yazılmadıklarını mı göstermektedir? İkinci ihtimal zayıf olmakla birlikte, bu konuda şimdilik herhangi bir şey söyleyebilmek mümkün gözüküyor.

Toplam rakamlara bakarak, Peçin'in 1517'den 1562'ye %80'ler civarında bir nüfus kaybına uğradığı sonucu çıksa da, ilk tarihteki rakamın içinde 57 mücerred nüfusun bulunması, bunların toplam nüfustan çıkarıldıktan sonra hesaplama yapılmasını gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu durumda 203'ten 146'ya inen toplam hanenin 1562 sayımına kadar 120'ye düşmesi, sadece %15'ler civarında bir kaybı gündeme getirir. Ancak bu değerlendirme, 1562 sayımında mücerredlerin gösterilmediği ihtimali akla getirildiğinde pek isabetli olmayabilir. Bu durumda

genel olarak, Peçin'de 1517-1562 arasında bir nüfus azalmasının yaşandığını, bu tarihte bir dengelenmenin sağlanarak son tahrir biraz artışla girdiği söylenebilir.

Peçin merkezindeki nüfusun da her tahrir dönemi için yaklaşık %10'u muaf zümreye aittir. Bunların çoğunun, fazla sayıdaki vakıf kurumlarda görevli kişilerden oluştuğu ve bu kurumların işlevini sürdürdüğü ve gelir kalemlerine sahip olduğu müddetçe yerlerini terketmeyecekleri tahmin olunabilir.

B- SOSYAL YAPI

1- Sosyal zümreleşme: İdareciler ve Halk

Sancaktaki idarî-askerî teşkilatın başı olması dolayısıyla, sancakbeyini bu zümreleşme piramidinin en üstüne yerleştirmek mümkündür. İkinci olarak ise, adli-hukukî yapının temsilcisi olan kadı gelmektedir. Aslında, bu iki üst düzey yöneticinin görev ve yetki sahaları ayrı olduğundan, sosyal yapıdaki etkinlikleri açısından hangisine öncelik verilebileceği tam olarak belli değildir. Devlet merkezinden çıkan emirler genellikle kadılara gönderilmekle beraber⁶³⁹, bazı hükümlerde hem sancakbeyi hem de kadı muhatap alınmaktadır. Bilhassa âsâyişin temini ile ilgili konularda durum böyledir. Ancak, askerî bir konuda gönderilen fermanın doğrudan sancakbeyini ilgilendirdiği görülmektedir.

Fakat zahirde, sancakbeyi, bütün sancak topraklarını kapsayan yetkileri ve bu yetkilerini icra edecek maiyyetinin sayısı itibâriyle, sosyal zümreler arasında en göze çarpan bir konumda bulunmaktadır. Ayrıca, bu göreve tayin edilen bazı idarecilerin sancak topraklarında giriştikleri bir takım faaliyetler, sancakbeylerinin bir çok kesim ile irtibata geçmelerine yol açıyordu.

Menteşe sancağına ilk tayin edilen idareci Hâce Firuz Paşa'nın, Milas'ta yaptırdığı muhteşem külliye, döneminde onun hayırla yâdedilmesine yol açmış olmalıdır. Aynı şekilde, Mentеше Beyliği'nin Osmanlılar tarafından ikinci ve son kez fethinden sonra Mentеше sancakbeyliğine atanan idarecilerden Elvan Bey Muğla'da bir hamam, Yunus Paşa ise Milas'ta bir mescid yaptırmıştır. Bu arada, hânedan üyelerinden Fatih Sultan Mehmed'in oğlu Şehzâde Cem ile, II. Bâyezid'in oğulları Şehzâde Şehinşah ve Alemşah da sancak idarecisi olarak görünmelerine rağmen, sancak topraklarında yâdigâr bir eser vücuda getirmemişlerdir.

⁶³⁹ Halil İnalçık, "Şikâyet Hakkı: Arz-i hâl ve Arz-ı Mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları* [OA], VII-VIII, İstanbul 1988, s. 40 (ss. 33-54)

II. Bâyezid'in diğer oğlu ve geleceğin Osmanlı Sultanı Şehzade Selim ise, Menteşe sancağını "havası vahîm ve yeri dar ve maaşı asîr" olduğu bahanesiyle reddetmiştir⁶⁴⁰. Anlaşılan odur ki, İstanbul'a uzak olan Menteşe bölgesi, muhtemel bir taht değişikliğinde payitahta çabuk varmak isteyen hanedan mensuplarına pek cazip gelmemektedir. Bu yüzden şehzadelerin, geçici mecburî bir ikametgâh olarak gördükleri sancağı, idarî olarak benimseyemedikleri ve dolayısıyla bölgeyle pek bütünleşemedikleri düşünülebilir.

Sancağın şehir ve kasabalarında en fazla hayır eseri bırakan yönetici olarak, XVI. asrın ilk çeyreği içinde sancakbeyliğinde bulunmuş olan Sinan Bey⁶⁴¹ gözükmektedir. Nitekim bu bey, Muğla'ya tabi Ula kasabasında bir mescid ile bir hamam⁶⁴², Bozöyük kazasına tabi Leyne (Turgut) köyünde ise bir muallimhane⁶⁴³ yaptırmıştır. Sinan Bey'in, sancaktaki ekonomik faaliyetlerle de yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Vakıf defterlerinde, bu beyin bir çok kaza ve kasaba pazarlarında bulunan 697 dükkânı satın alarak tamir ettirdiği kaydedilmektedir⁶⁴⁴ ki, bu durum, aynı zamanda bir sancakbeyinin ekonomik durumunun bir göstergesi olarak da kabul edilebilir.

Sinan Bey gibi, sancak bazında iktisadî teşebbüslerde bulunan diğer bir idareci de, Ahmed Bey'dir: Bu sancakbeyinin, vazifesi cümlesinden de olarak Köyceğiz kazasındaki bir köy halkı ile, çeltik arkı işlettiği kayıtlıdır. Tahrir defterindeki şerhe göre, "kadîmde" Sumaklı köyüne Dalaman çayından bir ark getirilerek gerçekleştirilen çeltik ekimi, arkın sel ile bozulmasından sonra yapılamamaktadır. Ancak, sancakbeyinin "ma'rifetiyle" yeni bir ark alınıp çeltik üretimine tekrar başlanmış ve hâsıl olan çeltikten "kürekçi hissesi alındıktan" sonra geri kalan ürün, köylüler ile sancakbeyi arasında "ale's-seviyye" bölüşülmüştür⁶⁴⁵. Bu kayıt, gerçekte, sancağa askerî-mülkî bir yönetici olarak atanan bir sancakbeyinin, aynı zamanda bölgenin iktisadî imkanlarını tanımaya ve bunlardan azamî derecede istifade etmeye çalıştığını da göstermektedir. Ayrıca, böyle bir ortaklık, sözkonusu çeltik üretimi için

⁶⁴⁰ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan Şehzade Selim'in babasına gönderdiği mektup için bkz. Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", T D. c. 6. sayı 9. İstanbul 1954, s. 85.

⁶⁴¹ Bkz. Tablo nr. VIII, Sancakbeyleri Listesi.

⁶⁴² BA, TD, nr. 166, s. 535; BA, TD, nr. 338, s. 99; TK, TD, nr. 569, s. 50.

⁶⁴³ BA, TD, nr. 166, s. kontrol; TK, TD, nr. 569, s. 33.

⁶⁴⁴ BA, TD, nr. 166, s. kontrol; TK, TD, nr. 569, s. 93.

⁶⁴⁵ BA, TD, nr. 337, 188a. H. 970/M. 1562.

gerekli olan suyu kendi imkanları kaynakları ile getirme ihtimali imkânı bulunmayan köylülere de cazip gelmiş olmalıdır.

Sancakbeylerinin, bu şekilde, ziraî ortaklık sonucu veya kendilerine tahsis edilen haslarından elde ettikleri ürünü -muhtemelen uygun bir zamanda pazara çıkarmak için- anbarlarında depoladıkları anlaşılıyor. Ancak, devlet merkezince varlığı bilinen bu ürünün acil durumlarda talep edilmesi, sancakbeyinin merkezle olan ilişkilerini nazik bir duruma da sokuyordu. Nitekim, 27 Ş. 983 (30 Kasım 1575) tarihli bir hükümden anlaşıldığı kadarıyla; devlet merkezi, olağanüstü bir kıtlık döneminde iâşe sıkıntısı içinde bulunan başkente zahire tedarik etmek maksadıyla, sancakbeylerinin anbarlarında bulunan ihtiyaç fazlası ürüne de el konulmasını kararlaştırmıştı⁶⁴⁶. Bu emrin uygulayıcısı olarak kadıların seçilmesi ise, anbarlarındaki terekeyi vermemekte direnen sancakbeyi ile, devlet merkezinin emrini tatbikden başka bir seçeneği olmayan kadıyı ister istemez karşı karşıya getirme riskini de taşıyordu.

Yukarıda zikredilen türden özel ekonomik girişimler sonucu elde edilen kazançlar, sancakbeylerinin tâli gelirleridir. Asıl gelirleri ise haslarıdır. Menteşe sancağına tayin edilen beylerin gelirleri, sancağın "icmallü hâsları"ndan⁶⁴⁷ tedarik olunmaktaydı⁶⁴⁸. Ancak, Menteşe'ye atanan beylerin hepsinin hasları aynı miktarda değildi. Bunlardan çoğunun hassının, sancağın icmallü haslarından daha az olduğu anlaşılıyor⁶⁴⁹. Bu durumda, sancakbeyinin hakettiğinden arta kalan has gelirleri, ya

⁶⁴⁶ Söz konusu terekelerden ihtiyaç fazlasının, merkezden gönderilen Ahmed Çavuş'a teslim edilmesi için Menteşe, Aydın ve Saruhan kadılarına yazılan hüküm: BA, MD, XXVII, 124/293.

⁶⁴⁷ İcmâlli has, bir sancağa tayin edilen sancakbeyine, o sancağın gelirlerinden ayrılmış olan miktarı göstermektedir. Bir Ruûs kaydında, Menteşe sancağının "icmallü hasları"nın, "defter-i icmâlde" 388.592 akçe olarak kaydedildiği belirtilmektedir (BA, KK, ruûs, nr. 209, s. 74 (Latin rakamlı), 14 C. 957). Sancakların icmallü haslarının miktarına göre yapılmış bir kategori ve bunun değerlendirmesi için bkz. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arası Osmanlı Ümerâsı ve İl İdaresi*, İstanbul 1978.

⁶⁴⁸ Hüsam Bey'in "icmallü haslarının" tedariki için Anadolu beylerbeyine yazılan 16 N. 998 tarihli hüküm: BA, KK, nr. 121, s. 5; kezâ, Hasan Bey'e "livâ-i mezbûrun [Menteşe] icmallü haslarından" "bedelinin" tayini için bkz. BA, KK, nr. 88, s. 202, 19 Ca. 985).

⁶⁴⁹ Mesela sancakbeyi Hasan Bey'in hasları, 14 C. 957 tarihinde 280 bin akçe olarak kaydedilmiştir (BA, KK, ruûs, nr. 209, s. 74). Hüseyin Bey, 200 bin (BA, KK, ruûs, nr. 248, s. 49, gurre-i L. 995) akçelik haslar tasarruf ediyordu. Şimdiye kadar, Menteşe sancakbeylerinden sadece bir tanesinin sancağın icmallü haslarından fazla bir bedelle tayin edildiğine rastlanabilmektedir: Gurre-i L. 1014 tarihli bir ruûs kadında, Menteşe sancağının, Tersâne Kethudâsı Behram'a 500 bin akçe sâliyâne ile tevcih edildiği kayıtlıdır (BA, KK, ruûs nr. 256, s. 38, gurre-i L. 1014). Ancak bu tarihte sancağın icmallü hasları bedelinin değişip değişmediği konusunda şimdilik bir bilgi bulunmamaktadır.

başka sancakbeylerinin noksanı için tevcih ediliyor⁶⁵⁰ veya mukataa şeklinde iltizama veriliyordu⁶⁵¹. Sancakbeyi hassından geri kalan kısmın, sipahi ya da zaîm gibi daha alt seviyeli görevlilere verildiği durumlarda ise⁶⁵², bu uygulamanın sonuçları, bazen sancakbeyi ile bu görevliler arasındaki ilişkilere olumsuz bir şekilde yansiyabiliyordu: Nitekim, sancakbeyinin herhangi bir sebepten dolayı "terakkîye müstehak" olması durumunda⁶⁵³, terakkî bedeli olarak bu gelirleri talep etmesi, söz konusu dirliklere tayin edilmiş görevlilerin zor duruma düşmesine yol açıyordu. Meselâ, Kâtib Mehmed ile Zaîm Mustafa isimli dirlik sahipleri, timarlarını böyle bir prosedür sonucu kaybetmişlerdi⁶⁵⁴. Aynı âkıbete dâçar olan bir başka görevli Zaîm Bali ise, sâbık sancakbeyi Hüseyin Bey'in tahvîlinden mahlûl olan bir zeâmetin tevcihi maksadıyla, İstanbul'dan "berât-ı hümayûn için tezkire" bile almış olduğu halde, daha zeâmetini tasarruf edemedi, dirliği yeni sancakbeyi Sinan Bey'e verilmişti⁶⁵⁵.

Öte yandan, sancakbeylerinin, bazen yine hasları arasında yer alan çeşitli gelirlerin tahsili sebebiyle, halkla sürtüşme içine düştükleri de görülüyor: Bu şekilde, sancakbeyi hasşı arasında bulunan "âdet-i ağnam" resminin toplanması sırasında, beyin adamlarının halka zulmetmesi üzerine, reâyâ koyun beslemekten vazgeçmiş.

⁶⁵⁰ Meselâ, Şehzâde Selim'in lalası Hüseyin Şah Bey'in noksanı, "Menteşe ifrâzından tekmîl" olunmuştu (BA, KK, ruûs, nr. 209, s. 116, 8 L. 957); aynı şekilde Menteşe'den Hama'ya tayin edilen Ahmed Bey'in haslarının bedelini, Hama sancağının icmallü hasları karşılayamamış ve eksiğinin Menteşe sancağı hasları ifrazından verilmesi kararlaştırılmıştı. Ahmed Bey'in noksanı tamamlandıktan sonra da, geri kalan miktar "Kengiri beyi Ataullah Bey'e, noksâniyçün verilmek" buyurulmuştu (BA, KK, ruûs, nr. 218, s. 134, 19 Ş. 971). Mizistre beyi Kaya Bey'in haslarından bir kısmı da, Menteşe'nin icmalli haslarından temin edilmişti (BA, KK, nr. 89, s. 112, 26 S. 989).

⁶⁵¹ Rodos beyi iken, Menteşe'nin icmalli haslarından tasarruf eden Salih Bey, Rodos'tan ayrıldıktan sonra, haslarının iltizama verildiği anlaşıyor (BA, KK, nr. 2281, s. 27 vd., H. 960-961).

⁶⁵² "İşyân üzre olan suhteler muhârebesinde yoldaşıklıkta" bulunan Yusuf'a üç bin akçelik timarı, sancağın "icmallü haslarından sancağı beyi berât alduktan sonra ifrâz olup mahlûl" olan kısımdan verilmişti (BA, KK, nr. 88, s. 303, 25 Ca. 985).

⁶⁵³ Meselâ, çeşitli hizmetleri mukabelesinde Mustafa Bey'e 20 bin akçe (BA, KK, ruûs, nr. 216/a, s. 6, 3 N. 964); Sunullah Bey'e 25 bin akçe (BA, A.RSK, nr. 1453, s. 26, 12 Za. 966); Hasan Bey'e 20 bin akçe (BA, A.RSK, nr. 1461, s. 27, 9 S. 985) terakkî verilmişti.

⁶⁵⁴ Menteşe beyi, merkeze gönderdiği mektubunda, Kâtib Mehmed ile Zaîm Mustafa'nın tasarrufunda bulunan toplam 31.720 akçelik timarların "icmallü haslarından" olduğunu, fakat "müstahak olmamağla âhara" verildiğini, şimdi ise "Kars kalesi binâsında hidmet eylemeğin otuz bin akçe terakkîye hüküm" verildiğini ve zikredilen timarların "kadîmî hassı" olduğu için kendine tevcih edilmesini talep etmekteydi (BA, KK, ruûs, nr. 236, s. 239, 29 Z. 987). Devlet merkezinden çıkan karar ise, zaîm ve katibin ekonomik durumlarını etkileme pahasına, sancakbeyinin lehine olmuş ve dirliklerin sancakbeyine verilmesi yönünde çıkmıştı.

⁶⁵⁵ BA, TRD, nr. 1, s. 296, 10 R. 925

bu sebeple devlet merkezinden, bu gelirlerin sancakbeyi hassı arasından çıkarılıp "erbâb-ı timara" verilmesi için emir çıkmıştı⁶⁵⁶. Benzer bir zulüm şikâyetinde, sancakbeyi bu sefer karşısına hem zulme uğrayan ahaliyi, hem de vicdan sahibi bir sipahi ile olayı teftiş edecek üç bölge kadısını almak zorunda kalmıştı⁶⁵⁷.

Sosyal ilişkilerin tesisi bağlamında, önemli bir diğer mesele de, sancakbeyinin ikâmet mahallinin neresi olduğunun bilinmesidir. Zira, sancak yöneticisi ve maiyyetinin bulunduğu şehrin, diğerlerine nazaran, sosyal ilişkiler düzeyinde şüphesiz bir ayrıcalığının olması beklenir. Sancakbeyinin, Muğla ya da Milas şehirlerinden hangisinde ikamet ettiğini kesin olarak gösterir bir belgeye şimdilik rastlanamamıştır. Ancak sancağın ilk idarecisi Hâce Firuz Paşa'nın ikâmetgâhının Milas olduğu bilinmektedir. Yunus Paşa'nın mescidinin yine Milas'ta bulunmasından, bu bey döneminde de sancağın bu şehirden yönetildiği ileri sürülebilir. Elvan Bey'in Muğla'daki hamamının varlığı ile, 1517 tahririnde Sinan Bey'in azâdlı kölesi Mukbil'in Muğla mahallelerinin birinde kayıtlı olmasından⁶⁵⁸, bu dönemlerde sancak idare merkezinin Muğla şehri olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, kaynaklarda, XVI. asır başlarında Muğla'nın sosyal ve dinî hayatında önemli bir yeri olduğu anlaşılan Şeyh Bedreddin isimli bir tarikat şeyhinin, şehirde yönetici olarak bulunan şehzâde ve beylerle iyi münasebetler kurduğu zikredilmektedir. Böyle bir kayıt, Muğla'nın sancağın merkezi olduğunu göstermesinin yanında, bir şehirde üst düzeyli bir yöneticinin varlığının, şehirdeki sosyal ilişkilere olan yansımasını göstermesi açısından da mühimdir. Nitekim sözkonusu şeyh, şehrin sahip olduğu bu idarî ayrıcalığı sosyal alana taşıyarak, dinî faaliyetlerini devam ettirebilme husûsunda en iyi şekilde kullanmış gözükmektedir. Öte yandan, vakıf defterlerinde rastlanan, Muğla'nın hemen yanıbaşında Karabağlar "yayla"sındaki "bey bağı"⁶⁵⁹ ile, yine Muğla civarındaki "bey değirmeni"⁶⁶⁰ ve Muğla'nın Kadı mahallesinde bulunan "bey bahçesi"⁶⁶¹ varlığı, sancakbeylerinin Muğla'daki ikametlerinin açık birer delili olsa gerektir. Ayrıca, -biraz geç tarihli olmakla birlikte- Evliya Çelebi'de de Muğla'nın sancak merkezi olduğunu gösteren ifadeler bulmak mümkündür: Evliyâ.

⁶⁵⁶ Menteşe muharririne I N. 989 tarihli hüküm: BA, MD, XLVI, 116/223.

⁶⁵⁷ Menteşe beyi Hüsam Bey'in zulmüne mani olmak isterken, beyin gadrine uğrayıp, kürek cezasına çarptırılan sipahi Mehmed, kadıların gönderdikleri mektuplar ve ahalden "binden mütecâviz bî-garez kimesneler" in lehindeki şehâdeti ile kurtulmuştu (BA, KK, nr. 121, s. 51, 24 N. 998).

⁶⁵⁸ Mescid-i Hacı Mustafa mahallesinde sâkin bu şahsın kaydı için bkz. BA, TD, nr. 61, s. 172.

⁶⁵⁹ Muğla'ya tâbi Karabağ'da bey bağı demekle ma'rûf harâb bağ (BA, TD, nr. 166, s. 536; BA, TD, nr. 338, s. 103; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 54).

⁶⁶⁰ BA, TD, nr. 338, s. 110; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 61.

⁶⁶¹ Aynı yer.

eserinde XVII. asrın ikinci yarısında Menteşe paşasının "kârgîr binâ saray-ı âlîsi"nin Muğla'daki Kurşunlu Cami yakınında bulunduğunu bildirmektedir⁶⁶².

Ayrıca sancakbeyi maiyyetinin de, gerek şehirdeki diğer yöneticiler ve gerekse şehirli ile bir takım sosyal ilişkiler içinde bulunacakları âşikârdır. Bu konumdaki sancakbeyi kapı halkını ise, iki kısım halinde değerlendirmek icab eder: Birinci grupta, kendisinin daima yanında bulunup, hem resmî işlerinde hem de özel işlerinin görülmesinde hizmet eden maiyyet erbabı; ikinci grupta ise, sancağın çeşitli bölgelerinde kendi yetki sahasındaki işleri halletmek için görevlendirdiği adamları yer almaktadır. Genel olarak sancakbeylerinin maiyyetinde, statüsüz "âdemler" yanındâ, kendilerinin bir çok görev ve sorumluluklarını paylaşan ve belli unvânlarla anılan üst düzey görevliler de bulunmaktaydı ki, bunların sahip olduğu mevki, merkezî kayıtlarda "ağa" tabiriyle ifâde edilmektedir⁶⁶³. Menteşe beylerinin maiyyeti hakkında bilgi veren belgelerde ise, sadece kaymakam⁶⁶⁴, kethudâ⁶⁶⁵, bayrakdâr⁶⁶⁶ ve subaşı⁶⁶⁷ gibi görevlilere rastlanmaktadır. Bununla birlikte, diğer sancakbeylerinin hizmetinde bulunduğu bilinen voyvoda⁶⁶⁸, çavuşbaşı⁶⁶⁹, kapucubaşı⁶⁷⁰, ulufecibaşı⁶⁷¹.

⁶⁶² Seyahatnâme, IX, 202

⁶⁶³ Meselâ, "Malatya beyi iken şehîd olan Ferhad Bey'in ağaları" arasında, Kethudası, Voyvodası, Kapucubaşısı, Çanşigirbaşısı, Ulufecibaşısı, Mirahuru sayılmaktadır (BA, KK, nr. 79, s. 406, 7 Ş. 979); kezâ, "... sancağı beyi olup fevt olan Hamza Bey'in ağalarından başısına ..." (BA, MD, nr. 25, 1/4, 1 Z. 981); keza, "Avlonya sancağından ma'zûl Kara Ali Bey'in altı ağasına ..." (aynı defter, 1/5, 1 Z. 981). Ağa tabirinin daha geniş manadaki bir değerlendirmesi için bkz. (Faruk Sümer, "Ağa", DİA, I, 451-452).

⁶⁶⁴ "Menteşe beyi kaymakamı Hasan ..." (BA, KK, nr. 116, s. 57, 15 L. 997); "Menteşe beyinin kaymakamı olan zaîm Mustafa ..." (BA, MD, nr. 25, 314/2889, 18 B. 982).

⁶⁶⁵ Kethudâ Rüstem (BA, KK, ruûs nr. 251, s. 152, 21 L. 997); Kethudâ Turgud (BA, KK, ruûs nr. 221, s. 51, 4 Ca. 978); Semender Bey'in kethudâsı (BA, MD, nr. 46, 170/348, 7 L. 989); Kethudâ Mustafa (BA, MD, nr. 24, 246/654, 655, 26 M. 982); Kethudâ (diğer) Mustafa (BA, KK, nr. 90, s. 233, 9 Ra. 987, aynı defter, s. 148, 27 m. 987; kezâ aynı kethudâ için bkz. BA, KK, ruûs nr. 234, s. 40, 23 m. 987); Kethudâ Hasan (BA, KK, ruûs nr. 233, s. 4, 13 Ra. 986); Kethudâ Cafer (BA, KK, nr. 90, s. 92, 6 M. 987); Kethudâ Mehmed (BA, A.RSK, nr. 1461, s. 134, 28 Ca. 985); Kethudâ Mustafa ve Mehmed (BA, MD, nr. 53, 119/339, 27 B. 992; kezâ, aynı defter, 158/462, 464, 2 N. 992); Mehmed Paşa'nın kethudâsı (BA, KK, ruûs nr. 256, s. 34, 3 N. 1014).

⁶⁶⁶ Bayrakdâr Mustafa Abdullah (BA, KK, ruûs nr. 227, s. 26, N. 982).

⁶⁶⁷ Hasan Bey'in subaşısı (BA, MD, nr. 35, 230/575, 12 B. 986); Semender Bey'in subaşısı (BA, MD, nr. 46, 170/348, 7 L. 989); subaşılar (BA, MD, nr. 47, 263/641, 8 R. 990); Mustafa Bey'in subaşısı (BA, MD, nr. 53, 119/339, 27 B. 992); Murad Bey'in subaşıları (BA, MZD, nr. 5, 198/342, 15 n. 999);

⁶⁶⁸ Malatya beyi Ferhad Bey'in Voyvodası Kalender (BA, KK, nr. 79, s. 406, 7 Ş. 979).

⁶⁶⁹ Sigetvar'a tayin olunan İbrahim Bey'in Çavuşbaşısı (BA, MD, nr. 39, 81/202, 27 L. 987); Sultan-önü beyi Bekir Bey'in Çavuşbaşısı (BA, MD, nr. 8, 124/1418, 11 R. 978); Ruha beyinin çavuşu

kapı kethudâsı⁶⁷², çaşnigirbaş⁶⁷³, divân kâtibi⁶⁷⁴, mîrâhûr⁶⁷⁵ gibi değişik statüdeki vazifelilerin, Menteşe sancakbeylerinin maiyyetinde de bulunmaları mümkündür.

Bu arada, bazı beylerin oğullarının veya akrabalarının da "âdemleri" arasında bulunması, sosyal açıdan ayrıca zikre değer bir durumdur⁶⁷⁶. Diğer taraftan, "mütekâid iken vefât eden" bir sancakbeyinin oğlunun, babasının adamları ile ilişkiyi devam ettirip, devlet merkezi ile bu kişiler arasında bir nevi aracı rolünü üstlenerek bunlara timar verilmesi için devreye girmesi⁶⁷⁷ de; sancakbeyinin, maiyyeti ile kurmuş olduğu sosyal ilişkiler içinde ailesinin yerini göstermesi açısından manidârdır.

Bu görevlilerden çoğunun, sancakbeyinin yanında bulundukları düşünüldüğünde, bu grubun, idareci sınıf olarak şehrin sosyal zümreleşmesine bir çeşitlilik katacağı şüphesizdir. Bunlardan bilhassa kaymakamlar ve kethudâlar.

(Ahmet Nezihi Turan, "XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Ankara 1993, ekler kısmı, s. 281).

⁶⁷⁰ Sultan-önü sancakbeyi Bekir Bey'in kapucubaşısı Gazanfer (BA, MD, nr. 8, 117/331, 8 B. 978); İmâdiye hâkimi Sultan Hüseyin Bey'in Kapucubaşısı Ahmed (BA, MD, nr. 25, 29/294, 16 N. 981); Malatya beyi Ferhad Bey'in Kapucubaşısı Derviş (BA, KK, nr. 79, s. 406, 7 Ş. 979).

⁶⁷¹ Peçuy beyi Ferhad Bey'in Ulufecibaşısı (BA, MD, nr. 37, 34/357, 14 Z. 986); Malatya beyi Ferhad Bey'in Ulufecibaşısı Mehmed (BA, KK, nr. 79, s. 406, 7 Ş. 979); Rodos beyi Ahmed Bey'in Ulufecibaşısı Murad (BA, A.NŞT. nr. 1064, 12 c. 983); Zengi-âbâd beyi Sinan Bey'in Ulufecibaşısı Ömer (BA, KK, nr. 90, s. 106, 11 M. 987); Kastamonu beyi Sinan Bey'in Ulufecibaşısı Keyvan (BA, MD, nr. 42, 404/1424, 10 Ca. 982).

⁶⁷² Çankırı sancakbeyinin İstanbul'daki kapı kethudasına gönderdiği bir kaime için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Diplomatliğinde Birbiri Yerine Geçen Belgeler: Arıza-Kaime, Tahrirat-Şukka", *Osmanlı-Türk Diplomatikası Semineri, 30-31 Mayıs 1994, Bildiriler*, İstanbul 1995, s. 95 (ss. 91-112).

⁶⁷³ Malatya beyi Ferhad Bey'in Çaşnigirbaşısı Mahmud (BA, KK, nr. 79, s. 406, 7 Ş. 979); İmâdiye hâkimi Sultan Hüseyin Bey'in çaşnigirlerinden Şah Veled (BA, MD, nr. 25, 29/295, 16 N. 981); Sultan-önü beyi Bekir Bey'in Çaşnigir(başısı) Süleyman (BA, MD, nr. 8, 117/331, 8 B. 978).

⁶⁷⁴ Sigetvar beyi İbrahim Bey'in divân kâtibi (BA, MD, nr. 39, 81/202, 27 L. 987).

⁶⁷⁵ Sultan-önü Bekir Bey'in Mîrâhûr'u İskender (BA, MD, nr. 8, 117/331, 8 B. 978); Malatya beyi Ferhad Bey'in Mîrâhuru Ali (BA, KK, nr. 79, s. 406, 7 Ş. 979); İmâdiye hâkimi Sultan Hüseyin Bey'in Mîrâhuru Behram (BA, MD, nr. 25, 29/294, 16 N. 981).

⁶⁷⁶ Nitekim, Menteşe beyi Hüsam Bey'in iki oğlu, kendisiyle birlikte suhte muharebesinde bulunup, diğer adamları ile birlikte merkeze terakkî için arzedilmişlerdi (BA, KK ruûs nr. 246, s. 84, 16 Za. 993). Aynı şekilde, Menteşe beyi Haydar Bey'in adamlarından ve aynı zamanda "akrabâsından" olan Piri'ye terakkî tevcihi için bkz. BA, KK ruûs, nr. 213, s. 84, 15 Ca. 972.

⁶⁷⁷ Sabık Menteşe beyi Gazanfer Bey'in oğlunun, babasının "kullarından" dört kişiye timar tevcih edilmesi için Divan-ı Hümayun'a gönderdiği mektup için bkz. BA, KK ruûs, nr. 236, s. 248, 14 M. 988.

sancakbeyi sefere gittiğinde ya da herhangi bir sebeple bölge dışına çıktığında⁶⁷⁸, sancağı idâre etmekle görevlendirildiklerinden. sancakbeyinin tesis etmiş olduğu bir takım sosyal ilişkiler düzeninin içinde yer almak zorundaydılar. Bu yüzden, sancakbeyinin yerine vekâleten idareci olacak kişinin⁶⁷⁹, diğer mahallî yöneticilerle de uyum içinde çalışabilecek biri olması önemliydi⁶⁸⁰. Bu sebeple, sancakbeylerinin kaymakam olarak, daha çok, sadâkatlarından emin oldukları kethudâlarını bırakmayı tercih ve teklif etmeleri dikkati çekmektedir⁶⁸¹.

Diğer yandan, sancakbeyinin asâyişle ilgili sorumluluğunun bir kısmını devrettiği maiyyet erbabından subaşılar⁶⁸², doğrudan halkla yüzyüze gelecek bir

⁶⁷⁸ Menteşe sancakbeyleri, bazen, hanedan üyelerinin düğün törenlerine katılmak üzere sancak dışına çıkıyorlardı. Meselâ, Fatih'in düğünü (bkz. Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, (haz. Necdet Öztürk) İstanbul 1991, s. 221) ve daha sonra Fatih'in oğulları şehzâde Bayezid ve Mustafa'nın sünnet düğünleri için (Aynı eser, s. 242) Edirne'de, II. Bayezid'in kızlarının evlenme ve şehzâdelerin sünnet düğünleri için de diğer sancakbeyleriyle beraber İstanbul'da (Aynı eser, s. 331) hazır bulunmuşlardı.

⁶⁷⁹ Sancakbeyi sefere gittiğinde yerine bıraktığı kişiye "mütesellim" de denmekteydi (Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *DİA*, VI, 72).

⁶⁸⁰ Meselâ, 11 R. 1011 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre, bazı sancakbeylerinin istedikleri kişiyi kaymakam tayin etmede bir takım zorluklarla karşılaştıkları görülmektedir. Meselâ, Kengiri sancakbeyi Mustafa Bey, sefere giderken, "livâ-i mezbûrun zabtına" dergâh-ı mualla kapıcılarından Mustafa'yı kaymakam nasbetmiş; Kapıcı Mustafa görevine başlamak üzere iken, Kengiri kadısı da Solak Mustafa isimli başka birini kaymakam tayin ederek, Kapıcı Mustafa'nın kaymakamlığına mani olmuştu. Bu durumda devlet merkezinin tavrı, sancakbeyinden yana olmuş ve onun tayin ettiği kaymakamın görevini icrâ etmesini temin etmişti (BA, A.DVN.MHM, nr. 935, s. 14).

⁶⁸¹ Kethudâların, sancakbeylerinin dâima yanlarında bulundukları, bazı mahrem veya güven isteyen işlerin kendilerine havâle edildiği görülmektedir. Nitekim, Semender Bey, Teke'den Menteşe'ye tayin olduğunda, Pınaz kazâsı üzerinden sancağına giderken, bir asayiş meselesini yerinde teftiş için kendisi bölgede kalıp, ailesini kethudâsıyla beraber sancağına göndermişti (BA, MD, nr. XLVI, 170/348, 7 L. 989). Burada Semender Bey'in, kethudâsına, ailesiyle birlikte mal ve eşyasını da teslim edecek kadar güvendiği ve kendisi görev mahalline varana kadar, kethudâsının sancak merkezindeki mahalli idarecilerle bir takım ön temaslarda bulunacağını düşünmüş olduğu anlaşılıyor.

Yine aynı şekilde, "... kaymakam olan zaîm Mustafa ..." (BA, MD, nr. 25, 314/2889, 18 B. 982), sancakbeyi Gazanfer Bey'in kethudâsı idi (BA, MD, nr. 24, 246/654-655, 26 M. 982). Benzer olarak, Menteşe beyi Hasan Bey'e, devlet merkezinden, "livâ-i mezbûr muhâfazasıyçün elli nefer sipâhiye onbin akça timârlu bir sipâhiyi baş ve buğ ta'yin edüp sefer-i hümayûna müteveccih olasin" şeklinde emir gelince, Hasan Bey başbuğ tayin edecek "ol mikdâr timârlu sipâhi" bulunmadığını öne sürerek, kethudâsı zaîm Mustafa'yı "hıfz u hirâset bâbında kemâl-i vukûfu vardır" şeklinde tezkiye etmek suretiyle, başbuğ olmasını temin etmişti (BA, KK, nr. 90, s. 233, 9 Ra. 987).

⁶⁸² "... ehl-i fesâd olup, fesâd eyleyüp subaşılar çıkup ele getürmek lâzım geldikde ..." (BA, MZD, nr. 5, 198/342, 15 N. 999).

konumdaydılar. Hatta bu görevlerini yerine getirirken, hem mahalli yöneticilerle, hem de halkla bazı anlaşmazlıklara düştükleri de oluyordu⁶⁸³.

Bunların yanında subaşıl原因ın tayin mevzuatı da, bu görevlilerle halk arasındaki sosyal ilişkilere yansıyan diğer bir sorun idi. Buna göre, sancakbeyi, subaşı olacak kişiyi güvenilir adamları arasından seçebileceği gibi; Divân-ı Hümâyûn'a kadar ulaşan şikâyetlere bakılırsa, bu görevi her ay iltizâm usûlüyle herhangi birine de verebilmekteydi⁶⁸⁴. Ancak, bu uygulamanın, beraberinde ciddi problemleri getirdiği de anlaşılıyor: Nitekim, böyle gelişen bir olayda, subaşılıkları iltizama alanların fazla gelir elde etmek için halka zulmetmesi üzerine, ahâli şikâyetçi olmuş ve devlet merkezi de Anadolu beylerbeyine bir fermân göndererek, bu gibi durumlara mani olunmasını istemişti⁶⁸⁵.

Tahrir defterlerine işlenmeyen bu yönetici zümrenin haricinde, şehirlerdeki diğer idareci sınıf veya sıradan şehirli gruplar hakkında defterlerimizde yeterli derecede bilgi bulunmaktadır. Bu zümreleri sosyal bir çözümlemeye tabi tutmadan önce, bunların üç tahrir döneminde şehir merkezlerindeki sayısal değişimlerini gösterir bir tablonun verilmesi faydalı olacaktır:

Tablo VII: Şehir merkezlerindeki zümrelerin tahrir dönemlerine göre dağılımı

Zümreler	Muğla			Milas			Peçin		
	1517	1562	1583	1517	1562	1583	1517	1562	1583
Kadı	-	-	6	-	1	2	-	-	2
Kadı-zâde	-	-	1	-	-	2	-	-	-
Nâib	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Mülâzım	-	-	3	-	-	1	-	-	1
Müderris	-	-	2	-	-	4	-	-	1

⁶⁸³ Tavas subaşısına kadının mani oluşuyla ilgili bkz. BA, MD, nr. 46. 170/348. 7 L. 989. Kezâ. Muğla'ya tâbi Ula kasabasında, ahâli subaşıyı taşla döverek "evinden ihrâc" etmişti (Aynı defter. 170/349).

⁶⁸⁴ BA, MD, nr. 47. 263/641. 8 R. 990. Aynı şekilde, Ankara sancağındaki subaşılıkların da iltizamla verildiği görülmektedir (bkz. Özer Ergenç, XVI. yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara 1995. s. 70). Ayrıca subaşılık müessesesi hakkında bkz. Mücteba İlgürel, "XVII. yüzyılda Balıkesir Şer'iyye sicillerine göre Subaşılık Müessesesi", VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976), Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1981. II, 1275-1282; kezâ, a. mlf. "Subaşılık Müessesesi", Journal of Turkish Studies, Orhan Şaik Gökyay Armağanı, II (1984), 251-261.

⁶⁸⁵ BA, MD, nr. 47. 263/641. 8 R. 990.

Müderriş-zâde	-	-	-	-	-	3	-	-	2
Dânişmend	-	-	4	-	-	4	-	-	1
Muhassıl	12	2	13	1	-	8	4	5	2
İmam	9	2	7	7	-	6	6	-	3
Hatîb	-	1	2	1	-	5	2	-	1
Müezzîn	-	2	3	-	1	4	-	-	-
Vâiz ve nâsih	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Mütevelli	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Câbi	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Zâviyedâr	-	-	1	-	-	1	-	-	3
Eminü'l-havâs	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Seyyid	-	-	-	6	17	13	-	-	-
Zaîm	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Sipahi	-	-	-	-	-	3	-	2	1
Sipahi-zâde	-	4	-	-	-	8	-	2	-
A'ma	2	2	1	-	-	-	1	1 (lâl)	-
Pîr-i fânî	11	2	-	1	-	-	2	1	-
Ma'lûl	1 (alîl)	-	-	-	-	1	1	-	-
Mecnûn	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Kethudâ	-	-	-	2	-	1	-	-	-
Ahî	1	1	1	1	-	-	-	-	-
Şeyh	1	1	3	5	2	3	2	1	-
Hâce	4	-	2	1	1	-	-	-	-
Çelebi	1	-	-	1	1	-	2	-	-
Veled-i abdull	4	1	1	6	1	3	5	-	-
Fakih	4	-	-	-	-	2	4	2	-
Halife	-	-	-	-	-	3	1	-	-

Tabloda yer alan verilerin tahliline geçilmeden önce, bu zümrelerin statüsünün tesbitinde, devlet merkezince hangi kıstasın esas kabul edildiği, ayrıcalıklı bir

konumda olan muaf grupların defterlere ne şekilde işlendiği, ya da bu imtiyazlı durumu belirtmek için defterlere düşülen şerhlerin, bu şahısların statülerinin izahında ne gibi karışıklıklara yol açabileceğine kısaca temas edilmesinde zaruret vardır:

Bilindiği üzere, Osmanlı devletinde çeşitli yükümlülükler karşılığında vergi dışı tutulan bazı zümreler mevcuttu. Bu gruba dahil olanlar, merkezî kayıtlarda genel olarak "askerî"⁶⁸⁶ tabiri ile ifade ediliyorlardı. Bir şahıs için bu statüye girmenin en önemli şartı, yaptığı işin merkezî bir belgeye, yani padişah berâtına dayanıyor olmasıydı. Bu görevleri, devletin muafiyet için muteber kabul etmediği başka belgeler ile yürütenler, yani "bî-berât" olanlar ise bu zümreye dahil edilmeyip, vergiye tabi olmaktaydılar.

İncelediğimiz şehirlere ait mufassal defterler ile vakıf defterlerinde, bu gruba giren şahısların, "askerî" statüde olduklarını gösteren berâtları bazen belirtilmiş bazen de kaydedilmemiştir. Mufassal defterlerde karşılaşılmamakla birlikte, bilhassa vakıf defterlerinde "mektûb-ı kadı" ile görev yapanlara sıkça rastlanmaktadır. İşte, çoğunlukla imam, hatib ve müezzin gibi görevlilerin muafiyet statülerinin tesbitinde karşılaşılan sorun, bu şahısların görevlerini ne tür bir belgeye dayanarak yürüttüklerinin tam olarak anlaşılamamasından kaynaklanmaktadır. Gerçi, bu unvanlara sahip vazifelileri defterlere kaydeden kâtiblerin, birinci derecede padişah berâtını esas aldıkları anlaşılmaktadır. Ancak, berâtları belirtilmeden yazılan görevliler de oldukça fazla bulunmaktadır.

Şu halde, kanunnâmelerde geçen ve berâtlı olmayan meselâ imam ve hatib gibi görevlilerin "askerî" kabul edilemeyecekleri kaydına⁶⁸⁷ dayanarak, her üç şehirde beratları belirtilmeden kaydedilen bu unvânlara sahip vazifelilerin de "askerî" ve dolayısıyla da "muâf" sayılamayacakları öne sürülebilir mi? Bir başka deyişle,

⁶⁸⁶ Bu tabirin ihtivâ ettiği mânânın geniş bir izahı için bkz. H. Sahillioğlu, "Askerî", *DİA* III, 488-489; Mehmed Ârif, "Kanunnâme-i Âl-i Osman" *TOEM ilâvesi*, İstanbul 1329; Selami Pulaha-Yaşar Yücel, "Der-beyân-ı Kânûnnâme-i Osmanî", *TTK Belgeler*, c. XII, sayı 16, Ankara 1988; Evâil-i Ramazan 1013 tarihli fermân sureti (Ankara Şer'îye Sicili, IX/3050'den naklen Ergenç, Aynı eser, s. 127, nt. 3; Ö. L. Barkan, "Edirne Askerî Kassâmina Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *TTK Belgeler*, III/5-6, Ankara 1968; H. İncelik, "XV. Asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynakları", *İFM*, c. XV, sayı 1-4, Ankara 1954; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1984; Mehmet İpşirli, *Osmanlılarda Kadıaskerlik Müessesesi*, İstanbul 1982; Sait Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, İstanbul 1994.

⁶⁸⁷ "... bî-berât ... hidmet iden imâm ve hatib ... askerîye dâhil değillerdir. Berât-ı şerîfimle olmayup mücerred kazı hüccetiyle ... bir kimesne imâm ve hatib kaim-makâmı olmağla ... askerîye dâhil değillerdir ..." (Selami Pulaha-Yaşar Yücel, "Der-beyân-ı Kânûnnâme-i Osmanî", *TTK Belgeler*, c. XII, sayı 16, Ankara 1988, s. 45).

muharririn bu kişileri kaydederken, berâtları olmadığı için, görevlendirilmelerine esas olan "kadı mektubu"nu dikkate aldığı, ancak bu belge hukûken muâfiyet ifâde etmediği için, belgeyi defterde zikretmediği düşünülebilir mi?

Askerî olma, yani muâfiyet statüsünün tesbiti, şehir merkezlerindeki mevcut zümrelerin sosyal çözümlemesinin sıhhatli bir şekilde yapılabilmesi açısından mühim gözükmektedir. Diğer taraftan, aile fertleri yanında köleleri dahi askerî yani muaf sayılan⁶⁸⁸ ve bir takım ayrıcalıklı adlî-hukukî haklara da sahip olan⁶⁸⁹ bu zümrenin, şehir nüfusu içindeki payının yeterince bilinmesi, ele aldığımız taşra kentlerinin sosyal yapılarının lâıykıyla ortaya konulabilmesi için de zarurî gibidir.

Bu ön hatırlatmadan sonra, sosyal zümrelerin tahliline geçilebilir: Sancakbeylerinin, görev ve yetkileri icabı irtibata geçtikleri, hattâ bazı durumlarda müşterek hareket ettikleri mahallî görevlilerin başında kadılar gelmekteydi. Bu iki üst seviyeli görevlinin birlikteliği veya dayanışması, daha çok asâyişin sağlanması hususunda olduğu gibi⁶⁹⁰, devletin alacağını ilgilendiren malî bir konuda⁶⁹¹, ya da reâyâyâ adaletin lâıykıyla tevzii konusunda⁶⁹² olabiliyordu. Ayrıca sancakbeyinin bir takım icraî yetkilerini kullanabilmesi için, kadının bir nevi bu icrâ yetkisini onayan ve hukukî bir hüviyeti olan bir belgeye, yani "hüccet"e ihtiyacı vardı⁶⁹³.

Sancakbeyinin bir çok hususta birlikte hareket etmêk durumunda bulunduğu kadılar, görevli oldukları kazanın adlî-hukukî tek hakimi konumunda idiler.

⁶⁸⁸ "Aynı makale", s. 43-44. Halil Sahillioğlu, "Askerî", *DİA* III, 488.

⁶⁸⁹ Meselâ, askerî zümre mensubları, yargılanmaları icab eden bir davada normal kadı mahkemesini reddedip, kazasker mahkemesinde yargılanmayı talep edebilme ayrıcalığına da sahipti (Sahillioğlu, aynı mad., 489).

⁶⁹⁰ Sancak dahilindeki eşkıyaya karşı girişilecek bir tenkil hareketinde, adlî görevlilerin yardımını temin etmek maksadıyla, sancakbeyi "toprak kadılarıyla" müştereken hareket etmekte fayda görüyordu (BA, MD, XXX, 359/847, 21 R. 985).

⁶⁹¹ Meselâ, 27 Za. 987 tarihli bir hükme göre, sancakbeyi, bir mültezimin "mîriye" olan borcunun tahsili işini, Muğla ve Pınaz kadıları ile ortak olarak üstlenmişti (BA, MD, nr. 41, 383/820).

⁶⁹² "Ehl-i Öri" tarafından mağdur edilmiş olan reayanın hakkının teslimi için, sancakbeyinin Menteşe havâss-ı atîka müfettişi Dadya (Datça) kadısı ve Bozöyük kadısıyla olan irtibatı için bkz. BA, MD, nr. 41, 349/745, 20 Za. 987).

⁶⁹³ Nitekim, sancakbeyi adamlarının bir mücrimi yakaladıktan sonra, cezalandırabilmek için o kazanın kadısından hüccet almak zorunda oldukları anlaşılmaktadır (BA, MD, nr. 46, 170/349, 7 L. 989). Aynı şekilde, Menteşe beyi, "bazı fesâd ve şenâ'atı sâbit ve zâhir olanları" küreğe gönderebilmek için de kadıdan yine "sûret-i sicil" alıyordu (bkz. BA, MZD, nr. 2, 213/561, evâhir-i Z. 982; kezâ, BA, MD, nr. 35, 323/822, 26 Ş. 986).

Bunlardan Muğla kadılığı 80⁶⁹⁴, Peçin ve Milas kadılığı⁶⁹⁵ ise yüz akçelik⁶⁹⁶ kadılıklar idi.

Şehirdeki zümreler hakkında oldukça kıymetli bilgiler ihtiva eden 1583 tarihli mufassal deftere göre, bu tarihte üç şehrin mahallelerinde kaydedilen kadı sayısı 10'u bulmaktadır⁶⁹⁷. Bu sayının iki kaza mahkemesi (Muğla ve Peçin) için fazla olduğu açıkça bellidir. Bu açıdan bu şehirlerde bu kadar fazla sayıda kadının mevcut olması düşündürücüdür. Bu konuda ileri sürülebilecek ihtimallerden biri, Muğla ya da Peçin'de görev yapan kadılardan bazılarının, mütekaid olduktan sonra buradan ayrılmadıkları ve bulundukları şehirde yaşamaya devam etmiş olabilecekleridir⁶⁹⁸. İkinci bir ihtimal ise, kadılara devlet merkezinden tevdi edilen görevlerin mahiyeti ile ilgilidir: Buna göre, devlet, "munfasıl" olan bazı kadılara, "mukataât müfettişliği" gibi malî yönü ağır basan bir görev de verebiliyordu⁶⁹⁹. Muhtemelen böyle görevleri üstlenen kadılar, teftiş edecekleri mukataaların bulunduğu bölgedeki bir şehirde ikamet ediyor olmalıdırlar. Meselâ, "Mesevli kazâsından munfasıl" olup, Menteşe sancağı mukataaları müfettişi olan Mevlânâ Abdurrahman'ın⁷⁰⁰, Milas'ın Selahaddin mahallesinde kayıtlı olan Kadı Abdurrahman⁷⁰¹ ile aynı kişi olması ihtimal dahilindedir. Aynı şekilde, piyade ve müsellemler mukataatı müfettişi Mevlânâ

⁶⁹⁴ BA, TD, nr. 166, s. 172.

Evliya Çelebi ise, Muğla'nın "üçyüz pâyesi ile şerif kazâsı" olduğunu kaydetmektedir (Seyahatnâme, IX, 201).

⁶⁹⁵ Milas, defterlere göre ayrı bir kaza olmayıp, bir "nefs" olarak Peçin'e tabi idi. Bu sebeple kadısı da olmadığı için, belgelerde her iki merkez için tek bir kadıya ("Peçin ve Milas kadısı") hitâb ediliyordu (BA, MD, nr. 28, 358/912-915, 27 Şaban 984); kezâ, "mahkeme-i Peçin ve Milas" (BA, EV.HMH, nr. 23, s. 11a, evâhir-i C. 985). Her iki merkezin idarî ve kazaî taksimattaki durumları için bkz. Üçüncü Bölüm, "İdarî Yapı" kısmı.

⁶⁹⁶ "kazâ-i Peçin, yevmî yüz akçe yazar ..." (BA, A.RSK, ds. 1, vs. 14, 22 N. 951)

⁶⁹⁷ Buna göre iki kadı Peçinde (TK, TD, nr. 110, 51a), iki kadı Milas'ta (TK, Aynı defter, 52a) ve altı kadı da Muğla'da (aynı defter, 80a-83a) sakin idi.

⁶⁹⁸ Meselâ, 25 Ramazan 1017 (2 Ocak 1609) tarihli bir hükümden anlaşıldığı kadarıyla, Muğla'ya tâbi bir köy iken XVI. asrın sonlarına doğru kazâ olan Dadya'da mevcut olan üç kadıdan ikisi, "sâbık" Dadaya kadılarıydı (BA, KK, Ahkâm, nr. 71, s. 161).

⁶⁹⁹ Bu hususta birkaç misal için bkz.: Aydın ve Saruhan sancakları ile mensuh olan piyade ve müsellemler mukataatı müfettişi "sabıka Birgi kadısı olan Mevlânâ Hüsam" (BA, MD, XLI, 329/700, 15 Za. 987); kezâ, "sâbıkâ Gördük kadısı" olup, "Menteşe'de vâki olan bekâyânın tahsiline müfettiş tayin" olunan Mevlânâ Şemseddin (BA, KK, Ahkâm, nr. 63, s. 644, 23 C. 960). Ayrıca, bazı munfasıl kadıların mukataa müfettişi olarak tayin edilmeleriyle ilgili olarak bkz.: Aydın-Saruhan, Teke-Hamid-Alaiye, Karesi-Hüdavendigâr-Manisa-Kütahya, Bolu-Kocaeli, Ankara, Uşak, Menteşe, Kastamonu-Kengiri, Cezire-i Midillü, Vilâyet-i Rum bölgelerinde mukataa müfettişi olarak bulunan bazı kadılara gönderilen 15 Z. 987 tarihli hükümler (BA, MD, XLI, hüküm 964-976 arası).

⁷⁰⁰ BA, MD, nr. 41, 218/485, 14 L. 987.

⁷⁰¹ TK, TD, nr. 110, s. 53.

Hüsam'ın⁷⁰² da. Muğla'da Hacı Timurhan mahallesinde sakin Kadı Mevlânâ Hüsam⁷⁰³ ile aynı şahıs olabilmeleri mümkündür. Bu arada, Milas her ne kadar Peçin'e 5 km yakınlıkta ise de, bu iki "nefs"ten sadece Peçin'in "kazâ" statüsünde bulunması sebebiyle, Milas'ta cereyan eden herhangi bir adlî olayın muhâkemesinin Peçin'de görülmesi taraflar açısından zor olacaktır. Bu bakımdan, Milas belki hukukî açıdan Peçin'in nâhiyesi kabul edilip⁷⁰⁴, burada da bir mahkeme kurulmuş olabilir. O zaman, sözkonusu kadılardan birini -belki munfasıl olarak nâib statüsünde- bu mahkemenin başında aramak gerekecektir.

Kadı sayısının izahı hususunda diğer bir ihtimal de, bilhassa, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren -muhtemelen artan suhte isyanları karşısında asâyişin daha kolay temin edilebilmesi maksadıyla- yeni kazalar teşkili⁷⁰⁵ ve bu civar kazaların kadılarının bazılarının, daha büyük yerleşim yeri olan bu şehirlerde ikamet edip⁷⁰⁶, yerlerine nâib atamayı tercih etmiş olabilecekleridir.

Mufassal defterlerdeki kayıtlardan, incelediğimiz her üç şehirdeki kadıların menşeleri ve sosyal yapı içindeki yerleri hakkında ilginç bilgiler edinilebilmektedir. Bu kayıtlar çözümlendiğinde göze çarpan ilk husus, kadıların geniş ve kültürlü ailelerden geldiklerinin görülmesidir. İlave olarak, sözkonusu 10 kadıdan yarısına yakınının, medrese öğrenciliği yılları, hatta daha öncesi de takip edilebildiğinden, menşe olarak yerli ailelerden oldukları anlaşılmaktadır. Meselâ, 1583'te Peçin'de sâkin olan Kadı Mevlânâ Mehmed, yirmi sene önceki sayımda, henüz "muhassıl", yani medrese öğrencisidir. Yirmi sene sonra karşımıza genç bir kadı⁷⁰⁷ olarak çıkan "muhassıl Mehmed" in mensup olduğu aile de bu tarihte 10 haneye ulaşmıştır.

⁷⁰² BA, MD, XLI, 306/653, 3 Za. 987.

⁷⁰³ TK, TD, nr. 110, s. 82. İlgili kayıta, her ne kadar, Kadı Hüsam'ın Saruhan'daki mensûh piyade ve müsellemlerin mukaatası müfettişi olduğu belirtiliyorsa da, gönderilen hükümde, Bozöyük ve Muğla kadılarına da hitap edilip, Menteşe sancağındaki mevkufatın iltizamının konu ediliyor olması, Kadı Hüsam'ın, Muğla'da mukim olabileceğini akla getirmektedir. Nitekim mukataa müfettişi olan bir kadının, malî olarak sancağı dışındaki yerlere de müdahale edebildiği yukarıda zikredilmişti.

⁷⁰⁴ Nitekim, Evliyâ, Peçin'den bahsederken, Milas'ın Peçin'in "nâhiyesi" olduğunu açıkça belirtmektedir (Seyahatnâme, IX, 210).

⁷⁰⁵ Bu şekilde ihdas edilen kadılıklardan Eskihisar, Dadya (Datça), Yerkesik, Gereme (Ören), Gökova, Ula vb. için bkz. Üçüncü Bölüm, "İdarî Yapı" kısmı.

⁷⁰⁶ Meselâ, 987 senesi sonlarında Menteşe mukataat müfettişi olarak gözüken Bozöyük kadısı Mevlânâ Bâyezid'in (BA, MD, XLI, 383/820, 401/858 vd.), belki "munfasıl" olduktan sonra bölgeden ayrılmayıp, daha gelişmiş bir şehir olan Milas'a yerleşmiş olduğu düşünülebilir (Cami-i Ahmed Gazi mahallesinde sâkin Kadı Mevlânâ Bâyezid kaydı için bkz. TK, TD, nr. 110, 52a).

⁷⁰⁷ Aşağıda yapılacak muhassılların yaşlarıyla ilgili değerlendirmeye göre, Kadı Mehmed 1583 sayımı sırasında 35-40 yaşlarında olmalıdır.

Kardeşlerinden biri imam olup, diğer kardeşi de "Ka'be-i şerîfe mücâviri" statüsüne sahiptir. Ayrıca bu geniş aile içinde, amca oğullarından biri müderris, diğer biri de dânişmend olarak kayıtlıdır⁷⁰⁸. Peçin'de mukim ikinci kadı Mevlânâ Ali ise, 1562'lerde daha medrese öğrencisi bile değildir. Muhtemelen henüz mualîmihâneye devam ediyor olmalıdır⁷⁰⁹. 20 sene önce sadece babasıyla kendisi kayıtlı iken, 1583 tahririnde üç kardeşi ile birlikte altı hanelik bir ailesi tesbit olunabilmektedir. Aynı şekilde, Milas'ın Cami-i Ahmed Gazi mahallesinde kayıtlı kadı Mevlânâ Bâyezid'in 18 haneye ulaşan akrabaları arasında, 2 müderris, 1 dânişmend, 1 sipahi ve 2 sipahi-zâde bulunmaktadır. Muğlalı kadı Mevlânâ Hüsam'ın da kültürlü bir aileye sahip olduğu görülüyor: Kardeşinin oğullarından biri dânişmend, diğeri ise muhassıldır. Kendi oğlu Abdülkerim mülâzım; diğer oğlu Yahya da yeğeni gibi muhassıldır. Muğla'daki diğer iki kadı, Mevlânâ Mustafa ile Mevlânâ Mehmed ise kardeşler ve ikisi de Mescid-i Sufi Hüseyin mahallesinde sakindirler. Bu tesbitlere göre, bölgedeki adâlet makenizmasının mahallî bir etkinlik içinde olduğu söylenebilir. Ayrıca bu misaller, kadıların toplum içindeki yerlerini, mensup oldukları aileleri, ilişkide bulundukları zümreleri ve taşra şehirlerinin kültürel alt tabanının mahiyetlerini göstermesi açısından da mühimdirler.

Muğla ve Peçin kadılarının maiyyetinde kaç kişinin bulunduğu, tam olarak tesbit olunamamakla birlikte, yine de beraber çalıştıkları görevlilerden bazıları belgelere yansımıştır. Buna göre, kadılar kendilerine tevdi edilen asâyiş ile ilgili görevlerde "il-erleri"⁷¹⁰ ve "hisar-erleri"⁷¹¹ kullanırken; bilhassa devletin alacağını ilgilendiren malî soruşturmalarda, hisar-erlerinin yanında "muhzır", "muhtesib", "nâib" ve "kendü âdemleri"nden oluşan daha geniş bir kadroyu görevlendirmesi devlet merkezince istenmekteydi⁷¹². Bu durum, kadıların, bu gibi görevlilerin tabii amiri olduğunu da göstermektedir. Bunlardan başka, mahkemede görülen davaları ve

⁷⁰⁸ TK, TD, nr. 110, 51a.

⁷⁰⁹ Eğer bu tesbit kabul edilebilir ise, Kadı Ali'nin 30-35 yaşları arasında bulunduğu söylenebilir.

⁷¹⁰ Bir nevi milis kuvveti konumunda bulunan il-erlerinin sevk ve organizesinden kadıların sorumlu olduğu anlaşıyor. Kadıların, asâyişin temini hususunda ilerlerini kullanmaları haKKındaki müteaddid hükümlerden bazıları için bkz. BA, MD, XXII, 115/239, 5 Ra. 981; BA, MD, XXIV, 195/520, 11 M. 982; BA, MD, XXVI, 58/153, 12 Ra. 982; BA, MD, XXX, 359/847, 21 R. 985 vb.

⁷¹¹ BA, MD, XXIV, 195/520, 11 M. 982;

⁷¹² Meselâ, Peçin kadısına yazılan 28 M. 960 tarihli bir hükümde, kazaî yetkileri dahilinde sakin olan mukataa mültezimlerinin uhdelinde kalan borçların tahsili gibi büyük bir malî takibatın lâıykıyla yürütülmesi için, kalabalık bir görevli kadrosuyla birlikte hareket etmesi bildiriliyordu (BA, KK, Ahkâm, nr. 63, s. 48).

kadının diğer yazışmalarını kaydeden kâtip⁷¹³ ile, mülâzım⁷¹⁴ ve kethudâ⁷¹⁵ da kadının yardımcıları arasında bulunuyorlardı. Ancak, kadının yanında adâletin temininden sorumlu olan bu vazifelilerin, bazen yetkilerini kötüye kullanarak ahaliye zulmetmeleri⁷¹⁶, iki kesim arasındaki ilişkilerin kötü bir tezahürü olarak görülebilir.

Kadıların malî kovuşturma ve asâyişi temin görevlerinin yanında; mukataaların müfettişliğini⁷¹⁷ veya nâzırlığını⁷¹⁸ üstlenmek, kazaları dahilinde olan "müseccel mücrimleri" küreğe konulmak üzere ilgililere göndermek⁷¹⁹, tedavüldeki paranın ayarını korumak⁷²⁰, gerektiğinde sancakbeyinin mülkî yetkilerini devralmak⁷²¹; seferden kaçan sipahileri hapsedip, bu hususta bir defter hazırlayarak merkeze sunmak ve timarları mahsulüne devlet adına el koymak⁷²²; para vakıflarına "nâzırlık" yapmak⁷²³, güherçile hizmetine tayin olunan yaya ve müsellemlerin iâşesinin

⁷¹³ Bazı kişiler tarafından basılan Silifke mahkemesinin hapsedilen görevlileri arasında, muhızırbaşı ve naibin yanında bir tane katip de bulunuyordu (BA, MD, XLIII, 211/380, 12 B. 988).

⁷¹⁴ Ankara mahkemesinde görevli mülâzımlar için bkz. Ergenç, Ankara ve Konya, s. 58, n. 39'daki liste.

⁷¹⁵ Adana kadısının kethudâsı Ferhad Kethudâ'nın borcunun tediyesi için gönderilen hüküm: BA, MD, XXIX, 8/19, evâil-i N. 984.

⁷¹⁶ Muhızır Mustafa ve arkadaşlarının yakalanıp cezalandırılmaları için Menteşe beyine ve Meğri kadısına yazılan 28 Ra. 985 tarihli hüküm (BA, MD, XXX, 280/652). Keza, İnegöl'de yine ahaliye zulmeden muhızır, naib ve subaşı kethudası, bu fiillerinden dolayı Kıbrıs'a sürülmüşlerdi (BA, MD, XIX, 74/164, 23 M. 980).

⁷¹⁷ 27 Şaban 984 tarihli dört hükümde, Menteşe İkinci Cedid Haslar Mukataası'nın müfettişi Peçin ve Milas kadısı Abdurrahman Efendi'nin, Hazine'nin muzayakada olması sebebiyle, mukataalardan yaptığı tahsilatı göndermesi ve bakiyeleri de tahsil etmesi isteniyordu (BA, MD, XXVIII, 358/912-915); kezâ, livâ-i Teke ve Hamid ve Alaiye mukaatalarının bekaya müfettişi Muğla kadısı Mevlânâ Seyyid Ahmed idi (BA, MD, XLI, 191/435, 193/438, 211/473, 212/475, 224/495 vs., 10-16 L. 987). Bir kadının müfettişliğe atanmasında aranılan başlıca şartlar, "diyânet ve istikâmetine itimâd olunmak" idi (aynı defter, 421/895, Z. 987). Ayrıca munfasıl kadıların da mukataa müfettişi olarak tayin edildikleri görülmüyor (aynı defter, hüküm 964-976 arası).

⁷¹⁸ "Nâzır Muğla kadısı mektûb gönderüp haslarına mültezim olan ..." (BA, A.RSK, nr. 1453, s. 18, 25 L. 966).

⁷¹⁹ BA, MD, XIX, 49/106, 17 M. 980. Kadıların, gemiler için aynı zamanda "mücrim" olmayan kürekçi de temin etmekle yükümlü oldukları anlaşılıyor: Rodos ve İskenderiye beylerinin gemilerine Menteşe'den gönderilecek olan kürekçiler için bkz. BA, MD, XIV, 384/750.

⁷²⁰ Akçe kıranların, gizlice takip olunup aletleriyle beraber İstanbul'a gönderilmeleri hususunda Menteşe kadılarına 14 C. 985 tarihli hüküm (BA, MD, XXXI, 213/473).

⁷²¹ Menteşe sancakbeyliğine tayin edilen Kengiri beyi Hasan Bey, sancağa gelene kadar, sancağın yönetimi kadılara sipariş olunmuştu (BA, MD, XXVIII, 335/847, 16 Ş. 984).

⁷²² BA, MD, XXIV, 296/805, 3 S. 982; BA, A.DVN.MHM, nr. 933, s. 29, 25 C. 996.

⁷²³ Kendisi de bir kadı olan Seydi Mahmud, Peçin'de vakfettiği 50 bin akçenin üzerine, günde bir akçe yevmiye ile kadıların "nâzır olup, yılda muhâsesinin görüp, mezkûr akçeyi telef ettirmeyeler" diye şart koşmuştu (BA, TD, nr. 338, s. 65; TK, TD, nr. 569, s. 27).

bedeli talep edilen piyade yayabaşısı Mehmed'in Divan'a şikayette bulunması sebebiyle: Muğla kadısına yaptığı uygulamanın yanlış olduğu hatırlatılarak, "hilâf-ı emr ü kanun" piyade yayabaşılarında avâriz ve kürekçi bedeli almaması tenbih edilmişti⁷³³. Bir kadının, bu ve benzeri şikâyetler sebebiyle merkezî yönetimin gündemine girmesi, herhalde kendisi için pek de tasvib edilecek bir durum olmasa gerektir.

Kadıların, bazen sancağın askerî-mülkî en üst düzey âmiri olan sancakbeyinin teftişi işiyle de görevlendirilmeleri, bu iki yetkiliyi karşı karşıya da getirebiliyordu⁷³⁴. Sancakbeyi-kadı arasında meydana gelen anlaşmazlığın bir diğer sebebi de, asayişle ilgili konulardaki adlî soruşturma safhasında ortaya çıkan yetki karmaşasından kaynaklanıyordu. H. 989 senesinde, sancaktaki ehl-i örf" ve "ehl-i şer" sınıfının en yetkili iki idarecisi arasında, "katl" olaylarının teftişi sebebiyle başlayan yetki tartışması, devlet merkezine haklılığını isbat eden sancakbeyinin lehine neticelenecek ve "ehl-i örf"ün, adlî meselelerin teftişinde yetki insiyatifini ellerine almalarına yol açacaktır. Sancakbeyinin iddiasına göre, "nevâhi nâibleri", öldürülme olaylarını "ehl-i örf'e haber vermeden" keşfetmekte ve suçlular bilindiği halde, "şer'lerinden havfen" ellerine "hüccet verip" hadiseyi örtbas etmekteydiler. Bu durumun ise "katlin tezâyüdüne sebep" olduğu ve bu yüzden de kendisinin âsâyiş hizmetini lâıyıkıyla yerine getiremediğine Divân-ı Hümâyûn'u iknâ eden sancakbeyi, nahiye nâiblerinin işten el çektilirip, benzeri olayları, kadıların "sancakbeyi mübâşeretile bizzât teftiş" etmeleri usûlünü koydurmayı başarmıştı⁷³⁵.

Ancak, bununla beraber, sancakbeyi tarafından yakalanan suçluların ancak "kadı marifetiyle" teftiş edilebilmesi⁷³⁶, ya da bir "zeametın zabtının" sağlanması

⁷³³ BA, KK, nr. 67, s. 701, 22 B. 980.

⁷³⁴ Mesela, sancakbeyi Hasan Bey'den şikayetçi olunması üzerine, 18 S. 985 tarihli bir hükümle Karahisar ve Dalama kadılarıyla birlikte Mazun kadısı da teftiş için görevlendirilmişti (BA, MD, XXX, 138/331). Ancak aradan geçen yaklaşık birbuçuk yıl içinde, sancakbeyinin ve adamlarının zulmünün daha da artması üzerine; Mazun kadısının, kendisinin şifahi veya yazılı yaptığı tavsiye ve ikazları dikkate almadığını bildirerek, sancakbeyini devlet merkezine tekrar şikayet ettiği görülüyor (BA, MD, XXXV, 230/575, 12 B. 986). Burada dikkati çeken bir husus da, hüküm gönderilen kadılar arasında başka sancakların kadılarının bulunmasına rağmen, Muğla kadısının bulunmayışındır. Bu durum, muhtemelen, Muğla kadısının sancakbeyi ile olan muhtemel yakınlığının, teftiş işinin sıhhatli bir şekilde yürütülmesini engelleyebileceği düşüncesinden kaynaklanıyor olsa gerektir.

⁷³⁵ Bu hususta Menteşe sancağındaki kadılara yazılan hüküm için bkz. BA, MD, XLVI, 144/295, 19 N. 989.

⁷³⁶ Menteşe beyi Hasan Bey'e, Muğla'da yakalanan dört suhte liderinin teftişi hakkında gönderilen 3 S. 985 tarihli hüküm: BA, MD, XXX, 68/162.

işinin kadiya havale edilmesi⁷³⁷, kadının sancakbeyi karşısındaki konumunu ve iki görevli arasındaki yetki ayırımını gösteren iki misal olarak kabul edilebilir. Diğer taraftan, kadıların, gerçekte sancakbeyinin yetki ve sorumluluğunda gibi gözüken, kendi kazasındaki timar sahiplerinin haklarını devlet nezdinde arama çabaları⁷³⁸, bu kesimle kurdukları iyi ilişkilerin bir tezahürü olarak da görülebilir.

Kadıların, bu çok geniş çaplı görevlerini icra ederken, birtakım suistimaller yaptıkları da görülmektedir⁷³⁹. Bu durumda, suçlanan kadı bazen kaçıyor⁷⁴⁰, fakat çoğunlukla da, sadece yaptıkları fiiller nedeniyle ikaz veya tehdit edilmekle kurtuluyorlardı⁷⁴¹.

⁷³⁷ Mizistre beyi Kaya Bey'in haslarından olup, Muğla kazası sınırları içinde bulunan bir zeametın mahsûlünü. Kaya Bey'in gönderdiği adamına zabtettirilmesi hususunda muhatap Muğla kadısıdır (BA, KK, nr. 89, s. 112, 26 S. 989). Kezâ, Peçin kadısının bir hisar gediğinin mahsûlünü zabtettirmesi (BA, KK, nr. 90, s. 262, 22 Ra. 987); Peçin kadısının kâtib Mustafa'nın timarı mahsûlünü aldırması (BA, KK, nr. 63, s. 197, 4 Ra. 960).

⁷³⁸ Muğla kadısının Divan-ı Hümayun'a gönderdiği bir mektupta, (Manisa'daki) şehzâde (Selim'in) müteferrikalarından Mustafa'ya, Muğla ve civarından tayin edilen gelirlerin, başka sipahiler tasarrufunda bulunduğu ve bunların beratlarının "mukarrer kılınup", mezkur Mustafa'ya "düşenden" verilmesini teklif ettiği ve bunu kabul ettirdiği görülmüyor (BA, KK ruûs, nr. 215, s. 87, 7 L. 963). Yine Muğla kadısı, onbeş bir akçalık timarı olan Mustafa'nın, beratında yazılı bazı gelirlerin, başkalarının zabtında olduğunu bir mektupla devlet merkezine bildirerek, noksanının temin edilmesi için hüküm çıkarttırmıştı (aynı defter, s. 81, 27 N. 963). Aynı şekilde, Peçin kadısının da, "Menteşe'de havass-ı atik mukataalarına nâzir olan erbâb-ı timârdan Peçin kazâsına tâbi onüç bin ... akçalık timara mutasarrıf Ahmed'in sefere gelmedü deyü timarına dahl olunduğu"nu Divan-ı Hümayun'a bildirerek, timarının "mukarrer kılınması"nı sağladığı anlaşıyor (BA, KK, nr. 89, s. 112, 26 S. 989).

⁷³⁹ Peçin ve Siravolos kadılarına gönderilen bir hükümden anlaşıldığı kadarıyla, müteveffa Siravolos kadısının Derviş Mahmud isimli bir şahsı, "garaz idüp, hilâf-ı vâkı i'lâm" eylemesi sonucu küreğe gönderdiği, yapılan teftiş sonucunda anlaşılmıştı (BA, KK, nr. 111, s. 107, Ş. 995). Peçin kadısı İbrahim'in ise, halka altın borcunu ödemediğinden şikâyet olunuyordu (BA, KK, ruûs, nr. 218, s. 76, 10 Ca. 971).

⁷⁴⁰ Meselâ, Milas'ta bir vakıf mütevellisiyle beraber, vakfın muhasebe defterinde "haKK ve temrinler" yaparak zimmetine para geçirdiği iddiasıyla suçlanan Peçin ve Milas kadısı Sıddık Efendi, teftiş edilecekleri esnada kaçmıştı (BA, MD, XXIII, 151/312, 28 B. 981).

⁷⁴¹ Muğla kadısı Abdurrahman, kazasından ihracı ferman olunan azablar için fazla "bedel akçesi" tahsil ettiği gerekçesiyle şikâyet edildiğinde; teftişle görevlendirilen Menteşe beyine ve Bozöyük kadısına, sadece fazla alınan paranın sahiplerine verilmesi emredilmekteydi (BA, MD, XXXIV, 267/560, 16 Ra. 986). Aynı şekilde, Menteşe beyine ve kadılarına gönderilen diğer bir hükümden de, bazı eşkıyanın kadıların akrabası olup himaye gördükleri bildiriliyor ve kadılar, bu gibi kişileri kardeşleri dahi olsa korumamaları şeklinde ikaz ediliyorlardı (BA, MD, XXX, 335/787, 15 R. 985). Öte yandan, Muğla kadısı Abdurrahman da, gönderilen bir hükümle Muğla kadılığını ve bundan evvel görevde bulunduğu üç kadılığı da beratsız tasarruf ettiği ve berat çıkarttırıp resimlerini acele göndermediği takdirde azledilip bir daha mansıb verilmeyeceği şeklinde tehdit ediliyordu (BA, MD, XXXI, 320/711, 17 B. 985). Ancak, yaklaşık 6 ay sonra gönderilen ikinci bir hükümden, bu tehdidin kadıyı pek etkilemediği anlaşıyor. Bu aşamadan sonra ise, tehdidin biraz yumuşadığı ve bir daha kadılık verilmeyeceği ifadesinden vazgeçilerek, sadece görevinden alınacağı şeklinde bir ikaza

Kadınların başlıca gelirleri, mahkemede gördükleri işlerden aldıkları ücretler idi⁷⁴². Ekonomik durumları oldukça iyi olduğu anlaşılan kadılardan bazılarının hacca gittikleri⁷⁴³ ve gelirlerini vakıflar kurmak suretiyle, sosyal ihtiyaçların karşılanması için kullandıkları görülmektedir. Bu cümleden olarak, kadınlar arasında mescid⁷⁴⁴, muallimhâne⁷⁴⁵ veya çeşme⁷⁴⁶ gibi eserler yaptıranlar olduğu gibi, doğrudan nakit vakfederek⁷⁴⁷, paralarını bazı hayır işlerine sarfedenler de vardı. Bunların yanında, kadılardan bazılarının -muhtemelen bir takım iktisadî teşebbüsler neticesinde-, bulundukları şehirlerin haricinde de etkin oldukları görülmektedir. Meselâ, Muğla'daki Kurşunlu Cami külliyesini yaptıran -ve muhtemelen kadı olan- Hacı Muslihiddin'in⁷⁴⁸ yaptırdığı eserler arasında, Muğla'da bir medrese, bir cami ve bir muallimhâne bulunmaktadır. Ayrıca Ula kasabasındaki "câmi-i atîki ihya" etmiş ve yanına bir de muallimhane yaptırmıştır⁷⁴⁹. Mevlânâ Hacı Muslihiddin'in bölge genelinde etkili olduğunu gösteren asıl unsurlar, yaptırdığı eserlere vakfettiği gelirleridir: Bunlar arasında, Muğla'nın kuzeyindeki Bozöyük kazasına tabi Mesevli pazarında 220 dükkan, Muğlanın güneyindeki Ula pazarında 100 dükkan, Yerkesiği köyünde bir hamam ile en güneyde deniz kenarında bulunan Gökova köyündeki çeltik arki bulunmaktadır. Bu gelirlerin dağıldığı bölge, kuzey-güney ekseninde

dönüştüğü görülüyor (BA, MD, XXXIV, 12/25, 9 M. 986)). Diğer taraftan, Sahillioğlu, ehl-i örf'e ölüm de dahil her türlü cezanın verildiğini, ancak ehl-i şer'e verilen en ağır cezanın azil veya sürgün olduğunu, nadiren ölüm cezası verildiğini kaydetmektedir (bkz. "Askerî", 489).

⁷⁴² Kanunnâmelerde, kadınların hangi muameleye ne kadar ücret alacakları belirtilmiştir. Buna göre, kadınların gelirleri, resm-i nikâh, resm-i hüccet, resm-i mürâsele, resm-i sicillât, resm-i sûret-i sicillât, resm-i nakl-i şehâdet vb. gibi düzenlemelerden oluşuyordu (Abdülkadir Özcan, "Fâtih'in teşkilât kanunnâmesi ve nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesi", TD, sayı 33, İstanbul 1982, s. 48; kezâ, Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Bir Eser: Kavânin-i Osmanî ve Râbita-i Âsitâne", TED, sayı 14, İstanbul 1994, s. 12; Pulaha-Yücel, "Kanunnâme-i Osmanî", s. 46).

⁷⁴³ Muğla kadısı Mevlânâ Hacı Yûnus (BA, TD, nr. 166, s. 534; BA, TD, nr. 338, s. 96; TK, TD, nr. 569, s. 47); kezâ, Kadı Hacı Ali (BA, TD, nr. 338, s. 111; TK, TD, nr. 569, s. 62).

⁷⁴⁴ Milas'taki "Mescid-i Kara Kadı" için bkz. BA, TD, nr. 166, s. 521; BA, TD, nr. 338, s. 61; TK, TD, nr. 569, s. 23; aynı şekilde, Muğla'da da, bir "Kadı mescidi" bulunuyordu (BA, TD, nr. 166, s. 535; BA, TD, nr. 338, s. 97; TK, TD, nr. 569, s. 48).

⁷⁴⁵ Milas'ta Kadı Muslihiddin'in yaptırdığı muallimhane (BA, TD, nr. 166, s. 521; BA, TD, nr. 338, s. 63; TK, TD, nr. 569, s. 24).

⁷⁴⁶ Milas'taki, "Kadı çeşmesi demekle ma'rûf çeşme" (BA, TD, nr. 338, s. 66; TK, TD, nr. 569, s. 27).

⁷⁴⁷ Peçin'de bir kadı, 50 bin akçe vakfetmişti (BA, TD, nr. 338, s. 65; TK, TD, nr. 569, s. 27).

⁷⁴⁸ Hacı Muslihiddin'in unvânının defterlerde "mevlânâ" olarak geçmesi ("Mevlânâ Hacı Muslihiddin" (BA, TD, nr. 166, s. 536; BA, TD, nr. 338, s. 102; TK, TD, nr. 569, s. 53), bu şahsın kadı olduğunu düşündürmektedir.

⁷⁴⁹ BA, TD, nr. 166, s. 537; BA, TD, nr. 338, s. 104; TK, TD, nr. 569, s. 55.

sancağın önemli bir kısmını kaplamaktadır. Ayrıca oğlu Ali Çelebi'nin de, Ula'da bir zaviyesi bulunmakta ve vakfettiği bağ ve bahçeler de yine bu bölgede yer almaktadır⁷⁵⁰. Bu bilgilere göre, Mevlânâ Hacı Muslihiddin ve ailesinin, yaşadıkları dönemde, kazalar-arası iktisadî ve sosyal bir etkinliğe ve şöhrete sahip oldukları söylenebilir.

Yine Muğla-Ula bölgesinde hayır faaliyetlerinde bulunan diğer zengin bir kadı da, Hacı Ali'dir: Bu şahıs, Ula'da bir cami, Muğla'da ise bir muallimhane ile iki kervansaray bina ettirmiş ve bunların giderleri için elli dört bin akçenin yanında üç tane de dükkan vakfetmiştir⁷⁵¹. Söz konusu iki kadının, bu bölgede böyle büyük eserler bırakmış olmaları, kendilerinin ya buralı olduklarını, ya da mütekaid olduktan sonra bölgeyi benimseyerek buraya yerleşmiş olabileceklerini düşündürmektedir. Aynı şekilde, "Akkirman kadısı Mevlânâ Mehmed Efendi"nin de, vakfettiği kırk bin akçenin onbin akçesini, Peçin'e tabi "nefs-i Eskihisar'ın avârız-ı dîvâniyye ve kürekçi" bedelinin karşılanması için ayırmasından⁷⁵², bu kadının da Eskihisarlı olabileceği ileri sürülebilir.

Diğer taraftan, kaza merkezlerinin haricinde, nahiyelerdeki adlî davaların takibi nâib denilen görevlilere tevdi ediliyordu. Kadılar tarafından tayin edilen⁷⁵³ naiblerin, ilim sahibi ve "mesâil-i şer'iyeyi" bilen kimseletin arasından seçilmesi isteniyordu⁷⁵⁴. Nitekim bu görevde bulunan kişilerin isimlerinde rastlanan "mevlânâ"⁷⁵⁵ ve "fakih"⁷⁵⁶ gibi sıfatlar, bunların menşelerini göstermektedir. 1517'de Muğla'nın Hacı Mustafa mahallesinde mukim "nâibü's-şer'" Tâceddin de "fakih" olarak anılmaktadır ve oğlu Mustafa da bir medrese öğrencisidir⁷⁵⁷. Ancak, nâiblerin

⁷⁵⁰ BA, TD, nr. 166, s. 536; BA, TD, nr. 338, s. 102; TK, TD, nr. 569, s. 53.

⁷⁵¹ BA, TD, nr. 338, s. 111; TK, TD, nr. 569, s. 62.

⁷⁵² BA, TD, nr. 338, s. 64; TK, TD, nr. 569, s. 25.

⁷⁵³ Gerger kadısına gönderilen 4 Ra. 973 tarihli hükümde, "nüvvâb ve muhızırların azl ü nasbı kuzâta müfevvezdir" şeklinde bir hatırlatma yer almaktadır (BA, MD, V, 121/282).

⁷⁵⁴ Mukataa müfettişi Amasya kadısı ile Ortapare ve Yüzdepare kadılarına gönderilen bir hükümde, Uluyörük taifesinin kendi aralarından bazılarını naib yaptıklarını, bunların akrabalarını kayırdıkları ve mukataa resminin tahsilinin gerçekleşemediği bildirildikten sonra, "mesâil-i şer'iyeyi bilmez yörük tâifesinden nâib ta'yîn etmemeleri"ni tenbih ediliyordu (BA, MD, XLI, 192/437, 10 L. 987).

⁷⁵⁵ "Peçin mahkemesi nâibi Mevlânâ Emrullah" (BA, KK, nr. 2281, s. 73, 961). Buradaki mevlânâ unvanının, bir müderrisi ifade ettiği de öne sürülebilir. Meselâ, nâib olarak müderrislerin de atanmalarıyla ilgili bkz. Ergenç, Ankara ve Konya, s. 85.

⁷⁵⁶ Peçin kadısı nâibi Muslihiddin Fakih (BA, KK, Ahkâm, nr. 67, s. 88, 28 M. 980).

⁷⁵⁷ Tâceddin Fakih, üç tahrir defterinde, şehir merkezlerinde kayıtlı olan tek nâibtir (BA, TD, nr. 61, s. 172).

tayini işinde bazen bu kaideye riayet edilmediği ve genellikle sorunlu bir uygulama olduğundan devlet merkezinin de pek sıcak bakmadığı bir şekilde "niyâbetin" iltizamla verildiği de oluyordu⁷⁵⁸.

Göreve tayin edilen naibler, bulundukları yerlerde mahkeme kurup⁷⁵⁹, dava dinliyorlar ve hüccet verip⁷⁶⁰, sicil defteri düzenleyebiyorlardı⁷⁶¹. Ancak, bunların hepsinin görev mahalline gittikleri hususu biraz şüphelidir. Nitekim, yukarıda geçen Tâceddin Fakih isimli nâibin Muğla mahallelerinin birinde ikamet ediyor olması, ya da belgelerde bir "Peçin mahkemesi nâibi"nden söz ediliyor olması⁷⁶², mahkemelerde kadının yanında bir de naibin bulunduğunu⁷⁶³ akla getirmekle birlikte; nahiyelere tayin olunan bazı naiblerin, bizzat görev mahallinde bulunmayıp, şehirlerde ikamet ettikleri ve sadece herhangi bir olay vukûunda davayı görmek üzere olay mahalline gittiklerini de düşündürmektedir⁷⁶⁴. Diğer taraftan, XVII. yüzyılın ikinci yarısında, fizikî ve demografik açıdan çökmüş olan Peçin şehrindeki yargı işlerinin, artık bir "nâib" tarafından yürütüldüğü ve kadının da muhtemelen Milas'ta sakin olduğu ileri sürülebilir⁷⁶⁵.

⁷⁵⁸ Bu durum ise, genellikle nâiblerin fazla gelir elde etmek için, ahaliye zulmetmesine yol açtığından, devletçe bunun menedilmesi isteniyordu: Meselâ, Peçin kadısı, niyâbeti mukaataya vermesi üzerine merkezce "redd-i ebedî ile ma'zûl olmak"la tehdit edilmekteydi (BA, KK, ruûs, nr. 218, s. 76, 10 Ca. 971). Aynı şekilde, Mısır'da da "niyâbetin âharlara iltizâmı" verilmesinden şikâyetçi olunması üzerine, Mısır beylerbeyine yazılan evâil-i Za. 973 tarihli bir hükümle, bu uygulamadan vazgeçilmesi isteniyordu (BA, MD, V, 607/1685). Nâibliklerin bu şekildeki tasarrufunun olumsuz neticeleri için bkz. Cavit Baysun, "Nâip", İA, IX, 50-52).

⁷⁵⁹ Nâibin mahkemesinin eşkiya tarafından basılması olayıyla ilgili Menteşe beyine ve kadılara gönderilen 13 Ca. 981 tarihli hüküm (BA, MD, XXII, 305/603).

⁷⁶⁰ Ancak naiblerin verdiği hüccetlere, bazen devlet merkezince itibar edilmediği de oluyordu: Nitekim, vefat eden bir çeltik mukataası mülteziminin, reaya üzerindeki alacağını teftişe memur edilen nazır ve kadılara gönderilen bir hükümde, "nâib hüccetine itibâr edilmeyüp", müteveffa mültezimin alacak defterindeki yazılı borçların tahsil edinmesi isteniyordu (BA, MD, XLI, 215/480, 13 L. 987).

⁷⁶¹ Canik beyi, nahiye naiblerinin "mücellid sicil defteri kullanmayıp, sicilleri kâğıdlar üzerine yazdıkları"ndan şikâyet ediyordu (BA, MD, XXIX, 224/514, 14 Z. 984).

⁷⁶² BA, KK, nr. 2281, s. 73, 961); BA, KK, Ahkâm, nr. 67, s. 88, 28 M. 980).

⁷⁶³ Meselâ, Silifke mahkemesinde kadının yanındaki nâib için bkz. BA, MD, XLIII, 211/380, 12 B. 988.

⁷⁶⁴ Karaca-koyunlu köyü halkının, "köyleri şehre karîb olduğu" için "nâib gelmeğe lüzûm yoğiken", her hafta naib gelip kendilerine çeşitli tekâlif yüklemesinden şikâyetçi olmalarından, naibin Birgi kazasında ikamet ettiği anlaşılıyor (BA, MD, LXXIII, 553/1204, 7 M. 1004).

⁷⁶⁵ Nitekim, Evliyâ Çelebi, Peçin'i tanıtırken kadıdan bahsetmemektedir. Diğer yöneticilerin Milas'ta bulunduğunu vurgularken, Peçin'de bir naibin varlığını zikretmektedir: "... şehir-i Peçin ... ve Milas nâhiyesidir, kethudâyeri ve serdâr Milas'ta sakindir, ancak nâibi vardır ..." (Seyahatnâme, IX, 210).

Naiblerin, genellikle bölge ahalisi arasından seçilmiş olmalarının, adâlet mekanizmasının sağlıklı bir biçimde yürümesini temin etmeye yetmediği anlaşıyor. Kendilerinden çokça şikâyetçi olunan bu zümrenin, bölgenin yerlisi olma avantajını ve uzun yıllar devam eden görevleri⁷⁶⁶ sayesinde kazandıkları uzmanlaşmayı, daha çok halk üzerinde zulüm ve suistimal aracı olarak kullandıkları görülüyor. Naiblere isnâd edilen suçlar arasında, bizzat kendilerinin "şirret ve kalpazan ve sahtekâr" oldukları iddiası⁷⁶⁷ yanında, yine bu gibi kimseleri kayırmaları veya onlarla işbirliğine girmeleri⁷⁶⁸, en fazla yakınılan konuların başında geliyordu. Ancak, bu durumun aksi olarak, naiblerin verdikleri kararlar veya yürüttükleri kovuşturmalar sebebiyle, diğer görevliler veya ahali ile başlarının derde girdiği de oluyordu. Görevleri esnasında, davalıların yakınları tarafından mahkemeleri basılıyor⁷⁶⁹, kendileri hapsediliyor⁷⁷⁰ veya yaralanıyorlar⁷⁷¹, hattâ evlerinden alınıp öldürülüyorlardı⁷⁷².

Öte yandan, mahkemeye veya daha genel bağlamda, adâlet mekanizmasıyla ilgilendirilebilecek bir görevli de, müftülerdi. Gerçekte, müftülerin mahkemenin işlemesine pek dahil olmadığı, ancak bazı dinî hususlarda kendisine müracaatla, bilgi ya da "fetvâ" istendiği anlaşıyor⁷⁷³. Her ne kadar, defterlerde bu unvana sahip birinin kaydına rastlanmamışsa da, böyle bir makamın varlığı belgelerden istidlâl olunabilmektedir. Meselâ, sancakbeylerinin, asayiş görevleri esnasında bir cezayı

⁷⁶⁶ Meselâ, Göli oğlu Memi Fakih isimli nâib, Dadya (Datça) taraflarında "yirmi yıldan beri" naiblik yapıyordu (BA, MD, XXX, 3/9, 20 M. 985).

⁷⁶⁷ BA, MD, XXX, 71/169, 3 S. 985. Kezâ, benzer fiillerle suçlanan Mandalyat nâhiyesi nâibi Abdülğani, cürmü sabit olması üzerine küreğe gönderilmişti (BA, MD, XXXIV, 225/478, 12 Ra. 986).

⁷⁶⁸ BA, MD, LXXIII, 490/1078, 28 Z. 1003. Aynı sebeple suçlanan Ula kadısı ve naibi Hasan Halife'nin teftişi için bkz. BA, MD, LI, 57/179, 23 B. 991.

⁷⁶⁹ Kara Ali isimli bir suçlu, "mahkemede teftiş olunurken" arkadaşları "mahkemeyi basup", kendisiyle birlikte diğer mahbusları da serbest bırakmışlardı (BA, MD, XXII, 342/678, 15 Ca. 981). Aynı şekilde, Menteşe beyine gönderilen 13 Ca. 981 tarihli bir hükümde, Arnavud Durdu isimli bir şakinin mahkemeyi basarak "nâibi işden çıkardığı"ndan söz ediliyordu (BA, MD, XXII, 305/603).

⁷⁷⁰ Bafî nâibi Abdülğani'nin mahkemesi basılarak, kendisi hapsedilmişti (BA, MD, LXXI, 129/258, evâhir-i Ra. 1002).

⁷⁷¹ Meğri kazası nâibi, Menteşe sancakbeyinin subaşı ve kethudalarının köylüler üzerindeki zulmüne karşı çıktığı için, kethuda Mehmed tarafından bağlanarak, "cerh" edilmiş ve eşyalarına el konulmuştu (BA, MD, LIII, 119/339, 27 B. 992).

⁷⁷² Meselâ Sarı kazası nâibinin evinin basılıp öldürülmesi üzerine, Lalaya gönderilen 13 Ş. 992 tarihli hüküm için bkz.: BA, MD, LIII, 140/402.

⁷⁷³ Sayda mahkemesindeki davaları dinleyici olarak takip etmiş olan Ch. d'Arvieux, müftünün her duruşmaya katıldığını, ancak, bazı karışık davalarda kendisine danışıldığını kaydetmektedir (Üçel, "Aynı tebliğ", s. 2152).

infâz edebilmek için kadı hüccetinin yanısıra, yaptıkları işin dinî açıdan da bir mahzuru olmadığını beyân eden bir belgeye ihtiyaç duyduklarında fetvâ makamına mücaraat ettikleri görülüyor. Nitekim, Muğla kadısına gönderilen 7 L. 989 tarihli bir hükümde, sancakbeyi Semender Bey'in subaşısının, Muğla'ya tâbi Ula kasabasında yakaladığı bir suçluyu, "hakkındaki fetvâ ve hüccet mücebince" cezalandırmaya çalıştığından bahsedilmektedir⁷⁷⁴.

Tabiidir ki, bu makamda bulunan kişinin, dinî konularda hüküm verebilecek bir birikime sahip olması gerekecektir. Anlaşıldığı kadarıyla, medrese mezunu, ilim sahibi ve güvenilir kimselere tevcih edilen fetvâ makamının, genellikle de müderrisler⁷⁷⁵ veya kadılar⁷⁷⁶ tarafından üstlendiği görülmektedir. Ancak, bu makamın Muğla ve Peçin kazalarının her ikisinde de bulunup bulunmadığı anlaşılamamaktadır. Eldeki belgelere göre, bu kurumun, sancak merkezi olan şehirlerde bulunduğu düşünülebilir⁷⁷⁷.

Muğla'da, yukarıda temas edilen idarî, adlî ve dinî görevlilerden başka, mahallî işlerin yürütülmesi için yine yerel ahali arasından seçilen "kethudâ" da bulunuyordu.

⁷⁷⁴ BA, MD, XLVI, 170/349. Subaşı suçluyu çarşıda asarken, ahalinin hücum edip mahkumu kurtarmaları ve subaşıyı taşla dövmeleri üzerine; sancakbeyinin merkeze gönderdiği şikâyet mektubunda, "fetvâ" yı özellikle tebârüz ettirmesi, icrâatına dinî açıdan da itiraz edilmesini önleme amacını taşıdığını açıkça göstermektedir.

⁷⁷⁵ Amasya kadısına gönderilen 17 Ca. 1023 tarihli bir hüküm, hem fetvâ makamının kimliğini hem de bu husustaki inhisârı açıkça ortaya koymaktadır: "Amasya'da ve sâir ol etrâfda fetevâ-yı şerif taleb edenlere, mahmiyye-i Amasiyye'de vâki ... Sultan Bâyezid hân ... medresesinde müderris olanlar viregelmiş iken, hâlâ hâricden ba'zı kimesne fetvâ verdükleri i'lâm olundu. İmdi fetevâ-yı şerif umûru, müderrisîn-i sâlife viregeldükleri üzere hâlâ medrese-i mezbûre müderrisi olan Mevlânâ Ahmed'e tevfiş olunmuşdur. Emr-i şerifle iftâdan memnû olanlar, min-ba'd fetvâ vermeyüp ..." (BA, A.DVN.MHM. nr. 940, s. 103). Hükümden açıkça anlaşıldığı üzere, Amasya ve civar bölgesi, tek müftünün yetki alanı içindedir. Bu alanın, sancak sınırlarını ihtiva ediyor olması da ihtimal dahilindedir.

Aynı şekilde, Rodos'ta da bu görev aynı zamanda müderrisolan Taceddin isimli bir şahsın uhdesinde idi (BA, MD, XLI, 363/775, 18 Za. 987). Rodos'un da, sancağın merkezi ve adanın tek şehri olduğu düşünüldüğünde, müftünün "iftâ" yetkisinin, sancağı şâmil olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁷⁶ İzmir kadısının teftişi hususunda Manisa kadısı ve müftüsüne gönderilen bir hükümde de, hitap edilen şahsın tek kişi olduğu anlaşılmaktadır (BA, MD, XXIX, 63/150, 20 L. 984). Manisa'nın Saruhan sancağının merkezi olması, muhtemelen, müftünün burada bulunmasını icab ettirmiş olmalıdır. Nitekim, Manisa'da müftülük ve kadılığın ayrı ayrı tevcihi, Manisa'nın 1584'te "mevleviyet" derecesine sahip olmasından itibaren olacaktır (bkz. Emecen, **Manisa**, s. 56).

⁷⁷⁷ Meselâ, Menteşe sancağındaki bir timar erbabı için, merkeze terakki teklifi yapan kişinin unvanı, Anadolu beylerbeyine gönderilen bir hükümde "Menteşe müftüsü" olarak anılmaktadır (BA, KK, nr. 92, s. 275, 22 L. 988). Nitekim, Evliyâ Çelebi de, Muğla'da diğer yöneticilerin yanında bir de "şeyhülislâm"dan söz etmekle birlikte, Peçin'de böyle bir makamdan bahsetmemektedir (Seyahatnâme, c. IX, 201, 210).

Yukarıdaki tabloda yer alan rakamlara göre, muaf zümreler arasında en fazla yekûna sahip olarak, eğitim kurumları ile dinî yapılarda görev alanlar gözükmektedir. Bunlardan imamların sayısından yola çıkarak, Peçin'de bir mescid-imam eşleşmesinin mevcut olduğu⁷⁷⁸, fakat Muğla ve Milas'ta ise her mescide yetecek kadar imam bulunmadığı öne sürülebilir. Zirâ, bu iki şehrin her birinde mevcut 11 mescide karşılık⁷⁷⁹, 1517 tahririnde Muğla'da 9, Milas'ta ise 7 tane imam kaydedilmiştir. Yüzyılın son tahririnde ise (1583), bu sayının daha da azalarak 7 ve 6'ya indiği görülüyor. Ancak bu ibadet mekânlarının, varlıklarının yegâne ve temel işlevi olan dinî ameliyeyi icra edecek görevlilerden yoksun olamayacakları kabul edildiğinde, imam eksikliğinin izahı güçleşmektedir. Bu durumu, yukarıda temas edilen "askerî" kavramı çerçevesinde izah etmeye çalışmak da, soruna pek çözüm getirecek gibi değildir. Yani, defter kâtiplerinin sadece berâtlı imamları belirtip, "kadı mektûbu" ile bu görevde bulunanların unvanlarını işaret etmedikleri düşünülebilir. Ancak, defterlerdeki imam kayıtları kontrol edildiğinde, her üç şehirdeki imamların bir kısmının, görevlerini "bâ-berât-ı hümayûn" tasarruf ettikleri, bazılarının ise bu statülerinin belirtilmeyerek sadece isimlerinin yanına "imâm" şerhi düşülerek kaydedildikleri görülmektedir⁷⁸⁰. Dolayısıyla, bu kayıtlardan, kadı belgesi ile imam olanların da kaydedildikleri anlaşıyor. Bu durumda, berâtından söz edilmeyenlerin, statü olarak muaf olmadıkları düşünülecek, ya da herhangi bir tefsire gidilemeyecektir.

Ancak, vakıf defterlerinde rastlanan bir kayıt, imam eksikliğini, kısmen izâh edebilecek bir ihtimali öne sürmeye imkân tanımaktadır: Muğla'nın Kadı mahallesinin mescidine ait vakıf kaydında, XVI. yüzyılın başlarında bu mescidde faaliyet gösteren Şeyh Bedreddin'in ölümünden sonra, "imâmet" in "bâ-berât-ı sultânî", oğlu "Baba Ahmed tasarrufunda" olduğu zikredilmektedir. 1517 tarihli mufassal defterde, ismi geçen mahallede, mezkûr Şeyh Bedreddin oğlu Ahmed'in kaydı bulunmasına rağmen, imam olduğuna dair herhangi bir işaret yoktur. Şu halde, mufassal defterin vakıf defterinden önce düzenlendiği, Ahmed'in de, vakıf tahriri yapılmadan hemen önce berâtını alarak vakıf defterine "bâ-berât" imam kaydedildiği,

⁷⁷⁸ Peçin'de, 1517 yılında 6 olan imam sayısının 1583 tahririnde 3'e düşmesi, muhtemelen, şehrin umumî çöküşüne muvazi olarak, nüfusun da tedricen azalmasıyla mescidlerin bazısının işlevini kaybetmesi ve imam ihtiyacının ortadan kalkmasıyla izah edilebilir.

⁷⁷⁹ Bkz. "Birinci Bölüm. Fizikî Yapı ve Şehir Dokusunun Oluşumu" kısmında Muğla ve Milas bahsi.

⁷⁸⁰ Zümreler hakkında en mufassal bilgileri veren defterin 1583 sayımının sonuçlarını ihtiva eden defterin, TK. 110 numaralı defter olduğu bir kez daha hatırlatılmalıdır. Yukarıda tartışma konusu yapılan hususlarda, bu defterdeki veriler esas alınmıştır.

ancak mufassal defter hazırlanırken berâtı olmadığından imam olarak işlenemediği düşünülebilir. Bu durumda, en azından, 1517 tarihinde imamsız gözüken Kadı mahallesi mescidinin imamı tesbit edilmiş olmaktadır.

Bu şekilde, imamlarla ilgili karşılaşılan statü probleminin tesbit ve izahından sonra, sosyal durumlarıyla ilgili incelemeye geçilebilir: Tahrir defterlerindeki hane kayıtlarının takibinden, bu görevlilerin çoğunun geniş elit, kültürlü ailelere mensup oldukları görülüyor. Meselâ, 1583 sayımına göre Peçin'deki üç imamdaki biri 10, biri 6; Milas'ın Hâce Bedreddin mahallesindeki imam Ahmed ise 7 hanelik entellektüel bir akraba topluluğuna sahiptiler.

İmamların ailelerinin genişliği yanında, şehir merkezlerindeki diğer zümreler ile olan bağlarının bilinmesi de, bu görevlilerin sosyal yapı içindeki yerlerinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır: Nitekim, üç mufassal defterdeki kayıtların mukayeseli bir kontrolden geçirilmesi sonucu, bir imamın kardeşinin kadı olduğu ve kalabalık ailesi içinde de bir müderris, iki "müderris-zâde" ve bir dânişmend bulunduğu tesbit edilmiştir⁷⁸¹. Ayrıca, bu görevliler arasında oğlu imam⁷⁸², hatib⁷⁸³ veya medrese öğrencisi⁷⁸⁴ ya da şeyh⁷⁸⁵ kaydedilenler olduğu gibi; amca-oğlu kadı⁷⁸⁶, babası şeyh⁷⁸⁷, kardeşi imam⁷⁸⁸ veya müezzîn⁷⁸⁹, yeğeni (kardeşinin oğlu) kadı⁷⁹⁰, torunu imam⁷⁹¹ ya da medrese talebesi⁷⁹² olanlar da bulunmaktadır. Diğer taraftan imamların sahip oldukları unvânlar da, statülerini belirleyici mahiyettedirler:

⁷⁸¹ Bkz. Peçin'de Mescid-i Ahmed Bey mahallesi (TK, TD, nr. 110, 51a). Burada imamın 10 hanelik ailesi, 1562 ve 1583 tarihli defterlerin karşılaştırılması sonucu tesbit edilmiştir.

⁷⁸² BA, TD, nr. 61, s. 172.

⁷⁸³ TK, TD, nr. 110, s. 81.

⁷⁸⁴ BA, TD, nr. 61, s. 167; kezâ, TK, TD, nr. 110, s. 54.

⁷⁸⁵ TK, TD, nr. 110, s. 83.

⁷⁸⁶ TK, TD, nr. 110, 51a (Peçin, Cami mahallesi).

⁷⁸⁷ BA, TD, nr. 337, 85b. Aynı şekilde, "Monla Şahidi'nin oğlu İmam Mustafa'yı da, şeyh oğlu kabul etmek gerekir (TK, TD, nr. 110, 81a).

⁷⁸⁸ TK, TD, nr. 110, 52a.

⁷⁸⁹ TK, TD, nr. 110, 80a.

⁷⁹⁰ TK, TD, nr. 110, s. 82.

⁷⁹¹ Yine defterlerdeki kayıtları takip ederek, 1517'de Muğla'nın Hacı Bâyezid mahallesinde imam olan Elvan'ın torunu Hamza'nın da, 1583 yılında imam olduğu tesbit olunabiliyor (BA, TD, nr. 61, s. 168; BA, TD, nr. 337, 84a; TK, TD, nr. 110, s. 81).

⁷⁹² TK, TD, nr. 110, s. 81.

Buna göre, imamlar unvân olarak, fakih, halîfe ve şeyh gibi sıfatları taşıyorlardı. Hattâ kendisi gibi babası da fakih unvânını hâiz olanlar da vardı⁷⁹³.

Bu şekilde, akrabalık yoluyla da olsa, elit zümreyle sıkı bir şekilde tesis edilmiş olan bu sosyal ilişkilerin varlığı, imamların şehir merkezlerindeki zümreler arasında önemli bir konumda bulunduklarını göstermektedir⁷⁹⁴. Ayrıca bu kayıtlar, bu dinî görevlilerin, menşe olarak ilim ehli çevrelerle olan yakınlıklarını da açıkça ortaya koymaktadır.

Ancak, bu durumun istisnâsı olarak görünen iki misal, önemine binâen burada zikredilecektir. Bu iki imam kaydı, menşe konusuna değişik bir bakış açısı getirmesinin yanında, hem bir şahsın sosyal statüsündeki değişimi göstermesi, hem de zümrelerin statüsünün tayininde devletin esas aldığı kıstası göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bahse konu olan her iki imam da raiyyet rûsûmuna tabi konumdadırlar. Bunlardan İmam Sinan, Muğla'nın Mescid-i Sûfî Hüseyin mahallesinde sâkin olan "bennâk" Bâli'nin oğludur ve 1562 sayımında henüz deftere kaydedilecek yaşta bile değildir. Kendisinden büyük üç kardeşi ise "kara" statüsünde bulunmaktadır⁷⁹⁵. Fakat 20 yıl sonraki tahrirde (1583) ise, mezkur Sinan karşımıza "bâ-berât-ı hümayûn" imam olarak çıkmakta⁷⁹⁶, ayrıca bir oğlunun da kara olarak kaydedildiği görülmektedir. Bunun yanında, eski sayımda yer alan ağabeylerinden sadece Şemseddin'in hayatta kaldığı, onun da kara statüsünün kalkarak İstanbul'a göç ettiği anlaşılmaktadır. İkinci misâl, 1517'de Milas'ın Eyne Gazi mahallesinde mukîm İmam Lûtfi'nin kaydıdır⁷⁹⁷. Burada da, mezkûr Lûtfi, imam olmasına rağmen oğlu gibi bennâk kaydedilmiştir.

Bu iki imamla ilgili kayıtların ortak bir çözümlemesi yapıldığında ise, şu sonuçlara varabilmek mümkündür: İlk önce, her iki imamın da menşe olarak şehirli olmadığı, şehre dışarıdan geldikleri anlaşılmaktadır. Muhtemelen, civar köylerden

⁷⁹³ BA, TD, nr. 61, s. 160.

⁷⁹⁴ İmamların bir nevi mahalle yöneticiliği yetkisi ile diğer görevleri için bkz. Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Mahalle İmamlarının Bazı Görevleri", *İslam Medeniyeti Dergisi*, V, 1982, 29-36; a. mlf, "Osmanlılarda mahalle imamları ve yerel yönetimle ilişkileri", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, İstanbul 1996, I, 433; kezâ, Özer Ergenç, XVI. yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara 1995, s. 147; a. mlf, "Osmanlı şehirlerindeki yönetim kurumlarının niteliği üzerinde bazı düşünceler", VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. II, Ankara 1981, s. 1271.

⁷⁹⁵ BA, TD, nr. 337, 85a.

⁷⁹⁶ TK, TD, nr. 110, s. 83.

⁷⁹⁷ BA, TD, nr. 61, s. 164.

veya göçebe aşiretlerden ayrılarak şehre göç etmiş olmalıdırlar. İkinci olarak dikkati çeken nokta da, statülerindeki dönüşümdür. İmam Sinan'ın babasının bennâk, oğlunun da kara kaydedilmelerinden, kendisinin bir zaman için raiyyet rûsûmuna tabi olduğu anlaşılıyor. Ancak kendisi, eğitim görerek berâtlı imam olmak suretiyle bu statüden kurtulmuş gözüküyor. Yani, Sinan artık malî olarak "şehirli"⁷⁹⁸ sayılmaktadır. Ancak oğlu, ailesinden tevârûs eden "raiyyet" statüsünden⁷⁹⁹ kurtulamamıştır. Aslında, Osmanlı kanûnlarına aykırı olan bu durumun⁸⁰⁰, muhtemelen, malî endişelerle uygulanmasına devam edildiği anlaşılıyor⁸⁰¹. Dolayısıyla burada, İmam Sinan'ın ailesi, şehre geleli 20 yılı aşkın bir zaman geçmesine rağmen, hâlâ şehirli sayılmamaktadır. Üstelik, kendisi berât sahibi olmasına rağmen, yani hukûken "askerî" sayılması ve dolayısıyla oğlunun da askerî sayılıp muaf olması gerekirken, uygulamanın böyle olmadığı anlaşılıyor. Aynı durum, Milas'taki İmam Lütî için de geçerlidir. Ancak Lütfî ve oğlunun şehre ne zaman geldikleri tesbit olunamıyor. Fakat, Lütfî'nin imam olmasına rağmen, bennâk vergisinden kurtulamamış olması, muhtemelen, berâtlı imam olmamasından kaynaklanıyor olsa gerektir.

Berâtların özellikle tesbit edildiği 1583 tahririne göre, Peçin'deki üç imamın da görevlerini "bâ-berât" tasarruf ettikleri, dolayısıyla "muâf" statüsünde bulundukları anlaşılıyor. Aynı tarihte Milas'ta sakin 6 imamdan sadece ikisinin "berât-ı hümâyûn"a sahip olduğu görülüyor. Bu durumda, bu şehirdeki 4 imamın, görevlerini "kadî mektûbuyla" yürüttükleri ve kanûnen "askerî" statüsüne dahil edilemedikleri için de muaf olmadıkları ileri sürülebilir. Muğla'da ise, berât kıstasına göre, 7 imamdan ancak ikisinin avârız vergisine dahil edilmediği anlaşılmaktadır.

⁷⁹⁸

⁷⁹⁹ Bu statü için bkz. H. İnalcık, "Osmanlılarda raiyyet rûsûmu", Belleten, XXIII/92, Ankara 1959, 49-145.

⁸⁰⁰ Kanûnnâmelere göre, "... bir şehirde raiyyet neslinden bir kimesne on beş yıl tavattun ..." ettiği takdirde, "raiyyet olmayup şehirlüye ihlâk" olunması gerekiyordu (Bu maddenin yer aldığı Hudâvendigâr kanûnnâmesi için bkz. Ö. L. Barkan, **XV. ve XVI. asırlarda, Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekonominin hukukî ve mâlî esasları, Kanunlar**, I. İstanbul 1943, 2-3).

⁸⁰¹ Nitekim, 1517 tarihli mufassal defterde yer alan bir kayıt, devletin meseleye tamamen mâlî açıdan baktığını gözler önüne sermektedir: "Livâ-i Menteşe'de rûsûm veren kurâ re'âyâsından on yıldan ziyâde gelüp, kasaba-i mezbûr [Peçin] içinde mütemekkin olanlar, pâye-i serîr-i a'lâyâ arz olundukda, otudukları yerde mukarrer olunup yeni anlara rûsûm vaz' olunmasın emr olunduğu sebebden, berîn-i minvâl rûsûm vaz' olunup hâsılana has kayd olundu" (BA, TD, nr. 61, s. 161). Benzer şekilde, avârızdan muaf olan Ayasuluğa, civarındaki köylerden gelip yerleşen raiyyetten, köylerine gönderilemeyenler şehirde yazılmış, fakat bunlara "resm-i bennâk ve kara" vergisi vaz' olunmuştu (BA, TD, nr. 148, s. 189'dan naklen F.M. Emecen, **Manisa Kazâsı**, s. 59, nt. 287).

Diğer taraftan, imamların daha çok; Nasreddin, Şemseddin, Bedreddin, Alâeddin, Abdurrahman, Abdürrahim, Emrullah gibi isimleri aldıkları; oğullarına da genellikle Abdullah, Ahmed, Muhammed (Mehmed), Mustafa, Ali, Abdülaziz, Abdurrahman, Abdülkadir gibi isimleri koydukları dikkati çekmektedir. Bu isimlerin, imamların mensub oldukları ulemâ ailelerinin, mesleklerinin (dinî) mahiyetinden kaynaklanan tercihlerini gösterdikleri düşünülebilir.

Biraz aşağıda, şehir merkezlerindeki diğer görevliler ile ekonomik açıdan mukayesesi yapılacak olan imamların, vakıf kayıtlarına göre tesbit edilen gelirleri ise şöyledir:

Tablo VIII: Muğla, Milas ve Peçin'deki cami ve mescidlerde görevli imamların gelirleri.

MUĞLA		MİLAS		PEÇİN ⁸⁰²	
Yapının adı	İmamın geliri	Yapının adı	İmamın geliri	Yapının adı	İmamın geliri
Cami-i Kebir	660 ⁸⁰³	Cami-i Ahmed Gazi	1.815 ⁸⁰⁴	Cami (Orhan Ahmed- Bey Camii)	1.440 ⁸⁰⁵
Cami-i Hacı Muslihiddin	2.820 ⁸⁰⁶	Cami-i Selahaddin	950	Mescid-i Ahmed Bey	720
Mescid-i Kadı	530 ⁸⁰⁷	Cami-i Hâce Mukbil	690	Mesd. Tanrıvermiş B.	400
Mescid-i İsmail	1.190 ⁸⁰⁸	Mescid-i Hacı Kasım	510 ⁸⁰⁹	Mes. Çağatay Hamza	720
Mescid-i Bâzergânlar	480	Mescid-i Kavaklı-kapı	75		

⁸⁰² Tabloda, vakıf defterlerinde yer alan mescidlerin imamları verilmiştir. Nitekim Mescid-i Karıncalı ile Kepez mevkiinde bulunması muhtemel böyle bir yapıya vakıf kayıtlarında rastlanmaz.

⁸⁰³ Nakid 2.000 akçe, %15'den 300 hesabıyla. Ayrıca bir ev ve içinde ceviz ağaçları olan beş "karık" bağ.

⁸⁰⁴ Gelirin 360 akçesi. Hacı Satı'nın "Ahmed Gazi Camii'nde eyyâm-ı şitâda ba'de's-salavatü's-subh bir aşr ve eyyâm-ı sayfe an-sene dört hatm tilâvet olunmak için" vakfettiği günlük 1 akçenin, mezkur camiin imamı tarafından tasarruf olunduğu düşüncesiyle ilave edilmiştir (BA, TD, nr. 338, s. 67; TK, TD, nr. 569, s. 29).

⁸⁰⁵ İlave olarak bir bağçe.

⁸⁰⁶ Camiin imamına, vâkıfın tahsis ettiği 540 akçeden başka, muhtelif zamanlarda yapılan nakid vakıfların miktarı 13.200 akçedir. Murabaha nisbeti %15 alınarak, imamın gelirine ilave edilmiştir. Ayrıca hâsılı 300 akçe olan bir bağ da imama vakfedilmiştir.

⁸⁰⁷ İmamların gelirleri kısmında, mescidin vakıfları arasında bulunup, imamın tasarrufuna hasredilen; nakid, bağ, bağçe, dükkân, değirmen, arazi, ev gibi muhtelif gelir kalemlerinin toplamı alınmıştır.

⁸⁰⁸ Nakid 3.300 akçenin murabaha oranı belirtilmediğinden, ortalama olarak %15 kabul edilmiştir.

⁸⁰⁹ 210 akçelik kısmı, vakıf defterinde mescidin geliri arasında zikredilen, ancak kimin tasarrufunda olduğu belirtilmeyen miktardır. Bunun imama tahsis edilmiş olabileceği düşüncesiyle gelire ilave edilmiştir.

Mescid-i Hacı Rüstem	690	Mescid-i Yunus Paşa	190
Mescid-i Hacı Bâyezid	275	Mescid-i Pınarcık	442
Mescid-i Hacı Timurhan	300 ⁸¹⁰	Mescid-i Hacı İlyas	375
Mescid-i Hacı Mustafa	1.050 ⁸¹¹	Mescid-i Beş-kapı	795 ⁸¹²
Mescid-i Pisîlî Hâce	375 ⁸¹³	Mes.-i Hâce Bedreddin	450 ⁸¹⁴
Mescid-i Süfî Hüseyin	360	Mescid-i Hacı Namaz	200
		Mescid-i Kara Kadı	150

Tablo incelendiğinde, en fazla tahsisatın yapıldığı imamların, genellikle "câmi" olarak anılan kurumlarda görevli oldukları görülmektedir. Bu durumun, sözkonusu müesseselerin eskiliği ve dolayısıyla vakıflarının genişliği gözönüne alındığında mâkul karşılanması gerektiği söylenebilir. Bunun yanında, üç şehirdeki imamları kendi aralarında ekonomik bir karşılaştırmaya tâbi tutmanın, pek sıhhatli sonuçlar vermeyeceği anlaşılmaktadır. Çünkü, bu görevlilerin ekonomik durumlarının, vazifeli bulundukları müesseseye, vâkıfın şartlarına ve kendi şahsî özelliklerine bağlı bulunduğu tesbit edilmektedir. Mescid veya camilerdeki işlerinin sadece "imâmet" olmadığı anlaşılan imamların, hatim maksadıyla günde ya da haftada belirli miktar "Kelâm-ı kadîm" veya "cüz kırâat" ettikleri: bazılarının ise, imamlığa ilâve olarak muallimlik vazifesini de yerine getirdikleri oluyordu. İşte "imâmet" in haricindeki bütün bu ameliyeler, imamlara ilâve ekonomik gelir sağlayan yollardı. İnsanların dinî inançlarının gereği, ölüm sonrası hayatlarını emniyet altına alma düşüncesiyle ve büyük meblağlar tahsis ederek, dinlerinin mukaddes kitabından bazı bölümlerin kendileri adına okutulması işini; genellikle, "kırâatı" düzgün yani iyi Kur'an okuyan imamlara ayırmaları, bunların ekonomik durumlarını diğerlerinden ayrıcalıklı hâle getiriyordu. Aynı şekilde, yukarıdaki düşünce çerçevesinde hareket eden bir hayırsever tarafından bir mescid imamına tahsis edilen nakid, bu görevliye dinî ibâdeti icrâ ettirmenin yanında, "cüz" ve "hatm" okumayla birlikte sıbyan

⁸¹⁰ Mescide yapılan para vakfının miktarı 2000 akçe olup, %15 murabahadan hesaplanmıştır (BA, TD, nr. 338, s. 105; TK, TD, nr. 569, s. 56).

⁸¹¹ Ribhi belirtilmeyen 2.200 akçe de % 15 üzerinden kabul edilmiştir.

⁸¹² Bu gelirin içinde, imama şart koşulan muallimlik ücreti olan 360 akçe de bulunmaktadır.

⁸¹³ Nakid 2.500 akçe, hatib için vakfedilmiştir. Mescidin imamı ayrıca belirtilmediğinden, muhtemelen, aynı şahıs imâmet vazifesini de görüyor olmalıdır.

⁸¹⁴ Mescide vakfedilen 9.000 akçenin ribhi olan 1.350 akçeden, günde okunması istenilen 5 cüz Kur'an'ın biri imama şart koşulmuştur (270 akçe)

mektebinde muallimlik etme görevini de yüklemekteydi⁸¹⁵. Bu misâl, bir imamın gelirinin menşeiini göstermesinin yanında, bir din görevlisinin günlük yaşantısının içinde nelerle uğraşabileceğinin asgarî bir numûnesini sunması açısından da ilgi çekicidir.

Şehir merkezlerindeki zümleri gösteren tabloda yer alan ve yine ibâdete mahsus kurumlarda görev yapan, hatîb, müezzin, vâiz-nâsih -ve kayyım- gibi vazifelilerin varlığını ve sayısını da; yine, ilgili kurumun statüsüne, müesseseyi tesis edenin şartına ve bu görev için teklif edilen şahısların özelliklerinin belirlediğini öne sürmek hatalı olmayacaktır. Çünkü bu yapılarda görev alacak hatîb ve müezzinin varlığı, tamamen vâkîfın böyle bir vazife için tahsisat ayırmasına bağlıdır. Nitekim, üç tahrir döneminde şehir merkezlerindeki 40 imama karşılık, sadece 12 hatib ve 10 müezzinin bulunması, bu tezi destekler mâhiyettedir. Aynı şekilde, Milas'taki Ahmed Gazi Camii'nin vakfiyesinde yer almamasına ve bu kurumda, aynı mâhiyette sayılabilecek bir görevlinin yani hatibin bulunmasına rağmen, ayrıca bir "vâiz ve nâsih"lik görevi için yapılan teklifin, tamamen ilgili şahsın ilmî yeterliliğinin bir ürünü olduğu anlaşılıyor⁸¹⁶.

Hatiblerin taşıdıkları sıfatlar ile, kendilerinin ve çocuklarının isimleri konusunda imamlarla benzer özelliklere sahip bulundukları görülüyor. Ekonomik durumlarının ise, vakıf kayıtlarına göre imamlarla bazen denk, bazen de aşağı veya yukarı seviyede bulunduğu anlaşılıyor. Üç tahrir döneminde rastlanan 12 hatibten birinin, iki oğlunun medrese öğrencisi ve dânişmend olduğu⁸¹⁷; diğer bir hatibin de babasının imam, oğlunun medrese talebesi⁸¹⁸ bulunduğu misâllerin haricinde, diğerlerinin, en azından menşe olarak ulemâ çevreleriyle irtibatı görülmemektedir. Bir hatibin ise kır menşeli olduğu⁸¹⁹, kardeşinin bennâk statüsünden tesbit olunabilmektedir.

Hatiblerin çoğunun berâtlı olmalarına rağmen, müezzinlerin çoğunun berâtsiz olduğu görülmektedir. Müezzinlerle ilgili dikkati çeken bir husus da, mufassal defterlerde kaydedilmiş "müezzin" sayısının, vakfiyelerde geçenlerden daha az

⁸¹⁵ BA, TD, nr. 338, s. 66; TK, TD, nr. 569, s. 28.

⁸¹⁶ "cihet-i vâiz ve nâsih, der-câmi-i Milas, fi yevm 5 akçe, zikr olan cihet hâdis olup, cemm-i gafîr Mevlânâ Şeyh Muhyiddin için ehl-i ilmdir deyü ricâ etdiklerinde, berât-ı şerîf verilüp ve Peçin kadısından mûmzâ sûret-i berât ibrâz olunmağın, defter-i cedîde kayd olundu" (TK, TD, nr. 569, s. 6).

⁸¹⁷ TK, TD, nr. 110, 53a (Milas'ın Beş-kapu mahallesi).

⁸¹⁸ TK, TD, nr. 110, s. 81.

⁸¹⁹ TK, TD, nr. 110, s. 53

olduğudur⁸²⁰. Bu durum, bazı müezzinlik görevlerinin ya münhal bulunduğu, ya da başka bir görevli -meselâ imam- tarafından işgal edildiğini akla getirmektedir. Ayrıca, bu görevlilerden birinin oğlunun da kendisi gibi müezzin olması ve başka bir müezzinin kardeşinin imam kaydedilmesinden başka, ailelerinde ilim erbabı zümreye rastlanmıyor. Bir müezzinin kendisinin bir oğluyla beraber bennâk, diğer oğlunun ise kara kaydedilmiş olması⁸²¹, neslen şehirli olmadığının göstergesidir. Müezzinlerin gelirleri ise, imam ve hatîblerin yarısı veya bazı durumlarda yarısından daha da az olmaktadır.

Kısmen dinî kurum çerçevesinde düşünülebilecek zaviye türü yapılarda rastlanan "zaviyedârlar" üzerinde derinlemesine yapılacak bir inceleme ise, sosyal açıdan oldukça mühim tesbitlere imkân tanımaktadır: İlk önce, bu statüsünün sadece son tahrirde (1583) işaret edildiği ve buna göre de sayılarının üç merkezde ancak beşi bulunduğunu belirtelim. Bu sayı meselesi, aynı zamanda izah edilmesi zor bir problemi de gündeme getirmektedir. Zira, bu rakamın, şehirlerdeki zaviye türü kurumların sayıları gözönüne alındığında⁸²² yeterli olmadığı hemen anlaşılacaktır. Ancak, kurumlara nisbetle eksik görünen sayı hususunu kısmen izah edebilecek bulgulara vakıf kayıtları arasında rastlayabilmek mümkündür. Buna göre, kesin olan bir şey vardır ki, o da, vakıf defterlerinde bu kurumların idaresinden sorumlu olduğu kaydedilenlerin hepsinin, mufassal defterlerde işaret edilmediğidir⁸²³. Ayrıca, 1583 tahririnde Peçin'in Cami mahallesinde mukim gözüken üç zaviyedâr kaydının incelenmesi ise, çok daha ilginç sonuçları ortaya koymaktadır: Bu statüde bulunan üç şahsın kaydı, vakıf kayıtlarıyla kontrol edildiğinde, soylarının Menteşe Beyliği dönemine kadar uzandığı tesbit olunabilmektedir⁸²⁴. Bu durum, mühim bir tesbit

⁸²⁰ Meselâ, en azından, Peçin'deki Ahmed Gazi (Orhan, Ulu) Camii'nin vakfiyesinde müezzine belirli bir tahsisat ayrılmıştır (BA, TD, nr. 166, s. 493; BA, TD, nr. 338, s. 45; TK, TD, nr. 569, s. 6). Aynı şekilde, aynı şehirdeki Ahmed Bey mescidi (BA, TD, nr. 166, s. 493; BA, TD, nr. 338, s. 48; TK, TD, nr. 569, s. 9) ile Çağatay Hamza Bey'in zaviyesinin müstemilâtı içinde bulunduğu anlaşılan mescidin (BA, TD, nr. 166, s. 494; BA, TD, nr. 338, s. 51; TK, TD, nr. 569, s. 12) de bir müezzin kadrosunun bulunduğu ilgili vakıf kayıtlarından anlaşılmaktadır. Fakat buna rağmen, 1517, 1562 ve 1583 sayımlarında Peçin'de kayıtlı müezzine rastlanmamaktadır.

⁸²¹ TK, TD, nr. 569, s. 83 (Muğla, Mescid-i Bâzergânlar mahallesi).

⁸²² Bu tip yapılardan Muğla'da 5, Milas'ta 9, Peçin'de ise 7 tane olmak üzere, üç merkezde toplam 21 adet bulunuyordu.

⁸²³ Meselâ, 1562 tarihli vakıf defterinde, Peçin'deki Alaca Tekye'nin "bâ-berât-ı sultanî" mutasarrıfı olarak zikredilen Hızır v. Bostan'ın bu statüsü, beratlı yani ayrıcalıklı bir konumda bulunmasına rağmen mufassal defterde işaret edilmemiştir (BA, TD, nr. 338, s. 47).

⁸²⁴ Meselâ bunlardan Ahmed v. Hızır, evlâdlık bir vakfın kurumu olan Alaca Tekye'nin "bâ-berât-ı hümayûn" şeyhidir (TK, TD, nr. 569, s. 8) ve "meşihat" kendisine, yukarıda zikredilen babası Hızır v. Bostan'dan kalmıştır. Ancak mufassal deftere kaydedilirken, yine babasının kaydında olduğu gibi

olarak, belirli ailelerin bazı kurumlar vasıtasıyla şehirlerin sosyal yapısı içindeki ağırlıklarını en az iki asırdan beri devam ettirdiğini ortaya koymaktadır. Nitekim, böyle köklü bir geçmişe sahip Tanrıvermiş ailesine mensub iki zaviyedârın diğer bir kardeşlerinin de, "mülâzım" statüsüne sahip olarak sosyal bünye içinde yer aldığı görülmektedir⁸²⁵. Diğer taraftan, yukarıda sözü edilen dört zaviyedârın, defterlere kaydedilirken berâtlarının gözardı edildiğinin görülmesi, şehir merkezlerinde yer alan malî ayrıcalıklı grubun statüsüne, yani Osmanlı malî literatüründe yer alanmuâf kavramına da farklı bir bakış açısı getirmektedir. Bu durumda, bazı kayıtlarda padişah berâtına sahip oldukları tescil edilen bazı zümrelerin bu ayrıcalıklarının, vergi tahsilinde esas olan mufassal defterlerde belirtilmemesi malî açıdan bir mesele teşkil edecek gibidir. Aynı zamanda, sadece mufassal defterlerdeki -bir nevi muâfiyet belgesi olan-"berât" kayıtlarına dayanarak, şehir merkezlerinde yer alan muâf zümrelerin sayısı ile ilgili tesbitlerin çok sağlıklı olamayacağı da ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, tekrar zaviyedârlarla ilgili tesbitlere dönülecek olursa: bu tür yapıların yönetimini elinde bulunduran zaviyedâr ve "şeyh"⁸²⁶ olarak anılan bu kişilerin -en azından Peçin örneğinden anlaşıldığı kadarıyla-, bu yapıların bünyesinde ikâmet etmedikleri, şehrin diğer sâkinleri arasına karıştıkları anlaşılmaktadır. Bu durumun,

berâtından söz edilmemektedir (TK, TD, nr. 110, 51a). Yapının Menteşe Beyliği döneminden intikâl ettiğini gösteren delil ise, yine "vakıfnâmesi"nden aktarılan vakıf defteri kaydında bulunmaktadır. Bu kayıta, "tekye"nin bir gelirin "Sultan Murad Han mukarrer-nâmesiyle" onaylandığından söz edilmektedir (TK, TD, nr. 569, s. 9).

Diğer iki zaviyedâr kaydı ise, Peçin mahallelerinden birine ismini vermiş olan ve ayrıca bir de mescidi bulunan Tanrıvermiş Bey'in zaviyesiyle ilgilidir. Vakıf kaydına göre, evladından Sefer Şah ve Ali zaviyeye "bâ-berât-ı sultanî" mutasarrıflardır (Aynı defter, s. 10).

⁸²⁵ TK, KKA, TD, nr. 110, 51a.

⁸²⁶ Bu arada, isimlerinin başında "şeyh" nisbesiyle kaydedilmiş olanların en azından bir kısmını, zaviye mensubu zümre içinde düşünmek gerekecektir. Çünkü her üç merkezdeki zaviyelerin bir kısmında "meşihat" hizmetinden bahsedilmekte (meselâ, Peçin'deki "Alaca Tekye"nin "meşihati" -BA, TD, nr. 338, s. 47; TK, TD, nr. 569, s. 8-; kezâ, yine Peçin'de Hacı Tanrıvermiş zaviyesinin meşihati -BA, TD, nr. 338, s. 49; TK, TD, nr. 569, s. 10- ile Çağatay Hamza Bey zaviyesinin masraf listesinde yer alan "cihet-i meşihat" kaydı -BA, TD, nr. 338, s. 51; TK, TD, nr. 569, s. 12-, Aynı şekilde Milas'taki Şeyhlüce Dede zaviyesi meşihati -BA, TD, nr. 338, s. 62; TK, TD, nr. 569, s. 24-, hattâ bazılarının bir "şeyh" in yönetiminde olduğu açıkça belirtilmektedir (nitekim, Peçin'deki Süfihâne, "Şeyh Hüsam"ın tasarrufunda idi -BA, TD, nr. 338, s. 50; TK, TD, nr. 569, s. 11). Vakıf defterlerindeki ifâdelerden, "zâviyedâr" ve "şeyh" nisbelerinin bu zümreyi ifade etmek için kullanılan ortak kelimeler olduğu söylenebilir. Ancak, isimlerinin önünde "şeyh" kelimesi bulunan herkesin, zaviye mensubu olmayabileceğini de hemen belirtmek gerekir. Kesin olarak tesbit edilemese de, "hacı" kelimesinde olduğu gibi "şeyh" in de isim olarak kullanılmış olması ihtimal dahilindedir.

kısmen bu kurumların aslî işlevlerinin⁸²⁷ zamanla kaybolmasıyla ortaya çıkan bir zorunluluk olduğu söylenebilir. Her ne kadar, Milas'taki Hacı Bayram zaviyesinin, asrın başlarında hâlâ "âyende ve verendeye hizmetde bî-taksîr" olduğu muharrirler tarafından ihsâs ettirilmiş ise de⁸²⁸; Peçin'de sur içindeki iskân alanının dışında yani "taht-ı kal'a-i Peçin"de bulunan Hacı Tanrıvermiş zaviyesinin, asrın son çeyreği içinde artık böyle bir fonksiyonunun kalmadığı ve buna bağlı olarak "meşîhati" ellerinde tutan Sefer Şah ve Ali isimli kardeşlerin de şehir içinde sâkin oldukları anlaşılmaktadır.

Etkin vakıf yöneticileri olarak karşımıza çıkan mütevellilerden, mufassal defterlerde sadece iki tanesine rastlanmakla birlikte, vakıf defterlerinde bu statüde bir çok kişiyle karşılaşmaktadır. Geliri "evlâda" şart koşulmuş vakıflarda, bu görevlilerin vâkıfın soyundan geldiği açıkça zikredilmektedir. Ancak, bazı büyük vakıf mütevellîlerinin ise, ilim sahibi⁸²⁹ ve bu işe ehil kimseler arasından seçildikleri anlaşılmaktadır. Bazı vakıfların büyük meblağlara ulaşan gelirlerinin idaresi ile, vakfın çeşitli birimlerinde hizmet edecek görevlilerin seçimi ve gelirin bunlar arasında "vakıfnâme" veya "tevzînâme"ye göre dağıtılması işini üstlenen mütevellîlerin sorumluluğunun büyük olacağı ortadadır. Nitekim, Milas'taki bir vakfın mütevellîsinin kadı ile işbirliği içinde olarak, vakfın muhâsebe defterinde bazı oynamalar yapmak sûretiyle zimmetine para geçirmesi⁸³⁰ misâlinde görüldüğü gibi, işin malî tarafının önem kazandığı bu görevde, güvenilirliğin esas alınması tabîî görülmelidir. Ancak yukarıdaki örneğin aksine, vazifesini lâıkiyla yerine getiren mütevellîlerin ayrıca para ile de ödüllendirildikleri görülmektedir⁸³¹. Bilhassa büyük vakıf mütevellîlerinin, yönetici kimlikleriyle şehirlerde kadı ve müderris gibi itibârlı bir statüde bulundukları ve menşee olarak da bu tip entellektüel ailelere mensup

⁸²⁷ Bu kurumların bilhassa iskân hususundaki fonksiyonlarının kapsamlı bir şekilde ele alındığı bir çalışma için şimdilik bkz. Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler": *İÜİFM*, c. 11, sayı 1-4, İstanbul 1949-50, s. 524-569).

⁸²⁸ "Defter-i atık"deki kayda dayanılarak 1562 ve 1583 tarihli vakıf defterlerine düşülen bu şerh için bkz. BA, TD, nr. 338, s. 59; TK, TD, nr. 569, s. 20.

⁸²⁹ Meselâ, Kıbrıs Lefkoşa'daki Ayasofya Camii tevliyetinin, timâr erbâbından Kasım'a verilmesinin kanûna aykırı olduğu hususundaki itiraz için bkz. BA, MD, XIX, 184/384, 25 S. 980.

⁸³⁰ Mütevellî Abdürrezzâk ile Kadı Sıddık'ın karıştığı bu yolsuzluk için bkz. BA, MD, XXIII, 151/312, 28 B. 981.

⁸³¹ Devlet merkezinin, bilhassa büyük vakıfların yöneticilerinin yukarıda zikredilen türde, herhangi bir suistimâllerine karşı bu yolu denedikleri düşünülebilir. Nitekim, Peçin'deki Ahmed Gazi Evkafı'nın mütevellîsi Şeyh[i] Çelebi'nin "vakf hakkında sa'yı ü kifâyeti olduğu sebebden, müstakîl ber-vech-i zamîme, iki def'ada yevmî beş akçe" ile mükâfatlandırıldığı ve bunun için berât verildiği, ilgili vakıf kaydına bilhassa işlenmiştir (BA, TD, nr. 338, s. 45).

oldukları görülüyor. 1583 sayımında Peçin'de Ahmed Gazi Vakfı'nın mütevellisi olarak kaydedilmiş olan Abdullah⁸³², bir kadı oğludur⁸³³ ve 1562 tahririnde kardeşiyle beraber henüz medrese öğrencisi olarak kayıtlıdır⁸³⁴. Abdullah'ın muhassıl olduğu dönemde, aynı vakfın mütevellisi olarak kayıtlı olan Hacı Yusuf'la komşu bulunması, bu kişiyle ailevî bir bağının olabileceğini de akla getirmektedir. Ancak, iki tahririn arasında oldukça zaman geçmiş olması, böyle bir irtibâtı ortaya çıkarmaya şimdilik mâni olmaktadır. Abdullah'ın 1583 senesinde, elliden fazla kişinin görev aldığı bir kurumun yöneticisi olduğu ve yaklaşık ellibeş bin akçelik bir meblağı kontrol ettiği dönemde, 1562'de kendisi gibi muhassıl olan komşusu Ali'nin de aynı kurum bünyesindeki medresede müderris olarak görev yaptığı görülüyor. Böylece, eski bir beylik hânedânına ait büyük bir kurumun yönetim ve sorumluluğunun, birbirini en az 20 seneden beri tanıyan ve yerel etkinliği olan iki kişinin elinde bulunduğu anlaşılıyor. Mütevelliler, belki de deruhte ettikleri bu yetkileri sebebiyle, bazen devlet merkezinden gelen emirlerin muhatabı da olabilmekteydiler⁸³⁵. Diğer taraftan, kadıların, mütevellilerin yöneticisi oldukları vakıfların yıllık muhâsebesini gösteren defterlerin onay makamı olması ise⁸³⁶, yukarıdaki misâlde görüldüğü üzere, bu iki etkin görevlinin suistimâlde işbirliğine yol açabiliyordu. Ayrıca, mütevellilerin bu tür birlikteliği, vakfın gelirlerini tahsil etmekle görevli "câbî"lerle gerçekleştirdikleri de görülmektedir⁸³⁷.

⁸³² TK, TD, nr. 110, 51a; TK, TD, nr. 569, 6.

⁸³³ Abdullah'ın babası olarak kayıtlı Seydi Mahmud'un 50 bin akçelik para vakfı için bkz.: "Vakfı merhûm Seydi Mahmud Kadı ..." (BA, TD, nr. 338, s. 65; TK, TD, nr. 569, s. 27).

⁸³⁴ BA, TD, nr. 337, 56a (Mahalle-i Cami kaydı).

⁸³⁵ Balat'ta İlyas Bey evkafı mütevellisi İbrahim'e hüküm (BA, KK Ahkâm, nr. 63, s. 717, 8 B. 960; kezâ, Bursa'da Seyyid Mehmed Buhari evkafı mütevellisi Mehmed'e hüküm (BA, MD, XLI, 51/105, 17 Ş. 987); Bursa'da Yıldırım Bâyezid evkafı mütevellisine hüküm (BA, MD, XLI, 66/144, 26 Ş. 987).

⁸³⁶ Kadılara, mütevellilerin muhâsebelerini görmeleri için gönderilen hükümler: BA, KK Ahkâm, nr. 63, s. 553, 5 C. 960; BA, MD, XLI, 229/506, 23 L. 987. Ayrıca, bir mütevellinin bu göreve atanmasında, "muhâsebesi görülmek" şartının öne sürüldüğü görülüyor: Nitekim, Peçin'deki Ahmed Gazi Vakfı'nın mütevellisi olan Ahmed Çavuş'un tekrar bu göreve atanmasının bu şarta bağlandığı görülüyor. (BA, Cevdet-Evkaf, nr. 3044, 18 N. 1110). Diğer taraftan, büyük meblağları kontrol eden mütevellilerin, devlet tarafından sıkı bir şekilde teftiş edildiği anlaşılıyor. Meselâ, Sultan Selim'in Sultaniye ve Konya'da olan imaretlerinin evkafı mütevellilerin teftişi bir timar erbabına sipariş edilmişti (BA, MD, XLI, 55/117, 21 Ş. 987); kezâ, Yenişehir'deki Süleyman Paşa evkafının mütevellisi Behram'ın teftişi (Aynı defter, 137/306, 13 N. 987); Tokad'da Hatuniye evkafı sabık mütevellisi Abdüllatifin teftişi (Aynı defter, 171/379, 18 N. 987).

⁸³⁷ Mütevellî ve altı cabinin, vakfa ait öşür gelirlerini zimmetlerine geçirmeleri (BA, MD, XLI, 171/379, 18 N. 987).

Şehir merkezlerinde, itibârlı bir konumda bulunan zümre içinde, eğitim kurumlarıyla doğrudan irtibatlı olanların sayı olarak fazlalığı dikkati çekiyor. Defterlerde isimlerinin yanına müderris, mülâzım, dânişmend ve muhassıl şehri düşülenler bu gruba dahildirler. Ayrıca defterlerde işâret edilmeyen, ancak vakıf kayıtlarında yer alan sıbyan mekteblerinde görevli muallimler ile halifeleri de bu sınıfa katmak gerekir. Bunlardan ilk üç zümre, sadece son tahrirde (1583) belirtilmiş olup, muhassıllar ise her üç sayımda da gösterilmişlerdir.

Üç şehirden Muğla ve Peçin'de birer tane medrese olmasına karşın, Milas'ta bu kurumdan iki tane bulunması, buradaki müderris sayısının dört tane olmasını icab ettirmiştir. Asrın son çeyreği içinde, Peçin'deki çöküşe bağlı olarak, bu şehirdeki medreseye olan talebin azalmasıyla medresede tek müderrisle öğretime devam edilebildiği, Muğla ve Milas'taki medreselerde ise, eğitimin ikişer müderrisle yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

Üç merkezde toplam dokuz adet tesbit edilen dânişmendleri ise, yüksek dereceli medrese mezunları olanlar düşünmek mümkündür⁸³⁸. Defterde kayıtlı dokuz dânişmendden hiçbirinin oğluna rastlanmaması, bunların çoğunun henüz evli olmadıklarını ve genç bir yaşta bulunduklarını düşündürmektedir⁸³⁹. Bunlar muhtemelen, diğer şehirlerdeki medreselerde tahsil hayatlarını tamamladıktan sonra, "mülâzım" kaydedilmek⁸⁴⁰ için memleketlerinde bekliyor olmalıdırlar. Dânişmendelerin, özellikle ulemâ sınıfına mensup kişilerden meydana gelen aile yapıları dikkati çekmektedir.

⁸³⁸ Dânişmendlerin Sahn-ı Semân medreseleri öğrencileri olduğu hakkında bkz. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1984, indeks. Ayrıca, her ne kadar mecazî mânâda kullanıldığı anlaşılabilir, dânişmend tabirinin, ilmi seviyesi yüksek bir müderrise tâbi ilim erbabını ifade etmesi açısından, meşhur biyografi eseri Şakâyiğ'taki şu kayıt da zikre değer. Söz konusu eserin Fatih Sultan Mehmed devri ulemâsından ve İstanbul'un ilk kadısı olan "Mevlâna Hızır Bey ibn Celâleddin"le ilgili kısımda şu ifadeler yer almaktadır: "... Sultan Mehmed Hân hazretlerinin evâil-i saltanatında bilâd-ı Arabdan ulûm-ı Arabî'ye ve fûnûn-ı acîbede kâmil bir fâzıl gelüp bu sebebdan pâdişâh ol fâzıla senâ-i cemîl ve tahsîn-i cezîl edüp, mahrûse-i Bursa'da Sultan Medresesi'ni ihsân eyledi. Medrese-i merkûmede Mevlânâ Kestelli ve Mevlânâ Ali-i Arabî ve bunların emsâli efâzîl-i zemâne, anın dânişmendi ve Mevlânâ Hayâlî ve Mevlânâ Hâcezâde anın mu'îdi oldular" (Şakâyiğ, I. s. 111-112). Yukarıda dânişmend olarak adı geçen Ali-i Arabî ise, sonradan Şeyhülislâmlığa kadar yükselecek olan meşhur şahsiyettir (bkz. Aynı eser, I. s. 127, 129, 166, 169, 171-176, 192, 212, 281, 312-313, 344, 385, 416).

⁸³⁹ Meselâ, 1583 tahririnde "dânişmend" kaydedilen Abdülaziz'in (TK, TD, nr. 110, 53b) varlığına, 1562 tarihli defterde rastlanmamaktadır (BA, TD, nr. 337, 57b).

⁸⁴⁰ Bu uygulama için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, Ankara 1984, indeks (mülâzım, mülâzemet).

1583'de Muğla'da üç, diğer merkezlerde ise birer tane bulunan mülâzımlar hakkında ise kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Nitekim, mülâzımların mahkeme görevlisi olarak kadıların yardımcıları arasında gösterilmeleri yanında⁸⁴¹: bunların camilerde görevli imam, hatib, hafız, şeyh gibi vazifelileri ifâde ettiği de görülmektedir⁸⁴². Ancak, vakıf kayıtlarına göre, incelediğimiz dönemde Menteşe bölgesinde mülâzımın bu son mânâda kullanılmadığı açık olarak anlaşılmaktadır. Bunların yanında, mülâzım tabirinin "medrese tahsilini bitirip icâzet alanlar"ı ifâde ettiği de kaydedilmektedir⁸⁴³. Milaslı mülâzım Mehmed'in ismine, "mevlânâ" nisbesinin ilâve edilmiş olması⁸⁴⁴ yanında, Peçin'de iki zâviyedârın kardeşi mülâzım Ahmed'in "Beğcan" olan lakabının defterde bilhassa zikredilmesi⁸⁴⁵ ve bunlardan bazılarının oğullarının kaydına rastlanması⁸⁴⁶; bunların, medreseden uzun bir süre önce mezun olduklarını, lakablarının özel olarak belirtilecek ayrıcalıklı bir konumda bulunduklarını ve evlenip aile geçindirecek birer mesleğe sahip olduklarını göstermektedir.

Diğer taraftan, her üç merkezdeki mevcut gruplar içinde, üç tahrir döneminde en fazla sayıya sahip olan bir zümre daha vardır ki bunlar da, şimdiye kadar statülerinin mâhiyeti tam mânâsıyla anlaşılamayan "muhasıl"lardır. Genel teâmül olarak, muhasılların büyük mâlî birimlerin vergi toplayıcıları olarak kabul edildiği bilinmektedir⁸⁴⁷. Ancak, 1583 tarihinde üç merkezde bu konumda 23 şahsın bulunması düşündürücüdür. Bu küçük şehirlerin yetersiz hinterlandı için bu kadar kalabalık vergi toplama görevlisinin varlığı biraz zor görünmektedir. Bu açıdan, defterlerde isimlerinin yanına bu şerhin düşüldüğü şahıslar üzerine yapılacak bir inceleme meselenin netleşmesine yardımcı olabilir. Nitekim, üç tahrir defterinden,

⁸⁴¹ Ankara mahkemesinde görevli mülâzımlar için bkz. Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 58, n. 39'daki liste.

⁸⁴² Bilhassa Ordu bölgesine ait tahrir defterlerinde, köy camilerinde "mülâzımân-ı câmi" adı altında kaydedilen bu tip görevliler için bkz. Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s. 21, 23, 26, 29, 91 nt. 416; s. 95 nt. 447 ve 451; s. 181.

⁸⁴³ M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1983, s. 612. Pakalın, mülâzımlığın yedi sene kadar sürdüğünü zikretmektedir. Ayrıca, Fâtih Kanûnnâmesi'nde "yeni" mülâzımın yirmi akçelik medreseye tayin edileceği kaydedilmek sûretiyle (Abdülkadir Özcan, "Fâtih'in teşkilât kanûnnâmesi ve nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesi", *TD*, sayı 33, İstanbul 1982, s. 39), medrese ile olan irtibatı belirtilmiştir.

⁸⁴⁴ "Mevlânâ Mehmed veled-i Yûnus, el-mülâzım" (TK, *TD*, nr. 110, 53b).

⁸⁴⁵ TK, *TD*, nr. 110, 51b.

⁸⁴⁶ Muğla'da mülâzım Abdî'nin oğlu Hüseyin'in kaydı için bkz. TK, *TD*, nr. 110, 82a.

⁸⁴⁷ M. Z. Pakalın'ın bu mânâdaki tarifi (Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II, İstanbul 1983, 569), araştırmacılar tarafından genel kabul görmüş gibidir.

bilhassa asrın ikinci yarısına ait olan ikisinin mukâyeseli bir tahliliyle, muhassıl statüsünün izâhında önemli ve ilginç sonuçlar elde edilmiştir: Bunlardan birinci ve en önemlisi, bu zümrenin kesin olarak, eğitim kurumlarıyla olan doğrudan ilişkilerinin tesbit edilmiş olmasıdır. Şöyle ki, 1562 sayımında "muhassıl" olarak kaydedilenlerin bir kısmının, 20 yıl sonraki defterlere, artık kadı⁸⁴⁸, müderris⁸⁴⁹ ya da mütevellî⁸⁵⁰ olarak işlendikleri görülmektedir. Kolayca anlaşılabileceği üzere, bir zamanlar "muhassıl" olan ve artık "ulemâ" sınıfından sayılan bu görevlilerin, bulundukları mevkilere gelebilmeleri için bir medrese eğitiminden geçmeleri gerekecektir. Bu durum ise, "muhassıl"ın, kesin şekilde medrese talebesi olarak tanımlanmasına imkân tanımaktadır⁸⁵¹.

Diğer taraftan, bu zümrenin, bekâr ve genelde genç nüfûsu ifâde eden "mücerred" olarak da kaydedildiklerinin tesbiti⁸⁵², bunların çoğunun 15-20 yaş arası bir gruba mensub olduklarını göstermektedir. Ayrıca, araştırma mevzûmuzun dışındaki bazı bölgelere ait tahrir defterlerinde, muhassıl kayıtlı olan şahısların "tahsîl" ve "şuğl" ameliyesinde bulunduklarının kaydedilmesi⁸⁵³ ve bunlardan biri için, açıkça "muhassıl-ı ilm" şerhinin düşülmüş olması⁸⁵⁴, bunların medrese öğrencisi oldukları tezini kuvvetle desteklemektedirler. Yine, ele aldığımız her üç

⁸⁴⁸ 1562'de Peçin'in Mescid-i Ahmed Bey mahallesinde mukim "muhassıl" Mehmed v. Abdullah'ın (BA, TD, nr. 337, 56a), 1583 tarihli defterde "Mevlânâ Mehmed veled-i Abdullah, el-kadı" şeklindeki kaydı için bkz. TK, TD, nr. 110, 51b.

⁸⁴⁹ Aynı şekilde, Kadı Mehmed'in amcası Nasrullah'ın oğlu olan ve 1562 tahririnde kendisi gibi "muhassıl" olan Mahmud da, 20 sene sonra karşımıza "el-müderris" Mevlânâ Mahmud v. Nasrullah olarak çıkmaktadır (BA, TD, nr. 337, 56a; krş. TK, TD, nr. 110, 51b).

⁸⁵⁰ Seydi Mahmud isimli bir kadının oğlu olan Abdullah da, 1562 tarihinde henüz "muhassıl" iken (BA, TD, nr. 337, 56a), aradan geçen 20 yıl zarfında Menteşe hânedânından Ahmed Gazi Bey Vakfı'nın mütevellîğine yükselmiştir (TK, TD, nr. 110, 51b).

⁸⁵¹ Nitekim, Kanûnî dönemine ait bir muhasebe icmâl defterinde (bkz. 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi yayını, Ankara 1993, s. 2) avâızdan muaf zümreler sıralanırken "... ve ehl-i ilm ve müsta'id ve talebe ve ..." şeklinde olmakla birlikte, aynı defterde Kara-hisâr livâsının yekûnu verilirken aynı sıralama "... ehl-i ilm-i mütekaid ve mu'id ve muhassıl" şeklinde yapılmıştır (bkz. Aynı defter, s. 210). Burada, birinci ifadedeki "talebe"nin yerine, ikinci ifadede "muhassıl" ibâresinin kullanıldığı açıkça belli olmaktadır.

⁸⁵² Meselâ 1517 tarihinde, hem "mücerred" hem de "muhassıl" olarak kaydedilmiş "Mustafâ birâder-i Mehmed"ın kaydı için bkz. BA, TD, nr. 61, s. 159; kezâ, Aynı defter, s. 162'deki mücerred ve muhassıl Nûman.

⁸⁵³ İçel sancağı şehirlerindeki muhassılların bu özellikleri için bkz. Şenol Çelik, "Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı 1500-1584", M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 172.

⁸⁵⁴ Defterlerimizde rastlanmayan bu mühim kaydın tesbit edildiği çalışma için bkz. İbrahim Sezgin, "XV. ve XVI. Asırlarda Gelibolu Kazâsının Sosyal ve Ekonomik Tarihi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 39.

şehirdeki muhassılların çoğunun dede, baba, kardeş, yeğen gibi en yakın akrabalarının içinde kadı⁸⁵⁵, nâib⁸⁵⁶, müderris⁸⁵⁷, dânişmend⁸⁵⁸, kâtib⁸⁵⁹, "vâiz ve nâsih"⁸⁶⁰, imam⁸⁶¹, hatîb⁸⁶², şeyh⁸⁶³ gibi dinî ve ilmî statüdeki kimselerin bulunması, bunların menşe olarak genelde ulemâ ailelerine mensup, genç medrese talebeleri olarak kabul edilebilmelerine imkân sağlayan deliller olarak kabul edilmelidir⁸⁶⁴.

Bunların yanında, bazı muhassılların babaları, kardeşleri veya akrabalarından bazılarının "bennâk"⁸⁶⁵, "kara"⁸⁶⁶ ya da "mücerred"⁸⁶⁷ statüsünde bulunmaları, kır menşeli özelliklerini açıkça ortaya koymaktadır⁸⁶⁸. Bunlar muhtemelen, civar köylerden veya çevredeki göçebe aşiretlerden ayrılmak sûretiyle şehir merkezlerine gelip yerleşmiş ailelere mensup olmalıdırlar. Bu durumdaki muhassılların ailelerindeki diğer fertlerin "raiyyet" statüleri hâlâ devam etmesine rağmen, bunların medreseye mensup olmalarının, kendilerine sosyal yapıda bir ayrıcalık kazandırmış olduğu gözüküyor. Ayrıca, baba ve dedeleri "hacı" olan iki kardeş muhassıl⁸⁶⁹ da, menşe olarak -muhtemelen tüccâr veya esnâf olan- varlıklı bir ailenin çocukları olarak düşünülebilirler. Diğer yandan, birkaç tane mücerred kardeşe sahip muhassılların, defterlere kaydedilirken, bazen bu mücerred kardeşlerden önce, bazen de sonra yazılmaları sebebiyle, defterlere kaydediliş usûllerinde yaşa bağlı herhangi bir teâmülün bulunmadığı anlaşıyor. Dolayısıyla, tahrir kâtibinin tasarrufu olarak

⁸⁵⁵ TK, TD, nr. 110, 82a; 83a.

⁸⁵⁶ Muğla'nın Mescid-i Hacı Mustafa mahallesinde mukîm "Nâibü's-şer'" Tâceddin'in oğlu "muhassıl" Mustafa için bkz. (BA, TD, nr. 61, s. 172).

⁸⁵⁷ TK, TD, nr. 110, 52b, 80a.

⁸⁵⁸ Aynı defter, 82a.

⁸⁵⁹ BA, TD, nr. 61, s. 162.

⁸⁶⁰ TK, TD, nr. 110, 52b.

⁸⁶¹ Aynı defter, 54a; 81a, 82b; BA, TD, nr. 61, s. 167.

⁸⁶² Aynı defter, 53a; 81a.

⁸⁶³ BA, TD, nr. 61, s. 162, 168.

⁸⁶⁴ Kezâ, bu zümrenin, tasnif edilirken de ilim erbabı gruplarla bir arada zikredildiği durumlar için bkz. 438 Numaralı Muhasebe Defteri, Terimler dizini (muhassıl).

⁸⁶⁵ TK, TD, nr. 110, 81a, 82a.

⁸⁶⁶ Aynı defter, 81a.

⁸⁶⁷ Aynı defter, 82a.

⁸⁶⁸ 1517 tarihli sayımda, Muğla'nın Hacı Bâyezid mahallesinde kayıtlı "muhassıl" Süleyman'ın, henüz hayatta olan babası ve dedesine ait "bennâk" kaydı (BA, TD, nr. 61, s. 169), kır menşeli bir statünün, şehir merkezinde uğradığı değişime güzel bir misâl olarak bilhassa dikkati çekmektedir.

⁸⁶⁹ Mustafa ve Mahmud isimli iki kardeş medrese talebesi için bkz. TK, TD, nr. 110, 83a.

yorumlanabilecek bu şekildeki yazılış sırasından, statüleriyle ilgili herhangi bir genelleme yapabilmek mümkün gözüküyor.

Her üç merkezde yaşayan ve buraya kadar tahlil edilmeye çalışılan bu "askerî" zümre içinde, kelimenin gerçek mânâsına da uygun olarak, sayıları çok az olan savaşçı unsurlardan da bahsetmek gerekir. Ancak, defterlerde, sancakbeylerinin maiyyet erbâbıyla ilgili bir bilgi bulunmadığından, bu konuda bahsedilebilecek konumda olanlar, sadece bir zaîm, dört sipâhi ve iki kale-eri ile bunların-defterlere işlenmiş ondört oğlundan ibaret olacaktır. 1562 tahririnde kaydedilen ve savunma işlevini artık kaybetmiş olan Peçin kalesinde görevli iki "merd-i kal'a"nın haricinde, diğer zaîm ve sipâhilere sadece 1583 sayımında rastlanmaktadır. Bu zümrenin şehir merkezlerinde kaydedilmeleriyle ilgili birkaç ihtimâl öne sürülebilir: Bunlardan bir tanesi, bu dirlik sahiplerinin "mütekâid" olduktan sonra şehirlere gelip yerleştikleridir. Ancak, isimlerinin yanında böyle bir şerh bulunmaması, bu ihtimâli ortadan kaldırmaktadır. İkincisi, bu görevlilere timâr olarak, şehir merkezindeki bir gelir kaleminin tahsis edilmiş olması ihtimâlidir. Fakat, her üç şehre ait mahalle kayıtlarının sonundaki gelir kalemlerinin dağılışı, bunların sancakbeylerine tahsis edildiği anlaşılmaktadır. O halde, son bir ihtimâl olarak, bu görevlilerin şehir merkezlerinde bulunmalarıyla, timâr sisteminde XVI. yüzyılın sonlarına doğru başlayan değişme arasında bir ilginin olduğu ileri sürülebilir. Gerçekten bu tarihlerden itibaren, taşra idâresinin bel kemiğini teşkil eden timâr sisteminde bir dönüşüm yaşanmakta ve dirlik sahipleri, kendilerine tahsis edilen yerlerdeki gelirleri toplama işini iltizâma vermekteydiler⁸⁷⁰. Dolayısıyla, sözkonusu askerî zümrenin, timâr gelirlerini iltizâma verdikten sonra, aileleriyle birlikte şehre yerleşmiş kişiler oldukları öne sürülebilir. Eğer böyle kabul edilebilirse ve 1562 sayımında bu zümreye rastlanmadığı da düşünüldüğünde, Menteşe sancağının bu üç şehrine ait art alandaki bölgede, timâr sistemindeki iltizâma geçiş sürecinin, XVI. yüzyılın son çeyreği içinde başlamış olabileceğini kayd-ı ihtiyatla öne sürmek mümkündür. Ancak, bölgedeki sosyal yapıda da mühim değişiklikler yaptığını tahmin ettiğimiz bu dönüşüm hakkında daha kesin ve tutarlı bir şeyler söyleyebilmek için, daha fazla delile ihtiyaç olduğu açıktır.

Ekonomik durumları defterlere işlenmemiş olmasına rağmen, bu zümrenin sosyal mevkileriyle ilgili yine de bazı tesbitler yapılabilir: Bunlardan Milas'taki zaîm

⁸⁷⁰ Timâr sisteminde iltizâma geçiş sürecinin, kadı sicillerine dayalı bir incelemesi için bkz. Fikret Yılmaz, XVI. Yüzyılda Edremit Kazâsı.

ile, Peçin'deki "çavuş"⁸⁷¹ oğlu sipâhinin, daha büyük dirliklere tasarruf ettikleri ve dolayısıyla daha itibârlı bir konumda bulundukları söylenebilir. Kale-erlerinin ise, genelde daha düşük timârlara sahip oldukları hatırlanırsa, bunların sosyal yapı içindeki yerlerinin, diğerlerine göre biraz daha geri planda olduğu düşünülebilir.

Öte yandan, şehir merkezlerinde yaşayan bu askerî zümre içinde, ilginç özelliklere sahip iki şahıs bilhassa dikkati çekmektedir: Bunlardan biri, Milas'ın Ahmed Gazi Camii mahallesinde sâkin "sipâhi" Ömer'dir⁸⁷². Ömer'in babası "Kara Beğ" in de askerî sınıfa mensup olduğu, hem ismindeki nisbeden, hem de Ömer'in büyük kardeşi Mustafa'nın "sipâhi-zâde" olarak kaydedilmesinden kolayca anlaşılmaktadır. Ayrıca, sipâhi Ömer'in, içinde bir kadı, iki müderris, bir dânişmend, iki "sipâhi-zâde" ve bir "kadı-zâde" gibi itibârlı mevkilere sahip kişilerin bulunduğu geniş ailesi 18 haneye ulaşmaktadır. Bu ise, kayıtlı olduğu mahalle sakinlerinin yaklaşık % 25'inin kendi akrabası olduğu mânâsına gelmektedir. Bu rakama, sipâhi Ömer'in babası Kara Bey'in ve amcaları müderris Mevlânâ Hamza ve Mevlânâ Ali ile, yine amcası Abdülcabbar'ın âzâdlı kölelerinden meydana gelen 9 hânelik bir grup da dahil edildiğinde, Ömer'in ailevî bağlarının olduğu hane sayısı 27'ye çıkacaktır. Bu durumda, mahallenin yaklaşık % 40'ının, doğrudan sipâhi Ömer'le olan irtibâtından sözedilebilecektir. Bu tesbit, aynı zamanda, sipâhi Ömer'in şehir içindeki muhtemel etkinliğinin yerel kaynağını göstermesi açısından da önem taşımaktadır.

Yine, sahip olduğu mevki, ailesi içinde yer alan mahallî statü gruplarıyla desteklenen diğer bir sipâhi de, Milas'ın "Çalçıl" mahallesinde sâkin Ahmed v. Yûnus'dur⁸⁷³. Ahmed'in iki kardeşinden büyük olanı mülâzım, küçük olanı ise dânişmenddir.

Bu son iki sipâhinin ne suretle dirlik sahibi oldukları kesin olarak bilinemese de, bunlardan 1562 tahririnin sonuçlarının işlendiği defterde yer almayan Ömer'in, babasının vefâtı sebebiyle dirliğe hak kazanmış olduğu düşünülebilir. Yani Ömer'in genç yaşta dirliğe sahip olmasında, Osmanlı kanûnlarının da müsâade ettiği, küçük çaplı bir askerî aristokrasi etkili olmuştur. Babası gibi civar yerlerdeki bir timarı elinde tutuyor olmalıdır. Bu da, hem görevi hem de ailevî mensubiyeti dolayısıyla şehir merkezinde yeterince var olduğu anlaşılan etkinliğinin, yine görevine bağlı olarak, idarî açıdan civar bölgede de tesirini gösterdiği anlamına gelmektedir. 1562

⁸⁷¹ Muhtemelen "dergâh-ı âlî" çavuşu.

⁸⁷² TK, TD, nr. 110, 52b.

⁸⁷³ TK, Aynı defter, 53b.

tarihinde kayıtlı olan, ancak bu tarihte henüz sipahi olmayan Ahmed ise, muhtemelen, bölgesel bir askerî harekâta gösterdiği "yararlık"tan dolayı dirlik için teklif edilmiş olmalıdır. Her iki timar erbabının, doğup büyüdüğü bölgede dirlik sahibi olmaları ayrıca kayda değer bir durumdur. Diğer taraftan, bu iki şahsın askerî görevlerinin, sosyal açıdan, bir ailedeki fertlerin birbirinden tamamen farklı özelliklere sahip mesleklere yönelmelerine güzel bir misâl teşkil ettiği söylenebilir.

Ayrıca, bu askerî zümre ile ilgili şu tesbiti de zikretmek gerekir: Kadı ve müderris gibi ilmiye sınıfına mensup şahısların, kanûnnâmelere göre muâfiyet açısından "askerî" olmaları gereken oğullarının hepsinin, "müderris-zâde" veya "kadı-zâde" şeklindeki konumları belirtilmediği halde; zaîm, sipâhi ve kale-eri gibi savaşçı unsurların oğullarının tamamının, "sipâhi-zâde" olarak ifâde edilen statülerinin istisnâsız şekilde kaydedildiği görülmektedir. Hattâ, bunlardan biri için "veled-i sipâhi-zâde" şeklinde düşülen bir şerh⁸⁷⁴, bu gerçek askerî sınıfın ayrıcalığını göstermesi açısından kayda değerdir. Bu arada, 1562 tahririnde Muğla'nın Bâzergânlar mescidi mahallesinde kayıtlı dört sipâhi-zâde kaydının⁸⁷⁵ ayrı bir özellik gösterdiği görülmektedir: Burada garip gözüken, dirlik sahibinin kendisinin kayıtlı olmayıp, sadece oğullarının deftere işlenmesidir. Bu durumda akla gelen en yakın ihtimâl, sipâhinin bir savaşta vefat etmiş olabileceğidir. Yirmi sene sonraki tahrirde bu dört kardeşten hiçbirinin adına rastlanmâyışı ise, bunların mahallî bir menşelerinin bulunmadığını ve -muhtemelen anneleriyle birlikte- şehirden ayrıldıklarını düşündürmektedir.

Kökenleri muhtemelen yine yerel unsurlara dayanmayan ve toplum içindeki ayrıcalığı dinî bir özelliğe dayanan bir zümre daha bulunmaktaydı. Hz. Peygamber'in torunları Hasan ve Hüseyin'in soyundan geldiğine inanılan ve kendilerine "seyyid"⁸⁷⁶ denilen bu gruba, sadece Milas şehrinde rastlanmaktadır. Bu statüleri, ancak Nakîbü'l-esrâf tarafından verilen bir "şecere" ile belgelenebilen seyyidlerin bu durumlarının belirtilmesinde, tahrir kâtiblerinin çekinceli davrandıkları görülüyor. 1517 tarihli defterde, Milas'ın Eyne Gazi mahallesinde kayıtlı Hacı Ali v. Şah Abdal isimli şahıs ile beş oğlunun seyyid unvânının belirtilmesinde⁸⁷⁷ bir sorun yoktur. Burada oğullar da baba gibi aynı zümreye mensub kabul edilmişlerdir. Ancak, 1562

⁸⁷⁴ Yukarıda adı geçen sipahi Ömer'in kardeşinin oğlu Yahya, sadece dedesi Kara-bey'e nisbette bu mevkiyi haketmiş gözüktüyor (TK, TD, nr. 110, 52b).

⁸⁷⁵ BA, TD, nr. 337, 85a.

⁸⁷⁶ Bu unvânın tarihi gelişimi için bkz. C. Van Arendonk, "Şerif", İA, XI, 435-442.

⁸⁷⁷ BA, TD, nr. 61, s. 164.

sayımında, baba ve oğul seyyidlerden hangilerinin bu statülerinin belirtileceğinde tahrir kâtibinin tutarlı bir karar veremediği anlaşıyor: Meselâ, Eyne Gazi mahallesinde sâkin olan bu zümre mensublarından, baba ve oğul ayırdedilmeksizin, hepsinin seyyidlikleri işâret edilmişken⁸⁷⁸; Hisar-ardı mescidi mahallesinde görülen ve şehre muhtemelen son yirmi yıl içinde gelmiş bulunan bir başka seyyid grubundakilerden bazılarının oğulları, bazılarının ise kardeşleri için "seyyid" şerhinin düşülmediği görülüyor⁸⁷⁹. Bu karışık durum, asrın son çeyreğine ait defterde daha bâriz bir şekilde farkediliyor. Ancak burada, kâtib, suistimâl edilmeye her zaman müsâit bu mevkii tesbit ederken, hangi kıtası esas aldığını da belirtmek suretiyle, bir nevi sorumluluğunu azaltmak istemiş gibidir. Kâtib, sayıları üç haneye düşmüş olan ve ikisinin ismi üzerinde "sâkin, der-Galata" şerhi bulunan Eyne Gazi mahallesi seyyidlerini kaydederken, elindeki dayanağın, seyyidlerin kendisine ibraz ettikleri Nakîbüleşrâf'tan alınmış bir şerece olduğunu açıkça belirtmek zarûretini hissetmiştir⁸⁸⁰. Aynı şekilde, şehirde bu zümrenin sâkin olduğu ikinci mahalledeki seyyidlerin tesbitinde, kâtibin kaynağı "defter-i atîk"deki seyyidlik kayıtlarıdır⁸⁸¹.

Seyyidlerin, asrın ilk çeyreğinde altı hanelik olan nüfuslarının, yaklaşık yarım asır içinde üç misline çıkması ve bundan yirmi sene sonra da yine kısmî bir azalma içine girmesi dikkati çekiyor. Bilhassa, 1517-1562 yılları arasında, şehre bu zümreye ait yeni unsurların geldiği anlaşıyor. İlk önce bir mahallede sâkin iken, daha sonraları ikinci bir mahalleye daha yerleştikleri görülüyor. Eyne Gazi mahallesi seyyidlerinin, asrın başlarında altı hane olan nüfuslarını, yaklaşık yarım asır sonra da korudukları, ancak, bu tarihten yirmi yıl sonra, mahallede sadece bir seyyid hanesinin varlığını devam ettirdiği anlaşıyor. Bu zümrenin, şehre, muhtemelen Yavuz Sultan Selim'in güney ve güney-doğuda fethettiği topraklardan geldiği öne sürülebilir. Ayrıca şehre ilk yerleşen ailenin hedefinin İstanbul olduğu, son göçlerden anlaşılmaktadır.

Defterlerde, avâriz vergisi veya benzeri bazı mâlî yükümlülüklerden muâf olabilmeleri maksadıyla, özel durumları, "a'mâ", "lâl", "pîr-i fânî", "ma'lûl", "alîl",

⁸⁷⁸ BA, TD, nr. 337, 57b.

⁸⁷⁹ BA, Aynı defter, 58a. Fakat, biz yukarıda şehre ait zümreleri gösteren tabloda, isimleri yanına "seyyid" şerhi düşülmeyen kişileri de, baba veya kardeşlerine nisbetle bu sınıftan kabul edip, mevcut sayı içine ilave etmeyi uygun gördük.

⁸⁸⁰ "Mezkûrlar, a'lemü'l-ulemâi'l-mütebahhirîn hâlâ Nakîbü'l-eşrâf olan Mehmed b. Mehmed unvânıyla mu'anven şecere ibraz imeğîn, defter-i cedîde seyyid kayd olundılar" (TK, TD, nr. 110, 53b).

⁸⁸¹ TK, Aynı defter, 54a.

"mecnûn" vb. ifâdelerle kaydedilen kişilerin genel nüfus içindeki payının az olması⁸⁸², şehir merkezlerindeki nüfusun büyük oranda, iş görebilecek dinamik bir yapıya sahip olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.

Diğer taraftan, 1517 tahririnde "pîr-i fânî" statüsünde kaydedilenlerin babalarının en azından bir kısmının, bölgedeki siyasî yapı dönümüşümüne şahit olacak yaşta bulunduklarını veya bu olayın, yani beylikten merkezî bir idarenin bünyesine dahil olmanın hikayesini canlı şahitlerden dinlediklerini öne sürebilmek mümkündür. Daha sonraki nesiller ise, artık Osmanlı döneminin ürünü ve bu siyasal rejimin mensubudurlar. Bu el değişikliğinin insanlar üzerinde nasıl bir tesir bıraktığını ise, mevcut belge ve kaynaklardan tesbit edebilmek mümkün gözüküyor.

Ayrıca bazı şahısların kendilerinin veya babalarının isimleri yanında rastlanan, "hacı", "hâce", "çelebi", "ahî", "fakih", "halîfe" ve "kethudâ" gibi unvânları⁸⁸³, kişilerin toplum içindeki sosyal ve ekonomik mevki ve itibârlarını belirten alâmetler olarak kabul etmek mümkündür. Nitekim bunlardan hacı kelimesi, isim olarak kullanılmadığında belirli bir iktisadî varlık göstergesi olabildiği gibi⁸⁸⁴; hâce sıfatı, dinî veya ilmî bir yeterliliği; ahî, esnaf topluluğu arasında itibârlı bir mevkiyi; çelebi, yine ilmî veya ekonomik bir statüyü⁸⁸⁵; fakih ve halîfe ise, ilmiye menşeli görev ve mevkileri ifâde etmektedirler.

Yalnız bunlardan kethudâ unvânının hangi görevliyi işâret ettiğini, defterlerden çıkarabilmek pek mümkündür gözüküyor. Bu statüde bulunan kişiler, sancakbeyi

⁸⁸² Bkz. yukarıda Tablo VII.

⁸⁸³ Bunların şehirlere ve dönemlere göre dağılımı için bkz. yukarıda Tablo VII.

⁸⁸⁴ Bunlardan bilhassa dikkati çeken, Peçin'in Mescid-i Karıncalı mahallesindeki Hacı Lutfullah'ın âzâd ettiği 6 kölenin kaydı için bkz. BA, TD, nr. 337, 56b

⁸⁸⁵ Milas'ın zenginlerinden olduğu anlaşılan ve bu şehirde bir muallimhâne yaptırıp, masrafı için de 26 bin akçe tahsis eden Hacı Satı'nın vakfının mütevellisi olan oğlu Abdülcabbar Çelebi'nin kaydı için bkz. BA, TD, nr. 338, s. 67; TK, TD, nr. 569, s. 29; BA, TD, nr. 337, 56b (Milas'ın Ahmed Gazi mahallesinde sâkin bu şahsın, bu defterdeki kaydında "çelebi" unvânı zikredilmemektedir). Abdülcabbar Çelebi'nin kardeşi Osman Çelebi'nin ismine, bir mukâtaa iltizâm davasında, şahitler arasında rastlamaktayız: "... şuhûdül-hâl bunlardır Hacı Osman Çelebi ibn el-Hâc Satı ..." (BA, EV.HMH, nr. 23, 11a, evâhir-i C. 985); kezâ, aynı şahsın tahrir defterindeki kaydı: "Osman veled-i Satı" (BA, TD, nr. 337, 56b). Aynı şekilde, diğer bir Abdülcabbâr Çelebi de, Peçin'in Mescid-i Karıncalı mahallesinde sâkin olup, Menteşe hânedânından Ahmed Gazi Bey'in vakfının "câbi'si" olarak kaydedilmiştir (BA, TD, nr. 61, s. 160). Diğer taraftan, Milas'ın Hacı Firuz Paşa mahallesinde mukim olan ve vakıf defterlerinde Peçin'deki Hundî Hatun vakfının mütevellisi olarak görünen Yahya Çelebi'nin babası bir kadıdır (BA, TD, nr. 61, s. 163; BA, TD, nr. 338, s. 51; TK.KKA, TD, nr. 569, s. 12). Ayrıca, çelebi unvânının, şer'îye sicillerinden tesbit edilmiş daha geniş mânâsı için bkz. Ergenç, Ankara ve Konya, s. 143-145.

kethudâsı olabileceği gibi, şehir veya mahalle kethudâsı, esnâf kethudâsı, ya da zengin kişilerin yardımcıları olan ve genelde köle asıllı kişiler de olabilir. Meselâ, 1517 tarihinde Milas'ın Mescid-i Salahaddin mahallesinde ikâmet eden iki kethudânın, son tasnifte işâret edilen gruptan oldukları ileri sürülebilir: Nitekim, bunlardan Yunus kethudânın oğlunun isminin Abdullah olması ile, Hoşkadem kethudânın kendi ismi, bunların köle menşeli olduklarının yeterli delili sayılabilir. Diğer taraftan, 1583 tarihli defterde, âzâdlı kölelerden ikisinin kaydında ismine rastlanan ve artık hayatta olmadığı anlaşılan Ahmed Kethudâ'nın⁸⁸⁶, 985 tarihli bir mahkeme sicilinde şahitler arasında adı geçen ve "mütevelli" olduğu belirtilen Ahmed Kethudâ⁸⁸⁷ ile aynı şahıs olması ihtimâl dahilindedir.

Şehir merkezlerinde yaşayan köle menşeli şahısların sadece bunlardan ibâret olmadığı anlaşıyor. Her üç sayım döneminde de, defterlerde belirtilmiş mevcut gruplar içinde hemen hemen en fazla sayıya sahip gözüken bu zümredir. Bu statüde bulunan kişiler için, defterlerde bazen "mu'tak", bazen de "âzâde" ibârelerinin kullanıldığı görülmektedir.

Tablo IX: Üç merkezde, tahrir dönemlerine göre âzâdlı köle ve çocuklarının sayısı

	Muğla			Milas			Peçin		
	1517	1562	1583	1517	1562	1583	1517	1562	1583
Mu'tak/âzâde	13	20	16	1	13	19	5	10	8
Oğulları	12	13	19	2	6	8	3	-	4
Toplam hâne ⁸⁸⁸	25	33	35	3	19	27	8	10	12

Muğla'da, 1517 sayımında "âzâde" lerin toplam hane sayısına oranları % 2'dir. Ancak, oğullarıyla beraber bu oran % 4.2'yi bulmaktadır. Kanunî'nun son yıllarındaki tahrirde ise, "mu'tak"ların şehir hânelerine olan nisbeti % 4.2'ye çıkmıştır. Yine bu tarihte, defterlere kaydedilmiş olan mûtak-oğulları ile bu oran yaklaşık % 7'ye ulaşmaktadır. Asrın son çeyreğinde azâdlı köleler, toplam hane içinde yine % 2.5 civarında bir nisbette yer almaktadırlar. Bu oran, oğullarıyla birlikte ise % 5.6

⁸⁸⁶ TK, TD, nr. 110, 52a.

⁸⁸⁷ BA, EV.HMH, nr. 23, 11a.

⁸⁸⁸ Bu rakamın içinde, âzâdlıların henüz "mücerred" statüsünde olan ve muhtemelen ayrı bir hânedeki yaşamayan oğulları da bulunmaktadır. Ancak, bu zümrenin nisbetini hesaplamak için kullanılan şehir hâneleri içinde de, yine mücerred olup, babalarının yanında ikâmet edenler de bulunmaktadır. Bu nedenle, bu mücerredlerin hangisinin ayrı bir hânedeki, hangisinin ailesinin yanında bulunduğu tam olarak anlaşılamadığından, hesaplamada problem çıkmaması için, hem mûtak oğulları, hem de şehir hâneleri arasındaki mücerredler birer hâne kabul edilmişlerdir.

civârındadır. Her üç tahrir dönemindeki nisbetin ortalaması gözönüne alındığında. "âzâde" veya "mu'tâk" şerhi düşülmüş olan zümrenin şehir haneleri içinde yaklaşık % 3 nisbetinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu rakama çocukları da dahil edildiğinde. bu oran % 5.6'ya çıkmaktadır.

Böylece. defterlere yansıdığı kadarıyla. XVI. yüzyılda Muğla merkezinde yaşayan nüfus arasında köle menşeli olanlar. yaklaşık olarak tesbit olunabilmektedir. Ancak. bu rakamlar tabîî olarak şehirde yaşayan ve henüz hür olmadıkları için kendilerinden bahsedilmeyen köle hanelerini ifade etmemektedir. Üstelik. âzâd edilmeyenlerin. hür olanlara nisbetle daha fazla olması da mümkündür. Şu halde. defterlerde yer almayan bu gruba da. yaklaşık aynı oranda (% 5) bir pay ayırmak mâkul olacaktır. Netice olarak. XVI. yüzyıl boyunca. Muğla'daki şehirli unsurun yaklaşık % 10'unu köle kökenli insanların oluşturduğu söylenebilir.

Benzer bir hesaplama Milas ve Peçin şehirleri için de yapıldığında şöyle bir sonuç çıkacaktır: Milas'ta 1517 sayımında bu zümrenin sayısı çok azdır. Dolayısıyla toplam hane sayısına olan oranları. çocuklarıyla beraber ancak % 0.9 kadardır. Ancak ikinci tahrire kadar geçen 45 yıl içinde. âzâd edilenlerin sayısında büyük bir artış görülmektedir. Bu tarihte. baba-oğul bu grubun hane oranı % 6.25'e ulaşmıştır. Yüzyılın son çeyreğindeki sayımda. sayıları biraz daha artan bu zümre. şehirde yaklaşık % 6.85'lik bir nüfusâ balığ olmuştur. Üç sayımdaki rakamlara göre. bu şehirde de köle menşeli ahalinin yaklaşık % 5 nisbetinde yer aldığı görülmektedir. Yine bu bu rakama. henüz âzâd edilmeyen unsurlar da. yaklaşık aynı miktarda eklendiğinde yine % 10'lar gibi bir oran elde edilecektir.

Peçin'de ise. bu zümrenin oranı. diğer iki merkeze göre biraz daha fazladır. Nitekim. bu nisbet. 1517 tarihli deftere göre % 3.94 iken. 1562 tahririnde % 8.3'e. 1583 sayımında ise % 9.16'lara ulaşmıştır. Her üç tarihin ortalaması % 7'yi geçmektedir. Henüz hürriyetine kavuşmamış olan kölelerin sayısı da eklendiğinde. Peçin'de köle kökenli insanların oranının % 15'lere yaklaştığı görülmektedir.

Şehir nüfûs içinde önemli bir yer işgal eden bu zümre. rakamlarla ifâde edildikten sonra. sosyal açıdan da bir tahlile tâbi tutulduğunda önemli özellikler tesbit olunabilmektedir. İlk önce. bunların kimliklerinin tesbiti ile ilgili bazı genellemeler yapabilmek mümkündür: Bu hususta en belirgin özellik olarak. "mu'tak" veya "âzâde" şeklindeki ibârelerin olduğunu söylemiştik. Bunlardan başka. bu grupta yer bazı şahısların menşeleri. babalarının lakablarından da çıkarılabilmektedir. Mesela. 1583'te Muğla'nın Cami-i Kebir mahallesinde sâkin

birinin, eski bir âzâdenin oğlu olduğu, babasının isminde geçen "köle" ifâdesinden rahatça anlaşılabilir⁸⁸⁹.

Ayrıca bu zümreye mensup şahısların isimleri de, menşelerini tesbit için mühim delillerdir. Bunların ne tür isimler aldıklarına bakıldığında: Mübârek, Hoşkadem, Karagöz, Alagöz, Pervâne, Bereket, Gazanfer, İskender, Husrev, Rıdvan, Şirmerd, Hayrullah, Mukbil, Rüstem, Cafer, Ferhad, Mütemeddim gibi, çoğunlukla bu sınıfa mahsus tipik isimler yanında; menşelerini açıkça belli eden, Arab Abdullah, Seydi Arab, Mercan Arab, Farraş Arab, Hayrullah Arab, Cum'a Arab gibi isimlere sahip oldukları görülmektedir. Dolayısıyla bu tür isimlerin, kimliklerini tesbit etmede büyük oranda yol gösterici olduğu söylenebilir. Nitekim, defterde sadece "Mercan Arab oğlu"⁸⁹⁰ şeklinde kaydedilmiş birinin, kesin olarak eski bir köle oğlu olduğunu söylemek mümkündür.

Ancak bunların yanında, âzâdlı kölelelerin, Yusuf, Hasan, Hamza, Ahmed, Mahmud, İlyas, Salih, Kasım gibi sıradan isimleri kullandıkları da olmaktadır. Diğer yandan oğullarına verdikleri, Rüstem, Bostan, Bilâl, Receb, Şaban, Ramazan gibi isimler, bazı durumlarda diğer ahali arasından seçilebilmelerine neden olabilmektedir. Meselâ, büyük ihtimalle köle menşeli olan Ethem v. Cafer'in oğulları Rüstem, Receb, Bostan ve Mahmud⁸⁹¹, bu ayırdedici isimleri sâyesinde iki tahrir boyunca tâkip edilebilmektedirler. Ancak, oğullarına, toplum içinde çok kullanılan Mehmed, Mustafa, Hüseyin, Süleyman, Yusuf, Timur, Osman, Sefer, Nasuh, Hızır, Derviş, Kemâl gibi isimleri vermeleri, bu zümreye mensup bir aileyi, bir iki nesil sonra artık sıradan ahâlî arasına sokmaktadır. Meselâ, 1517 tarihli sayımda kayıtlı Musa veled-i Mübârek'in, âzâdlı bir köle olduğu hemen anlaşılabilir. Ancak, Musa'nın oğullarının isimlerinin Yusuf ve Satı olması⁸⁹², bu ailenin sonraki sayımlara ait defterlerden tâkip edilememesine yol açacaktır. Aynı şekilde, bir önceki tahrirde âzâdlı olduğu anlaşılan Şirmerd veled-i Abdullah'ın⁸⁹³, Mehmed ve Mustafa

⁸⁸⁹ "Mehmed veled-i Hasan Köle" (TK, TD, nr. 110, 80b).

⁸⁹⁰ TK, TD, 110, 82b.

⁸⁹¹ Muğla'nın Yeni Cami mahallesinde sâkin bu ailenin kaydı için bkz. BA, TD, nr. 337, 84b; TK, TD, nr. 110, 82b.

⁸⁹² BA, TD, nr. 61, s. 168.

⁸⁹³ Âzâdlı kölelerin, defterlere bu şekilde kaydedilmelerinin sadece tahririn yapıldığı senelere ait olduğu hususunda bkz. Emecen, **Manisa Kazası**, s. 61. Nitekim, yukarıdaki kayıta geçen Şirmerd (BA, TD, nr. 61, s. 170), 1517 tahririnden önce âzâd edilmiş olmalıdır. Ancak bir önceki defterde, mahalle kayıtları mevcut olmadığı için bu hususu takip edemiyoruz.

isimli iki oğlu⁸⁹⁴ da, bir nesil sonra, isimlerindeki değişim sebebiyle artık farkedilemez olacaklardır.

Bu kölelerin âzâd edilmelerinde, her ne kadar "pîr-i nâ-tuvân"⁸⁹⁵ veya "ma'lûl"⁸⁹⁶ gibi fiziken olumsuz durumlarda bulunmalarının payı bulunsa da, daha çok vicdanî muhasebelerin etkili olduğu söylenebilir. Hatta bunların bir kısmının, hürriyetine kavuştuktan sonra, kendilerini âzâd edenler ile yanyana kaydedildikleri görülmektedir. Nitekim mûtak İskender, bir oğlu muhassıl olan Bostan'ın âzâdlısıdır⁸⁹⁷ ve yine Bostan'ın ailesi arasında kaydedilmiştir. Bu da, mûtaklardan bazılarının, âzâd olduktan sonra da, eski sahipleri ile beraber yaşamaya devam ettiklerini düşündürmektedir. Bunlar muhtemelen, aynı avlu içindeki küçük bir evde veya sahibine bitişik bir mekânda ikâmet ediyor olmalıdırlar. Bu bakımdan, bu âzâdlı kişilerin çoğunun, eski mahallelerini değiştirmedikleri ileri sürülebilir. Meselâ, 1562 sayımında Muğla'nın Cami-i Kebir mahallesinde kaydedilen üç mûtak, muhtemelen bu mahallede yaşıyor iken âzâd edilmişler ve aynı mahalle haneleri arasına yazılmış olmalıdırlar⁸⁹⁸.

Bu zümrenin oğullarının ise, diğer şehirli ahali gibi, hangi statüde ise o şekilde kaydedildiği anlaşıyor. Meselâ, bazen iki oğuldan biri "mücerred" kaydediliyor, bazen de hiçbirinin statüsü belirtilmiyordu. Diğer taraftan, bu zümreden bazılarının raiyyet rûsûmuna tâbî "bennâk" konumunda kaydedildiği görülmüyor⁸⁹⁹. Bunların, kır kesimindeki zengin kimselerin kölesi iken, hürriyetlerine kavuştuktan sonra şehre yerleşmiş âzâdeler olabilecekleri öne sürülebilir.

⁸⁹⁴ BA, TD, nr. 61, s. 170. Kezâ, Muğla'nın Hacı Timurhan mahallesinde mukim Alagöz'ün, Halil ve Ömer isimli iki oğlu ile, Receb isimli torununun kaydı için bkz. BA, TD, nr. 337, 84b; TK, TD, nr. 110, 83a). Yine, 1562 sayımında Muğla'nın Hacı Timurhan mahallesinde kayıtlı Receb v. Şirmerd'in oğullarının isimleri Ali ve Hüseyin idi (BA, TD, nr. 337, 54b).

⁸⁹⁵ "Yusuf, mu'tak-ı Hayreddin, pîr-i nâ-tuvân" (BA, TD, nr. 61, s. 160, Mahalle-i Kepez'de).

⁸⁹⁶ "Hoşkadem, âzâde-i Orhan, ma'lûl" (BA, Aynı defter, aynı yer, Çağatay Hamza mahallesi).

⁸⁹⁷ BA, TD, nr. 337, 85a (Muğla Bali Hâce mah.). Kezâ, aynı mahallede kayıtlı Halil'in âzâdesi Alagöz de, Halil'in oğlu Hasan ile yanyana kaydedilmişlerdir (BA, Aynı defter, aynı yer). Muğla'da zengin vakıfları bulunan Hacı Pîr'in mûtakı Mahmud da, Hacı Pîr'in çocukları ve torunları arasında kaydedilmiştir (BA, TD, nr. 337, 84a, Hacı Bâyezid mah.).

⁸⁹⁸ BA, TD, nr. 61, s. 167; BA, TD, nr. 337, 83d. Söz konusu üç âzâdlının, 1562 tarihli defterde, 1517 tahririnde mahallenin son iki hânesini teşkil eden Mahmud veled-i Latîf ve Ahî Bâli veled-i Mahmud isimli iki şahsın hâneleri arasında kaydedilmiş olmaları bu hususta en önemli delil olmalıdır.

⁸⁹⁹ Meselâ, 1562'de Muğla'nın Hacı Bâyezid mahallesinde kayıtlı, Mustafa'nın mûtakı Hayrullah'ın bennâk kaydı için bkz. BA, TD, nr. 337, 84a. Kezâ, "Mübârek, âzâde-i Hüseyin, bennâk" (BA, TD, nr. 61, s. 170). Abdülvehhâbın âzâdesi bennâk Hayrullah ve mücerred oğlu Bilal (BA, TD, nr. 61, s. 172, Yeni Cami mah.). Aynı şekilde, mûtak Hacı Yusuf'un bennâk kaydı (TK, TD, nr. 110, 54a). "Sinan veled-i Hoşkadem, bennâk" (BA, TD, nr. 61, s. 164, Milas'ın Hacı Mukbil mah.).

Bu şahısların, âzâd edildikten sonra, ahâlî arasında bütün haklara sahip olarak normal hayat sürdürdükleri tahmin olunabilir. Nitekim, 1517 tahririnde Muğla'nın Cami mahallesinde sâkin ve büyük ihtimâlle köle kökenli olan Şahsuvar'ın Cafer ve Süleyman isimli oğullarından ikincisinin medrese öğrencisi olması⁹⁰⁰, sosyal yapı içindeki tabîî konumlarının en büyük işareti olmalıdır. Benzer şekilde, 1562 sayımında Muğla'nın Mescid-i Hacı Timurhan mahallesinde sâkin "Receb veled-i Şîrmerd"⁹⁰¹ ile oğulları Ali ve Hüseyin için de, aynı varsayımda bulunulabilir. Gerçekten de torun Ali, 1583 tahririnde karşımıza "muhasıl" olarak çıkmaktadır. Bu zümrenin, sosyal yapı içinde bu şekilde kaynaşması, bunların mühim görevlere gelebileceklerinin de bir göstergesi olabilir. Meselâ, köle menşeli olan iki medrese öğrencisi, ileri tarihlerde muhtemelen eğitimleriyle mütenâsib mevkileri işgal etmiş olmalıdırlar. Hatta, Milas mahallelerinden birine ismini veren bir mescidin bânisi olan ve "Kadı-i siyâh" veya "Kara kadı"⁹⁰² olarak da anılan şahsın kimliğini bu bağlamda irdeleyebilmek ilginç olurdu.

Açıklıkla tesbit edilebilen diğer bir husus da, bu âzâdlı kölelerin sahiplerinin kimlikleridir. Bunların da genellikle, ekonomik durumları ve mevkileri itibâriyle toplum içinde söz sahibi olan kişiler olduğu anlaşılıyor. Nitekim, bu köle sahipleri arasında hacı⁹⁰³, hâce⁹⁰⁴, şeyh⁹⁰⁵, sipahi⁹⁰⁶, "beğ"⁹⁰⁷, çavuş⁹⁰⁸, kethudâ⁹⁰⁹, kadı⁹¹⁰ ve müderris⁹¹¹ gibi muhtelif mevki ve görevden kişilere sıkça rastlamak mümkündür. Ayrıca bazı kadınların da köle sahibi oldukları ve bunları âzâd ettikleri görülüyor⁹¹². Bu arada, köle sahiplerinden bazıları, şehir merkezlerinde tesis ettikleri vakıf eserleri

⁹⁰⁰ BA, TD, nr. 61, s. 167.

⁹⁰¹ BA, TD, nr. 337, 84b.

⁹⁰² Mahallenin kaydı için bkz. Birinci Bölüm, Fiziki Yapı, Milas kısmı.

⁹⁰³ Hacı Rüstem'in âzâdesi Mehmed; Hacı Hasan'ın mûtakı Hacı Pervâne, Hacı Lutfullah'ın âzâd ettiği 6 kölenin kaydı için bkz. BA, TD, nr. 337, 56b

⁹⁰⁴ Hâce Sinan'ın mûtakı Kasım; Hâce Musa'nın mûtakı Haydar.

⁹⁰⁵ Şeyh Hasan'ın âzâdlısı Bereket.

⁹⁰⁶ "Sipahi" Kara Bey'in mûtakı Murad (TK, TD, nr. 110, 82b).

⁹⁰⁷ Sancakbeyi Sinan Bey'in mûtakı Mukbil, Ali Bey'in âzâdlısı Yusuf; Mahmud Bey'in âzâdesi Ali; Hasan Bey'in âzâdlısı Memi; Mehmed Bey'in mûtakı Hüseyin, İlyas Bey'in âzâdesi Abdullah vs.

⁹⁰⁸ Abdülcabbar Çavuş'un mûtakı Farraş (TK, TD, nr. 110, 51b).

⁹⁰⁹ TK, TD, nr. 110, 53a.

⁹¹⁰ Kadı Mevlâna Cafer'in mûtakı Yusuf (TK, TD, nr. 110, 83a).

⁹¹¹ Müderris Mevlâna Ali'nin üç tane ve Müderris Mevlânâ Hamza'nın bir tane mûtakları için bkz. TK, TD, nr. 110, 82b.

⁹¹² Meselâ mûtak Hacı Yusuf, Fâtıma Hatun'un âzâdlısı idi (TK, TD, nr. 110, 54a). Aynı şekilde, Zülfi Şah Hatun da, Abdullah isimli bir köleyi hürriyetine kavuşturmuştu (TK, Aynı defter, 53b).

sayesinde, diğerlerine nazaran daha iyi belgenebilmişlerdir. Bölgesel ölçekte mühim rolleri olan bu şahsiyetlerin hangi mahallelerde ikâmet ettikleri, eserlerini nerede yaptırdıkları, hayatta olup olmadıkları gibi bilgiler bu âzâde kayıtları sayesinde, yeterince tesbit olunabilmektedir: Meselâ bunlardan, Muğla'daki Yeni Cami mahallesine ismini veren yapıyı binâ eden Hacı Muslihiddin⁹¹³, Muğla'da iki kervânsaray yaptıran Hacı Ali⁹¹⁴, Muğla'da zengin vakıfları bulunan Hacı Pîrî⁹¹⁵ ve sâkin olduğu mahallenin mescidine önemli miktarda nakid vakfı bulunan Kara Memî⁹¹⁶ gibi mâruf kişilerin varlıklarına, âzâd ettikleri köleler sayesinde ulaşılabilir. Yine, 1517 tahririnde kayıtlı Hamza Bey'in mûtakı İsmail⁹¹⁷, yaptırdığı zâviye-imâret türü yapı ile Peçin mahallelerinden birine adını veren "Çağatay Hamza Bey"i işaret edebileceği gibi: Hayreddin isimli şahsın âzâdlı köleleri olan Yusuf ve Yakub'a ait kayıtlar⁹¹⁸ da, yine Peçin mahallelerinden birinin ismini değiştirmiş olan "Hayreddin Çelebi"yi hatırlatabilir.

Bu arada, şehir ahâlisinin isimlerinde rastlanan bazı nisbelerin, muhtemel bir ihtidâ vak'asını hatırlatması mümkün ise de, bunun gerçekten bir din değiştirmeyi mi, yoksa herhangi bir sebeple verilmiş bir lakabı mı ifâde ettiği konusunda kesin bir şöyle söyleyebilmek zor gözüküyor⁹¹⁹.

Şimdiye kadar, şehir merkezlerinde yaşayan ve çoğu vergiden muâf yönetici zümre ile, şehir ahâlisinden olup yine vergi muâfiyetine sahip bazı zümreler tanıtılmaya çalışıldı. Bunların haricinde, şehir halkı arasında nüfus kesâfeti açısından dikkati çeken bir kesim daha vardır ki, sosyal yapının mâhiyetini tam olarak anlayabilmek için ayrıca incelenmeğe değerdir. Bölgesel göç olgusunun izâhı açısından da mühim gözüken bu zümre, Osmanlı kanûnlarına göre, şehirde ancak belirli bir zaman yaşadktan sonra "şehirlü"⁹²⁰ kabul edilen "raiyyet rûsûmu"na tâbi kır menşeli nüfustur.

⁹¹³ BA. TD. nr. 61. s. 168.

⁹¹⁴ BA. TD. nr. 337. 85a

⁹¹⁵ BA. TD. nr. 337. 84a.

⁹¹⁶ BA. TD. nr. 61. s. 171

⁹¹⁷ BA. TD. nr. 61. s. 160 (Mescid-i Ahmed Bey mah.)

⁹¹⁸ BA. TD. nr. 61. s. 160 (Mescid-i Ahmed Bey ve Kepez mah.)

⁹¹⁹ Muğla'nın Deksiklû mahallesinde sâkin "Yunus veled-i Rum Yusuf" ile, "Yusuf veled-i Rum Abdullah"'ın kaydı için bkz. BA. TD. nr. 61. s. 170.

⁹²⁰ Osmanlı Kanûnnâmelerine göre, bir "raiyyet" in şehirlî sayılabilmesi için, şehirde en az 15 yıl ikâmet etmesi şartı aranmasına rağmen (bu husûstaki kanun maddesi için bkz. Barkan, XV. ve XVI. asırlarda, Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekonominin hukukî ve mâlî esasları, Kanunlar I,

Tablo X: Şehir merkezlerindeki kır menşeli nüfus

	Muğla			Milas			Peçin		
	1517	1562	1583	1517	1562	1583	1517	1562	1583
Çift	-	-	-	-	-	-	1	1	-
Nim	-	-	-	-	-	-	1	1	-
Bennâk	152	62	45	51	27	34	26	6	9
Kara	1	24	27	-	11	30	4	4	5

Menteşe sancağındaki bekâr nüfus, tahrir defterlerinde "kara" ve "mücerred" şeklinde iki ayrı statüde belirtilmiştir. Ancak bu sancağa mahsus bir kanûnnâme bulunmadığından, bu iki tabirin ifâde ettiği mânâyı, komşu Aydın sancağı kanûnnâmesinde aramak gerekecektir. Nitekim buradaki bir maddeye göre, "kisbe k@dır" olma yaşı, yirmi ve daha yukarısı olarak kabul edilmekte ve bu kişiler hukûken "kara" diye anılmaktadır. Bu yaştan daha küçük olanlar ise "mücerred"⁹²¹ kabul edilmiş ve bunlardan vergi alınmadığı kaydedilmiştir⁹²². Şehirlerde sâkin bu

İstanbul 1943, s. 2-3). bu sürenin, incelediğimiz üç şehir için asgarî 10 yıl olarak kabul edildiği anlaşıyor: "Livâ-i Menteşe'de rûsüm viren kurâ re'âyâsından on yıldan ziyâde gelüp kasaba-i mezbûre [Peçin] içinde mütemekkin olanlar pâye-i serîr-i a'lâya arz olundukda, oturdukları yerde mukarrer olunup ..." (BA. TD, nr. 61, s. 161). Ayrıca yukarıdaki kayda göre, 10 seneden daha az bir zaman önce şehre gelmiş reâyânın tekrar eski yerlerine döndürüldükleri söylenebilir.

⁹²¹ Mücerredlerin, Osmanlı kanunlarına göre çeşitli tarifleri için bkz. Barkan, **Kanunlar**, 2, 29, 48, 66, 116, 158, 206 vs.

⁹²² 1528 tarihli Kanûn-ı Livâ-i Aydın, "... ve kisbe kadir oğlan yigirmi yaşar oğlandır ve daha ziyâde. Bu vechile emr olundu ki, yigirmi yaşında ve dahi ziyâde olan mücerred, resm-i kara vire, nizâ' eylemeye, mücerredim, defterde bî-resm kaydolundum dimeye ..." (Barkan, **Kanunlar**, s. 10).

Bu arada, "mücerred" kaydolunan kişilerden bazılarının babalarının hayatta olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim bunlardan, babalarına nisbetle "filan veled-i o, mücerred" şeklinde kaydedilenlerin babalarının hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, defterlere "filan veled-i falan, mücerred" ifâdesiyle işlenmiş olanlar, eğer babaları hayatta olsa idi, mutlaka bir önceki şablonda kaydedileceklerdi. Dolayısıyla bunların yetim olarak kabul etmek mümkündür. Bunlar, muhtemelen anneleri veya ailenin diğer fertlerinin (dede, dayı, amca, teyze, hala, ağabey vs.) yanında ikâmet ediyor olmalıdırlar. Her üç merkezde, babaları hayatta bulunmadığı varsayılan mücerredlerin sayısı şöyledir:

	Muğla			Milas			Peçin		
	1517	1562	1583	1517	1562	1583	1517	1562	1583
Toplam mücer.	153	14	2	41	-	4	58	-	-
Babasız mücer.	33	-	-	6	-	-	27	-	-

kır menşeli nüfus üzerine derinlemesine yapılan bir incelemede, şehir nüfusu içinde kaydedilen "mücerred" statüsündeki kişilerden bazılarının, akrabalık vasıtasıyla bu zümre ile doğrudan ilgisinin olduğu tesbit edilmiş ve tabii olarak bu grubun içine ilave edilmelerinin gerektiği anlaşılmıştır. Buna göre, bennâk, kara ve bunlarla irtibâtı olan mücerredlerle birlikte, şehirdeki kır menşeli hâne sayısı şu kadardır:

Tablo XI: Şehir merkezlerindeki toplam kır menşeli hâneler

	Muğla			Milas			Peçin		
	1517	1562	1583	1517	1562	1583	1517	1562	1583
Hâne ⁹²³	153	86	72	51	38	64	32	12	14
Mücerred-I ⁹²⁴	50	3	2	6	-	4	7	-	-
Mücerred-II ⁹²⁵	23	-	-	-	-	-	3	-	-
Toplam kır menşeli hâne	226	89	67 ⁹²⁶	57	38	68	42	12	14
Şehrin toplam hâne sayısı	593	474	607 ⁹²⁷	323	304	398	203	120	131
Nisbeti (%)	38.1	18.7	11	17.6	12.5	17	20.6	10	10.6

Kır menşeli nüfustaki demografik ve mekânsal hareketlilik, her üç merkezin sosyal yapısının dönemlere göre değişmesine yol açmıştır. Meselâ, Muğla'da asrın ilk çeyreği içinde neredeyse şehirdeki hânelerin yarısına yakını kır menşeli iken, asrın son çeyreğine kadar bu zümrede büyük bir düşüş olmuş ve sosyal yapıda da önemli bir değişim yaşanmıştır. Aynı durum Peçin için de sözkonusudur. Bu şehirde de, kırdan göçün, asrın sonlarına doğru yarı yarıya azaldığı görülüyor. Aslında bu durum, Peçin için açıklanabilir bir olgudur. Bu azalmanın, Peçin'deki umumî çöküşle ilgili

Mücerredlerle ilgili söylenebilecek diğer bir husus da şudur: Bu grubun vergiye tâbi olmadıkları halde defterlerde kaydedilmeleri, muhtemelen, (avârız) vergi talebi karşısında, henüz "hâne" oluşturacak durumda bulunmadığını ve öne sürülecek "defterde mücerredim" mâzeretine resmî bir dayanak oluşturmak gayesiyle olmalıdır.

⁹²³ Hâne toplamı içinde, çift, nîm-çift, bennâk ve kara yer almaktadır.

⁹²⁴ Bu grupta, bennâk ve kara durumundaki şahısların, kardeşi, oğlu gibi yakın akrabaları bulunmaktadır.

⁹²⁵ Bu grupta ise, bennâk ve kara statüsündeki kişilerle irtibâtı doğrudan tesbit edilemeyen, ama defterlerde bu grup arasında kaydedilmiş şahıslar bulunmaktadır.

⁹²⁶ Bu tarihte defterde kayıtlı bennâk ve kara hâneleri toplam 74'tür. Ancak bunlardan 7 tanesi, şehir dışında gösterildiği için, bunlar toplam sayıdan çıkarılmışlardır.

⁹²⁷ Muğla hânelerinden 18 tanesi, başka yerlerde sâkin gösterildiğinden, bu rakam da toplam hâne sayısından çıkarılmıştır.

ve muvâzeneli olduğu söylenebilir. Milas'taki durum ise, her iki merkezden farklı gibi durmaktadır. Milas'ta bu zümrenin varlığının, asrın ortalarında üçte bir nisbetinde bir azalma içine girmiş iken, son tahrirde tekrar yükseldiği ve eski sosyal yapıyı yine tesis ettiği görülüyor. Asrın sonlarına doğru, Peçin'in sosyal yapısındaki kır menşeli nüfus azalma gösterirken, Milas'ta bunun artması, şüphesiz Peçin'e olan göçün Milas'a yönelmesiyle izah edilebilir.

Diğer taraftan, defterlerde çift, nîm-çift, bennâk ve kara olarak kaydedilmeleri sebebiyle raiyyet rûsûmu ödeyen ve yine defterlerdeki kayıtlara göre tamamının köylerden göç ettiği ifâde edilen⁹²⁸ bu nüfusun hepsinin, kır kesiminden yeni gelmiş kişileri ifâde etmeyebileceğini de söylemek gerekir. Başka bir deyişle, bunlardan bazılarının, şehirde yaklaşık 30-50 sene kadar yaşadıkları halde, hâlâ raiyyet rûsûmuna tâbi olduğunu gösteren kayıtlar vardır. Meselâ, 1517 sayımında Peçin'in Kepez mahallesinde, "çift" vergisi ödeyen Abri'nin oğlu Halil henüz "mücerred" statüsündedir. Yine aynı mahallede, Yusuf veled-i Bekir isimli "nîm-çift" vergisine tâbi bir şahıs daha kayıtlıdır⁹²⁹. 1562 tahririnde bu ailelere mensup kişiler, çok ilginç bir şekilde yer almaktadırlar: Nitekim Abri ölmüş, onun yerine "çift resmi"ni oğlu Halil ödemektedir. Aynı şekilde, Yusuf da artık hayatta değildir ve "nîm-çift" vergisini de oğlu Bekir üstlenmiştir⁹³⁰. Bu durumda, Halil'in çift, Bekir'in de nîm-çift vergisine tâbi olmaları, babalarından intikâl eden ve ziraat olunan bir arazinin varlığı ihtimâline dayandığında, mâkul olabilir. Ancak, 1562 tarihli defterde, Halil'in iki oğlunun "kara" olarak kaydedilmesi ve Abri'nin henüz 1517 tahririnde deftere kaydedilemeyecek yaşta bulunan -veya tahrirden sonra doğan- küçük oğlu Memi'nin "bennâk", diğer oğlu Hayrullah'ın ise "kara" olarak belirtilmeleri çok gariptir. Üstelik bu aile mensuplarının "ra'yyet" statüleri, yirmi sene sonrasına ait 1583 tarihli son tahrirde⁹³¹ iyice pekişmiş gözükmetedir: Bu sayımda, Halil artık hayatta değildir. Ancak, bir önceki sayımda "kara" olan oğlu Ramazan "bennâk" olmuş ve babasının adını verdiği oğlu Halil de, deftere "kara" olarak işlenmiştir. Ramazan'ın, 1562

⁹²⁸ Şehir mahalle kayıtlarının sonunda yer alan vergi gelirlerini gösteren kısımda, bu zümre için düşülen "re-âyâ, bâ-rûsûm, an-nevâhî âmede-bûd" (BA, TD, nr. 61, 165; BA, TD, nr. 337, 58a; TK, TD, nr. 110, 54b) kaydı, mahallelerde bu statüde kayıtlı olan şahısların hepsinin şehre dışarıdan gelmiş kişiler olarak kabul edildiğini göstermektedir. Hatta, 1517 tarihli defterde bulunan ve sancağın beş şehrinde raiyyet rûsûmu ödeyen nüfusu gösteren bir kayıt ise, bu zümrenin menşei ile ilgili daha kesin bir hükmü ifâde etmektedir: "Zemîn-i karyeden gelüp, kasabâtda mütemekkin olanlar ki, emr-i pâdişâhiyle oturdukları yerde yazılup, rûsûmların mîrlivâyâ verirler" (BA, TD, nr. 61, s. 184).

⁹²⁹ BA, TD, nr. 61, s. 160.

⁹³⁰ BA, TD, nr. 337, 56b.

⁹³¹ TK, TD, nr. 110, 52a.

sayımında yine kendisi gibi "kara" olan kardeşi Mehmed de -muhtemelen evlenerek- artık "bennâk" olmuş, oğlu İbrahim ise "kara" kaydedilmiştir. Ailenin diğer bir ferdi, Ramazan'ın amcası Memi de artık hayatta değildir, fakat oğlu Receb "bennâk" olarak mahalle sâkinleri arasında bulunmaktadır. Oğlu Ahmed de, yine "kara" olarak defterde yer almaktadır. Görüldüğü gibi, asrın ilk çeyreğinde Abri'nin "çift" kaydı ile başlayan "şehirlü" olma sergüzeşti, asrın son çeyreğine kadar, bir ailede dokuz ferdin "ra'iyet" statüsü taşımasına yol açmıştır. Diğer taraftan, 1583 tarihli son defterde, Halil'in "çift" statüsünün, oğlu ve torunlarına "bennâk" şeklinde dönüşümü, belki, sahip olduğu çiftliğin arazisinin taksim edilmesiyle açıklanabilir. Nitekim, 1562'de Muğla'nın Mescid-i Bâzergânlar mahallesinde kayıtlı "bennâk" Osman veled-i Hasan⁹³², 1583'te "müezzin" olmasına rağmen, hâlâ bennâk kayıtlıdır⁹³³. Ancak, Osman'ın bennâk resmi ödemesi, muhtemelen bir arazi tasarruf etmesiyle alâkalı olmalıdır. Fakat, yukarıda takip edildiği gibi, şehirde doğan ve toprak tasarruf etmediği halde, hâlâ "kara" kaydedilen kişilerin hukukî konumları, tartışılabilir bir durumdur.

Benzer bir uygulamaya, Muğla mahallelerinden Cami-i Kebir'de sâkin kır menşeli iki şahsın kaydında da rastlanmaktadır: 1517 sayımında kardeşi Receb ile birlikte "mücerred" olarak kaydedilmiş Mahmud veled-i Latîf⁹³⁴, yaklaşık 45 sene sonra karşımıza "bennâk" olarak çıkmaktadır⁹³⁵. İki oğlundan Ramazan kendisi gibi "bennâk", daha küçük olduğu anlaşılan diğer oğlu Osman ise "kara"dır. Mahmud'un 1517'de komşusu olan "bennâk" Ahî Balî, 1562 sayımında artık hayatta değildir, fakat "bennâk" konumunu oğlu Mehmed devam ettirmektedir. İki ailenin "ra'iyet" statüsü, 1583 tarihli son tahrirde de görülmektedir: Mahmud vefat etmiş olmasına rağmen, oğlu Ramazan ve Osman hâlâ yirmi sene önceki konumlarıyla (bennâk ve kara olarak) kaydedilmişlerdir. Ancak, bu sayımda Ramazan'ın artık şehirde sâkin olmadığı, İstanbul'a yerleştiği⁹³⁶ ve bu tarihlerde en az 40-45 yaşlarında olması gereken kardeşi Osman'ın ise bekâr (kara) olarak hayatını devam ettirdiği anlaşıyor. Bu sayımda, Ahî Balî'nin oğlu Mehmed'in kaydı da takip edilebilmektedir: Kendisi yine "bennâk" olarak kaydedilen Mehmed'in oğlu Ömer de ra'iyetlikten kurtulamamış ve deftere "kara" olarak işlenmiştir.

⁹³² BA, TD, nr. 337, 85a.

⁹³³ TK, TD, nr. 110, 83a.

⁹³⁴ BA, TD, nr. 61, 167.

⁹³⁵ BA, TD, nr. 337, 83d.

⁹³⁶ "Ramazan veled-i Mahmûd, bennâk, der-İslâmbol" (TK.KKA, TD, nr. 110, 80b).

Daha birçok misâl verilebilecek bu durumu izâh etmek zor görünmektedir. "Kara" olarak kaydedilen şahısların, toprak tasarruf etmeleri sebebiyle böyle kaydedilmiş olabilecekleri ihtimalini öne sürmek de yetersiz olacaktır. Çünkü, yürürlükteki kanûnnâmelere göre, "kara" statüsündeki bir kişi, eğer toprak işlemeye başlarsa "bennâk" olarak kabul edilmektedir⁹³⁷. Bu kişilerin, bu kadar zamandır şehirde yaşamalarına ve hattâ daha ötesinde, şehirde doğmalarına rağmen "şehirlü" kabul edilmemeleri -her ne kadar mesnedsiz gibi görünse de- belki, babalarına ve dedelerine nisbetle, hâlâ "ra'iiyet" olarak telâkki edildikleri şeklinde düşünülebilir. Dolayısıyla, bu durumda, şehrin sosyal bünyesini izâh ederken, bu zümreyi özel olarak takip edip, sosyal yapı içindeki yerini iyi tayin etmek gerekecektir. Meselâ, 1562 ve 1583 tarihli defterler tek başına değerlendirildiğinde, bu defterlere kaydedilen raiyyet vergisine tâbi kişiler, gerçekten şehre 10-15 sene evvel göç etmiş kişiler olarak kabul edilebileceklerdir. Ancak, her üç defter üzerinde -oldukça zaman alan ve zahmetli olan- bir mukâbele sonucunda, bu konumdaki kişilerin -en azından genelleme yapılabilecek kadarının- gerçek durumu rahatlıkla tesbit olunabilmektedir. Bu arada, bu zümreden, ne kadarının hâlâ toprakla bilfiil uğraştığını çıkarabilmek ise zor gözüküyor. Ancak bunlardan bazılarının, gerçekten şehir civarındaki ziraate uygun araziyi kullandığı söylenebilir.

Bu bağlamda, Muğla'ya 3-4 km mesâfede bulunan "Karabağlar" mevkiinin ayrı bir önemi ortaya çıkmaktadır. Çünkü, yaklaşık 25 km²'lik⁹³⁸ bir alana yayılan ve günümüzde bile Muğlalıların % 90-95'inin belirli bir miktar arazisi bulunan⁹³⁹ bu verimli bölgede, ahâlinin XVI. yüzyılda da çoğunlukla bağcılık yaptığı ve kısmen de diğer zirâi faaliyetlerde bulunduğu, Karabağlar'daki "bağ" ve "yer"lerin sıklıkla vakfedilmesinden de kolayca anlaşılmaktadır. Ancak, yine de Muğla'da diğer merkezlerden daha fazla rastlanan "bennâk"lerin, Karabağlar'da arazisi olanları ifâde edip etmediği konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Öte yandan, "Karabağlar yaylası"nın, muhtemelen geçmişte de, şehrin sosyal hayatında çok önemli bir yerinin olduğunu, bugünkü yansımalarından tahmin etmek zor değildir. Karabağlar mevkiinin, rakım olarak Muğla'dan yaklaşık 6.35 m. daha düşük bir irtifaya sahip olmasına rağmen⁹⁴⁰ "yayla" olarak anılması bile, sosyal hayatta algılanan yerini göstermeye yetmektedir. Evliyâ Çelebi'nin XVII. yüzyılın

⁹³⁷ Barkan, *Kanunlar*, s. 56, 116.

⁹³⁸ Eroğlu, *Muğla Tarihi*, s. 143.

⁹³⁹ Z. Eroğlu, Aynı eser, aynı yer; O. Ekinci, *Yaşayan Muğla*, s. 83.

⁹⁴⁰ Ekinci, Aynı eser, aynı yer.

ikinci yarısında müşâhede ettiği⁹⁴¹ ve vakıf kayıtlarına göre XVI. asırda da yaşanan "yaylaya çıkma" faaliyeti günümüzde de hâlâ devam ettirilmektedir. Evliyâ'nın, Muğla ve Ula ahâlisinin "sekiz ayını" geçirdiğini söylediği⁹⁴² Karabağlar'ın, bölge halkı için, şehir hayatından farklı bir ortamı ifâde ettiği söylenebilir⁹⁴³. Bu arada, bu kadar uzun ikâmet edilen bu mevkiye, insanların bazı ihtiyaçlarını gidermek için bazı meslek erbâbının gelmiş olması muhtemel ise de, belgeler bu konuda herhangi bir ayrıntıya girmemektedir.

Şehir merkezlerindeki sosyal yapının teşekkülünde veya mâhiyet itibâriyle farklılaşmasında, bir takım dinî müesseseler bünyesinde faaliyet gösteren tarikatların veya dinî meşreblerin tesirinin olduğu açıkça görülmektedir. Bilhassa "zâviye" ve benzeri bir tür yapı olarak tesis edilmiş kurumların isimleri de bu hususta kısmen fikir verici özelliklere sahiptirler: Meselâ, Milas'ta "Kalenderhâne", "Tesbîhhâne", Hacı Bayram zâviyesi, Ahî (Hâce) zâviyesi; Peçin'de "Sûfihâne"; Muğla'da "Mevlevîhâne" ve yine bir "Sûfihâne", Bayramiye Hankâhı, bir Ahî zâviyesi ve hemen yakınındaki Pisi köyünde bir "zikirhâne". Bu kurumların isimlerinin bu şekilde farklı anılmalarının, müdâvimleri arasında bir meşreb ve kültür farkını ifâde ettiği ve bunun da sosyal yapıda dinî anlayışlara bağlı bir çeşitlenmeyi getirdiği söylenebilir.

Nitekim, Batı Anadolu'nun Türkler tarafından fethi sırasında, bölgeye gelen göçebe aşiretler ile birlikte, heteredoks yapıdaki bir çok dervişin de gelerek bölgede zâviyeler kurdukları, hattâ hânedân üyeleri üzerinde nüfûz sahibi olduğu bilinmektedir⁹⁴⁴. Muhtemelen Milas'taki Kalenderhâne⁹⁴⁵, bu tip dinî düşünceye

⁹⁴¹ Seyâhatnâme, c. IX, 203.

⁹⁴² "... ve yaz günleri cümle Muğla şehri ve Ula şehri halkı bu bağlarda sekiz ay sakin olurlar ..." (E. Çelebi, Aynı Eser, aynı yer). Evliyâ burada gördüğü ve "paşalara mahsûs" olduğunu söylediği bir bağdan oldukça etkilenmiş görünmektedir (bkz. Aynı eser, aynı yer).

⁹⁴³ O. Ekinci, Karabağlar'ın bugün Muğla halkı için, hem iktisâdî hem de sosyal açıdan ifâde ettiği mânâyı bütün yönleriyle aktarmaktadır (bkz. Yaşayan Muğla)

⁹⁴⁴ Eflâkî, Menteşe Sultanı Mesud Bey'in tâbi olduğu bir Türkmen babasını, Mevlânâ'nın torunu Ulu Arif Çelebi'nin nasıl bertaraf ettiğini anlatmaktadır (bkz. Wittek, **Menteşe Beyliği**, s. 57). Ayrıca, Batı Anadolu'daki beyliklerin kuruluş dönemlerinde, heterodoks mâhiyetteki grupların faaliyetleri hakkında bkz. A. Y. Ocak, "Bazı Menâkıbnâmelere Göre XIII-XV. yüzyıllardaki İhtidarlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü", **OA**, II, İstanbul 1981, s. 31-42. Kezâ, bu makalede öne sürülen -Mevlevîler hariç, Rîfâî, Kâdirî, Nakşibendî gibi sünnî tarikatlerin misyonerlik faaliyetleri ile ilgilenmeyip uçtaki fetih hareketlerine katılmadıkları; eğer böyle olsaydı, Osmanlı gazileri arasında Bektaşîlik yerine sünnî tarikat an'anesinin yaygınlık kazanacağı ve Aydınoglu Umur Bey'in ile diğer Türkmen beylerinin yanlarında genellikle Kalenderî ve Rum abdalları bulunduğu şeklindeki- bazı görüşlere (bkz. s. 36-37), İbn-i Batuta'nın ifâdelerinden yola çıkılarak, sünnî tarikatlerin de fetih

sahip zümrenin bir hatırası olmalıdır. Ancak, XVI. yüzyılda isminin hâlâ böyle anılıyor olması ise, faaliyetini yoğun bir şekilde devam ettirdiği mânâsına gelmeyebilir⁹⁴⁶.

2- Aile yapısı ve akrabalık bağları

Bir önceki kısımda, sosyal yapı tahlil edilirken dikkati çeken ve şimdiye kadar yapılan çalışmalarda genelde gözardı edilmiş olan bir husus, XV-XVI. yüzyıl Osmanlı şehirlerinin sosyal yapılarını daha iyi anlamaya yarayacak farklı bir denemeye imkân tanımaktadır. Şer'îye sicilleri günümüze kadar ulaşmamış bölgelerin klasik dönem tarihini ele alan çalışmaların başlıca kaynağı tapu tahrir defterleridir. Mahkeme kayıtlarının, şehirlerin sosyal tarihinin izahı hususunda sahip oldukları değer şüphesiz ortadadır⁹⁴⁷. Ancak şer'îye sicilleri, sosyal yapının her yönünü ortaya koymaya yetmemektedir. Bu defterlerdeki kayıtlar, bilhassa şahıslarla ilgili genellikle münferid olayları ihtiva ettiklerinden, meselâ, mahallelerde sakin aileler veya akrabalık ilişkileri hakkında topluca ve yeterli bilgi vermekten uzaktırlar. Bu konularda sıhhatli bilgilere sahip olmak ise, şehirlerin sosyal, kültürel ve hatta fizikî yapılarının yeterince anlaşılabilmesinde ve izahında önemli gibi gözükmektedir⁹⁴⁸.

İşte bu tür bilgi yetersizliğinin giderilmesi, yani aile bağlarının tesbiti hususunda tapu tahrir defterleri üzerinde yapılacak titiz bir çalışma, bu konuda

hareketlerinde beylerin yanlarında yer aldıklarını savunan itirazî bazı tesbitler için bkz. F. M. Emecen, "Saruhanogulları ve Mevlevîlik", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, İstanbul 1995, s. 285, n. 8.

⁹⁴⁵ Kalenderîliğin ortaya çıkışı, gelişimi, siyasî ve dinî mahiyeti ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. A. Y. Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik, Kalenderîler*, Ankara 1992; kezâ, *Kalenderîlerin İstanbul'daki faaliyetleri hakkında* bkz. Nejat Göyünç, "Kalenderhane Camii", *T D*, sayı 34, İstanbul 1984, 485-494.

⁹⁴⁶ XVI. yüzyılda, devletin Kalenderîliğe bakışı ve bu zümrenin uğradığı tâkibât için bkz. Ocak, *Kalenderîler*, s. 124-129.

⁹⁴⁷ Şer'îye sicillerinin sosyal tarih açısından kıymetine dikkat çeken bir çalışma için bkz. Mehmet İpşirli, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'îyye Sicilleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri, 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler*, İstanbul 1991, 157-162.

⁹⁴⁸ Nitekim Doğan Kuban, birkaç kuşaktan meydana gelebilen Türk aile yapısının, "şehrin fiziki çehresini açıklamak bakımından" gözardı edilemeyeceğine dikkati çekmektedir ("Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi. Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, sayı 7, İstanbul 1968, s. 66).

önemli ipuçlarını yakalamayı sağlayacaktır⁹⁴⁹. Ancak böyle bir denemenin müsbet sonuçlar verebilmesinin ön şartı ise, üzerinde inceleme yapılacak defterlerin -en az iki veya üç tanesinin- aralarında tarih farkı fazla olmayan periyodlarla birbirini takip ediyor olmasıdır. Defterlerin tarihi arasında kırk-elli yıldan daha fazla bir zaman bulunduğu hallerde ise, üzerinde inceleme yapılan ailelerin kaydı takip edilemeyecek ve denemeden büyük oranda sıhhatli bilgiler elde edilemeyecektir.

Şehirlerde yaşayan haneler arasındaki akrabalık bağlarını tesbit etmek için tahrir defterlerindeki kayıtları kullanmanın olumlu sonuçlar verip vermeyeceği, en azından böyle bir metodun denenip denenemeyeceği veya uygulanabilirliği hakkında, önceden kesin bir şey söyleyebilmek mümkün değildi. Ancak, hane kayıtları üzerinde derinlemesine yapılan tedkikler sonucunda, aşağıdaki tablolarda da görüleceği üzere, bu usûlden çoğunlukla müsbet sonuç alınabileceği ortaya çıkmış oldu.

Böyle bir inceleme sonucunda, akraba oldukları tesbit edilen hane gruplarının, her üç şehirdeki mahallelere göre sayısal dağılımı şöyle gerçekleşmiştir:

Tablo XII: 1517, 1562, 1583 tahrirlerinde Muğla mahallelerindeki aile grupları

Mahallenin İsmi	Akraba olan hane sayıları																	
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	
Cami	10	3	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	10	8	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	10	3	5	5	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	
Mescid-i Hacı Rüstem	4	2	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	4	3	3	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	5	2	2	1	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Mescid-i Kadı	13	4	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	4	4	2	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	3	9	3	3	2	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	
Hacı Bâyezid	5	4	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	4	3	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	5	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Bali Hâce	8	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	6	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	6	4	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Mescid-i	7	1	3	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Bâzergânlar, nâm-ı	4	1	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
diğer Keremüddin	5	3	2	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	

⁹⁴⁹ Tahrir defterlerinin, sosyal tarih kaynağı olarak ihtiva ettiği zengin malzeme ve bunlardan çıkarılacak çok yönlü sonuçlar hakkında bkz.: Feridun M. Emecen "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 143-156.

Mescid-i	6	4	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Deksiklû	4	3	3	1	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	2	6	4	2	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Mescid-i Sûfî	5	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hüseyin	6	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	2	5	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hacı Timurhan	8	2	2	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	5	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	4	2	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Yeni Cami	6	6	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	5	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	6	3	3	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mescid-i Hacı	7	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mustafa	3	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	3	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mescid-i	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kızılca-dere	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1

Tablo XIII: 1517, 1562, 1583 tahrirlerinde Milas mahallelerindeki aile grupları

Mahallenin	Akraba olan hane sayıları																	
İsmi	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	
Cami-i Ahmed	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Gazi	3	3	4	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	8	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Beşkapu	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Mescid-i	3	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Salahaddin	4	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	4	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Hâce Fîrûz Paşa	4	6	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	10	5	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	15	4	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Mescid-i Hacı	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Kasım	4	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	5	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Hâce Bedreddin	8	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	3	-	1	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	2	3	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Hacı Mukbil	7	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Eyne Gazi	3	2	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	3	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	2	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

Çalçıl (?)	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	4	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	4	4	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
(Gümüşlük) nam-ı diğer Hisar-ardı ⁹⁵⁰	5	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	3	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	6	1	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mescid-i Gümüşlük ⁹⁵¹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	3	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1	5	-	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Gebrân ⁹⁵²	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kadı-ı Siyah	4	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	4	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mescid-i Pınarcık ⁹⁵³	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Tablo XIV: 1517, 1562, 1583 tahrirlerinde Peçin mahallelerindeki aile grupları

Mahallenin	Akraba olan hane sayıları																	
İsmi	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	
Câmi	8	3	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	8	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	5	3	3	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Mescid-i	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Dirgemiş, be-nâm-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
ı diğer Tengri-	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
vermiş																		
Mescid-i	3	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Karıncalı	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
[Hayreddin	2	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Çelebi]																		
Ahi Hüseyin, Mes-	2	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
cid-i Paşa, be-nâm-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
ı Çağatay-Hamza	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Bey																		
Mescid-i Ahmed	1	2	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Bey	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	1	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	
	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Kepez	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Gebrân-ı	İb-																	
pınar ⁹⁵⁴																		

⁹⁵⁰ 1562 sayımında söz konusu mahalle, "Hisar-ardı" ve "Gümüşlük" olarak ayrı iki mahalle halinde kaydedilmiştir.

⁹⁵¹ 1562'den itibaren mevcut.

⁹⁵² 1562 ve 1583 tahrirlerinde yoktur.

⁹⁵³ 1517 sayımında mevcut değil.

Çalışmanın kaynaklarından olan mufassal tahrir defterlerinden bilhassa son ikisi, aile yapılarını ve akrabalık bağlarını büyük oranda takip edebilmeyi mümkün kılacak periyodlarla kaydedilmişlerdir⁹⁵⁵. 1517 tarihli olan defter ile bir sonraki defter arasında yaklaşık 45 yıl gibi uzun bir sürenin bulunması ise, aileler arasındaki irtibatı çoğunlukla kesintiye uğratmaktadır. Birinci defterde yer alan şahıslardan, bir sonraki tahrirde rahatça seçilebilenler, ancak isim, unvan, görev ya da muhtelif özellikleri sebebiyle belirgin olanlardır.

1517 tahririnde tesbit edilen akrabalık bağlarının çoğu, hane kayıtlarındaki "veled-i" ve "birader-i" nisbelerine dayanılarak elde edilmiştir. Bu sayımdaki ailelerin çok az bir kısmı ise, isim ve lakab gibi daha kesin ayırdedici ipuçları kullanılarak tesbit edilmiştir. Dolayısıyla, bu tahrire ait hane gruplarının çoğunun, çekirdek aileyi yansıttığı söylenebilir. Bu sayım dönemindeki ikinci kuşak akrabalık bağları ise, bir önceki sayımın sonuçlarına ulaşamadığı için net olarak tesbit edilememiştir. Eğer bu imkân mevcut olsaydı⁹⁵⁶, -son iki tahrirde görüldüğü üzere- defterde kayıtlı olan hanelerin çoğu arasında daha geniş çaplı bir ailevî ilişki kurabilmek mümkün olacaktı. olabilecekti.

Üç deftere dayalı olarak yapılan bu incelemenin en kayda değer sonucu, böyle bir metodun büyük oranda uygulama şansının olduğunun görülmesidir. Diğer taraftan, böyle bir araştırma, klasik dönem Osmanlı şehirlerinin çok farklı açılardan da incelenebilmesini mümkün kılacak bilgileri sunmaktadır. Nitekim bu bilgilere dayanarak, şehirlerin çekirdek üniteleri olarak kabul edilebilecek mahallelerin yapısal özellikleri hakkında daha tutarlı tesbitler yapabilmek ve ilgili mahalleyi daha yakından tanıyarak, şehir içindeki konumu ve dolayısıyla bünyesinde barındırdığı insanların sosyal statüleri hakkında daha gerçekçi fikirler öne sürebilmek kolaylaşacaktır.

Önce, tahrir defterleri üzerinde bu tip bir incelemenin somut sonuçlarını görebilmek ve şehir merkezlerindeki sosyal yapının ortaya konulmasında defterlerin karşılaştırmalı olarak kullanılmasının ne mertebe önemli ve vazgeçilmez olduğunu

⁹⁵⁴ 1562 ve 1583 tahrirlerinde mevcut değil.

⁹⁵⁵ 1562-63 ve 1583 tarihli olan sözkonusu defterlerin tanıtımı için bkz. "Giriş. Kaynaklar" kısmı.

⁹⁵⁶ XVI. asrın başlarına ait olduğunu tahmin ettiğimiz bir önceki sayım ile 1517 tahriri arasındaki zamanın kısalığı, akrabalık bağlarının tesbiti açısından büyük önem taşımaktadır.

gösterebilmek için, her üç şehirde 1517, 1562 ve 1583 sayımlarında takip edilebilen belli başlı aileleri ele almakta fayda vardır:

Bunlardan iki tanesi, üç şehirde tesbit edilen aileler arasında en fazla nüfusa sahip olmaları ve gelişim itibariyle aynı özelliği göstermeleriyle dikkati çekmektedir. Yüzyılın sonlarına doğru on sekizer haneye ulaşan her iki aile, 1517 sayımında sadece birer haneye sahiptirler. Bunlardan Muğla'nın Kızılcadere mahallesinde sakin olan ailenin gelişimini izlemek, aynı zamanda mahallenin demografik ve fizikî gelişimini de izlemek demek olacaktır. Bu tarihte tek hanenin kayıtlı olduğu bir mevkiin mahalle olarak kaydedilmiş olması manidardır. Bu durum, ya yeni kurulmakta olan bir mahalle ile, ya da çeşitli sebeplerle sakinleri tarafından terkedilmiş olan ve fakat muhtelif fizikî ünitelere sahip eski bir mahalle ile karşı karşıya kalındığını düşündürmektedir. 1517'de mahallenin tek sakini olarak gözüken Mustafa isimli şahsın varlığıyla ortaya çıkan aile, kırk beş sene sonra (1562-63), artık hayatta olmayan Mustafa'nın iki oğlu ve sekiz torunu ile birlikte on haneye ulaşmıştır. Bu dönem zarfında ölüm sebebiyle aileden ayrılan üyeler, iki tahrir arasındaki zamanın uzunluğu sebebiyle tesbit olunamamaktadır. Bu tarihten yaklaşık yirmi yıl sonraki sayımda (1583), Mustafa'nın iki oğlu, Kasım ve Ömer'in hâlâ hayatta olması, ayrıca Ömer'in iki oğlunun daha dünyaya gelmesi, aile mensuplarının yaşları hakkında bir çok denemeye imkan tanımaktadır. Kesin olarak şu söylenebilir ki, bu tarihte Mustafa'nın sekiz torunundan çoğu evlenecek yaşta değildir. Yani aile, nisbeten genç bir nüfusa sahip bulunmaktadır. Diğer taraftan, 1562'de on, 1583'de on sekiz haneye ulaşan ve artık ikinci kuşak akrabalıkların sözkonusu olduğu ailenin bütün üyelerinin tek bir çatı altında yaşadığı söylenemez. Bu demografik gelişimin, mahallenin fizikî yapısını da etkileyeceği de ortadadır. Ailenin kurucusu Mustafa'nın iki oğlundan en az birinin, evlendikten sonra ayrı eve taşındığı tahmin olunabilir. Bu durumda, çocuklardan biri için babasının evi yakınındaki bir araziye yeni bir ikamet mekânı tesis edildiği, ya da mahallede terkedilmiş iskân üniteleri olduğu kabul edilecekse, bunlardan birinin imâr edilerek kullanılır hâle getirilmiş olduğunu düşünmek gerekecektir. 1583 sayımında ise, artık ayrı evlerin daha da artmış olması beklenmelidir. Çünkü, defterdeki kayıtların takibinden, müstakil hanelere sahip olan kardeş çocuklarının, yaklaşık 6-7 ayrı alt aile grubu oluşturduğu gözlemlenmektedir. Bu durumda mahallede 9-10 civarında ev aramak icab edecektir. Asrın ilk çeyreğinde, sadece ailenin kurucusu Mustafa'nın ikamet ettiği mahalle, zamanla artan nüfusun bir zorlaması olarak fiziken de genişlemiş olmalıdır. Öte yandan, defterlerdeki kayıtlarda aile üyelerinin statülerini belirleyici herhangi bir şerh

bulunmamasından. ailenin şehrin sosyal yapısı içindeki etkinliği hakkında bir şey söyleyebilmek zordur. Ancak, defterdeki kayda göre, aile kurucusunun köyden göç eden bir kişi olmadığı, çocukları ve torunlarının da ziraatle uğraşmadığı söylenebilir.

Aile üyelerinin kimlikleri hakkında daha net bilgiler bulunan ve mezkur Mustafa'nın ailesi gibi tek bir haneden türeyen diğer bir aile de, Milas'ın Cami-i Ahmed Gazi mahallesinde sakindir. Yüzyılın ilk çeyreğinde Satı v. Bâyezid'in kaydı ile başlayan aile, 1562'de dokuz, yirmi sene sonra ise, on sekiz haneye ulaşmıştır. 1517 tarihli deftere göre mezkur Satı, 21 hanelik mahallede yalnız gözükmemektedir. Birinci dereceden kan bağı kurulacak bir akrabası kaydedilmemiştir. Amca, dayı gibi akrabalar yanında, ailenin kadın üyeleri de tesbit olunamamaktadır. Eğer, Bâyezid'in oğlu Satı, akrabası bulunmayan bir hane sahibi olarak kabul edilirse, ailenin gelişimiyle ilgili çok ilginç sonuçlar elde edilecektir. 1517 sayımından, Satı'nın ekonomik durumu tesbit edilememesine rağmen, kısa zaman sonra büyük meblağları kontrol edecek bir konuma geldiği görülüyor. 1562 tarihli vakıf defterinde Satı'nın sıfatı "hacı"dır ve Milas'da -muhtemelen sakın olduğu Cami-i Ahmed Gazi mahallesinde- yaptırdığı muallimhaneden bahsedilmektedir⁹⁵⁷. Aynı yerde, yine Hacı Satı tarafından yaptırılan üç çeşme ile muallimhane için, yirmi altı bin akçe ve bir çok emlakın vakfedildiği kaydedilmiştir. Diğer taraftan, Milas'ın bir mahallesine ismini vermiş olan Kadı-yı Siyah (=Kara Kadı) mescidinin, 1583 tarihli defterde aynı zamanda Hacı Satı mescidi olarak anıldığı görülüyor. Mescidin ismi, muhtemelen Hacı Satı tarafından gerçekleştirilen bir tamir ameliyesinden sonra değişmiş olmalıdır. Bütün bu kayıtlar, ailenin kurucusu olan Satı'nın, asrın ortalarından itibaren hatırı sayılır bir servetin sahibi olduğunu göstermeye yetmektedir. Ekonomik açıdan güçlü olan Hacı Satı'nın, çocuklarının ve torunlarının eğitimiyle de yakından ilgilendiği anlaşıyor. 1517'de bir hane iken, Hacı Satı'nın hayatta olmadığı 1562'de dokuz haneye ulaşan ailede, Satı'nın yedi oğluyla birlikte iki torunu da deftere kaydedilecek yaşa gelmişlerdir. Ancak, yirmi yıl sonraki deftere biri kadı, diğeri müderris olarak kaydedilecek iki oğlu henüz medrese öğrencisi olacak yaşta dahi değildir. Oğullarından Abdülcabbar (Çelebi), babasının tesis ettiği vakfa yönetici olarak tayin edilecek kadar büyüktür. Diğer bir oğlu Osman (Çelebi) ise, bu tarihten on beş sene sonra, bölgesel bir mukataanın iltizama verilisi muâmelesinde "şühüdül-

⁹⁵⁷ BA, TD 338, s. 67; TK.KKA, TD 569, s. 29.

hâl" arasında karşımıza çıkmaktadır⁹⁵⁸. Kara isimli diğer oğlu "beğ" unvanını taşımaktadır ve dirlik sahibidir. Bir sonraki sayımda (1583) on sekiz haneye ulaşan Hacı Satı'nın ailesi içinde, iki müderris, bir kadı, bir kadızâde, bir sipahi, iki sipâhizâde ve bir dânişmend statüsünü taşıyan oğul ve torunları bulunmaktadır. Ayrıca mahallenin son haneleri arasında kayıtlı olan dokuz mu'tak hanesinden altı tanesi Hacı Satı'nın oğulları ve torunları tarafından âzâd edilmişlerdir. Yine bir köleyi hürriyetine kavuşturan Zülfişâh Hatun ile, Abdülcabbar Çavuş'un aynı aileye mensub kişiler olabileceği düşünülebilir. Bu şekilde, asrın sonlarında Milas'ın en itibarlı ve entellüktel ailesi kabul edilebilecek bir ailenin menşeinin ve zaman içindeki demografik, ekonomik ve sosyal gelişiminin, defterlerdeki hane kayıtlarının takibinden rahatlıkla tesbit edilebileceği gösterilmiş olunmaktadır.

Aynı şekilde, 1517 tahririnde toplam 21 hane olan Peçin'in Mescid-i Ahmed Bey mahallesinde, aralarında akrabalık bağı tesbit edilebilen 12 hanenin oluşturduğu dört aile içinde, -mahallenin toplam hane sayısına oranı % 9.5 ile- en küçük üyesi olan 2 hanelik bir aile, yaklaşık yarım asır içinde, sayısal olarak azımsanmayacak nisbette genişlemesinin yanında, şehrin en itibarlı ailesi haline de gelecektir. 1517'de artık hayatta olmayan Şeyh Mehmed'in oğlu Abdülkadir ve "mücerred" statüsündeki torunu Abdullah ile başlayan 2 hanelik aile, 1562'de 7 haneye ulaşmıştır. Bu tarihte ailenin hane sayısı mahallenin yaklaşık üçte birinden -% 35- fazladır. Sözkonusu aile, yirmi yıl sonraki sayımda ise, 26 hanelik mahallenin 10 hanesini -% 38.5- bünyesinde barındırmaktadır ve içinde kadı, müderris, müderis-zâde, dânişmend, imam ve "mücâcir-i Ka'be-i şerîfe" statülerine sahip mensuplarıyla şehrin en seçkin ailesi konumuna ulaşmıştır. Sayısal olarak genişleyen ailenin, -içindeki bazı üyelerin kamu görevlerine rağmen- dağılmadığı ve hane sahiplerinin soylarını aynı mekânlarda devam ettirdikleri anlaşılıyor. İtibarlı mevkilere gelen aile mensuplarının bazılarının, -bugünkü kalıntılardan anlaşıldığına göre- şehrin merkezinde yer alan ve entellüktel zümrenin yaşadığı Cami mahallesine taşınması beklenebilirdi. Bu beklentinin tersine gerçekleşen olguyu, belki mahallelilik bilinci içinde düşünmek de mümkündür. Ancak, sözkonusu dönemde, surların bir ucundan diğer bir ucu rahatlıkla görülebilecek kadar bir alanda yayılmış olan ve ancak 5-6 mahallesi bulunan Peçin'de yaşayan halk arasında, sözkonusu bilincin ne kadar geliştiğini kestirebilmek zordur.

⁹⁵⁸ "Emânet-i hâşâ-i Elviz ve eşcâr-ı günlük, tâbi'-i kazâ-i Meğri ... şuhûdü'l-hâl bunlardır ... Hacı Osman Çelebi ibn el-Hâc Satı ..." (BA, EV.HMH. nr. 23, 11a, evâhir-i şehri-i Cemâziyelâhır, sene 985/4-13 Eylül 1577).

1517 sayımında, Mescid-i Ahmed Bey mahallesinin toplam hane sayısı 21, birbiriyle akraba olan hanelerin sayısı ise 12'dir. Bu durum, 1562-63 tahririnde 20'ye 18; 1583'te ise 26'ya 22'dir. Görüldüğü gibi, akraba aileler mahallede devamlı genişlemektedirler. Üstelik bu hanelerin bir kısmı arasında oğul ve kardeşlik-bağları da bulunmamaktadır. Yani bunlardan bazıları doğrudan ikinci kuşak akraba durumundadırlar. Aradan geçen yarım asra yakın zaman içinde mahalle nüfusu artmazken, üç ailenin mahallenin % 90'ını oluşturduğu görülmektedir. 1517 ve 1562 sayımları arasında yapılan karşılaştırma sonucu, adı geçen mahallede tesbit edilen üç akraba aileye dahil edilemeyen iki hanenin de, yine diğer ailelerle irtibatlı olabilecekleri öne sürülebilir. Ancak tahririn 45 sene gibi uzun bir zaman sonra yapılması, bu iki hanenin diğerleri ile olan muhtemel ilişkisini belirlemeye imkân tanımamaktadır.

Benzer bir duruma, 5 hane ile Milas'ın 38 hanelik Mescid-i Hisar-ardı mahallesinin ikinci büyük ailesi durumunda olan ve Musa'nın oğulları ile torunlarından meydana gelen ailede rastlanmaktadır. İki defterin karşılaştırılmasından elde edilen sonuca göre, akraba ailelerin arasına hariçten bir hane kaydedilmiştir. Hasan v. Musa ile oğlu Mahmud'un hane kayıtları arasına Osman v. Muslihiddin girmiş, sonra yine bir önceki defterde mevcut olan hane sırası takip edilerek Hasan'ın iki kardeşi kaydedilmiştir. Araya giren şahsın kendisine veya babasının adına, yirmi yıl önceki mahalle sakinleri arasında rastlanmamaktadır. Bu bakımdan, bu kişinin -her ne kadar mahalleye son yirmi yıl içinde taşınmış biri olması mümkün ise de- Hasan'ın damadı olması daha kuvvetli bir ihtimal gibi durmaktadır. Belki aileye iç güveyisi olarak katılmış olan Osman'ın, kayınpederi Hasan ile aynı çatı altında yaşıyor olması veya bahçenin içindeki ikamet mahallerinden birini kullanıyor olması ihtimal dahilindedir.

Diğer taraftan, son iki tahrirde, ailelerin ihtiva ettikleri hane sayılarının artışı, ya da tersi bir ifadeyle az haneye sahip ailelerin nisbeten azalışı, şüphesiz, son iki sayımda yer alan hanelerin birbiriyle daha kolay irtibatlandırılmasına dayanmaktadır. Yani 1517 tahririnde, iki, üç veya dört gibi nisbeten küçük rakamlı kategorilerde yer alan aileler de, gerçekte daha fazla haneye sahip olabilirler. Ancak, sözkonusu 1517 sayımından bir önceki tahririn sonuçları elimizde olmadığı için, bu aileler karşımıza muhtemelen parçalanarak ve çoğunlukla çekirdek aile şeklinde çıkmaktadır. Meselâ, 1583 sayımında Muğla'nın Mescid-i Sufi Hüseyin mahallesinde tesbit edilen ve mensupları arasında iki kadı da bulunan 6 hanelik bir aile, sadece bu deftere göre

değerlendirilmiş olsa idi. 4 ve 2 haneye sahip iki ayrı aile olarak kabul edilecekti. Ancak hemen yirmi sene öncesine ait defterle yapılan karşılaştırmada, ayrı bir aile gibi duran -amcaoğlu- kolu rahatlıkla seçilebilmekte ve ailenin hane sayısı tabii olarak fazlalaşmaktadır. Yine aynı şekilde, Peçin'in Mescid-i Ahmed Bey mahallesinde "muhassıl" Yusuf'un da içinde bulunduğu beş hanelik aileye mensub üç hane ile diğer iki hane arasında, 1583 sayımındaki kayıtlara göre akrabalık tesis edebilmek mümkün değildir. Bu defterde sadece Yusuf ile kardeşi arasında kurulabilen akrabalığın, önceki defterlerle yapılan karşılaştırma sonucu daha da genişlediği ve ikinci kuşak hısımlıkları da kapsayarak beş hanelik bir aileye ulaşıldığı görülmektedir. Eğer, akraba olan haneler, önceki defterler kullanılmadan kategorileştirilse idi, veri olarak bir tane 2 hanelik, üç tane de birer hanelik aile elde edilecekti. Benzer durumlara, yine aynı sayım dönemine ait olarak, Peçin'in Kepez mahallesindeki 6 hanelik ailede, Milas'ın Ahmed Gazi mahallesindeki 18 hanelik ailede, Hâce Bedreddin mahallesindeki 8 hanelik ailede, Beşkapı mahallesindeki 4 hanelik ailede, Çalçıl mahallesindeki 4 hanelik ailelerin birincisinde, Hisarardı mahallesindeki 5 ve 10 hanelik ailelerde, Gümüşlük mahallesindeki 8 hanelik ailede, Kadı-ı siyah mahallesindeki 4 hanelik ailede ve Muğla'nın muhtelif mahallelerinde kayıtlı sayısız ailelerde rastlayabilmek mümkündür. Söz konusu ailelerin hepsi, 1583 sayımının sonuçlarına göre, iki veya üç müstakil aile gibi durmaktaysalar da, yapılan karşılaştırma sonucu hepsinin daha geniş bir aileye mensup haneler oldukları ve aralarında amca-yeğen, amca-oğlu ya da dede-torun şeklinde iki veya üç nesillik kan bağına sahip bulundukları anlaşılmaktadır.

Tahrirler arasındaki zamanın kısa oluşunun ailelerin takibini kolaylaştırdığı ve bu sûretle hanelerin birbiriyle daha kolay irtibatlandırılarak geniş ailelerin sayıca artması gerektiği yolundaki tezin gerçekleşmediği durumlar da vâkidir. Fakat bunun da mâkul bir izahı yapılabilir: Mesela, 1583 tahririnde mevcut olan haneler ile, bir önceki sayımda yer alan haneler arasında daha net ilişki kurabilmek mümkün olduğu bir durumda, tam tersi olarak Milas'ın Hâce Firuz Paşa mahallesinde olduğu gibi, 2 haneye sahip ailelerin sayıca fazla olması, mahalledeki mütemâdi nüfus sirkülasyonuna bağlanabilir. Nitekim, son tahrirde mahallede sakin olan hanelerden yaklaşık on tanesinin kır menşeli oldukları, yani mahalleye son yirmi yıldan daha kısa zaman içinde geldikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu aileler, geçmişleri bir önceki defterde bulunmadığı için, karşımıza müstakil haneler olarak çıkmaktadırlar. Aynı durumu, Milas'ın Hacı Kasım, Hacı Mukbil ve Hisar-ardı mahallelerinde de görebilmek mümkündür.

Diğer taraftan, bu nüfus hareketliliği sebebiyle, haneler arasındaki akrabalık ilişkilerini araştırmanın, her mahalle için aynı umulan sonucu verdiği söylenemez. Mesela, 1583 sayımına göre Milas'ın Hisar-ardı mahallesinde sakin olan hanelerden, yaklaşık 15-20 tanesinin mahalleye yakın zamanda geldikleri tesbit olunabilmektedir. Dolayısıyla mahallede kayıtlı ilk 20 hane arasında, 5 ve 10 gibi nisbeten yüksek rakamlı haneye sahip iki aile bulunmasına rağmen; mahallenin son kayıtları arasında tesbit edilen ailelerin -bir önceki sayımla irtibatlandırılmadıkları için- ister istemez daha düşük rakamlı hanelere sahip oldukları görülmektedir. Bu durumdaki akrabalık bağlarının çoğu baba-oğul ilişkisi şeklinde olup, bir kısmı arasında ise kardeşlik bağı bulunmaktadır.

Ailelerin takibi sırasında, bilhassa dede-baba-torun şeklinde yanyana kaydedilmiş birçok ailenin varlığına rastlanması, geleneksel geniş Türk aile yapısının muhafaza edildiğini göstermektedir.

Öte yandan, şehirlerdeki haneler arasında bu şekilde bir akrabalık bağı aramanın, mahallelerin statülerinde meydana gelen dönüşümün daha iyi anlaşılmasına yarayacağı da ortadadır. Mesela, daimî genel bir çöküş içine giren ve 1517-1562 sayımları arasında önemli nüfus kaybına uğrayan Peçin'in sur dışındaki Kepez mahallesinde sakin olan haneler üzerinde yapılan inceleme, mahalle sakinlerinin sosyo-ekonomik durumlarındaki değişimi açıkça gözler önüne sermektedir: 1517'de adı geçen mahallede sakin 20 haneden biri olan ve 1 mücerred oğlu ile 1 çift toprağı bulunan Abri v. Mehmed'in soyunun, 1562'de toplam 6 haneye düşen mahallenin 5 hanesini, 1583'te ise 7 hane olan mahallenin 6 hanesini meydana getirdiği görülüyor. Abri'nin ailesinin, ısrarla mahalleyi terketmediği ve muhtemelen surların dışında meyilli olarak güneye doğru uzanan geniş düzlükte ziraatle uğraştıkları tahmin olunabilir. 1517'de mahallede imam da dahil 20 hane mevcut iken, sonraki sayımlarda, mahallede mezkur çiftçi Abri'nin soyundan başka kimse kalmamış gözüküyor⁹⁵⁹. Mahalle, bu tarihlerden itibaren statü olarak köy, sakinleri ise çiftçi hüviyetine bürünmüş gibidir.

Birçok ailenin, hemen hemen bütün XVI. asır boyunca takip edilebilmesi, aslında bu ailelerin çoğunun menşeinin Menteşeoğulları dönemine kadar indirilebilmesinin mümkün olabileceğini göstermektedir. Meselâ, 1517 sayımında

⁹⁵⁹ Mahallenin terkedilmişliğinin, sözkonusu mahallenin fizikî yapısına olan tesiri için bkz. "Birinci Bölüm, Fizikî Yapı, Peçin" bahsi.

Peçin'in Mescid-i Ahmed Bey mahallesinde sakin Bekir Bey'in torunu Sıddık'ın. 1562 tahririnde üç oğlu, iki torunu ve yine 1583 sayımında iki oğlu ve üç torunundan meydana gelen beş kişilik ailesi rahatlıkla tesbit olunabiliyor. Eğer bundan sonra bir tahrir daha yapılmış olsa idi, büyük ihtimalle aynı aileye mensup muhtelif haneler yine karşımıza çıkacaktı. Bunun gibi, eğer daha eski tahrirler mevcut olsa, ailelerin kökünü daha da eski tarihlere götürebilmek mümkün olacaktır.

Ailelerin takibinde, vakıflar da ayrı bir aracı unsur gibidir. Herhangi bir vakıf eser vücuda getirmiş olan ve sözkonusu vakfın idaresini kendi soyuna şart koşmuş olan birinin ailesi, yıllarca hatta asırlarca takib edilebilmektedir. Nitekim, Peçin'de bir zaviyesi bulunan ve mahallelerden birine adını vermiş olan Çağatay Hamza Bey'in soyu, yaklaşık dört asır sonrasına ait belgelere dahi yansımıştır⁹⁶⁰. Bu belgelerde geçen şahıslardan bazıları, muhtemelen üç tahrir defterinde yer alan sözkonusu mahalle sakinleri arasında bulunuyor olabilirler. Ancak bu isimler kesin olarak tesbit edilemediği için, Hamza Bey'in soyunu takip edebilmek mümkün gözüküyor. Aynı şekilde, herhangi bir vâkıfın soyundan olan şahısların ellerinde bulunan berât, vakfiye, mülknâme vb. belgeler de ailelerin takibini muhakkak kolaylaştıracaktır. Ancak, incelediğimiz üç şehirdeki vakıf müessislerinin soyundan herhangi birine ait bu tip belgeler topluluğuna rastlanamadığı için bu şekilde bir araştırmaya gidilememiştir. İnceleme alanımız dışında olan Balat kazası dahilindeki Şahin Bey Evladı Vakfı'nın müessisi Şahin Bey'in soyundan gelen şahısların elinde bulunan ve sözkonusu ailenin bir çok üyesinin tesbitini mümkün kılan belgeler bir çalışmada değerlendirilmiştir⁹⁶¹.

Ailelerin takibinde karşılaşılan durumlardan biri de, bir takım ayırtedici özellikleri sebebiyle izlenmesi kolay olan ailelere mensub haneler arasına başka haneler girse de, birkaç kayıt sonra ailenin diğer kolundan gelen üyelere ulaşmanın mümkün olmasıdır. Meselâ, 1562 tahririnde Milas'ın Mescid-i Kadı-i Siyah mahallesinde sakin olan Fazlullah v. Mehmed ile kardeşi Yahya, 1583 sayımında

⁹⁶⁰ Hamza Bey zaviyesi vakfının tevliyeti hususunda soyundan gelenler arasında çıkan anlaşmazlık vesilesiyle belgelere yansımış olan ve Hamza Bey'in soyunun ağırlıklı olarak erkek kolunu haber veren bir belge için bkz. BA. *Cevdet-evkaf*, nr. 4768. H. 1230 (M. 1815); keza, aynı konunun gündeme getirildiği diğer bir belge için bkz. BA. *Cevdet-evkaf*, nr. 1476.

⁹⁶¹ M. Akif Erdoğan tarafından, Şahin Bey'in neslinden olan bir şahıstan elde edilen belgeler ışığında, sözkonusu vakfın ve ailenin etraflıca yapılan bir incelemesi için bkz. "Balat'da Şahin Bey Evladı Evkafı", *Osmanlı'nın 700. Yılında Muğla Sempozyumu, 6-7 Mayıs 1999 Muğla, Bildiriler* (baskıda).

artık hayatta olmamalarına rağmen; Fazlullah'ın iki oğlu ile kardeşi Yahya'nın oğlu ve torunu, aralarındaki beş ayrı haneye rağmen tesbit olunabiliyor. Aradaki hanelerden dört tanesinin geçmişine bir önceki sayım sonuçlarında rastlanmadığı için, bunların şehre son yirmi yıl içinde geldiklerine hükmedilebilir. Diğer taraftan, sözkonusu aileye mensup hanelerin birbirini takip etmeyerek mahalle kaydının farklı yerlerine işlenmesi, Fazlullah ve kardeşi Yahya'nın oğulları ve daha sonra da torunlarının doğumuyla genişleyen ailenin, muhtemelen aynı evin çatısı altında barınamayacak kadar kalabalıklaşması ve aile fertlerinden bazılarının da evlenmesi sonucu, bazı hanelerin baba ocağından üç beş hane uzaktaki evlerde, satın alma veya kiralama yoluyla ikamet etmesiyle izah edilebilir. Ancak, hane sayıları kabarık olmayan, hatta ailenin sadece bir erkek üyesi tarafından devam ettirilen ailelerin, dededen ve babadan intikal eden evi terketmedikleri görülüyor. Meselâ, 1517 sayımında, Muğla'nın Cami-i kebir mahallesinde sakin olan bennâk Ahi Bali'nin torunu "kara" statüsündeki Ömer, altmış beş sene sonra -1583 sayımında- aynı mahallede, bennâk babasıyla birlikte dedesinden intikal eden evde sakindir ve muhtemelen, aynı ev babasından kendisine tevarüs edecektir. Yani bir aile, yaklaşık bir asırdan beri "raiyyet" statüsünde aynı evde ikamet etmektedir. Şehirde bunca zamandır yaşıyor olmaları, statülerinin değişimine yol açmamış ve aile de -göç gibi- herhangi bir mekânsal değişiklik yaşamamıştır.

Yine ailelerin takibinden, vefat eden veya aileye yeni katılan üyeler yanında akrabalığın ailenin hangi kolundan devam ettiği tesbit edilebiliyor. Böylece aileler içindeki nüfus sirkülasyonunu da kısmen belirlemek mümkün olabiliyor. Nitekim, bir şahsın önceki sayımda kayıtlı olan kardeşleri veya oğulları vefat ederken, aileye yeni yeğenler ve oğullar katılmaktadır.

Hane kayıtlarını izlemekle, şahısların ve ailelerin statülerinde zaman içinde meydana gelen değişimler de açıkça görülebiliyor. Mesela, 1562'de Milas'ın Çalçıl mahallesinde sakin Yunus v. Ahmed'in oğulları bu durum için bariz bir misal teşkil etmektedirler: 1562 sayımında henüz genç yaşta olduğu anlaşılan Ahmed v. Yunus'un, zamanla seyfiye zümresine dahil olduğu ve yirmi yıl sonraki deftere sipahi olarak kaydolduğu görülmektedir. Kardeşi Mehmed ise ilmiye yolunu seçerek, aynı tahrir döneminde deftere "mevlânâ" nisbesiyle mülâzim olarak kaydedilmiştir. 1562'de henüz doğmamış olan veya çok küçük yaşta olduğu için deftere işlenmeyen kardeşleri Abdülaziz de ağabeyi Mevlânâ Mehmed'in yolunu izlemiş ve 1583 sayımında dânişmend statüsüyle defterde yer almıştır. Mahallenin en sonuna kayıtlı

olan Yunus'un mu'takı İsmail'in hanesini de, sözkonusu ailenin müzâfâtından sayabilmek mümkündür. Babaları hayatta iken aynı evi paylaşan kardeşlerin, yirmi yıl sonraki sayımda da mahallenin aynı sırasında kaydedilmeleri, bir çok örneğinde görüldüğü gibi, hâlâ baba yadigârı evin bahçesinin muhtelif yerlerine yapılan ikamet mahalleri kullanıyor olmaları veya komşu evleri satın almış olabilecekleri ihtimali ile açıklanabilir. Ayrıca, Yunus'un kölesi olduğu dönemde muhtemelen yine aynı çatı veya bahçe içindeki bir odayı paylaşan İsmail'in, sonraki defterde mahallenin son hanesi olarak kaydedilmesi ise, hürriyetine kavuştuktan sonra başka bir eve taşındığını göstermektedir. Bu ailenin takibinden de, aile üyelerinin mahalle veya parsel içi mekânsal yer değiştirmeleri tesbit olunabilmektedir.

Öte yandan, mahallelerdeki kır menşeli nüfus içinde hane sayısı kabarık ailelere rastlanması, kır kesimindeki aile fertlerinin topluca göç ettiklerini veya şehre ilk göçen hanelerin, zamanla diğer akrabalarını da çektiklerini düşündürmektedir.

Takip edilen ailelerin hepsinin hane sayılarının artmadığı, aksine bazı aile üyelerinin eksildiği ve hatta bazı ailelerin erkek kolunun tamamen inkirâza uğradığı da görülmektedir. 1562 tahririnde Muğla'da Mescid-i Sufî Hüseyin mahallesinde kayıtlı altı hanelik aileden 1583 sayımına hiç bir hanenin-intikal etmemesi manidar gözüküyor. Bütün aile üyeleri eğer başka bir şehre göç etmiş olsalardı, diğer örneklerde olduğu üzere, tahrir katibi isimlerini yine aynı mahalleye yazıp nereye gittiklerini bir şerhle isimlerinin üzerine belirtecekti. Bu durumda, aile fertlerinin şimdilik tesbil edilemeyen (sürgün, gizli göç vs. gibi) çeşitli sebeplerle şehirden ayrıldıklarını; ya da salgın bir hastalık veya tabii ölüm sonucu ailenin hiç bir ferdinin bir sonraki sayıma yetişememiş olduğunu düşünmek gerekecektir.

1562 sayımında yine bu mahallede kayıtlı yedi kişilik aile 1583 yılına, yani yirmi sene sonrasına ancak dört hane kalmıştır. Beklenenin aksine, ailenin nüfusça azalmasına, bazı aile reislerinin -erkek- çocuk sahibi olmadan ölmelerinin yol açtığı anlaşıyor. Ayrıca, 1562'de hayatta olan 7 haneden 1583 sayımına sadece birinin intikal etmesi, -eğer salgın bir hastalık sözkonusu değil ise- tahrir sırasında çoğunun orta yaşın üzerinde bulunduğunu ve yirmi sene sonraki tahrire yetişemediklerini gösteriyor.

Aynı durum, 1562'de yine aynı mahallede sakin olan Bali v. İsa'nın ailesi için de geçerlidir: Bu tahrirde henüz kara statüsünde bulunan Bali'nin üç oğlundan ikisi

sonraki tahrirde hayatta değildir. hayatta kalan Şemseddin de İstanbul'a gitmiştir ve kayda geçecek yaşta erkek çocuk sahibi değildir. Bali'nin soyu, 1562'de sayıma dahil edilmeyen küçük oğlu Sinan ve kara statüsündeki diğer oğlu vasıtasıyla devam edecektir. Bu örnekte, genişlemesi beklenen bol oğullu bir ailenin, - ölüm, kısırlık veya erkek çocuk sahibi olamama gibi - bazı etkenler sebebiyle nüfusunun azaldığı ve varlığını uzun süre devam ettiremediği görülüyor.

Muğla'daki iki kervansarayı yaptıran ve 1562 tahririnde kendisi hayatta olmadığı halde iki oğlu deftere kaydedilen Mescid-i Sufi Hüseyin mahallesinde sakin Hacı Ali'nin soyunun, yirmi sene sonra iki oğlu vasıtasıyla 7 haneye ulaştığı görülüyor. Oğullarından Ahmed'in dört, Mehmed'in ise henüz bir oğlu vardır. Hacı Ali'nin torunlarının 1562 sayımında deftere kaydedilecek yaşta olmadıkları, hatta bazılarının 1583 sayımında bile "*muhassıl*", yani henüz medrese öğrencisi olduklarına bakarak, Hacı Ali'nin, henüz torun sahibi olamadan veya torunları küçük yaşta iken, yani nisbeten genç bir yaşta hayata veda ettiği öne sürülebilir. İki kervansarayı yaptıracak ekonomik zenginliği de genç yaşta elde etmiş gözüküyor. Ya babasından intikal eden bir ekonomik yapıyı devralmış olmalı, ya da şahsi çabası kendisini nisbeten genç yaşta şehrin bünyesinde hatırı sayılı bir mevkiye getirmiş olmalıdır.

1517 sayımında Muğla'nın Mescid-i Hacı Mustafa mahallesinde "mücerred" olarak kayıtlı olan Mahmud v. Turmuş, 1562 tahririnde de hayattadır ve henüz deftere kaydedilecek yaşta bir erkek çocuğu yoktur. 1583 sayımında Süleyman veled-i "Mahmud bin Turmuş" ve kardeşi Mehmed'in varlığı, Mahmud'un çocuk sahibi olma yaşı üzerinde biraz düşündürmeyi icab ettirmektedir. 1517'de mücerred olan Mahmud'un en az 14-15 yaşlarında olması gerekir. 1562'de hâlâ hayatta olduğuna göre, bu tarihte yaşı 60 civarında olmalıdır. 1583'te iki oğlu kayıtlı olmasına rağmen, oğullarının çocukları yoktur veya tahrire tabi olacak yaşta değillerdir. Yani oldukça genç yaşta olmalıdırlar. Bu durumda, Mahmud v. Turmuş'un oldukça ileri bir yaşta çocuk sahibi olduğu -muhtemelen 50-60 yaşlarında- ileri sürülebilir. Bu ve buna benzer misaller de, evlenme veya çocuk sahibi olma yaşı ile, doğurganlık ya da kısırlık ile ilgili araştırmalar açısından ayrıca önem taşımakta, bir takım denemelere imkân tanımaktadır.

1562 tahririnde, yine aynı mahallede sakin olan ve iki kardeşten meydana gelen iki hanelik bir ailenin, zamanla ikişer çocuk sahibi olarak yirmi sene sonra altı kişilik

bir aileye ulaştığı görülüyor. Sözkonusu dört çocuktan üçünün, mücerredlerin belirtilmediği 1583 tahririnde "kara" olarak kaydedilmesi, bunların henüz evli olmadıklarını, dördüncü yeğenin ise daha da küçük bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca, kardeş babalar Mehmed ve Bostan'ın 1562 tahririnde "bennak" olarak kaydedilmelerine rağmen, henüz çocuk sahibi olmadıkları veya çocuklarının deftere kaydedilmeyecek kadar küçük oldukları, dolayısıyla bir baba olarak henüz genç yaşta bulundukları düşünülebilir. Bu şekilde, tahrir defterlerindeki hane kayıtlarının akrabalık ilişkilerini tesbit etmek amacıyla incelenmesinin, ilgili tahrirler döneminde defterlere kaydedilen hane sahiplerinin yaşlarını da yaklaşık olarak tahmin etmeye ve bu şekilde sosyal yapının, yaşa bağlı bir analizini daha sıhhatli bir şekilde yapmaya yarayacağı da ortadadır.

Yine aynı şekilde, 1517'de Mescid-i Hacı Mustafa mahallesinde kayıtlı Naib Taceddin'in üç hanelik ailesi, 1562 sayımında üç tanesi "kara" olmak üzere beş haneye ulaşmış, yirmi sene sonra ise afetler sonucu veya tabii olarak meydana gelen ölümler sebebiyle iki haneye düşmüştür. Bu örnekte dikkati çeken nokta, Naib Taceddin'in üç kara torunundan ikisinin yirmi yıl sonraki sayıma yetişememiş olmalarıdır. Osmanlı kanunnamelerinde geçen "kara" tarifi esas alınırca, sözkonusu iki şahsın kırk yaşın altında vefat ettiği söylenebilir. Tahrir defterlerinin bu yönünün sıhhatli bir incelemeye tabi tutulmasıyla da, bir önceki misalde görüldüğü gibi belirli bir dönemde belirli bir yerde yaşayan insanların yaşlarını tesbit etmeyi denemenin yanında, ölüm yaşı ile ilgili de tutarlı bir şeyler söyleyebilmek imkan dahilinde olacaktır.

Defterlerden, ailelerin bölünerek başka şehirlere dağılmasına dair misallere de rastlayabilmek mümkündür: Meselâ, 1562'senesinde Muğla Yeni cami mahallesinde sakin olan "kara" Süleyman, daha sonra evlenip "bennak" olmuş ve 1583 sayımı yapıldığı sırada, abisi Mustafa ile Rodos'a gitmiştir. Amca-oğlu "kara" Ömer ise, 1583'de hâlâ aynı mahallede hayatını devam ettirmektedir. Aile ikinci kuşaktan itibaren bir parçalanma yaşamıştır. Sözkonusu ailenin soyunu bundan sonra Muğla'da kalan Ömer devam ettirecektir. Benzer şekilde görülen bir göç hadisesi ise, bir ailenin yerel bağlarla ilişkisini bitirebilecek mahiyettedir: 1583'de artık hayatta olmayan Bayram v. Süleyman'ın, aynı mahallede sakin olan Hamza ve Süleyman isimli iki oğlu, -muhtemelen kendisi vefat ettikten sonra- İstanbul'a göçetmişler ve böylece Muğla'da ailelerini devam ettirecek erkek hane sahibi kalmamıştır.

Diğer taraftan, bu şekilde Rodos'a, İstanbul'a vs. yerlere aynı şehirden gidenlerin, muhtemelen orada birbirlerini buldukları, belki azınlık psikolojisi içinde birbirlerine hemşehrilik yakınlığıyla daha da yakınlaştıkları, yardımda bulundukları veya en azından birbirlerinden haberdar oldukları, ilişkilerini devam ettirdikleri ve bu şekilde memleketlerinden haber aldıkları düşünülebilir.

III. BÖLÜM

ŞEHİRLERİN ART ALANLARI:

YERLEŞME, SOSYAL YAPI, EKONOMİ VE İDARİ YAPI

A- KIR KESİMİNDE YERLEŞME

1- Yerleşme şekilleri

a- Temel kır yerleşim merkezleri: Köyler, mezraalar

Kır yerleşmesi, esas itibariyle şehir sakinlerinin faaliyetlerinden farklı olarak yalnız ziraatle uğraşan ve yaşadıkları toprakla bütünleşmiş insanların ikamet ettikleri yerleşim birimlerini ifade etmektedir⁹⁶². Köy olarak isimlendirilen bu iskân merkezlerinin haricinde, genellikle meskun olmayan ancak civar köylerin ahalisi tarafından ekinlik olarak kullanılan veya konar göçer cemaatler tarafından ziraat olunan mahaller de vardır ki mezraa olarak anılırlar⁹⁶³. Ancak, bir çok bölgede köy-mezraa ayrımı hususunda, ne ekonomik faaliyetler, ne de nüfus faktörü kesin ayırdedici bir özellik olamamaktadır⁹⁶⁴.

XVI. asır boyunca, incelediğimiz her üç kaza dahilinde "mezra'a" başlığı altında kaydedilen bir birime rastlanmamaktadır⁹⁶⁵. Bu duruma, sancağın arızalı

⁹⁶² A. Tanoğlu, "İskân Coğrafyası, esas fikirler, problemler ve metod", TM, XI, (İstanbul 1954), s. 32; Aynı yazar, *Beşeri Coğrafya, Nüfus ve Yerleşme*, I. İstanbul 1960, s. 239; E. Tümtürkün, *Beşeri ve İktisadi Coğrafyaya Giriş*, İstanbul 1962, s. 78; S. Göney, *Şehir Coğrafyası*, İstanbul 1984, s. 41.

⁹⁶³ H. İnalçık, *Arvanid*, s. XXIX.

⁹⁶⁴ Bu husustaki değerlendirme için bkz. Emecen, *Manisa*, s. 117-118.

⁹⁶⁵ Her ne kadar, Peçin'e bağlı Ağaçalı-öyük köyünün yakınındaki bir mevki için "mezâri" tabiri kullanılmaktaysa da, bu birim deftere müstakil olarak mezraa başlığı altında yazılmamıştır. 1500 tarihli defterde rastlanmayan (bkz. BA. TD 47, s. 92) bu ifade, defterlerde 1517 tahririnden itibaren yer almaktadır (BA. TD 61, s. 210'deki kayıt aynen şöyledir: "... zikir olan karye kurbünde mezâri-i Gübyen nâm mevzi' ma'mûr olup, hâsılı karye-i mezkûre ile mahlût olduğu sebebdan bile yazıldı");

topoğrafyasının yol açtığı düşünülebilir. Bilhassa Muğla yöresinde, engebeli arazi arasında rastlanan, etrafı dağlar veya tepelerle çevrili ve ziraate elverişli polyelerin hemen hepsi yerleşim mekânı olarak seçilmiştir. Başta Muğla şehri olmak üzere büyük-küçük bir çok köy bu yüksek rakımlı ovaları çevreleyen tepelerin yamaçlarına veya eteklerine kurulmuştur. Ziraat ise aşağıda düz ve verimli ova tabanında yapılmaktadır. Dolayısıyla, köylerin tesis edildiği bu polyelerin haricinde mezraa olarak kullanılabilecek, yani ziraat olunacak verimli arazi kalmamaktadır.

Diğer taraftan her üç kazada bazı köylerin boş olduğu görülmektedir. Sipahiye kayıtlı raiyyeti bulunmayan bu köylerin mezraa olarak kabul edilebileceği düşünülebilirse de, bu birimler için tahrir defterlerinde seçilen ibareler böyle bir varsayımı engellemektedir. Çünkü kâtibler, dört tahrir döneminde de sözkonusu yerleşim birimleri için ısrarla "karye" yani köy tabirini seçmişlerdir. Bu da, adı geçen yerlerin, ahali ve yönetim tarafından mezraa olarak değil, köy olarak kabul edildiğini göstermektedir. Boş olarak kaydedilen bu köylerin isimleri ve tahrir dönemlerindeki iskân durumları aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

Tablo XV: Muğla kazasındaki boş köylerin dört tahrir dönemine göre iskân durumu

Köyler	1500	1517	1562	1583
Küçük Yenice	Boş	Boş	Boş	Boş
Hereke	1 hane	2 hane	Boş	Boş
Marmaros	18 hane	9 hane	1 hane (Rodos'ta)	3 hane
Kızılcadere	Boş	2 hane	2 hane	2 hane
Sultan-uyrusu	6 hane	Boş	Boş	Boş
Akça-ova	Boş	Boş	Boş	Boş
Suda	Boş	Boş	Boş	Boş
Gökova, nâm-ı diğer Çakır	Boş	5 hane	5 hane	2 hane
Kara-ağaç	Boş	Boş	Boş	Boş

keza, BA, TD 337, 79a, 1583 tarihli TK.KKA, TD 110, 74b'de sözkonusu mevzi, hâlâ "mezâri" olarak anılmaktadır ve geliri de yine Ağacli-öyük köyü ile birlikte hesaplanmaktadır. Aynı şekilde, bir timar tevcihi kaydında rastlanan ve Muğla'ya bağlı Fahri-gölcüğü köyü yakınlarında olduğu anlaşılan "mezra'a-i Palamud" da tahrir defterlerinde yer almamaktadır (bkz. BA, TRD, nr. 142, Menteşe cüzü, 25 C. 1000/8 Nisan 1592).

Tablo XVI: Peçin (ve Milas) kazasındaki boş köylerin tahrir dönemlerine göre iskân durumu

Köyler	1500	1517	1562	1583
Karaca-âyd	Boş	34 hane	33 hane	36
Kara-bağ	Boş	Mevcut değil	Mevcut değil	Mevcut değil
Asun	Boş	Boş	Boş	Boş
Acı-su	5 hane	Boş	11	4
Çınarluca	Boş	Boş	Boş	Boş
Yusufça-deresi	1 hane	Boş	Boş	Boş

Muhtelif tahrir dönemlerinde bu köylerden bazılarında az-çok nüfusun kayıtlı bulunması; buralarda kesintili de olsa bir yerleşimin var olduğunu, ama çeşitli sebeplerden dolayı iskân açısından bir hareketlilik yaşandığını göstermektedir. Nitekim, Muğla'ya bağlı Küçük Yenice, Akça-ova, Suda ve Kara-ağaç köyleri ile: Peçin'e tabi Asun ve Çınarluca köylerinde XVI. yüzyıl boyunca timar raiyyeti olarak herhangi bir nüfus bulunmazken, yukarıdaki tablolardan anlaşılacağı üzere, boş olarak kaydedilen diğer köylerin çoğunda bazı dönemlerde iskânın mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Boş köylerin kazalara göre dağılımı ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo XVII: Muğla, Milas ve Peçin kazalarındaki boş köylerin sayısı

Kazalar	1500	1517	1562	1583
Muğla	6	5	6	6
Milas	-	1	-	-
Peçin	5	2	3	3

Herhangi bir tahrir döneminde meskun olup, sonradan terkedilen köylerdeki iskân hareketliliğinin sebebi tam olarak bilinemese de, sahile yakın bazı köylerin, düşman veya korsan saldırıları sebebiyle boşaldıkları düşünülebilir. Nitekim, Fatih döneminde Venedik ile girişilen uzun savaş döneminde, Dadya (=Datça) köyü ile Meğri (=Fethiye) şehri saldırıya uğramış, Venedik donanmasının bombardımanı sonucu Meğri yerle bir olmuştu. Yine aynı şekilde, asrın başlarında 18 hane iken 1517 sayımında 9 haneye düşen, 1562 tahririnde tamamen boş gözüken, 1583 sayımında ise sadece 3 hanenin meskun olduğu Marmaris köyündeki bu iskân hareketliliğini, sözkonusu dönemlerde Osmanlı donanmasının Akdeniz'deki

harekâtına karşı yapılacak muhtemel misilleme saldırılarından duyulan endişe ile izah etmek mümkündür⁹⁶⁶. Diğer taraftan, Menteşe sancağının Batı sahillerini içine alan İsravolos nahiyesindeki iki mezraanın, asrın ilk çeyreğinden daha önceki dönemlerde düşman saldırıları sebebiyle ekilemediğinden bahsedilmektedir⁹⁶⁷. Ege Denizi kıyısında, Peçin kazasına bağlı Asun ve Acı-su köylerini de bu çerçevede değerlendirmek icab eder.

Bununla birlikte, Muğla'ya tabi Kızılca-dere köyünün haricindeki diğer köylerin hepsinde ziraat yapıldığına dair işaretlerin bulunması, bunların gerçek anlamda boş köyler olmadıklarını göstermektedir. Boş olarak gözüken köylerin gelir kalemleri arasında, hububattan alınan vergiler ile, resm-i zemîn-i hâric, tapu-yı zemin... resm-i otlak, resm-i kışlak, resm-i çayır ve deştânî gibi vergilere rastlanması, bu köylerde veya civarında konar-göçer cemaatlerin meskun olduğunun bir göstergesidir. Bu cemaat mensupları, Osmanlı kanunnameleri gereğince çoğunlukla padişah, sancakbeyi ve diğer yüksek rütbeli devlet memurlarının haslarına dahil olduklarından, ilgili köyün sipahisine raiyyet olarak kaydedilmemişler ve tabîi olarak defterlerde sözkonusu köy dahilinde gösterilmemişlerdir. Nitekim, 1517 tarihli defterde, padişah hasları arasında kayıtlı olan Kayı cemaatine mensup 22 hanenin Acı-su köyünde sakin olduğu açıkça belirtilmektedir⁹⁶⁸. Aynı şekilde Çınar, Karaca-âyid, Acı-su ve Sultan-uyrusu köyleri dahilinde ise piyade çiftlikleri bulunmaktadır⁹⁶⁹. Muhtemelen bu piyadeler, kendi çiftliklerine ait arazinin haricinde adı geçen köylerin tarlalarını da ziraat ediyor olmalıdırlar. Hatta, yukarıda bahsedildiği üzere Ağaçlı-öyük köyünün civarında bulunan ve "ma'mûr" olduğu için tahrir kâtibi tarafından deftere kaydedilen "mezârî-i Gübyan"ın⁹⁷⁰, ismi piyade defterlerinde geçen ve bir çok piyade çiftliğinin bulunduğu "Karye-i Gübyan"⁹⁷¹ ile aynı yeri ifade ediyor olması da muhtemeldir. Yani köylerin boş görünmesi, aslında Osmanlı mâlî-idârî uygulamasının bir

⁹⁶⁶ Nitekim Evliya Çelebi, Marmaris'i ziyareti sırasında kendisine anlatılan ve Marmaris limanındaki bir gemiye "küffâr fırkatesi" tarafından yapılan saldırıyla ilgili bir olayı eserinde zikretmektedir (bkz. *Seyâhatnâme*, c. IX, 229).

⁹⁶⁷ Sözkonusu kayıt, düşman saldırılarının zirai faaliyetleri ve muhtemelen iskânı nasıl etkilediğini açıkça gözler önüne sermektedir: "... mahsûl-i çiftlik, der-İsravolos ma'a mezra'a-i Kargu ve Bağla ki, zikr olan mezra'alar sâbika kâfir vehminden ekilmez imiş, şimdi ekilür olmuş ...". BA. TD 61, s. 161).

⁹⁶⁸ "an-Cemaat-i Kayı, tâbî-i Peçin, Acı-su'da mütemekkinlerdir" (BA. TD 61, s. 29).

⁹⁶⁹ BA. TD 360, s. 140, 145, 148, 149, 150, 205.

⁹⁷⁰ BA. TD 47, s. 92; BA. TD 61, s. 210; BA. TD 337, s. 79a; TK.KKA. TD 110, 74b.

⁹⁷¹ BA. TD 360, s. 123, 128, 131, 134.

sonucudur denebilir. Ayrıca, bu şekilde boş gözükene ya da nüfusu oldukça az olan köylere ait arazinin, sadece aşiretler veya piyadeler tarafından ziraat edilmediği, bunların civar köyler halkı tarafından olduğu gibi şehirli unsurlar tarafından da ekildiği anlaşılmaktadır. Meselâ, 1500 ve 1517 tahrirlerinde Milas'a tabi olup, 1562'de Peçin'e bağlanan ve nüfusu asrın ortalarından itibaren bir haneye düşmüş olan Sucum köyü dahilindeki 15 çiftlik miktarındaki arazinin, oldukça güneydeki Koz-yaka köyü ahalisi ile "şehirlü" bazı kişiler tarafından ziraat edildiği kaydedilmiştir⁹⁷².

Tablo XVIII: Tahrir dönemlerine göre üç kazadaki toplam köy sayısı

Kazalar	1500	1517	1562	1583
Muğla	36	35	35	34
Milas	5	5	-	-
Peçin	31	24	27	27

Dört tahrir döneminde de kazaların köy sayıları hiç değişmemiştir. Rakamlardaki farklılıklar, bazı köylerin birarada veya ayrı kaydedilmesi, ya da kaza ve nahiye bazındaki bazı idari düzenlemelerden kaynaklanmaktadır. Mesela, 1500 senesine ait tahrir defterinde Muğla'ya bağlı Kara-böğürtlen köyü ayrı, Kızıl-yaka ve Çavdar-sekisi köyleri birarada kaydedilmiş; 1517 sayımında ise her üç köy birlikte yazıldığı için, toplam köy sayısından bir köy eksilmiş gibi durmaktadır. 1562 tahririnde, adı geçen köyler bir önceki sayımda olduğu şekilde kaydedildiğinden köy sayısı aynı kalmıştır. 1583 tarihli defterde ise, Büyük Yenice ve Küçük Yenice köyleri birlikte yazıldığından köy sayısından bir rakam daha eksilerek otuz dörde düşmüştür. Ayrıca, son tahrir defterinde müstakil köy olarak yazılmayan, ancak bazı köylerin bir alt birimi gibi kaydedilmiş bazı yeni köylere rastlanmaktadır. Bunlar muhtemelen, bazı köylerin civarındaki cemaatlerin asrın sonlarına doğru yerleşik hayata geçmesi sonucu teşekkül eden yeni yerleşim birimleri olmalıdır. Nitekim, sancağın güney-batısındaki en uç mevkide yer alan Dadya ve Bedye köylerine tabi gözükene ve daha önceki üç mufassal defterde yer almayan Kara, Kızılan, Yazı, Belen, Cum'alu, Yaka ve Sığındı köylerinin, bölgenin Türkler tarafından fethinden beri Datça yarımadasını kesif bir şekilde doldurmuş bulunan cemaatlerin iskânı sonucu kurulduğu anlaşılmaktadır. Yine, Yaylacık cemaatine bağlı bir kısım aşiret

⁹⁷² "Karye-i Sucum, tâbi'-i Peçin ... şehirlüden ve Koz-yaka nâm karyeden ve gayriden 15 çiftlik yer hâricden ekilür deyü hîn-i tahrirde haber verilmeğin kayd olundu" (TK.KKA, TD 110, 77a)

mensubunun, sonradan teşekkül ettiği anlaşılan Saz isimli köyde sakin oldukları görülmektedir⁹⁷³. Yine, mufassal defterlerde yer almayan ve vakıf defterlerinde Muğla kazası vakıfları arasında zikredilen Dânişmend köyü ile⁹⁷⁴. Pisi "nahiyesi"ne tabi olduğu kaydedilen Bükeş köyünü⁹⁷⁵ de mevcut köyler arasına katmak icab eder⁹⁷⁶.

Milas ve Peçin kazalarındaki köy sayılarının değişimi ise, sancak-içi bir takım idarî düzenlemeler sonucu olmuştur. Milas, XVI. asrın sonlarına kadar muhtelif belgelerde kaza olarak anılsa da gerçekte asrın ikinci yarısından sonra idarî olarak Peçin kazası ile bütünleşmiş gözükmemektedir⁹⁷⁷. XVII. yüzyıl belgelerinde çok bariz olarak görüldüğü üzere, daha bu tarihlerde "Peçin ve Milas" tek bir kaza olarak kabul edilmiş ve tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre Milas'a tabi az sayıdaki köy de asrın ikinci yarısında Peçin'e bağlanmıştır. İdari yapılanmadaki bu dönüşüm de, aşağıda ilgili kısımda incelenecektir.

Asrın başlarında 31 köye sahip olan Peçin kazasına tabi köylerden 7 tanesi 1517 sayımında İsravolos nahiyesine bağlanmış ve Peçin'in köy sayısı 24'e düşmüştür. Bir sonraki sayımda, Milas'ın beş köyü Peçin'e dahil olmuş, Peçin'e bağlı iki köy de yeni kaza statüsüne kavuşan Eskihişar'a verilmiştir. Asrın ikinci yarısından itibaren, Muğla örneğinde olduğu gibi, Peçin kazasında da, cemaatlerin iskânı sonucu bazı yeni köylerin oluştuğu, ancak bunların tahrir defterlerine müstakil olarak "karye" başlığı altında kaydedilmediği ve ilgili köyün bir alt birimi gibi telakkî edildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Büyük Gereme köyüne tabi beş köy

⁹⁷³ TK.KKA, TD 110, 70a. Tahrir defterlerinde yer almayan Saz köyüne, asrın sonlarına ait bir tımar tevcih defterinde 7.100 akçelik hasılı ile rastlamak mümkündür. Belli ki, bu tarihlerde sözkonusu yerleşimin köy statüsü merkezce de onanmış ve tımar tevcihlerine müstakil hasılı ile konu edilmiştir (BA, TRD 142, Menteşe cüzü, H. 1000/1592; BA, TRD 155, s. 436, 16 C. 1001/20 Mart 1593). Diğer taraftan, 1562 ve 1583 tarihli vakıf defterlerinde adı geçen "... karye-i Eğle, nâm-ı diğer Saz" (BA, TD 338, s. 110; TK.KKA, TD 569, s. 61) isimli köy ile sözkonusu köyün aynı yerleşim birimini ifade ediyor olması muhtemeldir.

⁹⁷⁴ BA, TD 338, s. 100; BA, TD 166, s. 536; TK.KKA, TD 569, s. 51.

⁹⁷⁵ BA, TD 338, s. 101; BA, TD 166, s. 536; TK.KKA, TD 569, s. 52.

⁹⁷⁶ Mufassal tahrir defterlerinde kayıtlı olan köylerin haricinde, dönemin diğer resmi kaynaklarında da farklı köylere rastlanılması, şehir veya bölge tarihi araştırmaların gözardı etmemesi gereken bir husus olarak ortaya çıkmaktadır. Mufassal defterler yanında, vakıf, piyade-müselleme ve hatta tımar ruznamçe defterleri ile varsa şer'îye sicillerinin de bu gözle ayrıca incelenmesinin faydalı olacağı ortadadır. Vakıf ve yaya-müselleme defterlerindeki köylere dikkat çekilen bir çalışma için bkz. Z. Arıkan, XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı, İzmir 1988, s. 66, 67.

⁹⁷⁷ Bkz. bu bölüm "İdarî Yapı" kısmı.

ile: Küçük Budanya ve Mermedari köyleri ahalisinin kaydedildiği üç köyü⁹⁷⁸ ve ayrıca "Gübyen ve Sığirtmac ve Yund-band" cemaatinin sakin olduğu iki köyü⁹⁷⁹ saymak mümkündür. Yine mufassal defterlerde yer almayan, ancak bir şikâyet sebebiyle varlığından haberdar olunan Peçin kazasına bağlı Kaya-başı köyünü de bu çerçevede değerlendirmek icab eder⁹⁸⁰.

Öte yandan, her üç kazada mülk olarak kayıtlı köy bulunmamakla birlikte, vakıflara tahsis edilmiş iki köy defterlerde yer almaktadır. Tamamı vakıf olduğu için mufassal defterlere kaydedilmeyen ve varlıklarına ancak vakıf defterlerinde rastlanan Peçin'e tabi Bozca-öyük⁹⁸¹ ve Karaca-ağaç⁹⁸² isimli köylerden birincisi Menteşe hânedânından Ahmed Gazi Bey vakfına, ikincisi ise Peçin'deki Alaca Tekye vakfına aittir. Ayrıca Acı-su köyünün bir hissesinin Peçin'deki Ahmed Bey Mescidi vakfına⁹⁸³, Kara-ova köyünün bir kısmının ise yine Ahmed Gazi Bey vakfına⁹⁸⁴ tahsis edildiği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, bazı köylerin tahrir defterlerine mükerrer olarak müstakil köyler gibi yazıldıkları görülmektedir. Mesela, bunlardan Peçin'e bağlı Ulu-batac, Ağaçlı-öyük, Karaca-âyid, Çınar, Kara-bağ, Sandıma ve Büskibi (=Müskübi) köylerinin iki yerde; Acı-su köyünün ise üç ayrı yerde kaydedildiği görülmektedir. Muğla'ya tabi Çal köyü de iki parça halinde yazılmıştır. Bu durum, XVI. yüzyıla ait dört mufassal defterde de aynıdır. Hatta, yukarıda bahsedildiği üzere, Acı-su isimli köyün bir kısmı vakıf defterlerinde de bulunmakta, böylece bu isimde dört ayrı köy kaydına rastlanmaktadır. Vakıf defterlerinde adı geçen Kara-ova köyünün başındaki "an" ibaresi, aynı isimli bir köyün parçasını ifade ediyorsa da, diğerlerinde böyle bir belirti yoktur. Aynı isimli köylerden bazısının padişah hassı, bazısının da timar veya vakıf köyü olduğu görülmektedir. Bu durumda bunları ayrı köyler yerine, bir köyün hisseleri ve bu hisselerin de çeşitli kurumlara tahsisi şeklinde düşünmek yerinde

⁹⁷⁸ TK.KKA, TD 110, 72b, 79a,

⁹⁷⁹ TK.KKA, Aynı defter, 64a.

⁹⁸⁰ BA, MD 41, 408/870, gurre-i Z. 987. Söz konusu kayıta, "Peçin kazâsına tâbi Kaya-başı nâm karyeden" bazı şahısların emîn ve âmillerin kanundan fazla vergi tahsil ettiklerinden şikâyet ettiklerine bakılırsa, adı geçen köyün has olarak mukataaya verildiği söylenebilir. Dolayısıyla timar ve zeamet köyü olmayan bu köy, muhtemelen yörüklerin iskânı sonucu teşekkül etmiş ve ahalisi de has reayası statüsünde kalmış olmalıdır.

⁹⁸¹ BA, TD 338, s. 41; TK.KKA, TD 569, s. 1.

⁹⁸² BA, TD 338, s. 47; TK.KKA, TD 569, s. 8.

⁹⁸³ BA, TD 338, s. 48; TK.KKA, TD 569, s. 9.

⁹⁸⁴ BA, TD 338, s. 42; TK.KKA, TD 569, s. 2.

olacaktır⁹⁸⁵. Meselâ, Çal köyüne ait bir hisse, katib tarafından deftere "karye-i Çal'dan bir hisse"⁹⁸⁶ şeklinde geçirilmiş, bu ifade, sonraki katiblerin yanlış anlamasına yol açarak, sözkonusu hisse "karye-i Çaldan" şeklinde ayrı bir köy olarak telakki edilerek bundan sonraki defterlere de bu şekilde geçirilmiştir.

Bazı köylerin dahilinde ise sadece piyade çiftlikleri bulunduğu için, bunların mufassal defterlerde yer almadıkları ve piyade defterlerine kaydedildikleri görülmektedir. Meselâ, asrın ikinci yarısına ait iki piyade defterinde ismi geçen ve mufassal defterlerde yer almayan Kızıl-ağaç⁹⁸⁷, Gübyan⁹⁸⁸, Kerşlü⁹⁸⁹ ve Fesleğen⁹⁹⁰ köylerini bu kapsamda düşünmek gerekir. Hatta, Muğla'ya tabi olan ve mufassal defterlerde yer alan Sultan-uyrusu köyünün de piyadelerle meskun olduğunu öne sürebilmek mümkündür. Çünkü, yukarıda boş köyler bahsinde temas edildiği üzere asrın başından itibaren boş gözüken bu köyde yüz dönümlük bir arazisi bulunan ve köy ile aynı ismi taşıyan bir piyade çiftliği bulunmaktadır⁹⁹¹.

b- Kasabadan büyük köyler: Ara merkezler

Her üç kazada bulunan köylerden bazılarının, değişik açılardan diğer hemcinslerinden farklılaştığı görülmektedir. Bu yerleşim birimleri, bir taraftan barındırdıkları nüfus kesâfeti bakımından dikkati çekerken, diğer taraftan bulundukları coğrafi konum yanında, bünyelerindeki farklı ekonomik faaliyetler ve kurumsal teşekküller açısından sahip oldukları potansiyel ile, müstakbel idare merkezi olmanın ilk işaretlerini vermektedirler.

⁹⁸⁵ Nitekim, Manisa kazasında da bazı köylerin hisselerine ayrılarak, bazı hisselerin vakıflara, bazılarının da timara verildiği görülmektedir (bkz. Emecen, *Manisa*, s. 272; keza, "hisse" ibaresinin ifade ettiği manalar ve köylerin muhtelif hisselerine ayrılarak farklı timar sahiplerine verilmesi hususundaki tesbitler için bkz. Barkan, "XVI. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, s. 680 (575-686); İnalçık, *Hicrî 835 tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara 1987, XXIV-XXV.

⁹⁸⁶ BA, TD 47, s. 192.

⁹⁸⁷ BA, TD 360, s. 121, 122; BA, TD 573, s. 77.

⁹⁸⁸ BA, TD 360, s. 123, 128, 133, 134; TD 573, 69, 76.

⁹⁸⁹ BA, TD 360, s. 128, 136; BA, TD 573, s. 70.

⁹⁹⁰ BA, TD 360, s. 160; BA, TD 573, s. 95; Bir Mühimme hükmünde, Fesleğen köyündeki bazı reayanın başka kazaya göç etmesi sebebiyle, haymana eminleri ve zeamet sahibi arasında vergi hususunda çıkan anlaşmazlıktan söz edilmektedir ki, bahsedilen ahali muhtemelen piyadeliğin lağvından sonra reaya konumuna geçirilen çiftlik sakinlerini ifade ediyor olsa gerektir (BA, MD 41, 312/665, 8 Za. 987).

⁹⁹¹ BA, TD 360, s. 205;

Aslında bu şekilde oluşumun temeli, yani bir çok yerleşimin merkezsiz bir özelliğe sahip olması, bölgenin Türkler eline geçişinden itibaren gerçekleşen iskân ve şehirleşme sürecine kadar inmektedir. XVI. yüzyılda, diğer bir çok sancaktaki durumun aksine, Menteşe sancağı şehirleri arasında, çok farklı bir yapıyla ön plana çıkan, diğerlerini gölgede bırakacak kadar sivrilmiş bir şehir yoktur. Bu durum Menteşe Beyliği döneminden tevarüs eden bir yapıdır. Nitekim, bu Türkmen beyliğinin yaklaşık yüz elli yıllık ömrü süresince tek başkent olmamış, değişen siyasi veya idarî konjonktüre bağlı olarak beş ayrı şehir idare merkezi olarak iş görmüştür. Bu sebeple, Milas, Peçin, Muğla, Meğri (=Fethiye) ve Balat şehirlerinde, kurumsallaşma ve şehirleşme olgusu birbirinden çok farklı gelişmemiş, adı geçen yerleşim merkezleri bu olgular açısından bir diğerini dengeler bir süreç yaşamışlardır. Coğrafyanın da tesiriyle, birbiri için ciddi manada bir çekim ve etki alanı oluşturamayan bu şehirler, bulundukları bölgenin mecburî idare merkezi olarak birbirinden bağımsız bir şekilde gelişmişler, ancak topoğrafik nedenlerle belirli mekânlarda sınırlı sayıda mahallelere sahip olabilmişlerdir⁹⁹². Şehirlerin sivrilmesinde, ön plana çıkmasında birinci derecede idarî anlayış etkili olmuştur denebilir. Bu yüzden, Menteşe sancağında, Kütahya, Manisa, Balıkesir, Bursa, Ankara, Amasya ve benzerlerinde olduğu gibi, diğer sancak şehirlerini gölgede bırakacak mahiyette tek merkezli bir yapı oluşmamıştır. Tahrir defterleri ve diğer kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla da, bu yapı, hemen hemen bozulmadan Osmanlı'ya intikal etmiştir.

Şehir merkezlerinde durum böyle iken, kır kesiminde, değişik açılardan diğer köylerden farklılaşmış olduğu gözükken bazı yerleşim birimlerinin de, şehirsiz bazı unsurlara sahip olmalarına rağmen hâlâ köy olarak kalmalarının sebebi, ya da tersi bir ifadeyle, Muğla ve Ula gibi yerleşim birimlerinin şehir ve kasaba olarak varlıklarını sürdürebilmelerinin nedeni de, yine siyasî otoritenin idarî uygulamalarından kaynaklanmaktadır. Aslında bu köylerden bazıları, cuma camisi, pazarı, hamamı, mektebi vb. kurumları ile kasaba olmaya adaydılar. Çevrelerindeki diğer küçük yerleşim birimleri için çekim alanı oluşturabilecek bir ara merkez konumundadırlar. Bu özellikleri itibarıyla da, diğerlerine nazaran daha iyi belgenebilmişlerdir.

⁹⁹² Menteşe beyliğine idare merkezliği yapmış olan Muğla, Milas ve Peçin'deki fizikî yapının oluşum ve gelişiminin, dönemlere göre olan değişimi için bkz. Birinci Bölüm, "Fizikî Yapı ve Şehir Dokusunun Gelişimi" kısmı; kezâ, Z. Mete "Beylik Mirası Üç Başkentte Fiziksel Yapının Dönüşümü", 2000'den Kesitler I: Osmanlı'da Mekânlar/Zamanlar/İnsanlar Doktora Araştırmaları Sempozyumu, ODTÜ, Ankara 11-12 Kasım 1999, **Bildiriler**, Ankara 2002, s. 87-97.

Çalışmada ele alınan üç kazanın hem merkez şehirlerinde, hem de köylerinde: yerleşim şekli, nüfus ve ekonomik faaliyetlerin büyük nisbette coğrafi yapıya bağımlı olduğu, topografyanın da iskânın oluşumuna yön verdiği görülmektedir. Söz konusu köylerin, bu şekilde ön plana çıkmalarında da yine bulundukları bölge coğrafyasının etkili olduğu görülüyor. Nitekim, sancağın orta bölgesinde yer alan Muğla şehriden güneye doğru uzanan bölgedeki yerleşim merkezlerinden bir çoğunun, etrafı dağ ve tepelerle çevrili polyeler içerisinde kurulduğu görülmektedir. Büyükten küçüğe doğru sıralamak gerekirse Muğla şehri ve Ula kasabası ile: Yerkesik, Pisi, Yenice ve Dirgeme köylerinin hepsi birer polye içinde yer almakta⁹⁹³ ve barındırdıkları nüfus da bu polye ve uvalaların mekânsal büyüklüğü ile orantılı olmaktadır. Dolayısıyla Muğla ve Ula'dan sonra, üçüncü büyük polyenin içerisinde kurulmuş olan Yerkesik köyü bu topoğrafik özelliğinin getirisi olarak birtakım kurumsallaşmaya sahne olmuş ve diğer köyler arasından sıvırılarak çevre köylere merkezlik edecek bir konuma gelmiştir. Sancağın orta bölgelerinden güneydeki Gökova iskelesine inen yolun Yerkesik üzerinden geçmesi, burada kervansaray⁹⁹⁴, pazar⁹⁹⁵, hamam⁹⁹⁶ ve cami⁹⁹⁷ gibi başlıca şehrsel fizikî unsurların teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Bir taraftan hemen çok yakınında bulunan bir kasaba (Ula) ve sancak merkezinin (Muğla) baskısı altında bulunması, diğer taraftan çevredeki göçebe aşiretlerin iskânının hız kazanıp bir merkez etrafında toplanacak yeni yerleşim birimlerinin kurulmasının gecikmesi, Yerkesik'in statüsünde asrın üçüncü çeyreğine kadar bir değişiklik yapılmasını engellemiştir. Bu tarihlerden sonra Yerkesik ilk önce nahiye merkezi, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren de kaza merkezi olmuştur⁹⁹⁸.

Bölgede bulunan Türkmen cemaatlerin yerleşik hayata geçme sürecinin gecikmesi köy sayısının artışı engelleyici, buna karşılık, değişik açılardan cazibe merkezi olan yerleşim birimleri çevre için bir çekim alanı oluşturmuş ve buralardaki nüfus yoğunluğu şehir merkezlerinin iki misline ulaşacak derecede artmıştır. Sancak topraklarının batı yönündeki son noktaları olan üç yarımada üzerindeki nüfus yığılması tahrir defterlerinde açıkça görülmektedir. Her an düşman saldırısına maruz durumda bulunan kıyıların, sarp kayalıklarla birer kale burcu gibi çevrelendiği iç

⁹⁹³ Selami Gözenç, "Muğla-Gökova Arasında Coğrafi Müşahedeler", *Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, c. 8, sayı 14'den ayrı basım, s. 217, İstanbul 1964.

⁹⁹⁴ BA, TD 338, s. 102, 104; TK.KKA, TD 569, s. 53, 55.

⁹⁹⁵ BA, TD 338, s. 104; TK.KKA, TD 569, s. 55; TK.KKA, TD 110, 109a.

⁹⁹⁶ BA TD 338, s. 104; TK.KKA, TD 569, s. 55.

⁹⁹⁷ BA, TD 166, s. 534; BA, TD 338, s. 90; TK.KKA, TD 569, s. 47.

⁹⁹⁸ Yerkesik'in idarî yapısındaki dönüşüm için bkz. Bu bölüm, "İdarî Yapı" kısmı.

kesimlerindeki emniyetli mevkilerde kurulan köylerde gözle görülür bir nüfus kesafeti vardır. Bölgenin Türkler tarafından fethiyle birlikte, doğudan akın akın gelen Türkmen aşiretlerinin en uç noktalara kadar bütün sancak topraklarını doldurmuş olduğu anlaşılmaktadır. Bilhassa, Gökova körfezinin kuzey ve güney kıyılarının nihayetinde bulunan Bodrum ve Datça (=Reşadiye) yarımadaaları ile, Datça'nın güney-doğusunda Rodos'a doğru uzanan Bozburun yarımadasının yoğun bir şekilde Türkmen iskânına sahne olduğu görülmektedir. İşte bu şekilde, Gökova körfezinin kuzeyinden Bodrum yarımadasına doğru uzanan hat üzerinde yer alan Kıran Çatak, Çatak, Büyük Gereme, Küçük Gereme, Karaova, Ulu (=Büyük) Batac, Küçük Batac, Büskibi (=Müskübi) köyleri ile; körfezin güney kıyısındaki köy ve cemaatlere merkezlik eden Dadya, Bedye, Bozburun ve Tarahya köylerini bu çerçevede değerlendirmek icab eder.

Bunlardan Dadya köyü, doğu-batı eksenini doğrultusunda uzanan bir yarımadanın hemen hemen tam ortasında bulunması sebebiyle, yaklaşık 50 km'lik bir uzunluktaki coğrafyaya yayılmış olan köylere ve konar-göçer cemaatlere tabî merkezlik edecek bir konumdadır. Bir köy olmasına rağmen, yüzyılın başlarında 283⁹⁹⁹; 1517 tahririnde 355¹⁰⁰⁰; 1562 senesinde 520¹⁰⁰¹ ve 1583 sayımında sahip olduğu 476¹⁰⁰² vergi hanesi ile bir çok kasaba ve şehir merkezinden daha kalabalık bir nüfusa sahip bulunmaktadır. Dadya, yarımadanın doğu ucunda yer alan ve civarındaki Yazı, Belen, Cum'alu, Yaka ve Sığındı isimli köylerin tabî olduğu büyük Bedye köyünden¹⁰⁰³ daha ön plandadır. Bedye, sancağın en uc kısmında kaldığı için idarî, iktisadî ve sosyal ilişkilerini Dadya üzerinden görmek durumundadır. Coğrafyanın da tesiriyle zorunluluk halini alan bu bağımlılık, Dadya'yı tabî merkezlikten resmî merkezliğe doğru yaklaştırmıştır. Dadya, Yerkesik'in aksine fizikî olarak -vakıfsız bir cami dışında- şehirsiz unsurlara sahip değildir. Kaynaklarda, yarımada üzerindeki köylerde pazar faaliyetinin bulunduğu dair bir kayıt da yoktur. Fakat buna rağmen, Dadya, 1583 yılında yapılan son tahririn sonuçlarını ihtiva eden defterde hâlâ "karye" olarak kaydedilmekle birlikte, bu sayımdan yaklaşık dört yıl öncesine ait bir *Mühimme* hükmünde kaza merkezi olarak

⁹⁹⁹ BA. TD 47, s. 170.

¹⁰⁰⁰ BA. TD 61, s. 239.

¹⁰⁰¹ BA. TD 337, 94a.

¹⁰⁰² TK.KKA. TD 110, 92b.

¹⁰⁰³ Bedye'nin nüfusu, yüzyıl başlarında 265 (BA. TD 47, s. 167); 1517 sayımında 244 (BA. TD 61, s. 251; 1562 yılında 588 (BA. TD 337, 96a) ve 1583 sayımında 540 (TK.KKA. TD 110, 94b) vergi hanesidir.

anılmaktadır¹⁰⁰⁴. Bu kayıttan, Osmanlı idarî anlayışında bir yerleşimin kasaba veya kaza merkezi olabilmesi için, mekân veya faaliyetler bağlamında kasaba kriterlerinin hepsine sahip olmasının gerekmediği anlaşılmaktadır. Sözkonusu şartlara sahip bir çok köy dururken, sancaktaki idarî dönüşüm için erkence denilebilecek bir tarihte, Dadya'ya kaza statüsünün verilmesini, herhalde, Osmanlı mâlî-idarî uygulamasının bir sonucu olarak düşünmek gerekir¹⁰⁰⁵.

Rodos'a doğru uzanan yarımada'nın nüfus açısından en sıvrılan köyü Tarahya'dır. Yüzyıl boyunca tedricen azalan nüfusuna¹⁰⁰⁶ rağmen, yüzyılın sonlarına doğru kaza statüsüne kavuşacak olan köylerden biridir. Aynı yarımada üzerinde yer alan ve fizikî, iktisadî ve sosyal açıdan bir idare merkezi olacak özelliği olmayan Bozburun köyünün de, yarımada'nın arızalı topoğrafyası içinde belki de iskân için uygun bir yerde bulunması, nüfus açısından bir cazibe merkezi olmasına yol açmıştır¹⁰⁰⁷.

Gökova körfezinin kuzey kıyısı üzerinde bulunan köylerin en büyüğü ise şüphesiz Büyük Gereme'dir. Bu köy, Kıran dağlarının bir duvar gibi Gökova körfezine indiği sahil şeridindeki genişçe bir düzlük üzerinde kurulmuştur. Ancak, iskân açısından, Gereme köyünün diğerlerine nazaran farklı bir özelliği bulunmaktadır. Gereme, bir çok köy ve göçebe aşiretlerin bir alt birimi olan "tîr"lerin biraraya gelmesinden oluşmuş bir idarî yapıya sahiptir¹⁰⁰⁸. Bu köylerden Peçin'e tabi

¹⁰⁰⁴ "Livâ-i Menteşe'de vâki havâss-ı atîka mukata'atı müfettişi Dadya kadısı Mevlânâ Muslihiddin'e ... hüküm ki ..." (BA, MD 41, 349/745, 20 Za. 987/7 Ocak 1580).

¹⁰⁰⁵ Nitekim, Dadya kadısına hitâben yazılan sözkonusu hükümde, görevinin mâlî yönüne dikkat çekilmektedir.

¹⁰⁰⁶ Tarahya köyünün nüfusu, 1500'lerde 268 vergi hanesi iken (BA, TD 47, s. 174): 1517'de 214 (BA, TD 61, s. 249): 1562'de 207 (BA, TD 337, 98a) ve yüzyılın son sayımında ise (1583) 199 (TK 110, 96b) haneye düşmüştür.

¹⁰⁰⁷ Bozburun yarımadası üzerindeki muhtemel yerleşim birimleri ve konar-göçer cemaatlerin lokalizesi, bugünkü bilgilerle pek mümkün olamadığından, Bozburun köyünün bölge içindeki konumunu tam olarak tayin etmek zordur. Ancak, nüfus olarak yüzyılın başlarında 145 (BA, TD 47, s. 205): 1517'de 151 (BA, TD 61, s. 272): asrın ikinci yarısında 168 (BA, TD 337, 99b) ve 1583 senesinde 157 vergi hanesine (TK.KKA, TD 110, 102b) sahip olması, yine de sıra dışı bir köy olduğunun göstergesidir.

¹⁰⁰⁸ "Karye-i Gereme-i Büzürk" reayası, 1562 sayımına göre Peçin'e tabi Dere-baş, Yazır, Kara Ahmed, Küçük Hacı, Carullah ve Beğcügez köylerinde sakin idiler (BA, TD 337, 63a-66a). Yine Peçin'e bağlı "Yoğun-oluk ve Hasanlar", Caba Pencik, Cedîd Arslan, Kalem ve Söğüt-pınar "tîr"leri de idarî olarak Büyük Gereme'ye bağlı bulunuyorlardı (BA, Aynı defter, aynı yer). Ayrıca bu tahrirde, 18 hane de Aydın sancağına tabi Ayasuluk kazasında sakin olarak kaydedilmişlerdir (BA, Aynı defter, 66a). 1583 tarihli tahrirde ise, yukarıdakilere ilave olarak, "perâkende-i re'âyâ-yı Gereme-i Büzürk"

gözüklenlerin, asrın ortalarına kadar mufassal defterlerde yer almaması, bunların yeni kurulan köyler olduğunu göstermektedir. Bu köylerin, Büyük Gereme köyüne bağlı olarak gösterilmesi ise, bunların, sözkonusu köyün coğrafi art alanı içinde bulunduğu anlamını taşımaktadır. Yani bu köyleri, Gereme ovası ve Gökova körfezinin kuzeyindeki dağlık bölgelerde ve bunların aralarındaki vadilerde aramak gerekir. Ayrıca "tîr"ler de aynı mıntika içerisinde bulunuyor olmalıdırlar. Bu bağlamda, ismine tahrir defterlerinde müstakil "karye" başlığı altında rastlanmayan köylerin, bu "tîr"lerden bazılarının iskânı sonucu teşekkül ettiği öne sürülebilir. Son tahrirde (1583), Büyük Gereme'ye tabi gözüklen ve muhtelif kaza merkezleri ile bazı köylerde sakin olarak kaydedilen reayanın da, bu "tîr"lerden veya yeni teşekkül etmiş köylerden ayrılanlar olduğu düşünülebilir. Nüfus açısından ise, bu dağınık idarî yapıya bağlı olarak, yüzyılın başlarında 610; 1517 tahririnde 932; 1562 senesinde 795 ve 1583 sayımında 645 vergi hanesi kayıtlıdır. Bu şekilde, idarî-mâlî hinterlandı, yüzyılın sonlarına doğru sancak içi ve sancak dışı muhtelif kaza ve köy merkezlerine kadar gittikçe yayılan Büyük Gereme köyü, aslında, gayr-i resmî bir kaza statüsünü haizdir. Nitekim, bu konumu, XVI. yüzyıla ait son tahrir defterindeki bir kayıtlı da tescil edilmiştir¹⁰⁰⁹.

Gökova körfezine dik olarak inen dağların arasındaki vadilerde kurulmuş olan Çatak ve Kıran Çatak köyleri de, kalabalık yerleşim merkezleri arasında bulunmaktadır. Gereme gibi, herhangi bir köy ya da cemaat topluluğunun merkezi durumunda bulunmamalarına rağmen, tek merkezli yerleşim birimleri için normalin üstünde nüfus barındırmalarına bakarak¹⁰¹⁰, bölgenin arızalı coğrafyası içinde iskân açısından elverişli bir konumda bulundukları anlaşılıyor. Nitekim, hububat ve hayvancılıkla ilgili vergi gelirlerinin hayli yüksek oluşu, Çatak çayı vadisinde, ziraat

başlığı altında, Ayasuluk kazasındakilerin haricinde, Bozöyük'ün Çiflik, Dînhâs (?) ve Gök-yaka; Muğla'nın Yerkesik ve Pisi; Peçin'in Kara-koyun ve İdrisler; "kazâ-i Gereme"ye tabi Karaca-ağaç; İsravolos kazasına bağlı Yanık; Aydın sancağında Akşehir kazasına bağlı Yuvacı ve Boynak; Mandace kazasının Balabanlı; Leyne (=Turgut) kazasının Mahmudlu köyleri ile, Manisa ve Tire kazasında meskun olarak 246 hane kaydedilmiştir (TK.KKA, TD 110, 61b-62b). Ancak asrın başlarına ait tahrir defteri ile 1517 sayımında Büyük Gereme köyü reayası tek merkezde sakin gibi kaydedilmiştir. (BA, TD 47, s. 110; BA, TD 61, s. 195). Fakat bu durumu, tahrir defterlerinin tutuluş tarzındaki ihtisaslaşmanın henüz tam oturmadığı dönemler olarak düşünmek ve adı geçen köye ait reayanın kâtibler tarafından idarî bir bütün olarak kabul edilip, iskân sahalarının ayrıca belirtilmesine lüzum görülmediği şeklinde anlamak mümkündür.

¹⁰⁰⁹ "... der-karye-i Karaca-ağaç. tâbî-i kazâ-i Gereme" (TK.KKA, TD 110, 62a).

¹⁰¹⁰ Çatak köyünün 1500, 1517, 1562 ve 1583 sayımlarındaki vergi nüfusu sırasıyla şöyledir: 193, 153, 290 ve 309 hane. Aynı şekilde Kıran Çatak köyünün de sözkonusu dönemlerdeki vergi nüfusu sırasıyla, 127, 107, 216 ve 197 hanedir.

alanlarının ve otlakların yeterince bulunduğunu göstermektedir. Coğrafyaya bağlı olarak ortaya çıkan bu özelliklerden başka da sıradışı bir ayrıcalıkları yoktur. Her iki köyde de pazar kurulduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Yine Çatak ve Kıran Çatak köyleri gibi idarî açıdan bir merkez konumunda olmayan, ancak nüfus yoğunluğu bakımından dikkati çeken yerleşim birimleri, sancağın en batısında yer alan Bodrum yarımadasının giriş bölgesinde ve yarımada içinde bulunmaktadır. Bu köyler arasında Biskübi ve Sandıma ile, Ulu Batac ve muhtemelen yakınlarında bulunan Küçük Batac köylerinin iskân açısından ön plana çıkmalarında, yukarıda bahsedildiği üzere, sancağın bu bölgesinin konar-göçer cemaatler tarafından yoğun bir istilâya maruz kalması gösterilebilir.

Küçük köyler için birer ara merkez konumu üstlenen büyük köylerin bulunduğu üçüncü bir bölge de sancağın kuzey-batı bölümünde bulunmaktadır. Bu mevkide yer alan Büyük Mandalyat (=Selimiye) köyü; Küçük Mandalyat, Dânişmend ve civarındaki diğer köyler ile cemaatler için bir çekim alanıdır. Nitekim bu köy, Milas-Söke yolunun üzerinde bulunması sebebiyle de, kısa zamanda, coğrafi şartlar yüzünden diğer büyük iskân merkezleriyle doğrudan irtibata geçemeyen küçük yerleşim birimlerinin merkezi konumuna geçerek kaza haline gelmiştir.

c- Ula kasabası

XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde Menteşe sancağı dahilinde, kaza merkezi olarak kaydedilenlerin haricinde, "kasaba" statüsünde kayıtlı bir tek yerleşim merkezi bulunmaktadır. Yukarıda sözü edilen büyük köylerin idarî yapısındaki dönüşüm, genel olarak yüzyılın sonlarına doğru başlamış olmakla beraber, Muğla kazasına tabi bulunan Ula kasabası için bu sürecin XV. yüzyılın ikinci yarısında başlamış olduğu söylenebilir.

Sancak merkezi olan Muğla'ya oldukça yakın bulunmakla birlikte, Ula'nın sahip olduğu mekânsal avantajın, burada diğer kır yerleşimlerinden farklı bir takım faaliyetlerin gelişebileceği uygun bir ortamın tesisine yol açtığı anlaşıyor. Ula, yüzyılın başlarına ait tahrir defterinde "kasaba" olarak kaydedilmesine rağmen, 171 hanelik nüfusu ile¹⁰¹¹, demografik açıdan yukarıda temas edilen köylerin hemen hepsinden daha küçük durumdadır. Sosyal yapı olarak da tam bir köy görünümündedir.

¹⁰¹¹ BA, TD 47, s. 185-187. Bu rakama, vergiye tabi olmayan 7 mücerred ile, 2 muhassıl ve 1 "gaib" nüfus da dahildir.

İki medrese öğrencisinin haricinde bütün sakinleri raiyyet rüsumuna tabidir. 14 çift ve 23 nîm-çift hanenin varlığı, yoğun olarak zirai faaliyetle uğraşıldığıının göstergesidir. Henüz mahalle teşkilatı yoktur, diğer köyler gibi tek bir başlık altında kaydedilmiştir. Daha önceki tahrir defterleri mevcut olsa idi, Ula, muhtemelen karşımıza köy statüsünde çıkabilirdi.

Fakat bu tabloya rağmen, Ula'da daha bu tarihlerde, diğer köylerden farklı olarak yoğun bir pazar faaliyetinin bulunduğu söylenebilir. İşte bu ayrıcalık, Ula'nın fizikî ve idarî yapısını da değiştirecek yeni tesislere zemin hazırlamıştır denebilir. Vakıf kayıtlarına göre, bu yerleşim merkezinde daha XV. yüzyılda Ulu Cami¹⁰¹², en az 135 dükkânı olan çarşı¹⁰¹³, muallimhane¹⁰¹⁴, beş zaviye¹⁰¹⁵ ve muhtelif fizikî yapılar bulunmaktaydı. Bu çerçevede, Muğla, Ula ve Yerkesik arasında idarî, iktisadî ve sosyal açıdan bir rekâbetin bulunduğu söylenebilir. Her üç yerleşimde de benzer süreçler yaşandığı halde, idarî bakımdan daha şanslı olan ve diğer iki yerleşimi kuzeye bağlayan yolun üzerinde bulunan Muğla onlardan daha fazla sivrilmiştir.

1517 tarihli sayımdan itibaren Ula'da, on iki cami ve mescidin etrafında, "cemâ'at" tabiri ile ifade edilen mahalle teşkilâtına benzer bir idarî yapılanmanın tesis edildiği görülüyor¹⁰¹⁶. Diğer şehir merkezlerinde görüldüğü üzere, etnik, dinî veya farklı bir bölgeden gelmiş olanları ifade etmek için kullanılan "cemâ'at" tabirinin Ula'da bu manada kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bu kelime ile herhangi bir konar-göçer cemaate de atıf yoktur. Burada, sözkonusu tabir ile, lügat manasına da uygun olarak, sadece belli bir yerde sakin olan insan topluluğundan yola çıkarak, mekân, yani mahalle kastedilmiş edilmiş olmalıdır. Mevcut durum, 1562 ve 1583 tarihli mufassal defterlerde de aynıdır. Hattâ, 1562 tahririne ait defterde, yeni bir birimin daha teşekkül ettiği ve bunun da yine "cemâ'at" başlığı altında kaydedildiği görülmektedir¹⁰¹⁷. 1500 yıllarına ait tahrirde kasaba sakinleri arasında sadece bir

¹⁰¹² BA, TD 338, s. 92; BA, TD 166, s. 534; TK.KKA, TD 569, s. 43.

¹⁰¹³ BA, TD 338, s. 92, 98, 99, 104; BA, TD 166, s. 534, 535, 537; TK.KKA, TD 569, s. 43, 49, 50, 55.

¹⁰¹⁴ BA, TD 338, s. 104; BA, TD 166, s. 537; TK.KKA, TD 569, s. 55.

¹⁰¹⁵ BA, TD 338, s. 99, 100; BA, TD 166, s. 535; TK.KKA, TD 569, s. 50, 51.

¹⁰¹⁶ Sözkonusu on iki idarî birimin isimleri şöyledir: "Cemâ'at-i câmi'-i Ula", "Cemâ'at-i Mescid-i Yukaru Dükkân", "Cemâ'at-i Mescid-i Sinan Bey", "Cemâ'at-i Mescid-i Cân", "Cemâ'at-i Dalca Kavak Mescidi", "Cemâ'at-i Mescid-i Hisâr", "Cemâ'at-i Mescid-i Karaca-ağaç", "Cemâ'at-i Mescid-i Alb-Arslan", "Cemâ'at-i Mescid-i Âstâne", "Cemâ'at-i Mescid-i Kazancı", "Cemâ'at-i Mescid-i Veled-i Dîvâne Halil", "Cemâ'at-i Mescid-i Veled-i Şu'ayb" (BA, TD 61, s. 245-247).

¹⁰¹⁷ "Cemâ'at-i Mescid-i Na'ıncı" (BA, TD 337, 89a).

imam kayıtlı bulunmasına rağmen, 1517 tarihli defterde, ikisi hariç bütün "cemâ'at"lerde birer imamın gösterilmiş olması, sözkonusu "cemâ'at"lere adını veren mescidlerin bu zaman zarfında yapılmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim, 1517 senesinden sonra inşa edildiği tesbit edilebilen "Na'lıncı mescidi"nin etrafında da aynı isimli bir "cemâ'at" teşekkül etmiştir.

Ula'nın şehirleşme sürecinin yüzyılın başlarından itibaren ivme kazandığı anlaşıyor. 1562 tahririnden önce yapıldığı anlaşılan "Câmi'-i cedîd" in yeni bir "cemâ'at" teşkil edemediği ve başka bir "cemâ'at" ile birlikte kaydedildiği görülüyor¹⁰¹⁸. Bu tarihten itibaren, bazı "cemâ'at"lerin isimlerine yapılan ilavelerden, kasaba merkezinde fizikî bir gelişimin yaşandığı gözlemlenmektedir: Bir önceki tahrirde "Câmi'-i cedîd" ile birlikte kaydedilen idarî birime bir mescid ismi daha eklenmiştir¹⁰¹⁹. Benzer olarak, iki "cemâ'at" in yanına daha ikinci isimleri kaydedilmiştir¹⁰²⁰. Yine aynı şekilde, yeni oluşan bir idarî birim de "Cemâ'at-i Mescid-i Cân" ile birlikte kaydedilmiş ve hatta bu yeni birim sıradışı olarak "mahalle" tabiriyle deftere geçirilmiştir¹⁰²¹. Bu son ifadeden, Ula merkezindeki idarî birimler için kullanılan "cemâ'at" tabiri ile, Osmanlı şehirlerinin klasik ünitesi olan "mahalle"nin kastedildiği açıkça anlaşılmaktadır. Bütün bu fizikî ve idarî gelişmelere rağmen, Ula'nın resmî statüsü, 1583 sayımını yapan görevliler tarafından "şehir" olarak kabul edilmemiş, bu yerleşim merkezi için ısrarla "kasaba" lafzı kullanılmıştır¹⁰²².

Bu şekilde tabii gelişmesini sürdüren Ula, yüzyılın başlarında 171 hane iken, 1517 sayımında 243¹⁰²³; bu tarihten yaklaşık yarım asır sonra (1562) 325¹⁰²⁴ ve

¹⁰¹⁸ "Cemâ'at-i Dalca-kavak Mescidi, ma'a Câmi'-i cedîd" (BA, TD 338, 88b).

¹⁰¹⁹ "Cemâ'at-i Dalca-kavak Mescidi, ma'a Câmi'-i cedîd, ma'a Mescid-i Hacı Ece" (TK.KKA, TD 110, 87b).

¹⁰²⁰ "Cemâ'at-i Mescid-i Âstâne, nâm-ı diğer Ca'fer Efendi" (TK.KKA, TD 110, 88b); "Cemâ'at-i Mescid-i Hisar, nâm-ı diğer Kaba-kulak" (Aynı defter, 89a).

¹⁰²¹ "Cemâ'at-i Mescid-i Cân, ma'a mahalle-i Gün-doğdu" (TK.KKA, TD 110, 88a);

¹⁰²² "... kasaba-i mezbûre hâdis olup şehîr olmamağla ..." (TK.KKA, TD 110, 89b). Muharrir tarafından kullanılan "hâdis" ifadesi, Ula'nın kasaba haline geliş tarihinin uzun zaman önce olmadığını gösteriyor. Ula merkezindeki idarî üniteler için seçilen "cemâ'at" tabiri, Ula'nın kasaba olarak kabul edilişinden kaynaklanıyor olabilir. Muhtemelen Ula, muharrir tarafından "şehir" statüsünde kabul görse idi, cemâ'atler mahalle olarak kaydedilebilirdi. Belki, buradaki "cemâ'at" tabirinin, kanûnnâmelerde ve tahrir defterlerinde kesin olarak birbirinden ayırdedilemeyen "şehir" ile "kasaba" yerleşimlerinin belirleyici kriterlerinden biri olabileceği kaydı ihtiyatla düşünülebilir.

¹⁰²³ BA, TD 61, s. 245-247.

¹⁰²⁴ BA, TD 337, 88a-90a.

yüzyılın son tahriri esnasında ise (1583) toplam 420¹⁰²⁵ hanelik nüfusa ulaşmıştır. İdarî olarak ise, son tahrire kadar "kasaba" olarak kabul edilirken¹⁰²⁶, sayımdan yaklaşık bir buçuk yıl sonrasına ait bir hükümde "kaza" olarak kaydedilmiştir¹⁰²⁷. Bu gelişmelerin neticesi olarak da, yüzyılın sonlarına doğru timar sistemi içinde "nahiye" olarak yerini bulmuştur¹⁰²⁸.

d- Diğer iskân mahalleri

Her üç kaza dahilinde, temel kır yerleşim üniteleri olan köylerin haricinde başka iskân birimleri de bulunmaktadır. Bunlardan bazılarında iskân daimî, bazılarında ise geçici, yani mevsimlidir. Devamlı iskân merkezlerinin başlıcaları, teşkilatları sebebiyle mufassal defterlerde gösterilmeyen çok sayıda piyade ve müsellemler çiftlikleridir. Aslında bu çiftlikler müstakil birer yerleşim birimi olmayıp, diğer köylerin idarî sınırları içinde bulunmaktadır. Boş olarak kaydedilen bazı köylerde ise sadece piyade çiftliklerinin bulunduğu yukarıda temas edilmişti.

973/1565 yılında yapılan piyade sayımına göre, Peçin kazası sınırları¹⁰²⁹ içinde 92 piyade çiftliği bulunmaktaydı¹⁰³⁰. Aynı dönemde Muğla kazasına tabi köyler dahilinde de 61 piyade çiftliği yer alıyordu¹⁰³¹. Bu tarihten yaklaşık on üç sene sonra yapılan diğer bir tahrirde ise Peçin kazasındaki piyade çiftliklerinin sayısı 52'ye düşmüştü¹⁰³², aynı süreci yaşayan Muğla kazasındaki çiftliklerin sayısı da azalarak aynı rakama inmiştir¹⁰³³.

¹⁰²⁵ TK.KKA. TD 110. 87a-89b.

¹⁰²⁶ "Kasaba-i Ula, tâbi-i kazâ-i Muğla". (BA. D.HSK, nr. 25579, s. 2, 27 Za. 980/31 Mart 1573); "kasaba-i Ula" (TK.KKA. TD 110. 87a. evâhir-i Muharrem sene 991/25 Ocak-3 Şubat 1583).

¹⁰²⁷ "Meğri ve Döğeri ve Ula kadılarına hüküm ..." (BA. MD 53. 158/462. 2 N. 992: kezâ. Aynı defter. 158/464. 2 N. 992/7 Eylül 1584).

¹⁰²⁸ "nâhiye-i Ula ..." (BA. TRD 142. Mentеше cüzü, 25 R. 1000/9 Şubat 1592).

¹⁰²⁹ Timar teşkilâtının uygulandığı alanlar (nahiye) ile, piyadelerin tabi olduğu idarî teşkilâtın (yayabaşılık) sınırları birbirinden farklı idi. Herhangi bir yayabaşılığa bağlı piyade çiftlikleri, timar ve kaza teşkilâtının idarî sınırları dışında da bulunabiliyordu. Bu husus için bkz. bu bölüm "Sosyal Yapı, Piyade ve Müsellemler" kısmı. Ancak, burada, sadece ilgili kazaların sınırları içindeki iskân üniteleri ele alındığından, sözkonusu idarî hududun dışında kalan piyade çiftlikleri toplam sayıya dahil edilmemiştir.

¹⁰³⁰ BA. TD 360. s. 124-168.

¹⁰³¹ BA. Aynı defter. s. 188-223.

¹⁰³² BA. TD 573. s. 88-94.

¹⁰³³ BA. TD 573. s. 104-126.

Her iki kaza dahilinde, az sayıda müselleme çiftlikleri de bulunuyordu. Piyade sayımı ile aynı tarihte yapılan müselleme tahririnin sonuçlarına göre, Peçin kazası dahilinde 4¹⁰³⁴, Muğla kazası köylerinde ise 3 müselleme çiftliği kaydedilmiştir¹⁰³⁵.

Bu çiftliklerde 10 ilâ 20 arasında yaya-müselleme ve yamak, aileleri ile birlikte ikamet ediyor ve çiftliğe tahsis edilmiş olan arazide ziraatle uğraşıyorlardı. Bazı piyade çiftliklerinin, bulundukları köy ile aynı ismi taşımaları, bu küçük iskân birimlerinin sonradan, muhtemelen piyade ve müsellemlüğün kaldırılmasından sonra daha da gelişerek köy haline dönüşmüş olabileceğini göstermektedir¹⁰³⁶.

Piyade ve müselleme çiftliklerinin haricinde, Muğla'da, muhtemelen mülk iken mîrî araziye dahil edilmiş olan bir çiftliğe daha rastlanmaktadır. Yüzyılın başına ait tahrir defterinde yer almayan "Evlâd-ı Alacalı" çiftliği, 1517 sayımında timar olarak verilmiştir¹⁰³⁷. Son iki mufassal defterde de yer alan ve hiç bir hanenin meskun olarak kaydedilmediği mezkur çiftliğin gelirinden, küçük veya fazla verimli olmayan bir araziye sahip olduğu anlaşıyor¹⁰³⁸. Sözkonusu çiftliğin, diğer bazı misallerin aksine, iskân açısından gelişip köy haline gelemediği anlaşıyor¹⁰³⁹. Hakkında başka hiç bir bilgi bulunmayan çiftliğin, daimî iskân mahalli olmayıp mezraa şeklinde kullanıldığı düşünülebilir.

Bu yerleşim birimlerinin dışında, konar-göçer cemaatlerin yaylak ve kışlak olarak kullandıkları mevkiileri de geçici iskân sahaları olarak düşünmek gerekir. Bu aşiretlerin kaydedildiği defterlerde, hangi kaza ve köy dahilinde bulundukları belirtilmiş, ancak mevki tayini yapacak şekilde yaylak ve kışlak mahalleri açık olarak yazılmamıştır. Bu yüzden, bu cemaatlerin, ilgili kaza ve köy sınırları içinde,

¹⁰³⁴ BA, TD 361, s. 7-9.

¹⁰³⁵ BA, Aynı defter, s. 9-10.

¹⁰³⁶ Nitekim, mufassal defterlerde boş olarak gözüken Muğla'ya tabi Sultan-uyrusu köyünde, aynı isimli bir piyade çiftliğinin bulunduğu (BA, TD 360, s. 205), yukarıda temas edilmişti. Aynı şekilde, Manisa kazası dahilinde de sadece piyade ve müselleme çiftliklerinin bulunduğu bazı yerleşim birimlerinin, sonradan yerleşik nüfusu barındıracak seviyeye ulaştığı ve bunlardan bazılarının günümüze kadar gelebildiği tesbit edilmiştir (bkz. Emecen, *Manisa*, s. 116).

¹⁰³⁷ BA, TD 61, s. 274.

¹⁰³⁸ Sözkonusu çiftliğin geliri 1517 tarihinde 300, 1562 sayımında 400 (BA, TD 337, 109a) ve yüzyılın son tahriri olan 1583 tarihinde ise ancak 650 (TK.KKA, TD 110, 109a) akçe kadardır.

¹⁰³⁹ XV. yüzyılın son çeyreğine ait olan bir defterde kayıtlı bulunan Meğri (=Fethiye)'deki "Hacı Kumral" köyü için düşülen şerh, adı geçen köyün menşeyini ve iskân açısından geçirdiği tekâmülünü ortaya koymaktadır: "Karye-i Hacı Kumral, ... köhne defterde çiftlik kayd olunmuş" (BA, TD 39, s. 18).

hayvanlarını otlatacak ve diğer faaliyetlerini yürütebilecek uygun mıntikalarda yaylayıp kışladıklarını düşünmek gerekecektir. Mufassal defterlerde müstakil "karye" başlığı altında kaydedilmeyen, ancak çeşitli vesilelerle diğer köylerin bir alt birimi gibi gösterilen bazı köylerin, bu cemaatlerin mevsimlik olarak meskun oldukları mevkileri işaret ettiği öne sürülebilir. Bu tür köylerin isminde rastlanan coğrafi unsurlar ve cemaatlerin alt birimi olan "tîr"lerin isimlerini hatırlatan şahıs adlarının bulunması, bu aşiretlerin yaylak veya kışlaklarındaki iskânın devamlılık kazanarak yeni yerleşim birimlerinin oluştuğunu düşündürmektedir. Ayrıca "Yeni" ve "Yenice" ismini taşıyan köylerin sancak bazında sıkça görülmesi, bu ihtimali destekler mahiyettedir.

Diğer taraftan, yine geçici iskân mahalleri arasına; ticaret yolları üzerinde bulunan kervansaraylar, hanlar ve muhtelif mevkilerde yer alan değirmenler ile, bölgenin coğrafi yapısı gereği oluşan ve hem şehirli hem de köy ahalisi tarafından kullanılan küçük yaylalar ve "yurd"ları da katmak gerekir. Bu bağlamda, bilhassa Muğla'ya çok yakın olan ve ilkbahardan sonbahara kadar Muğla ve Ula halkı tarafından kullanılan "Karabağlar yaylası"nı yarı-geçici iskân mahalli olarak saymak mümkündür¹⁰⁴⁰. "Yurd" olarak anılan sahaların bazılarında, geçici iskân için yeterli fizikî yapılar tesis edilmiş¹⁰⁴¹, bazıları ise "yaylak" olarak kullanılmıştır¹⁰⁴².

Kervansaray ve değirmen gibi kurumları işleten şahısların, köy veya şehir merkezlerinde kayıtlı bulunmaları icab ederse de, mezkur yapıların fonksiyonları gereği az sayıda insanın buralarda daimi olarak sakin olması beklenebilir¹⁰⁴³. Hatta bazı değirmenlerin, yerleşim birimlerinden oldukça uzakta bulunduğu ve bütün sene

¹⁰⁴⁰ "... ândan [Muğla'dan] şark cânibine sekiz bin adım ba'îd Muğla sahrası içre mâlâmâl bu Karabağlar'dır ... yaz günleri cümle Muğla şehri ve Ula şehri halkı bu bağlarda sekiz ay sâkin olurlar ..." (Evlîyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, c. IX, İstanbul 1935, s. 203).

¹⁰⁴¹ "Ece Sultan Yurdu demekle ma'rûf bağçe ve menzil ..." (BA, TD 338, s. 99; TK.KKA, TD 569, s. 50); "... dört dönüm bir kıt'a bağın, içinde yurdu ile ..." (BA, TD 338, s. 103; TK.KKA, TD 569, s. 54); "Karabağ'da ... olan yurdun evleriyle ve bağlarıyla ..." (BA, TD 338, s. 107; TK.KKA, TD 569, s. 58); "... yurdunu ve evini ve etrafında olan bağını ..." (BA, TD 338, s. 109; TK.KKA, TD 569, s. 60); "Karabağ'da olan evlerin ve bağların kuyusuyla ..." (BA, TD 338, s. 110; TK.KKA, TD 569, s. 61).

¹⁰⁴² "... Kara Yahşi Yurdu demekle ma'rûf yaylak ..." (BA, TD 338, s. 99; TK.KKA, TD 569, s. 50); "... Kaymakçı-oğlu yurdu demekle ma'rûf yaylağının ..." (BA, TD 338, s. 104; TK.KKA, TD 569, s. 55).

¹⁰⁴³ Meselâ, vakıf kayıtlarına göre, Gökova körfezinin güney kıyısı üzerinde Gökbük'de inşa edilen kervansarayda, muhtemelen devamlı meskun bulunanlar var idi (BA, TD 338, s. 102; TK.KKA, TD 569, s. 53).

faaliyette bulunduğu¹⁰⁴⁴ gözönüne alınırsa, buralarda daimî meskun olan kişilerin bulunduğu düşünülebilir¹⁰⁴⁵. Ancak, bu tip geçici iskân ünitelerinden olup yerleşik nüfusu barındıracak kadar tekâmül eden veya günümüze kadar gelebilen bir örneğe rastlanılamamıştır.

B- KIRLARIN SOSYAL YAPISI

1- Sosyal bünye: Kır hayatının dinamik unsurları

Yukarıda, çeşitli yönleriyle tanıtımı yapılmaya çalışılan kır yerleşim birimlerinde, gerek sosyo-ekonomik yapıları, gerekse hukukî statüleri açısından farklı zümreler yaşamaktaydı. Bu iskân mahallerinde sıradan çiftçi reaya yanında; hayatlarını çoğunlukla toprağa bağlı olmadan devam ettiren aşiretler ve askerî unsurlar da bulunmaktaydı. Şimdi kırların sosyal bünyesini oluşturan bu zümreler hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

a- Çiftçi-raiyyet

(1)- Timar ve vakıf raiyyeti

Kır kesiminde yaşayan ve hukukî olarak şehir sakinlerinden farklı kabul edilen "reâyâ", has, zeamet, timar ve vakıf köylerinde yaşayan çiftçilerdir. Bunlar, tahrir defterlerine, ellerinde bulunan arazinin mikdarına veya medenî durumlarına göre kaydedilirlerdi. Bu durum, aynı zamanda onların hukukî ve mâlî statülerini de belirlerdi. Sayım sonucunda defterlere çeşitli rumuzlarla kaydedilen vergiye tabi her şahıs "hâne"¹⁰⁴⁶ olarak kabul edilmiştir.

Elinde bir "çiftlik"¹⁰⁴⁷ mikdarında arazi bulunan köylüler "çift resmi" öderlerdi. Aynı zamanda haneye bağlı¹⁰⁴⁸ bir vergi olan çift resmi. Menteşe sancağında 33 akçe

¹⁰⁴⁴ "Yıl yürür" değirmenler için bkz. bu bölüm "Ekonomik Yapı, Değirmenler" bahsi.

¹⁰⁴⁵ Nitekim, bazı değirmenlerin yanlarında bahçelere rastlanması (meselâ, Milas'daki Hacı Bayram zaviyesine vakfedilen bahçe için bkz. BA. TD 338. s. 59; TK.KKA. TD 569, s. 20), bu kurumları işletenlerin, işlerinin bir kısmını buralardan temin ettiklerini ve dolayısıyla belli bir müddet buralarda sakin olduklarını düşündürmektedir.

¹⁰⁴⁶ N. Göyünç, "Hâne deyimi hakkında". TD, XXXII, İstanbul 1979, s. 331.

¹⁰⁴⁷ Çiftlik, bir çiftçi ailesinin geçimine yetecek kadar mikdardaki araziye ifade etmektedir (Emecen, "Çift resmi" mad., DİA. VIII, 309).

¹⁰⁴⁸ İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu". Osmanlı İmparatorluğunda Toplum ve Ekonomi. İstanbul 1993. s. 39.

olarak tahsil edilmektedir¹⁰⁴⁹. Yarım çiftlik miktarında araziye mutasarrıf olanlar, defterlerde "nîm" ibaresiyle; daha az toprağı ziraat eden veya hiç toprağı bulunmayan evli haneler "bennâk"; çalışabilecek durumda bulunan yetişkin bekârlar "kara"¹⁰⁵⁰; tek başlarına zirâi faaliyette bulunacak yaşta olmayan ve bâbalarının yanında yaşayıp kendisine yardımcı olan gençler ise "mücerred" olarak kaydedilmişlerdir. Bazı bölgelerin aksine, Menteşe sancağında "kara" ile "mücerred"in birbirinden ayrı kabul edildiği¹⁰⁵¹ ve kara durumundaki şahıslardan altı akçe resm alınırken, mücerredlerden herhangi bir vergi alınmadığı görülmektedir. Osmanlı kanunnamelerine göre "caba" ve "ekinlü" olarak iki ayrı kategoride değerlendirilen bennâkler¹⁰⁵² de Menteşe sancağında tek bir tasnifte kabul edilmiş ve on iki akçe resm ile mükellef tutulmuşlardır¹⁰⁵³. Tam çiftin yarısına mutasarrıf olan "nîm" konumundaki reayanın ödediği vergi ise 17 akçedir.

Tablo XIX: Tahrir dönemlerine göre üç kazadaki bennâk, kara ve mücerred sayısı

Kazalar	1500					1517					1562					1583				
	ÇT	Nç	Bn	Kr	Mc	ÇT	Nç	Bn	Kr	Mc	ÇT	Nç	Bn	Kr	Mc	ÇT	Nç	Bn	Kr	Mc
Muğla	354	812	164	928	158	104	702	1200	844	128	57	607	1766	1673	32	43	494	1585	1596	1
Peçin	585	913	560	1212	127	231	722	978	726	297	182	362	1184	1036	27	142	215	726	671	13
Milas	34	32	47	59	4	19	45	90	51	15	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	973	1757	771	2199	289	354	1469	2268	1621	440	239	969	2950	2709	59	185	709	2311	2267	14

Tam çift ve nîm çift sahibi hane sayısındaki büyük azalmaya karşın, bennâk ve kara durumundaki hanelerde, bilhassa asrın ortalarında büyük artış olduğu gözlemlenmektedir. Bekâr ve topraksız hanelerdeki bu artışın, devletin karşı çıkmasına rağmen, arazi parçalanmasına yol açtığı ve çiftliklerin bölünerek küçük arazi birimleri halinde bu zümre tarafından işlendiğini göstermektedir.

¹⁰⁴⁹ BA, TD 47, s. 201.

¹⁰⁵⁰ Menteşe sancağında "kara" olarak defterlere kaydedilen bekâr reaya, İçel sancağında "caba" tabiriyle ifade olunmaktadır (bkz. Şenol Çelik, "Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı 1500-1584", M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 267, n. 55).

¹⁰⁵¹ Mücerred ile karanın Saruhan sancağında hemen aynı manada kullanıldığı hakkında bkz. Emecen, *Manisa*, s. 229, n. 28.

¹⁰⁵² Bennâk statüsündeki reayanın hukukî ve mâlî durumu için bkz. Emecen, "Bennâk" mad., *DİA*, V, 458-459.

¹⁰⁵³ Çiftçi reayanın statüsünü belirten "hâne", "çift", "nîm-çift", "bennâk", "kara" ve "mücerred" gibi tabirlerin ifade ettiği manalar ve bunlarla ilgili toplu bir değerlendirme için bkz. Emecen, *Manisa*, s. 123-124, 228-230.

Has. zeamet ve timar köylerindeki bu çiftçi reayadan başka, vakıflara ait köylerde de çiftçi aileler bulunmaktadır. Ancak bunların sayısı fazla değildir. Nitekim, Muğla kazasında vakıf durumunda köy bulunmazken, Peçin'de sadece iki köyün tamamı, diğer ikisinin de birer hissesi vakıf statüsündedir¹⁰⁵⁴. Bu köylerde yaşayan reaya da mâlî açıdan, diğer köylerdeki raiyyet ile aynı yükümlülüğü taşımaktadır. Ancak, bunların ödemekle mükellef oldukları vergilere "ehl-i örf" zümresi karışmamakta, bu resmleri sadece vakıf görevlileri tahsil edebilmekteydiler.

(2) Ortakçılar

Ele aldığımız üç kazadan sadece Peçin'de rastlanan "cemâ'at-i ortakçıyân-ı Mermedari"¹⁰⁵⁵ hakkında, defterlerde maalesef tatmin edici bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple bunların, diğer bölgelerde rastlanan ortakçılar ile aynı konumda bulunup bulunmadıkları hakkında bir şey söyleyebilmek mümkün değildir. Mermedari isimli bir dağ ile¹⁰⁵⁶, aynı isimli bir köyün mevcudiyeti¹⁰⁵⁷ ve 1583 tarihli defterde, Mermedari köyünden 16 hane ile ortakçılardan 11 hanenin Mermedari köyüne tâbi Elrund köyünde sakin olduğunun kaydedilmesi, söz konusu ortakçıların Mermedari köyü ile olan ilgisini göstermektedir. Geri kalan 22 hane ortakçının ise Güve isimli köyde sakin oldukları kaydedilmiştir. Dolayısıyla, mezkur ortakçıların iskân bütünlüğü içinde bulunmadıkları, Mermedari dağı üzerindeki iki ayrı yerleşim biriminde meskun oldukları anlaşılıyor.

Tablo XX: Ortakçıyan cemaatinin toplam nüfusu

Tahrir dönemleri	Çift	Nim çift	Bennâk	Kara	Mücerred	Muaf	Toplam
1500	6	12	5	17	-	-	40
1517	-	-	26	17	7	1	51
1562	-	-	33	12	-	-	45
1583	-	-	18	15	-	-	33

İsimlerinden başka ortaklıklarına dair herhangi bir iz kalmamış gözükken bu "cemaat" mensublarının adları üzerinde yapılan inceleme, bunların konar-göçer aşiretlere mensup olduklarını düşündürüyor. Yüzyılın başlarına ait defterdeki bir

¹⁰⁵⁴ Bu köyler hakkındaki bilgi için bkz. yukarıda "Kır Kesiminde Yerleşme" bahsi.

¹⁰⁵⁵ BA, TD 47, s. 104; BA, TD 61, s. 209; BA, TD 337, 83a; TK.KKA, TD 110 79b.

¹⁰⁵⁶ "... Milas'a tâbi Mermedari dağında ..." (BA, TD 338, s. 63; TK.KKA, TD 569, s. 25).

¹⁰⁵⁷ "Karye-i Mermedari" (BA, TD 47, s. 89; BA, TD 61, s. 216; BA, TD 337, 83b; TK.KKA, TD 110, 79a).

ifade, mezkur ortakçıların statülerindeki dönüşümü kısmen izah eder mahiyettedir. Buna göre, sözkonusu ortakçı cemaatinin, daha önce sancakbeyi hassı arasındaki iken, sonradan başka bir dirlik sahibine timar olarak verildiği kaydedilmiştir. Muhtemelen konar-göçer yörüklerden olan bu zümre, diğer bazı bölgelerde örneğine rastlandığı üzere, belirli şartlar dahilinde has sahibi ile ortak ziraat yapıyor olmalıdırlar¹⁰⁵⁸. Ancak, 1500 tarihli defterde kayıtlı çift sahibi altı haneden çift resminin alındığının tesbit edilmesi, bu zümrenin ortakçılık statülerinin kaldırıldığını göstermektedir. Nitekim, bir sonraki tahrirde de (1517) yine timar raiyyeti olarak kaydedildikleri görülüyor.

1500 tarihli defterdeki bir kayda göre, bu zümrenin çavdar üretimi için ortakçılık yaptığı ileri sürülebilir¹⁰⁵⁹. Daha sonraki defterlerde, çavdar öşrü kaydedilmesine rağmen, ortaklığa dair bir işaret yoktur. Diğer taraftan, ortakçıların, 1517 senesine kadar ziraî olarak çavdardan başka üretimle uğraşmadıkları¹⁰⁶⁰, bu tarihten sonra ise, az miktarda keten üretimine başladıkları görülüyor.

Netice olarak, ortakçı olarak kaydedilen bu hanelerin, Milas'a tabi Mermedari dağında yaşayan yarı yerleşik bir aşirete mensub oldukları, bir zaman için mirliya haslarına tabi olarak çavdar üretimi için ortakçılık yaptıkları ve bu statülerinin XVI. asrın başlarından daha evvel kaldırıldığı, ancak defterlerde XVI. yüzyıl boyunca hâlâ bu tabirle anıldıkları söylenebilir.

(3) Haric raiyyet

Tahrir defterlerinde, çoğu köyün "hâsıl" kısmında rastlanılan "hâric ra'iiyyet" tabiri, ilgili köye ait arazinin bir kısmını ziraat eden kişileri kastetmektedir. Bu zümre, civar köylerin reayası olabildiği gibi, şehirli unsurların¹⁰⁶¹ ve konar-göçer cemaatlerin¹⁰⁶² de haric raiyyet olarak başka köylere ait toprakları ziraat ettikleri

¹⁰⁵⁸ Nitekim, Manisa kazasındaki bazı padişah ve şehzade hassı köylerde de ortakçılık uygulamasına rastlanmaktadır (bkz. Emecen, *Manisa*, s. 237-238). Buradaki uygulamaya göre, has köylerde kayıtlı olan reaya, tohumunu kendileri ettikleri ürünün 1/3'ünü hassa vermekte, geriye kalan ürünün yarısını tohumluk olarak ayırmakta ve yarısını da kendileri almakta idiler. Ayrıca bu statüleri karşılığında avarızdan muaf tutulmakta, bütün çift veya daha fazla toprağa sahip olanlar çift resmi ödemeyip, nim çift, bennak ve kara vergisi ödemekteydiler.

¹⁰⁵⁹ "hâsıl-ı çavdar, an-ortak, 4 müd, 2.400" (BA, TD 47, s. 105).

¹⁰⁶⁰ Hasıl kısmında, sadece bağ, kovan, koyun, cürm-i cinayet ve raiyyet resimleri kaydedilmiştir.

¹⁰⁶¹ Başka bir köyün reayası, ya da şehirli halk tarafından işlenen araziler için bkz. yukarıda "Kır Kesiminde Yerleşme" bahsi.

¹⁰⁶² İnalçık, "Raiyyet rüsumu" s. 592-593.

bilinmektedir. Haric raiyyet, başka bir köyün toprağında ziraat faaliyette bulunmakla sözkonusu köy sipahisinin raiyyeti sayılmıyor, sadece ziraat ettiği arazinin "resm-i zemîn"i ile hasıl olan ürünün öşrünü toprak sipahisine veriyordu. Bu şekilde, "hâric" tabirinin, hem başka bir köyde sakin reayayı, hem de başka bir idarî-mâlî üniteye bağlı raiyyeti ifade ettiği anlaşıyor. Diğer taraftan, herhangi bir köye ait toprakların, aynı köyün sınırları içinde bulunan piyade çiftliklerinde sakin olan piyadeler tarafından da işlendiği düşünülebilir. Bu piyadeler de, -hukûken timar raiyyeti sayılmadıkları için- muhtemelen haric raiyyet olarak kabul edilmiş olmalıdırlar. Bu bağlamda, genel olarak, bu tabirle anılan şahısların ayrı bir zümre olarak telakkî edilmemesi gerektiği; bunların şehirli ve köylü halk ile, aşiret mensubu ve piyadelerden ibaret olduğu düşünülmelidir.

b- Piyade ve Müsellemeler

Osmanlı Devleti'nde ilk düzenli savaşçı birliklerin yaya ve müsellemlerden oluştuğu bilinmektedir¹⁰⁶³. Sefer zamanlarında günde bir akçe¹⁰⁶⁴ ücret alan bu unsurlar, ilk önceleri biner kişilik birlikler halinde teşkilatlanmış iken, sayıları sonradan artmıştır¹⁰⁶⁵. İlk devirlerdeki savaşçı karakterleri dolayısıyla büyük rağbet görmeleri, yaya yazımına rüşvetin karışmasına dahi yol açmıştır¹⁰⁶⁶. Ancak, Yeniçeri ocağının kuruluşu, yaya ve müsellemler için bir dönüm noktası olmuş, bu tarihten sonra bu teşkilât mensupları muharebe birlikleri olarak kullanılmaktan vazgeçilmiş ve geri hizmete alınmışlardır¹⁰⁶⁷.

¹⁰⁶³ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1988³, c. I, s. 1; Y. Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1991, s. 35.

¹⁰⁶⁴ Muzaffer Arıkan, "Yaya ve Müsellemelerde Toprak Tasarrufu", *Atatürk Konferansları VIII 1975-1976*, Ankara 1983, s. 175.

¹⁰⁶⁵ Yaya ve Müsellemeler hakkında daha geniş bilgi için şu çalışmalara bakılabilir: Muzaffer Arıkan, "XV. Asırda Yaya ve Müsellem Ocakları (Toprak tasarrufu, vergi muafiyetleri ve hizmet)", *Basılmamış Doçentlik Tezi*, Ankara 1966; H. Doğru, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilâtı*, İstanbul 1990. Yayalar üzerine yapılmış en son bir çalışma için bkz. F. Yılmaz, "Edremit Yayaları ve Yaya Teşkilatının Kaldırılması Hakkında Bilgiler" *Osmanlı Araştırmaları*, XIX, İstanbul 1999, s. 149-180.

¹⁰⁶⁶ Neşri, *Kitâb-ı Cihân-nümâ*, (neşr. F. Reşit Unat-M. Altay Köymen), Ankara 1987², I, s. 154-155.

¹⁰⁶⁷ Ancak bu geçiş döneminin uzun sürdüğü, XV. asrın son çeyreğinde Saruhan piyadelerinin hâlâ "harpci karakterini" muhafaza etmelerinden anlaşılmaktadır (1487 tarihli Saruhan sancağı piyade defterinden elde edilen sonuçlar için bkz. Emecen, *Manisa*, s. 143).

Menteşe sancağının Osmanlılar tarafından kesin olarak fethinden hemen sonra, sancakta yapılan idarî düzenlemeler arasında, piyade ve müsellemler teşkilatının kurulmasının da olduğu söylenebilir¹⁰⁶⁸. Ocak esasına göre teşkilatlanan¹⁰⁶⁹ yaya ve müsellemlerin idaresi için ayrıca bir "yaya sancağı" teşkil edilmiş ve başına bir yönetici atanmıştır¹⁰⁷⁰. Atamalarla ilgili belgeler incelendiğinde, piyade beylerinin çoğunun menşe olarak yeniçeri ocağına mensub oldukları anlaşıyor¹⁰⁷¹.

Bazı bölgelerde görülen yaya-müsellemler özdeşliğinin¹⁰⁷² Mentese sancağı için, en azından XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçerli olmadığı anlaşılmaktadır. Belgelerde "Menteşe piyadeleri beyine" hitaben bir çok hükme rastlanmasına rağmen¹⁰⁷³, Mentese müsellemleri beyinden sözeden belgeye tesadüf edilememektedir. Ancak, yine de, kendilerine mahsus bir tahrir defteri bulunmasından¹⁰⁷⁴ dolayı, bu zümrenin piyadelerden ayrı telakkî edildiği anlaşılmaktadır. Fakat, sözkonusu defterdeki müsellemler çiftlikleri sayısının piyade çiftliklerine nazaran oldukça az olması¹⁰⁷⁵, çeşitli sebeplerle müsellemlerin sayısının

¹⁰⁶⁸ Mentese sancağının, Osmanlılar tarafından ikinci ve son olarak 1425-26 yıllarında fethedildiği hatırlanırsa, yaklaşık yüz yıldır tecrübe edilen bir sistemin çok daha rahat bir şekilde tatbik edildiği tahmin edilebilir.

¹⁰⁶⁹ Emecen, *Manisa*, s. 143. Aslında, bazı vesikalardan, bir kısım muafiyetler karşılığında çeşitli mükellefiyetleri üstlenen bir yaya ile muhtelif sayıdaki yamakların tasarruf ettiği çiftliklerin ocak ile aynı manayı ifade ettiği anlaşıyor: Meselâ, "Sevindik çiftliği piyadeleri"nin devlet merkezine bir arzuhal sunmasından bahseden belgenin bir yerinde, adı geçen çiftlikten "ocak" olarak bahsedilmektedir (BA, KK Ruûs 63, s. 171, 21 Ra. 960). Bu durum, şu şekilde de ifade olunabilir: Her ocak efradı tarafından birer çiftlik tasarruf olunmakta, ya da bir çiftlik tasarruf eden yaya ve yamaklar bir ocak oluşturmaktadır.

¹⁰⁷⁰ "Livâ-i piyâdegân-ı Mentese" (BA, KK Ruûs 225, s. 17, 12 M. 980); "... Mentese sancağının yayaları sancağı beği olup ..." (BA, TRD 1, s. 305, 24 Ra. 925).

¹⁰⁷¹ Yeniçeri ağasının arzıyla yapılan tayinler için bkz. BA, KK Ruûs 225, s. 17, 12 M. 980. Aynı şekilde, vefat eden "Karahisâr piyâdeleri mirlivâsı Hüseyin"ın yerine İstanbul Ağası Ali Ağa (BA, MD 25, 146/1514, 1 S. 982), "Karesi piyâdegân livâsı Mustafa Bey"ın vefatı üzerine de sözkonusu göreve¹⁰ S. 982 tarihinde Solakbaşı Mustafa atanmıştı (Aynı defter, 162/1612).

¹⁰⁷² Saruhan sancağı piyadelerinin aynı zamanda müsellemler olarak da anılması hususunda bkz. Emecen, *Manisa*, s. 143, n. 108.

¹⁰⁷³ Bunlardan bazıları için bkz.: "Menteşe piyâdeleri beğliği" (BA, KK Ruûs 225, s. 17, 12 M. 980); "mirlivâ-i piyâdegân-ı Mentese" (BA, TD 61, s. 564, H. 1517); "Menteşe piyâdeleri beği Mehmed ..." (BA, A.NŞT 1063, s. 65, 9 Ca. 978).

¹⁰⁷⁴ BA, TD 361 (973/1565-66 tarihli bu defter hakkında bkz. "Giriş, Kaynaklar" kısmı).

¹⁰⁷⁵ Nitekim, [Fahri] Gölcük köyündeki Barış (?) isimli piyade çiftliğiyle ilgili bir kayıt, müsellemler çiftliklerinin zamanla nasıl ortadan kalktığını açıkça gözler önüne sermektedir: "Mezkûr çiftlik müsellemler çiftliği olup, otuz kırk yıldan berü hâlî ve mahlûl olmağın, mezbûrün yayalara verildi deyü mukayyed, yine mukarrer" (BA, TD 360, s. 200). Mezkur kayıta, muhtemelen günümüze intikal etmemiş daha eski tarihli bir piyade defterine atıfta bulunulduğuna ve burada çiftliğin

gittikçe azaldığı ve iki zümrenin en azından XVI. asrın ortalarından itibaren aynı manayı ifade ettiği, ancak, müsellemlerin tasarrufundaki çiftliklerin eskiden gelen bir alışkanlık olarak bu şekilde anıldığı söylenebilir. Diğer taraftan, bazı belgelerde rastlanan "müsellemler sancağı beği" ifadesi ise, başka ihtimali daha düşündürmektedir: Anadolu kadılarına gönderilen bir hükümde, bir "müsellemler sancağı beği"nden bahsedilmesine rağmen¹⁰⁷⁶, söz konusu müsellemler sancağının hangi livâ dahilinde olduğu zikredilmemektedir. Yine, bir müsellemler sancağına yapılan tayinde de genel bir ifade kullanılmış olup, sancak belirtilmemiştir¹⁰⁷⁷. Ancak, XVI. asrın başlarına ait bu iki kayda mukabil, asrın ortalarına tarihlenen bir sancak tevcih defterinde, Anadolu eyaleti dahilindeki piyâde ve müsellemler sancaklarına ayrı ayrı atamaların yapılması, bu tarihlerde müsellemlerin henüz ayrı birer sancak telakkî edildiğini göstermektedir. Ancak, muhtemelen çiftlik sayılarının azlığından dolayı, her sancak dahilindeki müsellemler ayrı birer "müsellemler sancağı" şeklinde teşkilatlanmış olmayıp, bir kaç sancağın müsellemlerinden bir müsellemler sancağı teşkil edilmiştir. Nitekim buna göre, "elviye-i müsellemler-i vilâyet-i Anadolu" başlığı altında gösterilmiş olan müsellemler sancaklarına yapılan atamalarda, Kütahya, Karahisar ve Hamid müsellemleri ayrı; Aydın, Saruhan, Menteşe, Karesi, Biga, Hüdâvendigâr, Koca-ili ve Sultan-önü müsellemleri ayrı; Bolu, Kastamonu, Ankara, Kengiri müsellemleri ayrı ve nihayet Teke ve Alaiye sancakları müsellemleri ayrı birer "müsellemler sancağı" şeklinde yapılmışlardır. Bu müsellemler sancaklarına tayin edilen beylerin bazılarının, sâbık piyade sancakbeylerinden olmaları, her iki zümre arasındaki geçişkenliğin en bariz misali olmalıdır. Netice olarak, Anadolu eyaletinde XVI. asrın ortalarına kadar, yani, yaya ve müsellemler teşkilatındaki bozulmanın gözle görülür hale geldiği döneme kadar, yaya ve müsellemlerin ayrı sancaklar halinde teşkilatlandığı, bu tarihten sonra ise, teşkilatın lağvına kadar gidilecek bir dönüm noktasına girilerek, bozulmanın da tesiriyle müsellemler sancaklarının kaldırıldığı düşünülebilir.

Yaya ve müsellemlerin idarî teşkilatında, sancakbeyinden sonra yayabaşının¹⁰⁷⁸ geldiği görülmektedir. İncelediğimiz üç kaza dahilindeki piyadeler beş yayabaşılık

terkedilmişliğinin otuz kırk yıl önce olduğu zikredildiğine göre, söz konusu müsellemler çiftliğinin en geç asrın başlarından itibaren mahlûl olduğu düşünülebilir.

¹⁰⁷⁶ BA, A.DVN.ŞKT 978, s. 10, evahir, i N. 910/26 Ocak-7 Mart 1505.

¹⁰⁷⁷ Menteşe sancağına tabi Çine nahiyesindeki bir zeâmetin sahibi Kasım Bey'e "müsellemler sancağı olup" söz konusu zeâmetin mahlûl kalması ve başkasına tevcihi için bkz. BA, MAD 15287, s. 114, 6 C. 906/27 Aralık 1500.

¹⁰⁷⁸ Yayabaşına "başyaya" dendiği de olmaktaydı (bkz. BA, TD 104, s. 2, H. 927).

halinde teşkilatlanmışlardır¹⁰⁷⁹. Ancak bu yayabashılıklar, Menteşe sancağının idari yapısı içindeki nahiye sınırlarına pek uymamaktadır. Kazaî hudutlar da yayabashılık sınırını ifade etmemektedir. Bir yayabashılığa tabi çiftlikler, muhtelif kaza ve nahiyelerin içinde bulunabiliyordu¹⁰⁸⁰. Bu durum muhtemelen, yayabashılarına dirlik olarak verilen çiftliklerin intikali ve mevcut duruma göre bir idarî yapılanmaya gidilmesinden doğmuş olmalıdır¹⁰⁸¹.

Belgelerde belirtilen amirlerden olan yayabashıların, mukaddemlerin ve çeribaşların başlıca görevleri, kendilerine tabi piyadeleri, devlet merkezinden bildirilen göreve götürüp istenilen hizmeti yerine getirmektir. Devlet işlerinin aksamaması için, bu yükümlülüğü lâıykıyla yerine getirmeyen yetkilinin görevine derhal son verilmekteydi¹⁰⁸². Öte yandan, müsellemler teşkilatının yöneticileri ile sancaktaki diğer idareciler arasında yetki hususunda bazen anlaşmazlıklar da çıkmaktaydı. Nitekim, Sıravolos nahiyesindeki piyadelerin kale hizmetine tayin olunduğunu öne sürerek, kendilerinden para almak isteyen Bodrum kalesi dizdarının piyadelere müdahalesinin önlenmesi hususunda Menteşe beyine ve Muğla kadısına bir hüküm gönderilmişti¹⁰⁸³. Aynı şekilde, "müsellemler sancağı beyi" ile "atlı sancağı beyi" arasında, suç işleyen bir müselleme verilecek cezanın icrâ makamının tayini

¹⁰⁷⁹ Bu yayabashılıkların isimleri şöyledir: Peçin, Mandalyat, "Peçin ve Karaova". Ula, Pisi (BA, TD 360, s. 120-205).

¹⁰⁸⁰ Meselâ, Mandalyat yayabashılığına ait çiftliklerden bazıları Bozöyük kazası sınırları içinde olduğu gibi (BA, TD 360, s. 140-155); Ula yayabashılığına tabi Nebi çiftliği Bozöyük kazasında (BA, Aynı defter, s. 195) ve Pisi yayabashılığı dahilindeki bir çok çiftlik de yine Bozöyük ve Çine kazaları dahilinde idi (BA, Aynı defter, s. 208-224). Fakat yine de, Menteşe sancağı piyade ve müsellemlerinin, meselâ Aydın sancağı müsellemlerinin aksine, sancak toprakları dışına yayılmadığı anlaşılmaktadır. Çeşitli belgelerden öğrenilebildiğine göre, Aydın müsellemleri Anadolu eyaletinin hemen her sancağına dağılmış durumdaydılar (meselâ, Aydın sancağı mensuh müsellemlerinin perâkendesinden Beypazarı kazasında sakin olanlar için bkz. BA, A.NŞT 1064, 49, 23 c 983). Bu yüzden bunların tahrir işlemi, hayli meşakkatli olduğundan hiç bir görevli tarafından kabul edilmek istenmiyordu (bu hususta, muhtelif yerlerin kadılarına gönderilen hükümler için bkz. BA, MAD 7534, s. 431, 768, 833, 941, 1105, 1728, 1753).

¹⁰⁸¹ Nitekim, Balat kazasına tabi Karacadağ köyündeki İdris çiftliğinin, "mahlûl"e kayd olunarak Ula yayabashısına "kılıç çiftliği" olarak tayin olunduğu görülmektedir (BA, TD 360, s. 205).

¹⁰⁸² Bu şekilde, piyadelerini istenilen göreve götürmeyen veya eksik götüren yayabashi, mukaddem ve çeribaşların görevlerinin başkalarına tevcihi ile ilgili bazı belgeler için bkz. BA, MZD 1, 10b/109, S. 980; BA, MD 34, 195/407/22 S. 986; BA, KK 91, s. 106, 14 Ra. 988; BA, A.RSK 1460, s. 110, 28 R. 982; BA, KK 79, s. 199, 13 Ra. 979; BA, KK Ruûs 216/A, s. 169, 6 Ş. 965; BA, A.NŞT 1063, s. 65, 9 Ca. 978. Yine bu bağlamda, çevredeki timar sahiplerinin arazilerine müdahale eden yayalarını zabtedemeyen Ankara piyade beyinin, yapılan teftiş sonucunda görevini ihmal suçundan azledilerek, yerine "Menteşe sancağı yayalarından ma'zûl Sinan Bey" in getirilmesini de bu bağlamda değerlendirmek icab eder (BA, KK Ruûs 209, s. 120, 9 L. 957).

¹⁰⁸³ BA, MD 19, 284/572, 29 Ra. 980.

hususunda çıkan münazaada, devlet merkezinin kararı müselleme sancağı beyinin lehine olmuştu¹⁰⁸⁴.

Tasarruf ettikleri ocak sayısına göre belli bir hiyerarşi içinde bulunduğu anlaşılan bu görevlilerden¹⁰⁸⁵ bazılarının ise, hisse ocaklara mutasarrıf oldukları görülüyor¹⁰⁸⁶. Diğer taraftan, tasarruf ettiği miktardaki ocağın idaresinde başarısız olan yayabaşlarının elindeki ocakların bir kısmı alınıp başkasına veriliyordu¹⁰⁸⁷. Bu ve benzeri muameleler sonucunda, hangi yayabaşının elinde ne miktar ocak bulunduğu veya ne kadar yayabaşılığın mahlûl olduğu tam olarak bilinemediğinden ve bu durum da, piyadelerin istenilen hizmetlerde lâıkiyla kullanılamamasına yol açtığından, devlet merkezi, sadece yayabaşlarının tesbitine mâtuf bir tahrir de yaptırabiliyordu¹⁰⁸⁸. Bu uygulama, aynı zamanda, usulsüz bir şekilde yayabaşılık elde ederek, teşkilatın

¹⁰⁸⁴ BA, A.DVN.ŞKT 978, s. 10, evâhir-i N. 910.

¹⁰⁸⁵ 16 ocak yayabaşılık (BA, KK 79, s. 250, 11 R. 979); 20 ocak yayabaşılık (BA, MD 41, 173/384, 5 L. 987); 30 ocak yayabaşılık (BA, KK 79, s. 199, 13 Ra. 979); 40 ocak yayabaşılık (BA, MZD 1, 10b/109, S. 980); 50 ocak yayabaşılık (BA, D.BŞM 70, s. 1, 1 B. 97); 100 ocak yayabaşılığa mutasarrıf iki şahıs (BA, A.RSK 1460, s. 110, 28 R. 982).

¹⁰⁸⁶ Bu hususta çeşitli misaller için bkz.: Toplam 50 ocak yayabaşılığın 40 ocağına mutasarrıf olan Bali ile, 10 ocak hisseye mutasarrıf olan Keyvan'ın görevlerini ihmalinden dolayı, sözkonusu 50 ocaklık yayabaşılığın Can Paşa'ya tevcihi (BA, MZD 1, 10b/109, S. 980); kezâ, 100 ocak yayabaşılığa hisseli olarak mutasarrıf olan iki şahsın azledilerek, zikr olan 100 ocağın tek kişiye verilmesi (BA, A.RSK 1460, s. 110, 28 R. 982); keza, 40 ocak yayabaşılığın 26 altı ocak hissesine mutasarrıf olan Mustafa ile, 15 ocak hisseye mutasarrıf olan Turgud'un görevlerinden alınarak, 40 ocak yayabaşılığın Sefer'e tevcih edilmesi (BA, Aynı defter, s. 169); Pisi nahiyesinde 30 ocak yayabaşılığa mutasarrıf olan Memi'nin vefatıyla, 23 ocak yayabaşılığın -hisseli olarak-, 16 ocak yayabaşılığa mutasarrıf olan Ahmed'e verilmesi (BA, KK 79, s. 199, 13 Ra. 979). Diğer taraftan, ortağı ile 1 Receb 973 tarihinden itibaren üç yıllığına Menteşe sancağındaki müselleme ve piyâde çiftlikleri arazisinin a'sâr ve rûsûm-ı sâire eminliğini üstlenen yayabaşı Kurd Ahmed'in tasarrufundaki 50 ocağın 35 tanesi Ula nahiyesinde, 15 ocağı ise Pınaz nahiyesinde bulunuyordu (BA, D.BŞM 70, s. 1). Şüphesiz bu rakamlar da, hisse ocakları ifade ediyor olmalıdır.

¹⁰⁸⁷ Meselâ, Menteşe sancağına tabi Tavas nahiyesinde 50 ocak yayabaşılığa mutasarrıf olan Bekir, Menteşe sancağı piyadeleri beyi Hızır tarafından "elli ocağın hizmetine kadir" olamadığı iddiasıyla devlet merkezine şikayet edilmiş ve elli ocağın yirmisinin başkasına tevcih edilmesine karar verilmişti (BA, KK 91, s. 276, 13 Ca. 988).

¹⁰⁸⁸ Nitekim, Anadolu vilayetindeki piyâde sancağı beylerine gönderilen 21 Ra. 960 tarihli bir hükümde, sancaklarına tabi "yayabaşlarının her biri isimleriyle ... ve mutasarrıf oldukları ocaklarıyla defter" olunması emredilmiş, bu suretle "mahlûl ne mikdâr yayabaşılığın" ve "ne mikdâr ocağın" olduğu öğrenilmek istenmiş, "yayabaşlarının beylerbeyi berâtıyla olanlarına ol berâtla tasarruf" ettirilmemesi ve İstanbul'dan berat almadıkça da yayabaşılık yaptırılmaması tenbih olunmuştu (BA, KK 63, s. 171).

bozulmasına yol açabilecek davranışlarda bulunanların tesbit edilmesini de kolaylaştıracaktır¹⁰⁸⁹.

Çiftliklerin isimleri ile, buralarda sakin piyade ve müsellemlerin isimleri incelendiğinde, çoğunun Türkmen menşeli¹⁰⁹⁰ olduğu anlaşıyor. Ancak, âzâd edilmiş bazı eski kölelerin¹⁰⁹¹ ve devlete çeşitli açılardan faydası dokunmuş olan bazı şahısların¹⁰⁹² da yaya ve müsellemler olarak kaydedildikleri görülmektedir. Köken olarak bir piyade ailesine mensup olmak ise, defterlerde ya da belgelerde ayrıca belirtilmeyi icab ettirecek bir ayrıcalıktı¹⁰⁹³. Hukukî olarak "askerî" statüye sahip olan yaya ve müsellemler teşkilatı mensupları, yaptıkları hizmetin karşılığı olarak "avârız" teklifinden muaf tutulmaktaydılar¹⁰⁹⁴.

Geri hizmetlerde önemli fonksiyonları olan bu zümrenin yapısının bozulmaması için devlet elinden geleni yapıyordu. Bu bağlamda, piyadelerin iltizam ile subaşılık almaları engelleniyor¹⁰⁹⁵; normal şartlarda statü değiştirmeleri kabul

¹⁰⁸⁹ Meselâ, Menteşe beyi ile İstanköy ve Sıravolos kadılarına gönderilen bir hükümde, suhte eşkiyası iken "bir tarikîle piyâde yayabaşısı olan" Köse Mahmud'dan şikayetçi olduğu ve Piyâde beyi Hızır Bey'in marifetiyle teftiş olunarak cezasının verilmesi bildirilmekteydi (BA, MD 30, 261/608, 28 Ra. 985).

¹⁰⁹⁰ Ağacli-öyük köyünde bulunan ve Peçin yayabaşılığına tabi olan Karaca çiftliğinin yayası ve yamak iki oğlu için H. 973 tarihli piyâde defterine düşülen şerh, bu zümrenin menşe açısından konar-göçer cemaatlerle olan ilişkisini açıkça gözler önüne sermektedir: "İşbu üç nefer kimesneler, Geraneş piyâdesinden olup Peçin kazâsında Göktepe dağında kışlarlar, yazın Tavas'da yaylarlar, bu çiftliğe yamak kayd olundu" (BA, TD 360, s. 124).

¹⁰⁹¹ Yaya ve yamak olarak kaydedilen bazı âzâdlı köleler ve oğullarının kayıtları için bkz. BA, TD 360, s. 124, 129, 132, 142, 149, 154, 205, 216; BA, TD 573, s. 94.

¹⁰⁹² "Gurbet" Süleyman isimli şahsı bir çok işte kullandığını bildiren Evren Çavuş'un tezkiyesi ile, mezkur şahsa Rumeli'de "düşenden müsellemlik" tevcih edilmesine dair hüküm verilmişti (BA, MD 25, 48/473, 10 L. 981).

¹⁰⁹³ Bu durumda olan piyadeler, "piyâde oğlu piyâde" (BA, MD 23, 292/630, 23 L. 981) veya "an-evlâd-ı piyâde" (BA, TD 360, s. 120, 121, 124, 128, 134, 141, 161, 162, 192, 193, 210; BA, TD 573, s. 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 80, 83, 85, 87, 92) tabiri ile ifade olunuyorlardı.

¹⁰⁹⁴ Menteşe sancağında piyade yayabaşısı olduğu ve görevini yerine getirdiği halde, kendisinden "hılâf-ı emr ü kanûn" avarız ve kürekçi talep edildiğinden şikayetçi olan şahsın müracaatı üzerine, Menteşe sancağı beyine ve Muğla kadısına hitâben, "... piyâde yayabaşılarında avârız alınugelmış değil iken ... hılâf-ı emr ü kanûn hî-vech avârız ve kürekçi teklîf olunursa, olıgelmişe muhâlif bî-vech teklîf" edilmemesi hususunda emir çıkmıştı (BA, KK 67, s. 701, 22 B. 980). Ancak bu mâlî imtiyaz, koyun vergisi hususunda mütemadî değildi. Yaya ve müsellemlerin koyunlarından sadece "hidmet etdikleri zamânda" vergi alınmıyor, "hidmet eylemeyen müsellemler taifesinden dahi hidmet etmedikleri zamânda vâkî" olan koyunlarından ... resm-i ganemlerin ve resm-i ağılların" tahsil edilmesi emrediliyordu (BA, KK 63, s. 636, 26 C. 960).

¹⁰⁹⁵ BA, MD 23, 292/630, 23 L. 981.

edilmiyor, has. timar ve vakıflara raiyyet yazılmalarına mani olunuyor¹⁰⁹⁶; köprücü ve derbendci olarak yazılanlara da, ancak görevlerini lâıyıkıyla yerine getirdikleri takdirde müsaade olunuyordu¹⁰⁹⁷. Diğer taraftan, XVI. asrın ortalarından sonra cazibesini iyice kaybeden yaya ve müselleme teşkilatına usulsüz olarak reayadan bazı şahıslar dahil edilmek isteniyor, fakat bu durum hem muhatapların hem de devletin tepkisini çekiyordu¹⁰⁹⁸. Hatta, dedesi yayalıktan çıkalı uzun süre geçtiği halde, yayabaşı tarafından defterde yaya yazıldığı iddiasıyla hizmet teklif edilen reaya dahi vardı¹⁰⁹⁹.

Hemen her türlü geri hizmette kullanılan Menteşe sancağı piyadelerinin tamamı 961 neferdi¹¹⁰⁰. İncelediğimiz üç kazadaki piyade ve yamakların sayısı ise şu şekildeydi:

Tablo XXI: İki tahrir döneminde piyade ve yamakların toplam sayısı

Kazalar	1565		1578	
	Çiftlik	Yaya-yamak	Çiftlik	Yaya-yamak
Peçin [ve Milas]	118	1039	64	620
Muğla	98	910	52	565

¹⁰⁹⁶ Nitekim, Kızılyaka köyündeki Gökçe çiftliğinin yayası için düşünülen bir şerh, devlet merkezinin piyadelerin menşesine dikkati çekerek, statü değişimine itirazını açıkça göstermektedir: "Deksit'te Hızır çiftliğinden verilen piyâde oğlu piyâdedir, kendüyi re-âyâ kayd ettirmiş, amel olunmaya" (BA, TD 360, s. 204).

¹⁰⁹⁷ Bu şekilde köprücü ve derbendci yazılan ve vazifelerini yapanlara karışılmaması, fakat görevini ihmal edenlerin piyade hizmetinde kullanılması hususunda bkz. BA, MD 29, 172/413, selh-i Za. 984.

¹⁰⁹⁸ Meselâ, raiyyet oldukları halde muharrir tarafından piyade yazıldıklarından şikayetçi olan şahıslar (BA, MD 41, 207/466, 12 L. 987); havâss-ı hümayûn reayasından iken "piyâde oğlusun" töhmetiyle rencide edilenler (BA, Aynı defter, 230/507, 17 L. 987); sipahi raiyyeti olduğu halde piyade yayabaşları tarafından "piyâdesin" iddiasıyla rahatsız edilenler (BA, Aynı defter, 294/629, 3 Za. 987); hem vakıf hem de müselleme defterine kaydedildiklerinden şikayetçi olanlar (BA, Aynı defter, 324/689, 10 Za. 987); "eben an-cedd piyâde değil iken, yayabaşlar ve mevkufcular" tarafından piyade hizmeti teklif olunanlar (BA, Aynı defter, 5/10, 29 B. 987), belgelere sıkça yansıyan misaller arasındadır.

¹⁰⁹⁹ Evâsıt-ı Zilhicce sene 910 tarihli Ahkâm defterindeki bir hükümde, yaya olan ecdâdının Fatih Sultan Mehmed tarafından "yayalıktan halâs" edildiğini iddia eden şahsa ait kaydın, Anadolu beylerbeyi tarafından yaya defterinden kontrol edilmesi, eğer kaydı bulunamazsa rahatsız edilmemesi emredilmektedir (BA, A.DVN.ŞKT 978, s. 33).

¹¹⁰⁰ "... Menteşe piyâdeleri ki, 961 neferdir, evvelki ve ikinci nevbetlüsü" (BA, MD 14, 562/1073; "Menteşe piyâdeleri beyine hüküm, 961 nefer olan piyâdeleri ..." (BA, MD 39, 278/534, 4 S. 988). Ancak başka bir hükümde, 961 nefer olan piyâdelerin ikinci nevbetlüler olduğu şeklinde farklı bir kayıt vardır (BA, MD 24, 105/288, 14 Z. 981). Menteşe piyadelerinin sayısı ile Anadolu ve Rumeli'deki yaya ve müsellemlerin sayısının karşılaştırması için bkz. BA, MD 14, 562/1073; BA, MD 29, 66/156, 23 L. 984.

Tablo XXII: TD 361'e göre müsellemlerin toplam sayısı

Kazalar	1565	
	Çiftlik	Yaya-yamak
Peçin [ve Milas]	6	66
Muğla	3	41

Piyadelerin en fazla çağırıldıkları görev Bilecik madeninde top yuvarlağı dökümünde çalışmak¹¹⁰¹ ve Tersane'de hizmet etmekte¹¹⁰². Bu görevlerin yanında, güherçile işlemek¹¹⁰³; İstanköy memlahasında çalışmak¹¹⁰⁴; Samakov madeni hizmetine gitmek¹¹⁰⁵; Manisa'da yıkılan seddin inşasına yardım etmek¹¹⁰⁶; Tophane'de hizmette bulunmak¹¹⁰⁷ ve kale tamir etmekle¹¹⁰⁸ görevlendirilen piyadeler, bu hizmetlere bizzat gittikleri gibi, yerlerine başka bir şahsı "bedel"¹¹⁰⁹ olarak da gönderebiliyorlardı. Çağrıldıkları göreve hem kendileri hem de bedelleri gitmediği takdirde ise, ırgad tutulması için beşer yüz akçe "ırgâdiye" veya "bedel akçesi"¹¹¹⁰ ödüyorlardı. Ancak, bu uygulama, birçok anlaşmazlıkları da beraberinde getiriyordu: Nitekim, bedel akçesi ödeyen piyadelerden fazla para isteyen veya yerine bedel gönderenlerden dahi çeşitli mazeretlerle tekrar para talep eden görevliler

¹¹⁰¹ BA, A.RSK, 1460, s. 159, 9 C. 982; BA, MD 24, 105/288, 14 Z. 981; BA, Aynı defter, 120/332, 20 Z. 981.

¹¹⁰² BA, KK 79, s. 199, 13 Ra. 979; BA, MD 26, 240/688, 12 C. 982; BA, MD 27, 228/528, 27 L. 983; BA, MD 34, 195/407, 22 S. 986; BA, MD 36, 4/15 29 L. 986; BA, MD 39, 278/534, 4 S. 988; BA, A.RSK 1460, s. 159, 9 C. 982.

¹¹⁰³ BA, KK 63, s. 575, 10 C. 960; BA, MD 26, 332/955, 1 Ş. 982.

¹¹⁰⁴ BA, KK 63, s. 616, 18 C. 960; BA, MD 24, 103/282, 14 Z. 981; BA, TD 573, s. 90-92.

¹¹⁰⁵ TSMK, Mühimme Defteri, Koşular, nr. 888, 8a. 20 M. 959/17 Ocak 1552.

¹¹⁰⁶ BA, MD 22, 30/64, 23 M. 982; Aynı defter, 172/333, 26 Ra. 981; BA, MD 24, 116/319, 20 Z. 981.

¹¹⁰⁷ BA, MD 39, 32/79, 23 L. 987.

¹¹⁰⁸ BA, MD 14, 284/572, 29 RA. 980.

¹¹⁰⁹ Bedel uygulamasında, piyadenin yerine göreve giden "bedel" in de hukûken piyade statüsünde kabul edildiği ve görev anında vefat etse dahi, piyade hizmete gitmiş gibi kabul edilip, çiftliğin hasılatına mevkuf eminleri tarafından müdahale ettirilmediği görülüyor (BA, MD 41, 449/952, 15 Z. 987). "Bedel" olan şahısların, yoklama defterlerine hangi piyadenin bedeli olduğu kaydediliyor ve anlaşmazlık halinde de merkezdeki bu kayıtlara bakılarak mesele çözümleniyordu (BA, KK 63, s. 14, 15 M. 960; s. 733, 13 B. 960). Yaya ve müsellemler teşkilâtındaki "bedel tutma" uygulaması ve "bedel" tabirinin ifade ettiği diğer manalar için bkz. Emecen, "Bedel" mad., DİA, V, 301.

¹¹¹⁰ BA, KK 63, s. 14, 15 M. 960; BA, MD 58, 197/517, 8 Ş. 993; BA, MD 41, 346/738, 17 Za. 987.

olduğu gibi¹¹¹¹; ırgâdiye bedelini kendi malından ödedikleri halde, sonradan piyadelerden alamadığından şikayetçi olanlar da vardı¹¹¹².

Hizmete gelmeyen, yerine bedel göndermeyen veya bedel akçesi ödemeyen piyadelerin çiftliklerinin mahsulüne devlet adına el konuyordu¹¹¹³. Fakat bu muamelede de çeşitli yolsuzluklar yapılıyor, göreve gelen piyadelerden mevkufcular tarafından haksız yere "cerîmeler" alınıyordu¹¹¹⁴. Piyadelerin görev için toplanmaları aşamasında, prosedür icabı dahlleri olduğu anlaşılan kadıların, piyade ihracı için yeni tarihli fermanlar istemeleri¹¹¹⁵ ve bazı piyade âmirlerinin piyadeleri tahrik etmeleri ya da göreve gitmekten alıkoymaları¹¹¹⁶ devletin şiddetli tepkisini çekiyordu.

Yayabaşları, mukaddemleri veya çeribaşları nezaretinde "altı aylık zâd ü zevâdeleri ile" göreve çağrılan Menteşe piyadelerinin tasarrufunda bulunan çiftliklerin mikdarı, bir ahkâm kaydına göre, "a'lâsı yetmiş ve evsatı yüz ve ednâsı yüzelli dönüm" idi¹¹¹⁷.

¹¹¹¹ Bu husustaki bir çok şikayetten bazıları için yukarıdaki referanslara ilaveten bkz. BA, MD 41, 372/796, 25 Za. 987 ve 5/10, 29 B. 987.

¹¹¹² BA, MD 41, 308/657, 29 L. 987.

¹¹¹³ "... livâ-i Menteşe yaya ve müselleme tâifesi mîrî hidmeti itmeyüp çiftlikleri mahsûlü mevkuf için taleb olundukda gaybet idüp toprak kadıları mukaddemlerine ve yayabaşlarına buldurup mâl-ı mîrî tahşîl olunmak lâzımdır ..." (BA, KK 63, s. 919, 29 Ş. 960); kezâ, "... mîrî hidmet fermân olunmuş iken bedel ve bedel akçesi vermeyüp mevcûd kayd olunmayan piyâde tâifesinin kanûn üzere ocakları mahsûlü ve edâ-i hidmet etmeyen yayabaşlarının buğday akçelerin âdet ve kanûn üzere mevkufâta âid olmağın ..." (BA, D.EVM 26278, 20 B. 987; aynı meâldeki diğer bir hüküm için bkz. BA, Aynı defter, s. 236).

¹¹¹⁴ "Bir defter ihdâs edip", Tophane hizmetinde bulunan piyadelerden haksız olarak para aldığından şikayetçi olunan Menteşe sancağı mevkufcusu Sinan'ın teftişi için bkz. BA, MD 39, 32/79, 23 L. 987.

¹¹¹⁵ Merkezden gelen talimat üzerine piyade ihracına hazırlanan Menteşe sancağı piyadeleri beyine, "müceddeden hükûm-i şerîf vârid olmak lazımdır" bahanesiyle mani olan Menteşe sancağı kadılarına gönderilen bir hükümdede, "mîrî mesâlih için mukaddemâ irsâl olunan ahkâm-ı şerîfe tecdîd olunmak lâzım değildir" şeklinde bir hatırlatma yapıp işin aksatılmaması bildiriliyordu (BA, MZD 2, 94/284, evâsıt-ı L. 982).

¹¹¹⁶ Tersane hizmetine tayin olunan Menteşe piyadelerini "kaçıran ve yoldan döndüren" subaşlar ve yayabaşlar ile, hizmete gelmeyenlerin küreğe konulmak üzere İstanbul'a gönderilmesi hususundaki hüküm için bkz. BA, MZD 3, 77/191, 19 Z. 983. Keza, benzer meâldeki bir diğer hüküm için bkz. BA, MD 40, 237/540, 11 N. 987.

¹¹¹⁷ BA, KK 63, s. 388, 13 Ca. 960.

Tablo XXIII: Piyade çiftliklerinin toplam miktarı ve hasılları

Kazalar	1565		1578	
	Dönüm	Hasıl (akçe)	Dönüm	Hasıl (akçe)
Peçin [ve Milas]	9.393	18.382	5.025	11.677
Muğla	9.208	14.886		

Tablo XXIV: Müsellem çiftliklerinin toplam miktarı ve hasılları

Kazalar	1565	
	Dönüm	Hasıl (akçe)
Peçin [ve Milas]	740	1.750
Muğla	377	1.200

Sözkonusu çiftlikler, zaman zaman tahrir edilir¹¹¹⁸ ve "zevâyide çıkan yerler". tapu ile talibililere satılırdı¹¹¹⁹. Tahrir sırasında arazisi az olduğu tesbit edilen çiftliklere ilavelerde bulunulurdu¹¹²⁰. Öte yandan, müzâyede ile satılan arazinin eski sahibi olan piyade ve müsellemler bu uygulamaya razı olmuyorlar, hatta aradan uzun zaman geçmesine rağmen hâlâ eski topraklarına müdahale etmeye çalışıyorlardı¹¹²¹. Mevkufâta intikal etmiş çiftlik arazilerine, bazen civardaki dirlik sahiplerinin de müdahale ettiği oluyordu¹¹²².

¹¹¹⁸ BA, Aynı defter. Aynı yer. Tahrir sırasında piyade çiftlikleri, 75 terzi arşını uzunluğunda olan (BA, MD 22, 207/397) "mühürlü urganla" ölçülüyordu (BA, KK 79, s. 979, 414). Bazı çiftlik mensuplarının sayım sırasında hazır bulunmadıkları, bu sebeple çiftlikle ilgili bilgilerin eski defterden nakledildiği anlaşılmaktadır: Tahrir sırasındaki durumları, "yoklanmağa gelmedikleri sebebden aynıyle nakl olundu" veya "mezbûrlar gelüp yoklanmadıkları sebebden aynıyle nakl olundu" gibi şerhlerle ifade edilen Hâbil, Hâce, Hacı ve Hamid çiftlikleri için bkz. BA, TD 360, s. 154, 155, 160.

¹¹¹⁹ Mentеше sancağındaki piyade ve müsellemler çiftlikleri zevâyidinin mukataa halinde satışı ve elde edilen gelirler için bkz. BA, KK 2281, muhtelif sayfalar, H. 961-62. Ancak bu tahrirler sırasında da çeşitli yolsuzlukların olduğu ve gerçekte zevâyid olmadığı halde, mevkufat emirlerinin ziyâde bahanesiyle bazı çiftliklerin arazisini başkasına satmaya çalıştıkları görülmüyor. Bu husustaki iki şikâyet için bkz. BA, MD 41, 359/767, 15 Za. 987; BA, KK 63, s. 171, 21 Ra. 960.

¹¹²⁰ Muğla'ya tabi Dirgeme köyünde 90 dönüm yerin yayalara verilmesi hakkında bkz. BA, TD 47, s. 211. Kezâ, yaya ve müsellemler muharriri Hamza'ya gönderilen 23 M. 986 tarihli bir hükümde, piyadelerin ellerinde bulunan bir çiftlikten fazla miktardaki arazinin, toprağı az ve zayıf olan ocaklara verilmesi istenmekteydi (BA, MD 34, 67/146). 973/1565-66 tarihli piyade defterindeki bir kayda göre, Küçük Budamya köyündeki Ali çiftliğine, tahrirden önce, "mevkufdan Suçum'da İbrahim çiftliğinin yirmi dönümden mâ'adâsı zamm" olunmuştu (BA, TD 360, s. 145).

¹¹²¹ Müsellem çiftlikleri zevâyidinden 70 dönüm yeri tapu ile alıp senelerden beri ziraat eden şahıs ile müsellemler arasındaki anlaşmazlık için bkz. BA, MD 41, 356/758, 24 Za. 987.

¹¹²² Derviş isimli zâimin, mevkufâta ait piyade çiftliklerine müdahalesi karşısında, piyade çiftliklerinin timara dahil olamayacağı bildirilmiş ve sözkonusu yerlerin tapu ile verilmesi emredilmişti (BA, MD 41, 475/1018, 8 Z. 987).

973/1565-66 tarihli piyade defterine göre¹¹²³, 18 aded 150 dönümlük, 26 tane de 120 dönümlük çiftlik vardı. Çoğu 60-120 dönüm arasında olan çiftliklerin en küçükleri 30 dönüm, en büyükleri ise 160 dönüm toprağa sahipti. Muhtemelen bu tahrirî sonucunda 70 dönümden az toprağı olan çiftliklere zevâyidden arazi verilmiş olmalıdır. Ayrıca, bazı çiftliklerin mülk statüsünde olduğu ve sahiplerinin de kendi istekleriyle piyade yazıldıkları anlaşıyor¹¹²⁴. Bazen de, çeşitli sebepler yüzünden çiftlikler birleştiriliyor¹¹²⁵ veya bir çiftliğin yaya ve yamaklarının hepsi başka bir çiftliğe naklediliyorlardı¹¹²⁶.

Yaya ve müsellemler hizmete gitmedikleri zamanlarda bu çiftliklerde ziraatle uğraşıyorlardı. Hatta bazı çiftlik mensuplarının, "hâric ra'yyet" statüsünde olarak civardaki köylerin fazla arazisini ziraat ettiği de anlaşılmaktadır. Peçin yayalarının tasarrufundaki çiftlikler 36 köyde, Muğla piyadelerinin çiftlikleri de yine 36 köyde bulunmaktaydı. Aynı şekilde, Peçin müsellemlerinin elinde bulunan çiftlikler 6 köyde¹¹²⁷, Muğla müsellemlerinin çiftlikleri ise 2 köyde¹¹²⁸ yer almaktaydı. Yukarıda da bahsedildiği üzere, idarî teşkilâtları icabı, bu çiftliklerden bazıları diğer kaza ve nahiyelerin sınırları içinde bulunuyordu.

¹¹²³ BA, TD 360.

¹¹²⁴ Peçin'e bağı Gereme köyündeki Yahya çiftliğinin, piyadelerin "eben an-cedd mülkleri" olduğu ve mensuplarının da "mülkleriyle piyâdelik ihtiyâr" etikleri kaydedilmiştir (BA, TD 573, s. 73).

¹¹²⁵ Meselâ, Gereme köyündeki Kara Ali çiftliğinin, tahrirden daha önceki bir tarihte Hoca Yusuf çiftliğine "zamm" olunduğu belirtilerek, çiftlik mensuplarının "iki hizmet" eşmekle mükellef tutuldukları zikredilmektedir (BA, TD 360, s. 129). Defterde, Hoca Yusuf çiftliğine ait yerde ise, "sâbika Kara Ali çiftliğine zamm olunup, iki hizmet eşerler imiş ..." şeklinde teyid edici bir şerh düşülmüştür (Aynı defter, s. 131). Benzer şekilde, Küçük Budamya köyünde, "iki eşkün" eşen ancak hasılı az olan Bayram çiftliğine Todurga köyündeki Bayezid çiftliğinin yirmi dönüm yeri verilmiş ve yine aynı köyde bir eşkün eşen Uruz çiftliği ile "birbirine zamm" olunarak, hizmet teklif olunduğunda üç eşkün eşdirmek şartıyla "çiftliklerine ale's-seviyye mutasarrıf" olmalarına karar verilmişti (Aynı defter, s. 146, 150). Gökova'daki Hasib çiftliği, "gayet ile bî-hâsıl" olduğu sebepten Hereke köyündeki "mahlûl" Mahmud çiftliği ile; yine Düğrek köyündeki Umur ve Nasuh çiftlikleri de, Muğla kadısının "mektûbu" gereğince birleştirilmişlerdi (Aynı defter, s. 199, 221).

¹¹²⁶ Gereme köyündeki Numan çiftliği mensuplarının, aslında Bereket çiftliğinden oldukları, ancak sözkonusu çiftliğin "aslâ yeri"nin olmadığı hususu Peçin ve Milas kadısı tarafından arzedilmesi üzerine, buradaki yaya ve yamakların Numan çiftliğine getirildikleri kaydedilmiştir (BA, TD 360, s. 125). Defterin 137. sayfasında "el-mahlûlât" kısmında da Bereket çiftliği için, yine "aslâ yeri yokdur" diye şerh düşülmüş ve yayabaşına "kılıç çiftliği" olarak verildiği bildirilmiştir. Aynı şekilde, Memalos köyündeki Umur çiftliğinin yaya ve yamaklarının isimlerinin altına düşülen şerhlerden, hepsinin İnedoğdu çiftliğinden; Müskübi (=Biskübi) köyündeki yine Umur isimli çiftliğin "ashâbı"nın da yine aynı köydeki Alicalu çiftliği "zâidinden verildiği" anlaşılmaktadır (Aynı defter, s. 121, 163).

¹¹²⁷ BA, TD 361, s. 7-9.

¹¹²⁸ Aynı defter, s. 9-10.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından daha öncesine ait piyade ve müselleme defteri elimizde bulunmadığı için, çiftliklerdeki yamak sayıları hakkında bir mukayese yapabilme imkânına sahip değiliz. Eldeki verilere göre ise, bir çiftlikte yaya ve müsellemin haricinde, ortalama 10-20 civarında yamak bulunuyordu. Çiftliklerdeki en düşük yamak sayısı 3, en fazlası ise 32 idi. Ancak bu yamakların çoğunun çocuk yaşı olduklarını söylemek gerekiyor. Aşağıdaki tabloda, bu küçük yaştaki yamakların 973/1565-66 ve 986/1578-79 yıllarında yayabaşlıklara göre toplam dağılımı verilmiştir:

Tablo XXV: Küçük yaştaki piyade yamaklarının sayısı

Yayabaşlıklar	Yamak sayısı	
	1565	1578
Peçin	149	74
Mandalıyat	203	57
Peçin ve Karaova	115	25
Ula	178	
Pisi	184	

Tablo XXVI: Küçük yaştaki müselleme yamaklarının 1565 tarihindeki sayıları

Nahiyeler	Yamak sayısı
Peçin	9
Muğla	8

Bu yamaklar, yaş ve fiziken "yaradıkda" hizmete çağrılmak üzere kaydediliyorlardı. 973/1565-66 tarihli piyade defteri incelendiğinde, çocuk yamaklardan 1-12 yaş grubu arasında olanların kaydedildiği ve bunlardan da, 10 ilâ 12 yaşı arasında olanlar için "yaradıkda eşe" şerhinin düşüldüğü görülmektedir. Ancak, bazen aynı çiftlikteki, meselâ 10 veya 12 yaşındaki iki yamaktan biri için sözkonusu ifade kullanılmış olmasına rağmen, diğeri için herhangi bir kayıt düşülmemesi, çocukların fizikî görünümlerinin, hizmete çağrılma hususunda etkili olduğunu gösteriyor. Nitekim, Pisi yayabaşlığına tabi Mustafa çiftliğinde kayıtlı olan 7 yaşındaki bir yamak için bu şerhin düşülmüş olması¹¹²⁹, tamamen çocuğun fizikî yapısı ile ilgili olmalıdır. Bu defterdeki kayıtlara göre, hizmet etme yaşının 13 yaşın altındakiler olduğu söylenebilir. Ancak 986/1578-79 tarihli defterde, hizmet etme

¹¹²⁹ BA, TD 360, s. 210.

yaşının bir iki sene daha ileriye alındığı gözlemleniyor. Bu defterde kayıtlı çocuk yamaklardan, "yaradıkda eşe" olarak ifade edilenlerden 13 ve 14 yaşında olanlar bulunduğu gibi, aynı yaşta olan bazıları için ise hiç bir şerh düşülmemiştir. Dolayısıyla bu tarihte hizmete davet edilme yaşınının 15'lere kadar çekildiği düşünülebilir. Ayrıca her iki defterde, yaşları belirtilmediği halde, "yaradıkda" eşmesi istenilen yamakların da yaşlarına göre değil, bedenî görünümüne göre değerlendirildikleri anlaşıyor.

Diğer taraftan, defterlerde "mürde" (=ölü)lerin "atık" ve "cedîd" olarak iki grupta kaydedildiği, "gaib"lerin¹¹³⁰ ayrı bir başlık altında belirtildiği ve ayrıca yamakların fizikî veya sosyal durumlarının da özellikle gösterildiği görülüyor. Meselâ, 1565 tarihli piyade defterinde, 2 hatib-duacı, 1 şeyh, 42 "muhassıl" yani medrese öğrencisi, 29 pîr-fakîr, 13 malûl, 3 mecnûn-dîvâne, 1 âmâ, 3 debe (fıtık hastası), 2 mukaddem ve 1 esir bulunmaktadır. Hatta, defterdeki bir kayda göre, Tire'de terzilik yaptığı belirtilen bir kişi yaya olarak kaydedilmiştir¹¹³¹. Muhassılların isimleri altına düşülen "feragat ederse eşe" tabiri, bunların eğitim öğretim işini terkettikleri zaman göreve çağrılacaklarını işaret etmektedir. Yani medresede eğitim gördükleri müddetçe "hidmet teklif" olunmayacaktır. Ayrıca, fizikî bir mazereti olmadığı anlaşılan şeyh için "hidmet teklif olunmaya" açıklamasına gerek görülmüştür.

1578 tarihli defterde ise, "yek-pây", "yek-dest", "marîz", "ma'lûl", "mecrûh" olanların sayıca fazla olması dikkati çekiyor. Bu da, piyadelerin mükellef oldukları işlerin ağırlığını ve kendileri üzerinde bıraktığı fizikî tesirleri göstermesi açısından önemlidir. Bu şekilde sakatlanmış olan yamaklar ile, "pîr ü nâtuvân", "fakîr", "ehl-i ilm", "ehl-i fazl" ve "hatîb-du'âcı" olanların, durumlarına göre, nöbeti olan yamağa her sene 15-40 akçe arasında "yardım" vereceğine işaret edilmiştir. Diğer taraftan, çiftliklerdeki yamaklar arasında iki kişinin, "kadı"¹¹³² ve "nâib"¹¹³³ olarak kaydedilmesini de, statü değişiminin bariz bir misali olarak zikretmek gerekir.

¹¹³⁰ Bu tabir ile ifade olunanların hepsinin kaybolmuş kişiler olmadığı, yayalıktan çıkmış olanların da "gaib" olarak kaydedildikleri hakkında bkz. Emecen, *Manisa*, s. 144, n. 112.

¹¹³¹ Düğrek köyündeki Nasuh çiftliğinde yaya olarak kayıtlı Ramazan'ın "Tire'de Kara Kadı çarşısında derzilik" işlediği ve yamak olan kardeşlerinin de Tire'de olduğu bildirilmektedir (BA, TD 360, s. 210, 223).

¹¹³² Kozyakalı köyündeki Bahadır çiftliğinin yamakları arasında kayıtlı bulunan ve ismi üzerine "bi'l-fi'il kadıdır" şerhi düşülen İsa v. Mevlânâ İlyas'ın kaydı için bkz. BA, TD 573, s. 80. Söz konusu şahıs, 13 sene önceki defterde aynı çiftlikte "muhassıl", yani medrese öğrencisi olarak kayıtlıdır (BA, TD 360, s. 151).

Çiftliklerle ilgili kayıtlar incelendiğinde, yamak sayısındaki eksiklerin tamamlanması için, çiftlikler arasında yaya ve yamak aktarımının yapıldığı görülüyor. Hemen her çiftlik kaydında, başka çiftlikten "verildiği" belirtilen yaya veya yamaklara sıkça rastlanmaktadır. Diğer taraftan, birçok yaya ve yamakın, başka köy ve kasabalarda sakin oldukları anlaşıyor. Hatta, çiftliğini terkedip oldukça uzak bölgelerde sakin olanlar dahi vardır. Bu bağlamda, yaya ve yamakların yerleştikleri yerler arasında, sancak içindeki kasabalardan Muğla ve Ula; sancak haricinde ise, Rodos, İstanköy, Güzelhisar, Bozdoğan, Balat, Manisa, Aydın, Tire kasabaları ve hatta Rumeli bölgesi dahi sayılabilir.

Teşkilatta başgösteren bozulmanın da bir neticesi olan bu dağılmalar ve diğer aksaklıklar, yaya ve müsellemlerden beklediği verimi yeterince alamayan devletin bu kurumu kaldırmasına yol açmıştır. Yeniçeri ağasına gönderilen selh-i R. 990/23 Mayıs 1582 tarihli bir hükümle, piyade ve müsellemler teşkilatının kaldırıldığı, piyade beylerinin zeametlerine terakkî yapılarak dergâh-ı âlî müteferrikaları arasına katıldığı, bunlardan ölenlerin veya görevinden ayrılanların vazifesinin başkalarına verilmeyip "yoluyla" terakkî eden yeniçerilere verilmesi bildirilmekteydi¹¹³⁴. Daha sonra Anadolu eyaletinin muhtelif sancaklarındaki piyade ve müsellemlerin "re'âyâ" olarak kaydedilmeleri için, bu işle görevlendirilen muharrirlere hükümler gönderilmiştir¹¹³⁵. Bu tarihten yaklaşık iki buçuk ay kadar sonra da, dergâh-ı âlî müteferrikalarından Mehmed'in, Menteşe, Teke ve Biga piyadelerinin tahriri ile görevlendirildiği görülmektedir¹¹³⁶.

Yaya ve müsellemler reaya olarak kaydedildikten sonra, çiftliklerinin bazısı timar ve zeamet olarak tevcih edilmiş¹¹³⁷, bazısı da "fürûht" olunmuştu¹¹³⁸. Kendileri

¹¹³³ Tekür-anbarı köyündeki Mustafa çiftliğinin yamakları arasında gösterilen ve ismi üzerine "nâib-i mahkeme-i Milas" ibaresi düşülen Hızır Bali v. Turgud (BA, TD 573, s. 68) da, aynı şekilde 13 sene öncesine ait defterde "muhassıl" olarak gösterilmiştir (BA, TD 360, s. 130).

¹¹³⁴ BA, MD 47, 128/322.

¹¹³⁵ Aynı defter, 164/393-396; 255/615 numaralı hükümler.

¹¹³⁶ Muharrirre yardımcı olunması hususunda Menteşe, Teke, Biga beylerine ve sözkonusu sancaklardaki kadılara hitaben gönderilen 18 B. 990/7 Ağustos 1582 tarihli hüküm: BA, MD 48, 27/76. Nesh kararından sonra, piyade ve müsellemlerin hâl-i hazırdaki durumunu tesbit etmek için yapılan bu tahririn sonuçlarını ihtiva eden deftere şu ana kadar arşivlerde rastlanamamıştır.

¹¹³⁷ Sözkonusu çiftliklerin biriktirilip timar ya da zeamete verilmesi hususundaki misallerden bazıları için bkz. BA, TRD 129, s. 849, 19 B. 999; BA, TRD 142. Menteşe cüzü, 25 R. 1000 ilâ 16 L. 1000 tarihleri arasında muhtelif kayıtlar: BA, TZTD 147, s. 302, 5 M. 1001; BA, TRD 155, s. 473, 24 Z. 1001; BA, TD 700, s. 43, evâsıt-ı L. 1007.

¹¹³⁸ Saruhan sancağında, "piyâdelik ve müsellemlikleri ref' olup kendileri re'âyâ bağlanan" piyade ve müsellemlerin, "fürûht" olunmak üzere gurre-i R. 999 senesinde iltizama verilen çiftliklerin kimlerin elinde bulunduğunu tesbit etmek için bir teflişin yapıldığı anlaşıyor (BA, MZD 6, 82/219, 4. R. 1001).

raiyyet statüsüne girdikleri için ödemekle mükellef oldukları avâriz vesâir vergiler de tahsil edilmeye başlanmıştı¹¹³⁹. Raiyyet kaydedilmelerine rağmen, mâlî olarak ayrı bir ünite haline getirilen yaya ve müsellemler, lağv ameliyesinden yarım asır sonra dahi hâlâ aynı isimle anılmaya devam edilmişlerdir¹¹⁴⁰.

C- KIRLARDA EKONOMİK FAALİYET

1- Kır ekonomisinin temel taşı: Ziraat

Sanayi öncesi bütün devletlerde, kır insanının temel ekonomik uğraş alanı şüphesiz ziraat idi¹¹⁴¹. Osmanlı ekonomisinin temeli de ziraate dayanmaktaydı. Hatta, savaşçı birliklerin büyük kısmını teşkil eden taşra ordusunun mevcudiyeti ve gücü, dirlik sistemi nedeniyle, ziraî faaliyetlerle doğrudan alakalıydı. Ayrıca, başta pâyitaht olmak üzere, diğer şehirler ve ordunun iâşesi de ziraî faaliyetlerin düzenli bir şekilde yürütülebilmesine bağlıydı. Bu bakımdan devlet, ziraat hayatını sıkı bir şekilde denetliyor¹¹⁴², ekilebilir alanların boş bırakılmasını engellemeye çalışıyordu¹¹⁴³.

a- Coğrafya unsuru: Parçalanmış ziraat alanları

Menteşe sancağı, genel olarak dağlık ve engebeli bir araziye sahiptir. Kuzeyde, komşu Aydın sancağı ile arasında sınır oluşturan Büyük Menderes nehri yatağı

¹¹³⁹ Mensuh piyade ve müsellemlerden "avâriz bedeli" olarak belirli bir vergi alınması hakkında bkz. Emecen, "Bedel" mad., *DİA*, V, 301.

¹¹⁴⁰ Kezâ, Mentese sancağındaki mensuh yaya ve müsellemlerin vergilerinin mukataa halinde tahsili için bkz.: "defter-i bekayâ-yı mukata'ât-ı mensûhât-ı livâ-i mezkûrîn" (BA, *MAD* 399, 6 Ra. 1015). Mentese (s. 4), Mentese mensûh avârizi (s. 53). 1012/1603 ve 1031-32/1621-22 seneleri avâriz tevziât defterine göre Mentese sancağında 1250 mensuh avarız hanesi vardı (BA, *MAD* 45, 136b; BA, *MAD* 236, s. 123).

¹¹⁴¹ Henri Pirenne, XV. yüzyıla kadar, Avrupa'daki köy ve şehir insanı arasında kesin bir iş bölümünün bulunduğunu, şehirli halkın ticaret ve el sanatlarıyla, köylülerin ise yalnızca tarımla uğraştıklarını bildirmektedir (bkz. *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi* -çev. Uygur Kocabaşoğlu- İstanbul 1983, s. 136).

¹¹⁴² Sancak kanunnâmelerindeki bir çok maddenin ziraî faaliyetlerle ilgili oluşu dikkati çekmektedir (Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, I, Kanunlar, İstanbul 1943; A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. I-IX, İstanbul 1990-1993).

¹¹⁴³ Bu hususun kanunnâmelerle tesbit edilmesinin yanında, taşraya gönderilen hükümlerde de, toprağını üst üste üç yıl işlemeyen yani "boz" koyan çiftçinin elindeki arazinin alınıp başkasına verilmesi emredilmekteydi (bir misâl için bkz. BA, *MD* 36, 139/391).

boyunca uzanan geniş ve münbit ova¹¹⁴⁴ ile, yine sancak dahilindeki muhtelif nehir vadileri çevresindeki müsait araziler ve hemen her birinin içinde birer yerleşim merkezinin kurulduğu polyelerin dışında çok geniş ziraat alanlarına rastlanmaz. Bu polyeler içindeki yaylalarda yeraltı su seviyesinin satha yakın olması, buralardaki arazileri çok verimli hale getirdiğinden, bu kesimlerde bir çok iskân ünitesi teşekkül etmiştir. Ancak, engebeli topoğrafyaya ilaveten, bir çok bölgede arazi üzerinde bulunan çatlakların, akarsular tarafından işlenmesiyle meydana gelen ve derinlikleri 150-200 metreyi bulan "dik V şekilli" vadilerin¹¹⁴⁵ ziraat alanlarını bölmesi sonucu, inceleme sahamız olan Muğla, Milas ve Peçin kazalarında sakin ahalinin elinde bir "çifti"ten büyük araziye rastlanmamaktadır.

Güneyde, kıyı boyunca, genelde denize dökülen derelerin etrafında meydana gelmiş ovalardan Marmaris ovası 8 km², Gölenye (=İçmeler) ovası 6 km², Turunc ovası 3.5 km², Gelibolu ovası 5 km² civarındadır¹¹⁴⁶. Gökova körfezinin kuzey kıyısı boyunca uzanan dik dağların arasındaki tek ova yaklaşık 15 km² genişliğindeki Gereme ovasıdır¹¹⁴⁷. Ancak, hem adı geçen ovalar, hem de içinden "Gökova suyu" ile "Kemer azmağı"nın geçerek denize döküldüğü¹¹⁴⁸ 60 km²'lik geniş ve verimli Gökova ovasının¹¹⁴⁹, coğrafi engeller sebebiyle iç kesimlerle ulaşımının kesik olması, buraları asırlar boyunca hem iskân hem de ziraî üretim açısından kapalı ve yetersiz bölgeler halinde kalmaya mahkum etmiştir¹¹⁵⁰.

Arazi yapısı yanında, iklim şartları ve sulama imkânları da toprağın verimliliğini etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. Gökova körfezi ile Muğla arasında yapılan coğrafi incelemeler, bu bölgenin özel bir iklimin etkisi altında bulunduğunu göstermektedir. Bu kesim, yağışlı Akdeniz ikliminin tesirinde kalan

¹¹⁴⁴ Büyük Menderes nehri ve civarındaki ziraî hayat için bkz. Süha Göney, **Büyük Menderes Bölgesi**, İstanbul 1975.

¹¹⁴⁵ S. Gözenç, "Muğla-Gökova Arasında Coğrafi Müşahadeler", **Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, c. 8, sayı 14'den ayrı basım, İstanbul 1964, s. 211, 219.

¹¹⁴⁶ Kürşat Ekrem Uykucu, **Marmaris Tarihi**, İstanbul 1970, s. 12-13.

¹¹⁴⁷ Aşkıdıl-Turhan Akarca, **Milas, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, İstanbul 1954, s. 170.

¹¹⁴⁸ Pîri Reis, **Kitâb-ı Bahriye**, (neşr. Fevzi Kurdoğlu-Haydar Alpagot), İstanbul 1935, s. 226.

¹¹⁴⁹ Peter Benedict, "Türkiye'de Küçük Kasabaların Etüdüne İlişkin Bazı Sorunlar", **Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar (E. Tümertekin P. Benedict)**, İstanbul 1971, s. 151.

¹¹⁵⁰ Bu durum, Gereme ile Gökova körfezi arasında yer alan iç kesimler için de sözkonusudur. Nitekim, son zamanlara kadar, ne sahilten ne de Yerkesik yaylası üzerinden il ve ilçe merkezleriyle ilişki kûramayan Akbük ve Kıran bölgelerinin, bu özellikleri sebebiyle, yalnız yaz tarımlarının yapıldığı birer alan halinde kaldığına temas olunmaktadır (Ünal Türkeş, **Muğla İli Toplum Yapısı Araştırmaları -Yerkesik-**, İstanbul 1971, s. 198).

diğer bölgelerden biraz farklıdır. Güneyde çok kısa geçen kışlar burada biraz daha uzamakta, yaz sıcakları ise kıyılardaki kadar fazla olmamaktadır. Yağışlar da yıllık ortalamanın çok üstündedir¹¹⁵¹. Bu özel iklimin, şüphesiz buradaki ziraî üretimi de etkileyeceği ortadadır.

Ekilen toprakların sulanmasının ise, köylerin içinden veya yakınından geçen "pınar"lardan arklar vasıtasıyla alınan suyla yapıldığı anlaşılmaktadır¹¹⁵². Ancak bu derelerden bazılarının, yatakları boyunca verimli ve geniş ovalar teşkil etmelerinin yanında, sıtma gibi hastalıklara da yol açması sebebiyle, iskân ve ziraî üretim için olumsuz şartlar oluşturdukları da görülmektedir. Nitekim, verimli ve oldukça geniş olan Gökova ovasında -muhtemelen- bu sebepten dolayı, XVI. yüzyıl boyunca pek ciddî yerleşim olamamıştır¹¹⁵³. Ovada bulunan iki köyün nüfusu, bilhassa asrın ortalarından itibaren % 50'den fazla azalmıştır. Ancak, sözkonusu dönemde ziraî üretimde nüfusun tersine iki misline varan artış, ovadaki ziraî faaliyetin yoğun bir şekilde devam ettirildiğini, fakat ahalinin ya hastalıktan kırıldığını veya iskân için daha müsait yerlere göç ettiklerini düşündürmektedir. Gökova ovasında son yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan 12 köy ise, bölgede sıtmanın önlenmesinden sonra civardaki göçebelerin iskân edilmesiyle teşkil edilmiştir¹¹⁵⁴.

Menteşe sancağına mahsus bir kanunnâme bulunmadığından, bir çiftliğin büyüklüğü hakkında kesin bir şey söylenemese de, piyade ve müselem defterlerindeki kayıtlara nazaran, araştırma bölgemizdeki çiftliklerin ortalama miktarı hakkında tahminî bir tesbitte bulunmak mümkündür. Buna göre, ortalama 60-120 dönüm arasında araziye sahip olduğu görülen piyade çiftliklerinin en küçüğü 30, en büyüğü ise 160 dönümdür. Bir Ahkâm kaydında ise, bu çiftliklerin "a'lâsı yetmiş ve evsatı yüz ve ednâsı yüzelli dönüm" olarak ölçülmesi ve fazla çıkan

¹¹⁵¹ Bu kesimdeki iklim ve diğer coğrafi özellikler için bkz. Gözenç, Aynı makale, s. 214 vd.

¹¹⁵² "Karye-i Gelibolu. ... mezkûr köyde üç pınar var ..." (BA, TD 47, s. 204; BA, TD 61, s. 258; BA, TD 337, vr. 102a; TK.KKA, TD 110, vr. 100a). Peçin'e tabi Tekür-anbarı köyünün hâsılı arasında 300 akçelik "icâre-i âb" geliri de bulunmaktaydı (BA, TD 47, s. 101). Kezâ, Menteşe kıyılarından denize dökülen ve bir kısmından tahrir defterlerinde de bahsedilen "su"lar, "pınar"lar, "azmak"lar ve "dere"ler için bkz. Pîrî Reis, Aynı eser, s. 211, 216-217, 226-228, 213, 236, 242. Ayrıca bu derelerden getirilen suyla işletilen değirmenler ve çeltik üretimi için bkz. bu bölüm ilgili bahisler.

¹¹⁵³ XVI. yüzyılda, bu geniş ovada sadece iki köy bulunmaktaydı: "Karye-i Gök-ova" (BA, TD 47, s. 201; BA, TD 61, s. 254; BA, TD 337, 107a; TK 110, 85a); "Karye-i Gök-ova, nâm-ı diğer Çakır" (BA, TD 47, s. 210; BA, TD 61, s. 276; BA, TD 337, 86b; TK 110, 85a).

¹¹⁵⁴ P. Benedict, Aynı makale, aynı yer.

mikdarın tapu ile başkalarına verilmesi istenmektedir¹¹⁵⁵. Bu kayda göre, Menteşe sancağındaki bir çiftliğin, sözkonusu mikdarlarda olduğu anlaşılmaktadır.

Bu reaya çiftliklerinin haricinde, "hassa çiftlik" veya "hassa zemîn" olarak da adlandırılan araziler de bulunmaktadır. Bunlar, sipahilerin tasarrufunda bulunan topraklardır. Ancak, bunların sayısı oldukça azdır. Bu tür çiftliklere Muğla kazası dahilinde rastlanmazken, Peçin'e bağlı köylerden Büyük Budamya'da¹¹⁵⁶ üç tane; Kuzyaka'da¹¹⁵⁷ bir tane, Sucum'da¹¹⁵⁸ bir tane, Todurga'da¹¹⁵⁹ iki tane, Karabağ'da¹¹⁶⁰ bir tane, Tekür-anbarı'nda¹¹⁶¹ bir tane ve Karaova'da¹¹⁶² dört tane hassa çiftlik ve zemîn bulunuyordu. Bunların hepsinin büyüklüğü bilinmemekle birlikte, Kuzyaka köyündeki "hâssa zemîn" in 30 dönüm, Sucum'dakinin 12 dönüm ve Tekür-anbarı'ndakinin ise 4 dönüm mikdarında oldukları kayıtlıdır. Ancak, mikdarı belirtilmeyen diğer hassa çiftliklerin hasıllarının daha fazla olduğuna bakarak, bunların biraz daha büyük olduğu düşünülebilir. Bu hassa çiftlik veya zemînlerin 1562 tarihli sayımda statülerinin değiştirildiği ve padişah hassı arasına katıldığı görülüyor¹¹⁶³.

Hassa zemînlerin yanında, yine "zemîn" olarak anılan fakat reayanın elinde bulunan arazi parçalarına da rastlanmaktadır. Bunlardan bazıları, defterlere sahiplerinin adıyla da kaydedilmiştir. Mesela, bunlardan Küçük Bağcugaz köyündeki "zemîn-i Hasan Çelebi", mukataa usulüyle kiraya verilmişti¹¹⁶⁴. Bu tip topraklarla birlikte, köy sakinlerince işlenmeyen diğer araziler "hâric ra'iyet" tarafından ziraat edilmekte ve bu topraklardan dönüm hesabına göre "resm-i zemîn" tahsil edilmekteydi Zemin resmi, XVI. asrın başlarında dört dönüme bir akçe olarak

¹¹⁵⁵ Mezkur kayıt ve piyade çiftlikleri hakkında değerlendirme için bkz. bu bölüm. "Piyade ve Müsellemler" kısmı.

¹¹⁵⁶ BA, TD 47, s. 73; BA, TD 61, s. 234;

¹¹⁵⁷ BA, TD 47, s. 72; BA, TD 61, s. 237; BA, TD 337, 71a (66a);

¹¹⁵⁸ BA, TD 47, s. 76; BA, TD 61, s. 237;

¹¹⁵⁹ BA, TD 47, s. 88; BA, TD 61, s. 220;

¹¹⁶⁰ BA, TD 47, s. 94.

¹¹⁶¹ BA, TD 47, s. 101; BA, TD 61, s. 194;

¹¹⁶² BA, TD 47, s. 124.

¹¹⁶³ "Zemînâ-i hâssa, der-nevâhî-i Peçin, hâss-ı hazret-i hüdâvendigâr" (BA, TD 337, 67a). Susam, keten, alef, böğrölce, bostan ve piyaz ziraatinin yapıldığı bu toprakların statüsü, yirmi sene sonraki sayımda da değişmemiştir (TK.KKA, TD 110, 77b). Bu tür çiftliklerin geçirdiği dönüşüm ve sipahinin elinden alınmasının sebepleri hakkında bkz. Barkan, "Timar" mad. İA, XII/1, s. 305; İnalçık, "Çiftlik" mad. EI², II, s. 33.

¹¹⁶⁴ BA, TD 47, s. 81; BA, TD 61, s. 211.

alınırken, sonraki tahrirlerde bu nisbetin, iki dönüme bir akçe olarak değiştiği görülmektedir¹¹⁶⁵. Bu verilere göre, üç kaza dahilinde hâric raiyyet tarafından ekilen zemin miktarı, dönüm olarak aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Ancak bir kaç köye ait zemin resmi diğer vergilerle birlikte gösterildiğinden, bunlara tabloda yer verilememiştir.

Tablo XXVII: Her üç kaza dahilinde reaya tarafından ziraat edilen asgarî arazi miktarı

Kazalar	1500			1517			1562			1583		
	Çift	Nim	Zemin	Çift	Nim	Zemin	Çift	Nim	Zemin	Çift	Nim	Zemin
Muğla	354	812	73.100	104	702	28.998	57	607	20.252	43	494	26.894
Peçin	585	913	23.306	231	722	25.964	182	362	28.732	142	215	27.202
Milas	34	32	4.420	19	45	4.600	-	-	-	-	-	-
Toplam	973	1.757	100.826	354	1.469	59.562	239	969	48.984	185	709	52.756

Tablo XXVIII: Haric raiyyet tarafından ekilen çiftlik miktarı

Kazalar	1500	1517	1562	1583
Muğla	377	340	351	434
Peçin	380	362	392	364.5
Milas	72	82	-	-
Toplam	829	784	743	798.5

Daha önce de temas edildiği üzere, her üç kaza dahilinde, elinde bir çiftten büyük arazi bulunan reaya yoktur. Üstelik, XVI. yüzyıl boyunca tam ve yarım çift tasarruf eden reaya sayısı da gittikçe azalmıştır. Bunda, şüphesiz, bennâk ve kara statüsündeki nüfusun artışı ve çiftliklerin daha küçük arazi parçalarına bölünerek bu reaya tarafından ziraat edilmesi yanında, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren artan eşkıyalık hareketlerinin ziraat hayatını etkilemiş olabileceği de öne sürülebilir. Yaya ve müselleme teşkilatının kaldırılmasından sonra, bu zümrenin elinde bulunan toprakların reaya çiftliği haline getirilmesine rağmen, bu değişimin de toplam çiftlik sayısının artışına tesir edemediği anlaşıyor. Diğer taraftan, çiftlik sayısının azalmasında, bazı çiftliklerin harab olmasının da rolü olmalıdır. Nitekim, Memalos köyündeki Gündük ve Koparan'daki İsmail isimli piyade çiftliklerinin "harâb"

¹¹⁶⁵ 1500 tarihli deftere göre, Ağacları-öyük köyünde "hâricden" ekilen 600 dönüm arazi için 150 akçe "resm-i zemîn" alınıyordu (BA, TD 47, s. 98). Fakat 1517, 1562 ve 1583 tarihli defterlerde sözkonusu 600 dönüm toprak için 300 akçe zemin resmi tahsil edildiği kayıtlıdır (BA, TD 61, s. 219; BA, TD 337, 68b; TK.KKA, TD 110, 76b).

olduğu ve "kabil-i isti'mâl" olamadıkları için mensublarının Gereme köyündeki Ahmed ve Kulfal isimli iki çiftliğe nakledildiği kaydedilmektedir¹¹⁶⁶. Sözkonusu çiftliklerin ne sebeble harab olduğuna temas edilmemekle birlikte, muhtelif yerlerdeki bazı reaya çiftliklerinin de çeşitli nedenlerden dolayı ziraat edilemez duruma düşmüş olması muhtemeldir.

Haric raiyyet tarafından ziraat edilen arazi miktarı, Peçin kazasında üç aşağı beş yukarı aynı kalırken¹¹⁶⁷, Muğla kazasında bilhassa son tahrirde artış göstermiştir. Bu durum, kaza dahilindeki konar göçer cemaatlerin yerleşik hayata geçiş sürecindeki hızlanmaya ve ziraatle iştigallerine bağlanabilir. Ancak, yukarıdaki tabloda haric raiyyet tarafından ekildiği gösterilen arazi miktarı, asgarî araziyi göstermektedir. Çünkü, her ne kadar, çoğu köyün hasılinda resm-i zemin miktarı ile kaç çiftlik arazinin hâricten ekildiği kaydedilmiş olmakla birlikte, bazı köyler için sadece zemin resmi verilmiş, ne kadar arazinin hâric raiyyet tarafından ziraat edildiği belirtilmemiştir¹¹⁶⁸. Bazen de sadece kaç çiftlik yerin hariçten ekildiği kaydedilip, zemin resmi diğer vergilerle birlikte verilmiştir. Tabii olarak, bu şekildeki kayıtlar, hariçten ekilen arazi miktarının hesaplanmasında kullanışsız olmaktadır.

Öte yandan, bazı köylerde ziraat maksadıyla dağdan yer açıldığı anlaşılmaktadır. Defterlere dört hisse halinde kaydedilmiş olan Acı-su köyünün, iki çift, üç bennak ve iki kara hanenin sakin olduğu kısmında "tahminen beş çiftlik yer" in "kühiden açılmış" olduğu kaydedilmiştir¹¹⁶⁹. Ancak, üç çiftlik arazisi "hâricden" ekilecek kadar nüfusu az olan köyde açılan bu "baltalık" arazinin de yine "hâric raiyyet" tarafından ekildiği tahmin olunabilir. Nitekim, 1517 tarihli defterde, padişah hasları arasında kayıtlı olan Kayı cemaatine mensup 22 hanenin Acı-su'da sakin olduğuna yukarıda temas olunmuştur¹¹⁷⁰.

¹¹⁶⁶ BA. TD 573, s. 75, 76.

¹¹⁶⁷ Peçin kazasında, hâricden ekilen topraklara 600 dönüm daha ilave edilmelidir. Defterlerde, Ağaçlı-öyük köyünde haric raiyyetin ziraat ettiği topraklar çiftlik yerine dönüm olarak gösterilmiştir. Ayrıca, 1500 ve 1517 tahrirlerinde Milas'a tabi iken daha sonra Peçin'e bağlanan Kuzyaka köyünde de, 10 "evlek" yerin hariçten ekildiği kayıtlıdır (BA. TD 47, s. 72). Ancak, asrın başlarına ait defterde kayıtlı olan toprak miktarının, sonraki defterlerde (BA. TD 61, s. 237; BA. TD 337, 70b; TK.KKA, TD 110, 74a) çiftlik olarak verilmesi düşündürücüdür. Bu durum ise, evlek ile çiftliğin aynı manada kullanılmış olması gibi zayıf bir ihtimal yanında, kâtib hatası olarak da düşünülebilir. Netice olarak, Peçin kazası için hariçten ekilen arazilere on çiftlik daha ilave edilmesi uygun olacaktır.

¹¹⁶⁸ Bir kaç misal için bkz. BA. TD 61, s. 252, 254; BA. TD 337, 98a.

¹¹⁶⁹ TK.KKA. TD 110, 77a.

¹¹⁷⁰ "an-Cemaat-i Kayı, tâbi'-i Peçin, Acı-su'da mütemekkinlerdir" (BA. TD 61, s. 29).

Genel yapısı hakkında bilgi verilmeye çalışılan bu toprakların çoğu, kırların sosyal yapısı bahsinde ele alınan çiftçi raiyyet tarafından işlenmektedir. Yine aynı kısımda incelenen küçük ortakçı cemaatinin, önceleri bağcılık ve çavdar üretimi ile meşgul oldukları, XVI. yüzyılın başlarından itibaren ise keten de yetiştirmeye başladıkları bilinmektedir. Ancak bu ortakçıların ziraî üretimde bulundukları arazinin miktarı fazla olmamalıdır. Ayrıca, yaklaşık 800 çiftlik miktarındaki arazi ise haric raiyyet tarafından ziraat olunmaktadır.

b- Ziraî Üretim

(1) Hububat ve bakliyat

Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde olduğu gibi. Menteşe sancağında da ziraî üretimin temelini hububat ve bakliyat oluşturmaktadır. Bilhassa buğday ve arpanın hemen bütün köylerde yetiştirildiği görülmektedir. Çiftçi reayanın elde ettiği ürün, defterlerde ilgili köyün "hâsıl" kısmında "kile" ve "müd" gibi ölçü birimleri ile belirtildikten sonra, ayrıca akçe olarak değeri de kaydedilmiştir. Mahsulün asgarî fiyatını ifade eden bu rakama "tahrir kıymeti" denilmektedir¹¹⁷¹. Ürünlerin nakdî kıymetini tesbit etmekten maksad, dirlik sistemi içinde yer alan sözkonusu gelir kaleminden elde edilmesi beklenen en az maddî değeri tahmin etmektir. Aşağıdaki tabloda, bir kile ürünün akçe olarak değeri verilmiştir.

Tablo XXIX: Hububat ve bakliyatın akçe olarak tahrir kıymetleri

Ürünler	Muğla				Peçin				Milas	
	1500	1517	1562	1583	1500	1517	1562	1583	1500	1517
Buğday	19-22	32	50	51	23-30	65	130	131	30	30
Arpa	10	20-23	36	36.5	20	40	100	100.5	20	20
Burçak	6.5-18	13.5-20	36	36.5	15-30	30-40	100	100.5	20	20
Çavdar	8-15	25	34-45	36-41.5	30	40-50	110	110.5	22.5-30	20-30
Yulaf	10	10-15	25-36	25-50	15-20	20	80	81	30	30
Nohud	20	30	36-50	36.5-40	30-40	60-65	-	105	30	30
Bakla	10-16	20-25	36-50	36.5-50.5	20-25	40-50	130	131	40	40-50
Mercimek	20	10	36-50	30.6-50.6	30	40	-	-		

¹¹⁷¹ L. Güçer. XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1964, s. 58.

Mürdümek		20	36-50	36.5-50.5	30	40	100	100		
Böğrölce	13.3-20	25	50	25.5-51	20	40	-	-	25	25
Dihne	10-15	15-20	36	36.5	20-30	30-40	100	101	30	20-30
Milas	-	-	-	36.5		40-50	100	101	-	-
Darı	-	-	-	55	30	-	-	-	-	-

Tablodan da anlaşılacağı üzere, bazı tahrir dönemlerinde aynı ürün için çok farklı tahrir kıymeti takdir edildiği görülmektedir. Bu durum, muhtemelen, bazı kesimlerde farklı ağırlıkta ölçü birimlerinin kullanılmasından kaynaklanmış olsa gerektir. Mesela Gelibolu köyündeki çeltik tohumunun hesaplanmasında Muğla müdü kullanılırken¹¹⁷², diğer ismi Çakır olan Gök-ova köyünde ekilen çeltiğin tohumu Tarahya müdü ile verilmiştir¹¹⁷³. Yine aynı şekilde, bu bölgeye çok yakın bulunan Ergüges arkına ekilen çeltiğin tohumu da Ergüges müdü ile hesaplanmıştır¹¹⁷⁴. Her üç farklı müd Muğla kazasının sınırları içinde kullanılmaktadır. Muhtemelen, aynı durum, Peçin ve Milas için de sözkonusu olmalıdır. Ancak, bu husus tahrir defterlerine veya belgelere yansımadağı için şimdilik bir şey söyleyebilmek mümkün gözüküyor. Bu müdlerin birbirlerine olan nisbeti de tam olarak bilinmemektedir. Sadece Tarahya müdünün 100 vakıyye olduğu açıkça belirtilmiştir. Bu ölçülerin birbirlerinden değişik ağırlıkta olduğu ve elde edilen ürünün de bu ölçülere göre fiyatlandırıldığı düşünülürse, aynı ürün için aynı kaza dahilinde farklı fiyat tesbit edilmesinin normal bir sonuç olacağı ortadadır.

Diğer taraftan, mahsullerin fiyatlarındaki yüksek artış da dikkati çekmektedir. Asrın başlarından ikinci yarısına kadar yaklaşık altmış yıl içinde ürün fiyatlarının, Muğla kazasında ortalama %100-250; Peçin kazasında ise %100-500 nisbetinde arttığı görülmektedir. Bu artış oranının bazı bölgelere göre oldukça fazla olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁷⁵. Ancak bu durumun, XVI. yüzyılın ikinci yarısında ülke genelinde yaşanan fiyat artışları ile örtüştüğü anlaşılmaktadır¹¹⁷⁶.

¹¹⁷² "...be-müdd-i Muğla" (BA, TD 47, s. 204).

¹¹⁷³ "...be-müdd-i Tarahya, beher müd fi 100 vakıyye" (BA, TD 47, s. 210).

¹¹⁷⁴ "... be-müdd-i Ergüges" (BA, TD 61, s. 258).

¹¹⁷⁵ Birbirine yakın tahrir dönemlerinde, Manisa ve Gelibolu kazaları ile İçel sancağındaki ürün artışları için bkz. Emecen, *Manisa*, s. 240; İ. Sezgin, Aynı tez, s. 224; Ş. Çelik, Aynı tez, s. 271.

¹¹⁷⁶ Bu dönemde meydana gelen fiyat artışlarının değerlendirmesi için bkz. Ö.L. Barkan, "XVI. asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, XXXIV/136 (Ankara 1970), s. 557-607.

Aynı tahrir döneminde, ürünler için farklı fiyatlar tesbit edildiğinden, mahsulden alınan aynı öşür miktarı ve toplam mahsul de, deflere kaydedilmiş olan tahrir kıymetlerinin en düşük ve en yüksek değerine göre hesaplanacaktır. Ancak, Menteşe sancağına ait bir kanunnâme bulunmadığından, öşür nisbetinin tesbitinde Aydın sancağı kanunnâmesi kullanılacaktır. Bu kanunnâmeye göre, buğday, yulaf, arpa, çavdar ve darıdan 1/8; burçak, böğrölce, bakla, nohud, mercimek, soğan, sarımsak, pamuk ve susamdan 1/10 oranında öşür alınmaktadır¹¹⁷⁷. Buna göre, her üç kaza dahilinde yetiştirilen ürünlerin öşür miktarı ve toplam istihsal aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

¹¹⁷⁷ Barkan, *Kanunlar*, s. 10-12.

Tablo XXX: Tahrir dönemlerine göre oğır ve mahsul miktarı (kile olarak)

Ürünler	Muğla						Pecin						Milas							
	1500		1517		1562		1583		1500		1517		1562		1583		1500		1517	
	Öğür	Mahsul	Öğür	Mahsul	Öğür	Mahsul	Öğür	Mahsul	Öğür	Mahsul	Öğür	Mahsul	Öğür	Mahsul	Öğür	Mahsul	Öğür	Mahsul	Öğür	Mahsul
Buğday	2810	22480	3012	24096	3014	24112	3571	28568	2624	20992	1756	14048	1083.6	8668.8	1358.7	10869.6	141	1128	285	2280
	3254	26032	2024	16192	1744.7	13957.6	2175.7	17416	4189	33512	1883	15064	850	6800	945.4	7563.2	336.5	2692	278	2224
Arpa	3806	30448	2328	18624																
	35	350	101.4	1014	116	1160	172.5	1725	43.5	435	30.8	308	36.4	364	48.7	487	4.5	45	27	270
Burçak	96.9	969	150	1500					87	870	41	410								
Çavdar	246	1968	182.8	1462.4	164.6	1316.8	197.6	1580.8	468.6	3748.8	267	2136	93.9	751.2	129.5	1036	60	480	221	1768
	461	3688			217.9	1743.2	227.8	1822.4			334	2672					80	640	331.7	2653.6
Yulaf	21	168	17	136	27	216	19.6	156.8	20	160	133	1064	59	472	99	792	5	40	23.7	189.6
			25.5	204	39	312	39	312	27	216										
Nohud	16	160	22.4	224	25	250	54	540	4.4	44	6.4	64	*	*	14.9	149	2	20	2.8	28
					34.9	349	59.5	595	5.9	59	7	70								
Bakla	85	850	53.6	536	25	250	70.9	709	70	700	26	260	14	140	19.8	198	2.2	22	5.6	56
	136.5	1365	67	670	34.9	349	98	980	88	880	32.8	328							7	70
Mercimek	7.5	75	25	250	4.6	46	15.7	157	6.3	63	3.5	35	*	*	*	*	*	*	*	*
					6.4	64	26	260												
Mırdımeke	-	-	11.7	117	4	40	5.6	56	1	10	1.6	16	0.8	8	1.9	19	-	-	-	-
							7.7	77												
Boğrülce	29	290	24	240	20.7	207	28	280	6.9	69	7.4	74	*	*	*	*	2.8	28	4.5	45
	43.6	436					56.6	566												
Dihne	806	6448	744.4	5955.2					164.6	1316.8	222.7	1781.6	146.6	1172.8	184.7	1477.6	11	88	98.6	788.8
	1209	9672	992.5	7940	614	4912	714.6	5716.8	247	1976	296.9	2375.2							148	1184
Milas	-	-	-	-	-	-	30.6	306	-	-	42.5		23.32		26.8		-	-	-	-
											53									
Darı	-	-	-	-	-	-	35	280	23	184	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Tabloda dikkati çeken ilk durum, 1500-1562 tarihleri arasındaki dönemde, kademeli olarak bir çok mahsulün üretim miktarındaki düşüştür. Bilhassa 1562 tarihli sayımın verilerine göre, bir çok üründe istihsal önemli ölçüde azalmıştır. Ürünlere ve kazalara göre bir istihsal değerlendirmesi yapıldığında şu sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir:

Muğla kazasında buğday üretiminde yüzyıl boyunca pek değişiklik görülmemesine karşın, aynı dönemde arpa üretiminde kademeli olarak %50'ye varan bir azalma sözkonusudur. Bakla istihsalı de yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar yarı yarıya azalmış, son tahrirde üretim tekrar yükselmesine rağmen, yüzyılın başındaki yekûna ulaşılamamıştır. Aynı şekilde, çavdar ve dıhne üretiminde de %30-50 nisbetinde bir azalma görülmektedir. Muğla kazasındaki bakliyat üretimi ise dalgalı bir seyir takib etmektedir. Mercimek istihsalinde, 1500-1517 yılları arasında %200'ü geçen bir artış görülürken, yaklaşık yarım asır sonra %200'e varan bir azalma olmuş, bu tarihten yirmi sene sonra ise tekrar aynı oranda bir artış izlenmiştir. Çok az yetiştirildiği anlaşılan mürdümek¹¹⁷⁸ üretimine ilk olarak 1517 tahririnde rastlanmakta, bir sonraki sayımda üretimde %200'lük bir azalma görülmekte, yirmi sene sonra ise %20'lik bir artış izlenmektedir. Böğrülcce üretiminde de yüzyıl ortalarına doğru azalma görülmekte, son tahrirde yine biraz artış gözlenmektedir. Yukarıdaki mahsullerin üretimindeki olumsuz gelişmenin burçak, yulaf ve nohud için geçerli olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, bu ürünlerin istihsalinde yüzyıl boyunca istikrarlı bir artış görülmektedir.

Ziraî üretimin mukayesesi açısından Milas kazasını ayrıca değerlendirmenin gerekli olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü, 1500 ve 1517 tarihli sayımlarda Milas kazasına bağlı olarak gözüken sadece beş köy vardır ve bu tarihten sonra yapılan idarî bir düzenlemeyle bu köyler Peçin kazasına bağlanmıştır. Bu köylerdeki istihsal yekûnu, Peçin kazası için tesbit edilen genel yapıyı bozmayacağından özel olarak incelemeye alınmamıştır.

¹¹⁷⁸ Mercimek ile mürdümek isimli ürünün aynı olduğu öne sürülmekle birlikte (bkz. F. Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1990, s. 740; S.J.W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Beyrut 1987, s. 1809), bazı köylerde her iki mahsulün ziraatinin yapıldığının tesbit edilmesi (mesela bkz. Peçin'e bağlı Küçük Batac -BA, TD 337, 73a; TK.KKA, TD 110, 65a- ve Ulu Batac -BA, TD 337, 78b; TK.KKA, TD 110, 73a- köyleri ile, Muğla'ya tabi Kıran Çatak köyü -BA, TD 61, s. 244-245; BA, TD 337, 86a-86b-) bunların ayrı ayrı ürünler olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer bir lügâte göre ise, mürdümek, taneleri bezelyeye benzeyen ve ondan biraz daha küçük olan bir mahsuldür (*Yeni Tarama Sözlüğü* -düzenleyen Cem Dilçin-, Ankara 1983, s. 155).

Üretimdeki azalma, Peçin kazasında çok daha bariz olarak izlenebilmektedir. Bodrum yarımadasındaki bazı köylerin 1517 tahririnde Peçin'den ayrılıp Sıravolos nahiyesine katılması, bu tarihteki azalmayı anlaşılabilir kılmaktadır. Aynı şekilde, Mermedari ve Pencik köyleri ile, Mermedari ortakçı cemaati 1562 sayımında Eskihisar kazasına bağlanmıştır. Ancak bu durumun, çavdar üretiminin dışında diğer mahsullerdeki azalmaya pek etkilemediği anlaşılmaktadır. Birçok mahsulün üretim miktarı, bir önceki sayıma göre % 30-60 oranında azalmıştır. Bilhassa, insan ve hayvanlar için temel gıda maddesi olarak kullanılan bazı ürünlerdeki azalma dikkati çekmektedir. Bu sayımın verileri, bu tarihlerde Muğla ve Peçin bölgelerinde ziraî üretimi etkileyen bazı sorunlarla karşılaşıldığını düşündürmektedir. Kuraklık, soğuk vb. mevsim özelliklerinin bunda payının olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan, her iki kazada da görüldüğü üzere, bazı ürünlerin istihsal yekûnundaki farklılaşma, dönemlere göre bazı ürünlerin ekimine olan tercihin bir göstergesi de olabilir. Yani, bir mahsul, bazı dönemler fazlaca ekilmiş, diğer bir tahrir döneminde ise üretimi azaltılmış veya ziraatından tamamen vazgeçilmiş olabilir. Mesela, Muğla'ya tabi Suda köyünde, 1500 tarihli defterde darı üretiminin yapıldığı kaydedilmişken¹¹⁷⁹, son üç tahrir defterinde bu hususta herhangi bir kaydın bulunmamasından bu mahsulün üretiminden vazgeçildiği anlaşıyor. Yine Muğla'ya bağlı Ereğli köyünde ise, 1583 sayımına kadar darı üretiminin yapıldığına kadar bir bilgiye rastlanmamakla birlikte, sözkonusu tahrire ait defterde külliyetli miktarda üretim yapıldığına dair bilgiye ulaşılmaktadır¹¹⁸⁰. 1500 senesinde Peçin'in üç köyünde darı üretimi yapıldığı kayıtlıdır¹¹⁸¹. Bu köylerden ikisi 1517 sayımında Peçin'den ayrılmıştır ve defterde bu köylerdeki darı üretimine rastlanmaması tabii olmakla birlikte, hâlâ Peçin'e tabi gözüken Büyük Bağcuğaz köyünde de artık darı yetiştirilmediği anlaşılmaktadır. Aşağıda ilgili kısımlarda da görüleceği üzere, aynı durum çeşitli ürünler için de geçerlidir. Kendir, harnub, zeytin, "milas" ve "fasil" gibi mahsuller yanında: kiraz, nar, armut, badem ve incir gibi meyvelerin istihsalinin de: iklim özelliği, toprağın yapısı ve çiftçilerin tercihi sonucu değişebildiği görülmektedir.

Buna bağlı olarak ortaya çıkan diğer bir özellik de, bazı ürünlerin sadece bazı köylerde yetiştigi, ya da tersi bir ifade ile bir kaç köyün bazı ürünleri yetiştirmeleri

¹¹⁷⁹ "... içinde bir pınar akar, ayağına darı ekilir" (BA, TD 47, s. 209).

¹¹⁸⁰ Muğla köyleri arasında tek darı üretiminde bulunan Ereğli köyünde elde edilen mahsul 280 kiledir (bkz. TK.KKA, TD 110, 99a).

¹¹⁸¹ BA, TD 47, s. 82, 116, 119, 121.

ile ön plana çıktıklarıdır. Meselâ, mürdümek, Peçin'in sadece Dizdar Batacı, Söğüdcük Batacı ve Miralem Batacı köylerinde; Muğla'nın Çatak, Kıran Çatak ve Akçaova köylerinde; defterlere "fâsil" ya da "fasîl" imlası ile kaydedilen ürün de Peçin'in Dizdar Batacı ve Söğüdcük Batacı köylerinde; "milas" isimli mahsul de, yine aynı köyler ile Küçük Bağcuğaz köyünde yetiştirilmektedir.

Bölgede istihsal edilen ürünün, çoğunlukla yine mahallinde tüketildiği tahmin olunabilir. Ancak Menteşe sancağının bulunduğu coğrafi konum, bu bölgenin Rodos adası ile zarurî bir entegrasyon içine girmesine yol açmıştır. Dağlık bir arazisi bulunan ve ziraî imkânları kısıtlı olan Rodos adasının zahire ihtiyacının karşılanması maksadıyla, Menteşe sancağının bilhassa Rodos adasının mukabelesinde bulunan güney kazalarına sıkça müracaat edildiği görülmektedir. Nitekim, dört ayrı kazanın kadısı ile birlikte Meğri (=Fethiye), Pınaz ve Köyceğiz kadılarına gönderilen 18 S. 985 (7 Mayıs 1577) tarihli bir hükümde, Rodos adasının zahiresinin eskiden beri bu kazalardan verildiğine temas olunmakta, Rodos sancakbeyi tarafından gönderilen gemilere yine muayyen miktar zahire verilmesi istenmektedir¹¹⁸². Rodos adası için Muğla ve Peçin kazalarından zahire talep edildiğine dair açık bir belge bulunmasa da, "memleketde kaht olduğu" bildirilen 988/1580 yılında¹¹⁸³, Rodos adasının buğday ihtiyacını karşılamak üzere Karadeniz kıyısındaki kazalara gemiler gönderilmek zorunda kalınmıştı¹¹⁸⁴. Dolayısıyla böyle bir kıtlık zamanında, ilk önce Rodos'un zahiresini temin etmekle mükellef olan kazalara müracaat edilmiş olmalıdır. Daha sonra, muhtemelen içinde Muğla ve Peçin'in de bulunduğu civar kadılıklardan yardım istenmiş olmalı, ancak büyük ihtimalle buralarda da yeterli zahire bulunmaması üzerine Karadeniz kıyılarındaki kazalardan talep edilmiş olmalıdır.

Bu mahallî zahire talebinin dışında, mutâd olmamakla birlikte, İstanbul'da zahire sıkıntısı başgösterdiği zamanlarda da Menteşe sancağı kazalarından yardım istendiği görülmektedir. İşte bu şekilde, 983/1575 senesinde, İstanbul'un ihtiyacı olan zahirenin temin edilmesi için müracaat edilen bölgeler arasında Menteşe sancağı da bulunmaktadır. Anadolu ve Rumeli'deki muhtelif kazaların kadılarına gönderilen

¹¹⁸² BA, MD 30, 116/282; 117/284. Keza, Rodos'un "fethinden beri" adanın zahiresinin temin edildiği kazalardan olduğu belirtilen Meğri'den (BA, MD 40, 210/473, 27 Ş. 987/18 Eylül 1579), Rodos sancakbeyi, dizdari ve kadısının temessükü ile gelecek olan Rodos ahalisine iki yüz müd zahire verilmesi hakkında bkz.: BA, MD 26, 244/699, 13 C. 982.

¹¹⁸³ Uşak ve Gediz kadılarına gönderilen gurre-i C. 988/13 Temmuz 1580 tarihli hüküm: BA, MD 43, 146/261.

¹¹⁸⁴ BA, MD 43, 121/220, 27 Ca. 988.

emirlerde. İstanbul'da zahire sıkıntısının had safhaya ulaştığı ve kimin elinde zahire bulunursa, ihtiyacından fazla olan kısmın derhal İstanbul'a gönderilmesi istenmekteydi¹¹⁸⁵. Zahire talep edilenler arasında bir ayırım yapılmıyor, züemâ, sipahi, çavuş, ümerâ ve muhtekirlerin elinde bulunan zahirenin fazlası isteniyordu¹¹⁸⁶. Böyle bir durumda, bu görevlilerden bazılarının ellerindeki zahireyi vermek istemedikleri görülüyor¹¹⁸⁷, devlet sancakbeylerinin anbarlarındaki terekeyi almak için özel görevliler tayin etmek zorunda kalıyordu¹¹⁸⁸. Bu suretle toplanan zahire, en yakın iskelelere indiriliyor¹¹⁸⁹ ve oradan gemilerde İstanbul'a naklediliyordu¹¹⁹⁰. Hatta, bu kıtlık sırasında Bodrum kalesi mahzeninde depolanan darı bile istenmiş, yeni mahsul çıktığı zaman da alınan darının yerine konulması bildirilmişti¹¹⁹¹. Daha sonraki yıllarda da, İstanbul'da başgösteren zahire sıkıntısında¹¹⁹², yine Akdeniz kıyısındaki muhtelif kazaların kadılarına gönderilen hükümlerde, İstanbul için zahire almaya gelen gemilerin boş gönderilmemesi hususunda şiddetli tenbihlerde bulunulmuştur¹¹⁹³. Bu istisnâî durumların dışında, bölgede elde edilen mahsulün, mahallî pazarlarda satıldığı ve ahalinin kendi ihtiyacı için tükedildiği tahmin olunabilir.

Öte yandan, Muğla ve Peçin'e bağlı bazı köylerde pirinç ziraati ile de uğraşıldığı görülmektedir. Çeltik tarlaları, derelerden özel kanallarla alınan suyla sulanmaktadır. Bu kanallar, defterlerde "arg-ı çeltük" ya da "nehr-i çeltük"¹¹⁹⁴ olarak belirtilmiştir. Ayrıca, arklarla getirilen bu sularla başka mahsullerin yetiştirildiği de

¹¹⁸⁵ Menteşe ve Aydın beylerine ve kadılarına gönderilen 4 B. 983 tarihli hüküm: BA, MD 27, 16/52, 17/54.

¹¹⁸⁶ BA, Aynı defter, 107/257, 19 Ş. 983.

¹¹⁸⁷ Zahiresini vermek istemeyen züemâ ve sipahilerin isimlerinin bildirilmesi için Menteşe, Saruhan ve Aydın beyleri ile kadılarına gönderilen hüküm için bkz. BA, Aynı defter, 126/297, 27 Ş. 983.

¹¹⁸⁸ Nitekim, Menteşe, Saruhan ve Aydın sancakbeylerinin anbarlarında bulunan zahirenin fazla kısmının alınıp İstanbul'a gönderilmesi için merkezden Ahmed Çavuş gönderilmişti (BA, Aynı defter, 124/293, 27 Ş. 983).

¹¹⁸⁹ BA, Aynı defter, 381/912, 8 Z. 983.

¹¹⁹⁰ Rodos beyine gönderilen 27 Ş. 983 tarihli bir hükümde, civar kadılıklardan toplanıp Meğri (=Fethiye)'ye getirilen zahirenin, Rodos beyinin kendi gemileri ve Rodos'daki diğer tüccar gemileri ile İstanbul'a götürülmesi emredilmekteydi (BA, Aynı defter, 124/294).

¹¹⁹¹ BA, Aynı defter, 350/840, 8 Z. 983.

¹¹⁹² Bu tarihten hemen iki sene sonra görülen muzayaka için bkz. BA, MD 31, 148/346, 17 Ca. 985.

¹¹⁹³ BA, MZD 4, hüküm 445, 16 C. 998.

¹¹⁹⁴ "an-nehr-i çeltük" (BA, TD 47, s. 110; BA, TD 337, 66a; TK.KKA, TD 110, 62b).

anlaşılmaktadır¹¹⁹⁵. Bu arklardan bir kısmının, "arg-ı filân bey", "arg-ı Saruca", "arg-ı za'im-i Balat", "arg-ı mîrlivâ", "arg-ı ulu", "arg-ı küçük" gibi bazı ayırdedici özel isimlerle anıldığı görülmektedir. Çeltikten alınan öşür, defterlere kile olarak kaydedilmediği için, aşağıdaki tabloda çeltikten alınan nakdî öşür miktarı gösterilmiştir.

Tablo XXXI: Tahrir dönemlerine göre çeltik istihsalı (akçe olarak)

Kazalar	1500	1517	1562	1583
Muğla	12950	9736	11450	11700
Peçin	12280	12340	25055	36670
Milas	-	-	-	-

Muğla kazasında, 1500 senesinde 10 köyde çeltik ekilirken, daha sonra Hereke köyünde çeltik üretiminden vazgeçildiği anlaşıyor. Aynı şekilde Peçin kazasında da, 1500 tahririnde 6 köyde çeltik ziraatinin yapıldığı görülürken, sonraki tahrirlerde bu sayı 5'e düşmüştür. Çeltik üretimi bol suya bağlı olduğundan, suyun az veya yetersiz olduğu zamanlarda çeltik üretimi oldukça düşük oluyor veya ekim yapılamıyordu. Nitekim, bu durumu defterlerdeki kayıtlardan da takip edebilmek mümkündür: Meselâ, Peçin kazasındaki Ulu Ark'da yapılan çeltik üretimi, su yetersizliği sebebiyle XVI. asrın başlarından itibaren kesilmiştir¹¹⁹⁶. Aynı şekilde, Muğla'ya tabi Dadya, Deksid, Pisi, Karaböğürtlen ve Günde köylerinde 1500 senesi tahririne göre çeltik üretimi yapılırken, sonraki defterlerde çeltik arkları "bî-hâsıl" olarak kaydedilmiştir. "Bî-hâsıl" olmayan çeltik arklarının istihsal kapasitesi, ekilen tohum miktarı gözönüne alınarak tahmin edilebilir. Dönemlere göre, kullanılan tohum miktarındaki artma veya eksilme, çeltik ekilen arazi ve istihsalin yekûnu hakkında genel bir değerlendirme yapmada kullanılabilir. Nitekim, Peçin'e tabi Gereme köyünde 10 müd çeltik tohumundan 60 müd mahsul elde edildiği kayıtlıdır¹¹⁹⁷. Ancak bu istihsalin hangi yıla ait olduğu bilinemediğinden ve çoğunlukla çeltik üretimi her sene yapılamadığından, deftere kaydedilen bu tohum/hasıl nisbetinin kesin olduğu da söylenemez.

¹¹⁹⁵ "... çeltük suyundan suvarılan terekeden hâsıl 400" (BA, TD 337, 67a; TK.KKA, TD 110, 77b).

¹¹⁹⁶ "... nisf-ı ark-ı ulu, bin altı yüz akçe, hâliyâ su çıkmadığı sebebden mu'attaldır ..." (BA, TD 337, 67a; TK.KKA, TD 110, 77b).

¹¹⁹⁷ BA, TD 47, s. 110.

Diğer taraftan, su yetersizliği çeltik üretimini olumsuz etkilerken, su olduğu halde, istihsal edilen çeltiğin satılabilmesi için resmen tevzi edileceği mâlî art alanın sınırlı oluşu da çeltik üretimini kısıtlamaktadır. Gökova körfezinin güney kıyısı başında bulunan Gelibolu köyünde çeltik üretimine elverişli üç nehir bulunduğu halde, yukarıda temas edilen sebepten ötürü bu nehirlerden her sene sadece birinde çeltik yetiştirilebiliyordu¹¹⁹⁸. Hatta, 1517 tahririnde yeni bir çeltik arki daha açılmış, bu nedenle her arka çeltik ekilme nöbeti üç yıldan dört yıla çıkmıştı¹¹⁹⁹.

Yoğun olarak çeltik yetiştirilen bölgelerde, çeltiğin kabuğundan ayrılması için "ding" adı verilen değirmenler yapılmıştır. 1500 tarihli deftere göre, bu değirmenlerden Ergüğe köyünde bir tane bulunurken, 1517 sayımında iki tane tesbit edilmiştir. Ancak 1562 ve 1583 tahrirlerinde her iki değirmenin de harab olduğu kayıtlıdır. Gelibolu köyünde 1500 sayımında dink değirmeni bulunmazken, 1517 tahririnde bir tane, 1562 ve 1583 tarihli defterlerde ise iki tane rastlanmaktadır.

(2) Bağcılık, meyvecilik ve sebzecilik

Her üç kazada da, buğday ve arpadan sonra en fazla yetişen mahsul üzüm idi. Bilhassa Muğla kazasında, yoğun bir şekilde bağcılık yapılmaktaydı. Bağlardan alınan vergi, defterlere "resm-i bağ" veya "harac-ı bağ" başlığı altında¹²⁰⁰ ve dönüm miktarı belirtilmeden akçe olarak kaydedilmiştir. Bağcılık yanında, köylerin bir kısmında değişik meyvelerin yetiştirildiği ve ayrıca sebze ziraati ile de uğraşıldığı anlaşılmaktadır. Meyve resimleri ve bahçe ürünlerinden alınan vergiler de defterlere nakdî olarak kaydedildiğinden aşağıda verilen tabloda bunlardan alınan öşür miktarı akçe olarak gösterilmiştir.

Tablo XXXII: Bağ, meyve ve sebzelerden alınan öşür miktarları (akçe olarak)

Ürünler	Muğla				Peçin				Milas	
	1500	1517	1562	1583	1500	1517	1562	1583	1500	1517
Bağ	31556	41554	61315	67572	18016	20210	19251	21592	2578	2367

¹¹⁹⁸ "Mezkûr karyede üç pınar var. her birinin ayağına çeltük ekilür imiş, örsü dar olduğu sebepten yılda biri ekilür imiş ..." (BA, TD 47, s. 204; BA, TD 61, s. 258; BA, TD 337, vr. 102a; TK.KKA, TD 110, vr. 100a).

¹¹⁹⁹ "...ark-ı cedîd, dört yılda bir ekilür ..." (Aynı referanslar).

¹²⁰⁰ 1517 tahririnde, Peçin'e tabi Balçık Pınarı köyünde, 20 akçe "resm-i bağ", 1.300 akçe "harac-ı bağ" vergisi kayıtlıdır (BA, TD 61, s. 213-14). Bu ifadeden, köydeki bir kısım bağlardan öşür, diğer bir kısmından ise öşür karşılığı "harac" alındığı anlaşılmaktadır.

Bostan	945	668	855	2025	1646	938	1770	2279	430	865
Bahçe	-	-	-	140	-	250 ¹²⁰¹	90+ 155 ¹²⁰²	290+ 160 ¹²⁰³	329	90
Sebze	50	25	-	-	-	445	771	555	-	27
Soğan	165	213	422	868	261	541	618	887	260	30
Sarımsak	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-
İncir	-	-	-	1500	2025	291	808	1028	325	376
Badem	-	-	-	770	220	-	130	150	25	120
Armut	-	-	-	115	40	129	448	418	-	250
Elma	-	-	-	96	-	-	-	-	-	-
Nar	-	-	-	-	-	8	56	110	-	67
Kiraz	-	115	120	150	-	-	-	-	-	-
Ceviz	65	128	135	735	600	-	20	25	-	18
Güynar	-	-	-	-	-	265	70	50	-	87
Meyve	-	-	-	-	50	-	-	-	-	-
Zeytin	150	545	2000 ¹²⁰⁴	3730	-	-	-	-	-	-

Muğla kazası dahilinde, bağcılığın en fazla Ula kasabası ile Yerkesik, Pisi, Dirgeme, Düğrek, Büyük Yenice, Küçük Yenice ve Ereğli köylerinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Muğla şehrinin hemen yanıbaşında bulunan "Karabağlar" mevkii, günümüzde olduğu gibi XVI. yüzyılda da bağları ve bahçeleri ile meşhurdur. Vakıf defterlerinde, Karabağlar, Ula ve Yerkesik bağlarından bir çok hayır kurumuna bağ vakfedildiği görülmektedir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi ziyaret etmiş olan Evliyâ Çelebi, Karabağlar mevkiindeki bağlar ile Ula bağlarından sitayişle bahsetmektedir¹²⁰⁵. Ula kasabasının çevresindeki bu kesif bağlık alanların dışında, kasaba halkının evlerinin önünde de, tahrir kâtibinin dikkatini çekecek genişlikte bağ

¹²⁰¹ "Öşr-i hadâyık ve harîm".

¹²⁰² "Öşr-i hadâyık ve harîm".

¹²⁰³ "Öşr-i hadâyık ve harîm".

¹²⁰⁴ Zeytinyağı öşrü ile birlikte.

¹²⁰⁵ "... Muğla sahrası içre mâlâmâl bu Karabağlar'dır. Cümle on bir bin bağıdır deyü sicillâtda mastûrdur ve yaz günleri Muğla şehri ve Ula halkı bu bağlarda sekiz ay sakin olurlar ..." (Seyahatnâme, c. IX, 203); "... Karabağlar'dan kible tarafına bağ ve bağçeler içre ubûr iderek ... Ula bağları içinde iki sâ'at ubûr idüp ..." (Aynı eser, 204); "... Ula şehrinden garb tarafına bağ ve bağçeler içre ..." (Aynı eser, 206).

ve bahçelerin bulunduğu ve buralardan elde edilen mahsulden öşür vermemek için bu arazilerin etrafının çitlerle çevrildiği anlaşılmaktadır¹²⁰⁶.

Muğla kazası kadar olmasa da, Peçin köylerinde de genellikle bağcılık yapıldığı görülmektedir. Bunlardan Büyük Mandalyat (=Selimiye), Mermedari, Balçık Pınarı ve Memalos köyleri, en fazla bağ resmi alınan köylerdir¹²⁰⁷. Ayrıca, 1500 ve 1517 tahrirlerinde Milas kazasına tâbi iken sonradan Peçin'e bağlanan Büyük Budamya, Küçük Budamya ve Sucum köyleri reayası ile; yukarıda çavdar üretimi bahsinde temas olunan Ortakçıyan-ı Mermedari cemaati mensuplarının da yoğun bir şekilde bağcılıkla uğraştıkları anlaşılmaktadır. 1500 sayımında Peçin'e bağlı olan ve 1517 tahririnde ayrılmış olan Bodrum yarımadasındaki köylerden sadece Biskübi'de kayda değer bağcılık faaliyeti vardır. Gökova körfezinin kuzey kıyısı boyunca yer alan köylerde ise bağcılık ön planda değildir.

Defterlerdeki çeşitli kayıtlardan anlaşıldığına göre, bazı bağlık alanlar zamanla harab olup koru haline gelmekteydi¹²⁰⁸. Bağlardan hasıl olan üzümün ise ne şekilde değerlendirildiği defterlere ve belgelere yansımamakla birlikte, bunların kurutularak veya pekmez, şıra, reçel vb. yapılarak mamul halde kullanıldığı tahmin olunabilir.

Bağcılık kadar yaygın olmamakla birlikte, bir çok köyde bahçe ve bostan ziraati yapılmakta, sebze de yetiştirilmekteydi. Bu mahsullerden alınan vergiler, defterlere "öşr-i bağçe", "harac-ı bağçe", "öşr-i hadâyık ve harîm" "öşr-i sebze", "öşr-i bostan" ve "resm-i bostan" adıyla kaydedilmiştir. Bu genel başlıkların haricinde, sadece bir köyde hıyâr ve sarımsaktan alınan öşür ayrı olarak kaydedilmiştir. Piyaz adı altında kaydedilen soğan ise, hemen her köyde az çok yetiştirilmektedir.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılabacağı üzere, meyve üretimi her kazaya göre farklılık göstermektedir. Ancak, incir üç kazada da birinci sırada istihsal edilen

¹²⁰⁶ Kasaba ekonomisi içinde önemli yeri olduğu anlaşılan bağcılık ve sebzecilik faaliyetinin kapasitesini göstermesi açısından mühim olan bu kaydı aynen veriyoruz: "öşr-i harîmhâ-i bağhâ ve bağçehâ, der-nefs-i kasaba-i mezbûre, hâric ez-defter. Zikr olan bağlar ve bağçeler nefis-i kasaba-i Ula re'âyâsının ve gayrinin evleri önünde olup öşr vermemek için azîm harîmler çevirüp defter-i atîkde yazılmamağla şimdiye değin zikr olan harîmlerden öşr vermeyüp, hîn-i tahrîrde ez'âf-ı muzâ'âf küllî mahsûlleri bel' olunur deyü haber verilmeğle, kasaba-i mezbûre hâdis olup şehir olmamağla ve sâir vilâyetlerde evleri önünde olan bağ ve bağçelerden kaç dönüm mikdârı harîmden öşr ve resm verilmemek kanûn ise ol mikdâr harîmden ziyâde olan harîmlerden olan bağ ve bağçelerin öşrlerin vermek üzere defter-i cedîde kayd olundu, hâsıl ber-vech-i tahmîn 2.000" (TK.KKA, TD 110, vr. 89b).

¹²⁰⁷ Mandalyat'ın bağ ve bahçelerini Evliyâ Çelebi de zikre değer görmektedir (Aynı eser, 148).

¹²⁰⁸ "mukata'a-i bağât ve bağçe ... elân harâb olup koru olmuştur ..." (TK.KKA, TD 110, 65b); kezâ, "mukata'a-i zemîn-i koru-yı bağ ..." (Aynı defter, 75a).

meyvedir. Muğla köylerinde, 1583 tahririne kadar incir vergisine rastlanmamaktadır. Bu tarihte yalnız Dadya köyünde incirden öşür alındığı görülmektedir. Peçin'in bir çok köyünde ise, 1500 sayımından itibaren incir öşrünün alındığı kayıtlıdır. İncirin tahrir kıymeti, sadece yüzyılın başına ait bu defterde bulunmaktadır. Buna göre, incirin kilesi 20-30 akçedir¹²⁰⁹ ve bu tarihteki incir öşrü, yaklaşık 65-100 kile gibi oldukça fazla bir miktar tutmaktadır. Diğer tahrir dönemlerinde incirin kile fiyatı belirtilmediğinden, bir istihsal karşılaştırması yapmak mümkün gözüküyor. Ancak, 1517 tarihindeki sayımda incir öşrünün yaklaşık yedi kat birden azalması, Bodrum yarımadasında bulunan ve incir istihsalinde önde gelen köylerin idari düzenleme sebebiyle Peçin'den ayrılmasıyla izah edilebilir.

Muğla kazasında incirden sonra en fazla istihsal edilen meyve olarak badem ve daha sonra da ceviz gelmektedir. Peçinde ise her iki meyve türü ve diğer meyvelerin üretim miktarı dalgalı bir seyir takip etmektedir. Badem, Muğla'da sadece iki köyde¹²¹⁰; Peçin'de ise üç köyde¹²¹¹ hasıl olmaktadır. Peçinde yetişen badem ve incirin oldukça lezzetli olduğu ve saray mutfağı için tercih edildiği anlaşılmaktadır¹²¹². Peçin'e bağlı köylerde öşür alınacak miktarda kiraz yetişmediği görülmektedir. Muğla'da ise bu meyveden alınan vergilere 1517 tahririnden itibaren rastlanmaktadır. Buna mukabil, Muğla kazasında XVI. yüzyıl boyunca nar öşrü kaydedilmemişken, Peçin'de yüzyılın ilk çeyreğinden beri iki köyde nardan vergi alınmaktadır. Yine Peçin'in üç köyünde öşür alındığı görülen diğer bir meyve de güynâr (günar=çam fıstığı)dir. Yusufça-deresi, Küçük Budamya ve Mermedari köyünde gerçekleşen çam fıstığı üretiminin, yüzyılın ikinci yarısında 4-5 kat azaldığı görülmektedir.

Ancak her üç kazadaki meyve üretimi değerlendirilirken şu husus da göz önünde bulundurulmalıdır: Meyvelerden alınan öşür, bazen meyve cinsleri tefrik edilmeden sadece "öşr-i meyve" başlığı altında gösterilmekte veya diğer bir ürün - meselâ bağ haracı- ile birlikte kaydedilmektedir. Bu durumda hangi tür meyvenin

¹²⁰⁹ BA, TD 47, s. 88, 109.

¹²¹⁰ Dadya ve Yerkesik köyleri.

¹²¹¹ Sandıma, Büyük Mandalyat ve Yusufça-deresi köyleri.

¹²¹² Matbah-ı âmireye gönderilen Peçin badem ve inciri için bkz. BA, KK 7274, s. 46, H. 1026. Menteşe, Aydın ve Saruhan sancaklarındaki kadılara gönderilen 22 Za. 987 tarihli bir hükümde, sözkonusu yerlerden Kiler ve Matbah-ı âmire için kuru meyve, zeytinyağı ve diğer malzemeleri satın almak için gelecek görevlilere yardımcı olunması isteniyordu (BA, MD 41, 386/825). Keza, saray kileri için genel olarak Menteşe bölgesinden gönderilen malzemelerle ilgili bkz. BA, AE, IV, Murad, nr. 395, s. 9, H. 1038.

vergilendirildiği tabii olarak anlaşılamamaktadır. Ayrıca, herhangi bir meyve öşrünün kaydedilmediği tahrir dönemlerinde hiç meyve yetiştirilmediği düşünülmemelidir. Özellikle meyvecilik için ayrılmış alanların haricindeki yerlerden elde edilen meyveler, ahalinin kendi ihtiyacı için kullanılmış olduğundan vergi dışı bırakılmış olmalıdır. Dolayısıyla istihsal vardır, ancak üretim yekûnu vergiye tabi miktara ulaşmadığı için vergi alınmamıştır.

Yine tahrir defterlerindeki vergi kayıtlarından anlaşıldığına göre, XVI. yüzyılda, incelediğimiz sahada zeytin üretimi pek yaygın değildir. Zeytin öşrüne sadece Muğla kazasında rastlanmaktadır. Yüzyılın ilk çeyreği içinde yer alan iki tahrir defterinde zeytin öşrüne ait kayıtlardan her ikisi de, Datça yarımadasının en batı ucunda yer alan Bedye köyüne aittir. 1500 sayımında 150 akçelik zeytin öşrü kaydedilen köyde, on yedi sene sonra öşür miktarı 545 akçeye çıkmıştır. Bu tarihten yaklaşık yarım asır sonraki sayımda ise, zeytin üretiminin komşu Dadya köyünde de yapıldığı görülmektedir. Kayıtlara nazaran, bu köydeki üretimin Bedye köyündeki istihsalen iki kat daha fazla olduğu anlaşıyor. Ayrıca, yine bu tarihte, doğuya doğru uzanan hat üzerinde yer alan Tarahya köyünde zeytin üretimi olmamakla birlikte, beş adet zeytin değirmeni bulunmaktadır. 1562 tahririnden yirmi sene sonraki sayımda ise, zeytin üretiminin doğu ekseninde yer alan üç köye doğru yayıldığı görülmektedir. Bedye ve Dadya'daki üretim kadar olmamakla birlikte, Tarahya, İlya ve Marmaris köylerinde de bir miktar zeytin istihsal edilmektedir. Ayrıca bu tarihte, Dadya'da 10, Bedye'de 20 ve Tarahya'da 5 zeytin değirmeni vardır. Bedye köyündeki zeytin öşrü zeytinyağı vergisi ile birlikte kaydedilmiştir. Yirmi sene öncesine göre bu kadar çok zeytin değirmeninin ihdas edilmiş olması, üretilen zeytinin, XVI. asrın üçüncü çeyreğine kadar çoğunlukla sofralık olarak kullanıldığını, bu tarihten sonra ise yağından daha fazla istifade edildiğini göstermektedir. Ayrıca, zeytin üretimi ile ilgili genel bir değerlendirme yapılacak olunursa: XVI. yüzyılın başlarında zeytin üretiminin pek yaygın olmadığı, ürünün asrın ortalarından sonra daha iyi tanındığı ve sancağın güneydeki topraklarında aynı iklim yapısına sahip köylerin ahalisi tarafından yetiştirildiği söylenebilir.

(3) Sınaî ürünler

İncelediğimiz üç kazaya bağlı köylerde, yukarıda bahsedilen ziraî mahsullerin yanında pamuk, susam, keten, kendir ve palamud gibi sınaî ürünler de yetiştirilmekteydi. Bunlardan bilhassa en yaygın olarak pamuk üretiminin yapıldığı anlaşılmaktadır. Pamuktan alınan vergi, defterlere "öşr-i penbe" olarak kaydedilmiş

ve öşür miktarı da akçe cinsinden yazılmıştır. Diğer sınaî mahsullerden sadece Peçin kazasında hasıl olan susamın tahrir kıymeti belirtilmiş olduğundan, bu ürünlerden alınan öşür miktarı da aşağıdaki tabloda akçe olarak gösterilmiştir.

Tablo XXXIII: Tahrir dönemlerine göre sınaî mahsullerden alınan öşür miktarı

Ürünler	Muğla				Peçin				Milas	
	1500	1517	1562	1583	1500	1517	1562	1583	1500	1517
Pamuk	2338	4906	5527	11795	1401	2233	2646	4115	40	185
Keten	869	1368	1946	2781	6595	6830	7396	6588	2040	2897
Kendir	-	-	-	-	32	27	495	840	350	597
Palamud	-	777 ¹²¹³	500	600	-	20 ¹²¹⁶	20	25	-	-
			1214	1215						
Susam	50	60	75	710	149	102	309	541	90	228

Tablodaki rakamlara nazaran, Muğla kazasındaki pamuk üretiminin, Peçin kazasına göre iki kat daha fazla olduğu anlaşıyor. Muğla kazasında, asrın başlarına ait sayımın verilerine göre 19 köyde, 1517 tahririnde 24 köyde, yüzyılın ikinci yarısında 25 köyde ve 1583 tarihli son tahririne göre de yine 24 köyde pamuk ziraatı ile uğraşıyordu. Pamuk üretimi için gerekli olan sıcak iklimin şartlarına uygun olarak, en fazla istihsalin, güneyde, zeytin üretimi yapılan coğrafi hat üzerinde yer alan köylerde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. 1500 sayımında, Dadya, Tarahya ve Bedye köyleri ilk üç sırayı paylaşmaktadır. Bu tarihten on yedi sene sonrasına ait deftere göre ise, Tarahya ve Bedye'deki pamuk üretimi iki misli artarken, Dadya'daki üretimin % 40'a yaklaşan bir gerileme içine girdiği görülüyor. Bu tarihte, yine sancağın en güney kısmında yer alan Bozburun köyünde de yüksek miktarda pamuk yetiştirilmeye başlanmıştır. Yüzyılın son çeyreğine ait defterdeki rakamlara göre, önceleri az bir üretimle defterlerde yer alan Büyük ve Küçük Yenice köylerinde büyük oranda pamuk üretimi gerçekleştirilmiş ve bu köyler istihsalde birinci sıraya yükselmişlerdir. Ayrıca, yüzyılın ortalarından itibaren, pamuk üretiminin genel olarak artmaya başladığı söylenebilir.

¹²¹³ Harnub mahsulüyle birlikte kaydedilmiş olan palamud öşrünün 30-50 akçeyi geçmeyeceği düşünülebilir.

¹²¹⁴ Aynı şekilde yine harnubla birlikte yazılmıştır.

¹²¹⁵ Kezâ.

¹²¹⁶ Bağ haracı ve incir öşrü ile birlikte 810 akçe olarak kaydedilen vergi miktarından, sonraki dönemlere nisbetle palamud öşrü tahmini olarak 20 akçe kabul edilmiştir.

Peçin kazasındaki pamuk ziraati ise, Muğla'nın yanında oldukça düşük kalmaktadır. Bunda, pamuk üretimine uygun iklim şartlarına sahip arazinin yetersiz oluşunun etkisi olduğu anlaşılmaktadır. 1500 tahririne göre pamuk ziraati yapılan 18 köyden çoğu Bodrum yarımadasında veya kazanın güney kısımlarında yer almaktadır. Bunlardan 400 akçelik öşür ile üretimde ilk sırada gelen Tekfur-anbarı köyündeki istihsalin, bir sonraki sayımda beş kat birden azaldığı görülmektedir. Bu tarihte pamuk üretimi yapılan yirmi köyün içinden Varvil ve Gereme öne çıkmıştır. Son tahrirde ise Tekfur-anbarı'ndaki üretimin altı kat artışı dışında, istihsal açısından dikkati çeken bir durum gözükmemektedir.

Muğla'nın bilhassa güney köylerinde önemli miktarda üretildiği anlaşılan pamuğun ne şekilde değerlendirildiği belgelere yansımamıştır. Fakat, diğer bölgelerle karşılaştırıldığında, her iki kazadaki toplam üretimin çok fazla olmadığı ve bu mahsulün çoğunlukla bölge dışına çıkarılmadan, şehir ve kasaba merkezlerinde bulunması muhtemel olan az sayıdaki dokuma tezgâhlarında mâmul hale getirilerek mahallinde tüketildiği tahmin olunabilir.

Urgan yapımında kullanılan keten ve kendirden, bilhassa birincisi önemli ölçüde üretilmektedir¹²¹⁷. Muğla kazasında, öşür tahsil edilecek miktarda kendir yetiştirilmediği, çok sayıda köyde ise keten istihsal edilmekle birlikte, toplam yekûnun oldukça düşük olduğu görülmektedir. Kayda değer miktarda keten üreten köylerin sayısı, tahrir dönemlerine göre üçü beşi geçmemektedir. Buna mukabil, Peçin kazasında Muğla'ya nazaran daha yoğun keten ziraati yapıldığı ve üretiminin de dört beş kat daha fazla olduğu görülüyor. Hemen her köyde az çok keten yetiştirilmekle birlikte, en fazla keten istihsalı yapılan köyler, Büyük ve Küçük Mandalyat, Gereme, Çınar, Büyük Budamya ve Todurga köyleridir. 1562 tahririnde Milas'tan ayrılıp Peçin'e bağlanan beş köyde de keten üretimi yapılmaktadır.

Dericilikte kullanılan palamud istihsalinin, her iki kazada da yok denecek kadar az olduğu görülüyor. 1500 tahririnde palamud öşrüne rastlanmazken, sonraki dönemlerde de öşür miktarı 20-30 akçeyi geçmemektedir. Muğla'da sadece Bedye köyünde, Peçin'de ise Küçük Batac köyünde az miktarda palamud hasıl olmaktadır.

¹²¹⁷ Donanma gemilerinden kadirgalarda kullanmak üzere Menteşe bölgesinden istenen kendir için bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992, s. 28, nt. 285.

Diğer bir sınaî ürün olan susam, Muğla kazasında oldukça az istihsal edilmektedir. Muğla'da sadece üç dört köyde yetiştirilen susam öşrü defterlere akçe olarak kaydedilmiştir. Peçin kazasında ise, öşür miktarı kile olarak da belirtildiği için, ürünün tahrir kıymeti tesbit olunabilmektedir. Bu kayıtlara göre, susamın kilesi, tahrir dönemlerine göre sırasıyla 20, 40, 100 ve 101 akçe olarak gerçekleşmiştir. Bu rakamlardan yola çıkarak bir hesaplama yapılırsa: Peçin kazasındaki susam istihsalından 1500 senesinde 7.4 kile, 1517 tahririne göre 2.5 kile, 1562 senesi sayımında 3 kile ve yüzyılın son tahriri olan 1583 yılında ise 5.3 kile öşür alınacaktır. Bunlar, şüphesiz yüksek bir üretimi gösteren rakamlar değildir. Her iki kazada da az istihsal edilen susamın işlenmesi tahinhanelerde yapılıyordu. Üç kaza merkezinden sadece Milas'da bir "tahunhâne" bulunuyordu. Belgelerde "yağhâne" olarak da anılan bu tesisde susamın yağı çıkarılıyor ve sözkonusu yağ, yağhanenin örüsü olan mıntıka dahilindeki ahaliye satılıyordu¹²¹⁸. Yağhanelerin hammaddesi olan susamın, çiftçiler tarafından üretiminin azaltılması ise, bu sınaî tesislerinin zor durumda kalmasına yol açıyor, devlet de bu duruma çare bulmaya çalışıyordu¹²¹⁹.

c- Değirmenler

İncelediğimiz üç kaza dahilinde görülen diğer bir sınaî tesis de değirmenlerdir. Köylerdeki değirmenlerin yanında, Muğla şehir merkezine çok yakın mevkide bulunan ve günümüzde "Değirmenderesi" olarak adlandırılan vadi içinde de çok sayıda değirmenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bugünkü duruma bakılarak, bu vadi içinde bulunan değirmenlerin sel değirmeni olduğu söylenebilir. Yani bunlar, su yatağına su geldiği müddetçe faaliyetlerini devam ettirebilmektedirler¹²²⁰. Daimî cereyan eden su ile çalışan değirmenlerin yanında, bazı köylerde "âsiyâb-ı bâd" ve "âsiyâb-ı esb", yani rüzgâr ya da hayvan gücü ile çalışan değirmenlerin bulunduğu da görülmüyor. Ayrıca, bir kaç köyde, fonksiyonları icabı diğerlerinden farklı olan ve "ding" adı verilen değirmenler de mevcuttu¹²²¹. Aşağıdaki tabloda, tahrir dönemlerine göre köylerde bulunan değirmen sayıları verilmiştir.

¹²¹⁸ BA, KK 63, s. 457-58, 21 Ra. 960.

¹²¹⁹ Menteşe sancağında, yağ işlenen muhtelif "tahunhâne"lere verilmek üzere, reaya tarafından iyi tarlalara susam ekilmesi istenmekteydi (BA, MD 41, 472/1013, 22 Z. 987).

¹²²⁰ Yakın zamanlara kadar kullanılmış olan bu değirmenlerden bazılarının kalıntılarına, vadinin iç kısımlarında vadi tabanına yakın yamaçlarda hâlâ rastlanabilmektedir.

¹²²¹ Ding isimli değirmenler, su veya hayvan gücüyle çalışan ve genellikle çeltiğin kabuğundan ayrılması, susam ve zeytin yağının çıkarılması işlerinde kullanılan değirmenlerdir (Emecen, Manisa, s. 260, nt. 147).

Tablo XXXIV: Tahrir dönemlerine göre her üç kazadaki değirmen sayısı

Kazalar	1500		1517		1562		1583	
	Faal	Harab	Faal	Harab	Faal	Harab	Faal	Harab
Muğla	66	20	89	10	100	9	169	8
Peçin	118	16	137	-	153	1	153	1
Milas	28	2	24	5	-	-	-	-

Tablodan da anlaşılacağı üzere, Muğla kazasındaki değirmen sayısı, XVI. yüzyıl boyunca, diğer iki kazaya nazaran iki kat artmıştır. Yüzyılın başlarında harab durumda olan 20 değirmenden yarısının, on yedi sene içinde tamir edilerek faal hale getirildiği, ayrıca 13 yeni değirmenin daha yapıldığı anlaşıyor. 1500 sayımında en fazla değirmenin Dadya (26 değirmen)¹²²² ve Düğrek (15 değirmen) köylerinde olduğu görülüyor. Ayrıca Ergüğe köyünde bir dink değirmeni kaydedilmiştir. Bu değirmen, muhtemelen, Ergüğe köyü ile yakındaki "ark-ı Ergüğe"de istihsal edilen çeltiğin kabuğundan ayrılması için kullanılmaktaydı. Kazadaki toplam değirmen sayısı 1517 tahririnde artarken, Dadya'daki değirmenlerin sayısı 19'a, Düğrek'de ise 6'ya düşmüştür. Bu tarihte, biri yine Ergüğe köyünde, diğeri de Gelibolu köyünde olmak üzere iki dink değirmeninin daha ihdas edildiği görülüyor. Yaklaşık 45 yıl sonraki sayımda ise, Tarahya köyünde 5 zeytin değirmeni, Gelibolu köyünde ise ikinci dink değirmeninin tesis edildiği anlaşıyor. Buna mukabil Ergüğe köyündeki dink değirmenlerinin ikisi de harab olmuştur. Bu tarihte, 27 değirmen ile en fazla değirmen yine Dadya köyündedir. Yüzyılın son tahririnde, çok sayıda değirmen yapımı dikkati çekmektedir. Dadya köyündeki değirmenlerin sayısı, 5'i rüzgar değirmeni, 10'u zeytin değirmeni ve ikisi harab olmak üzere toplam 45 değirmene ulaşmıştır. Ayrıca, yine Dadya gibi aynı yarımada üzerinde yer alan ve bu köyün biraz batısında bulunan Bedye köyünde de, zeytin üretimine bağlı olarak 20 zeytin değirmeni ihdas edilmiştir. Aynı hat üzerinde yer alan Tarahya köyünde de 5 adet zeytin değirmeni yapılmasının yanında, Ergüğe'deki iki dink değirmeni hâlâ harab olarak kaydedilmiştir. Bu tarihte, daha önce değirmen sayısı ile dikkati pek çekmeyen Ula kasabasında da, 8 yeni değirmenin faaliyete geçtiği anlaşıyor. Bu değirmenler, muhtemelen, kasaba yakınında bulunan ve "merkeb-deresi" ya da "hımâr deresi" olarak anılan mevkide tesis edilmiş olmalıdırlar.

¹²²² Nitekim, Piri Reis de, eserinde, Dadya'nın biraz güney batısındaki bir körfezin içine lokalize ettiği "değirmenderesi"nde "yürüdülen" değirmenlerden söz etmektedir (bkz. Kitab-ı Bahriye, s. 231).

Peçin kazasındaki değirmen sayısında ise, yüzyıl boyunca hemen hemen pek değişiklik görülmemektedir. 1500 tahririnde görülen 16 harab değirmenin bir sonraki sayıma kadar kullanılır hale getirildiği anlaşıyor. Değirmen sayısında 1562 senesinde görülen artışı ise, bu tarihte Milas'tan ayrılıp Peçin'e bağlanan beş köydeki değirmenlerin toplam rakam içinde yer almasına bağlamak gerekir. Bu kazada da, en fazla değirmene sahip dört köy görülmektedir. 1500 senesinde, bu köylerden Büyük Mandalyat'da 26, Memalos'da 18, Büyük Gereme'de 16 ve Küçük Gereme'de ise 13 değirmen bulunuyordu. Bir sonraki sayımda 28 değirmeni bulunan Büyük Mandalyat köyündeki değirmen sayısı, yüzyılın sonuna kadar değişmemiştir. Değirmenlerin durumuyla ilgili olarak, Büyük Gereme ve Memalos köyleri öne çıkmaktadır. Gereme'deki değirmen sayısı 1517'de 38'e çıkmış ve bu rakam diğer tahrirlerde de değişmemiştir. Ayrıca, Gereme köyünde, bu tarihten itibaren değirmen taşı imalinin de yapıldığı ve bu taşlardan öşür alındığı kaydedilmiştir¹²²³. Memalos köyündeki değirmenlerin çoğunun ise harab olduğu ve faal değirmen sayısının 8'e indiği görülmektedir. Diğer taraftan, Küçük Gereme köyündeki değirmen sayısının 21'e yükselmesi yanında, Milas'tan ayrılıp Peçin'e bağlanan Yusufça-deresi köyündeki 14 değirmenin varlığı da dikkati çekmektedir.

Defterlerde, her üç kazadaki değirmenlerin çalışma süreleri de kaydedilmiştir. Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, değirmenlerden bazıları "yıl yürür", bir kısmı "altı ay yürür", bazıları da "üç ay" veya "iki ay" faal olurlardı. Değirmenlerden, faaliyet sürelerine göre resm alındığı ve bu rakamın da, ayda beş akçe olduğu anlaşılmaktadır. Defterlerdeki kayıtlarda veya diğer belgelerde, tahıl sahiplerinden değirmen ücreti olarak ne kadar bir meblağın alındığına veya ödemenin ne suretle yapıldığına dair bir bilgiye rastlanamamıştır.

d- Hayvancılık, arıcılık ve balıkçılık

Defterlerden elde edilen verilere göre, arazi yapısı ziraat için pek elverişli olmayan kesimlerde yaşayan köy halkının, ikincil bir geçim kaynağı olarak, hayvancılık, arıcılık ve balıkçılıkla uğraştığı görülmektedir. Köylerden alınan vergi kalemleri arasındaki "âdet-i ağnâm" ya da "resm-i ganem" in yekûnundan, bu faaliyetlerden bilhassa koyun yetiştiriciliğinin ön planda geldiği anlaşılmaktadır. Arıcılık da az çok hemen her köyde yapılmakta, balıkçılıkla ise sadece Peçin'in bir

¹²²³ "Öşr-i seng-i âsiyâb, 50 akçe" (BA, TD 61, s. 195). Taş imalatının sonraki dönemlerde de devam ettirildiği ve öşür miktarının değişmediği görülmektedir.

kaç köyünde uğraşilmektedir. Bu gelir kalemlerinden alınan resim miktarları, akçe olarak aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo XXXV: Her üç kazada, koyun, dalyan ve kovandan alınan vergi miktarı

Gelir kalemi	Muğla				Peçin				Milas	
	1500	1517	1562	1583	1500	1517	1562	1583	1500	1517
Koyun	9272	10257	14242	16280	10876	9959	8805	11923	1500	500
Dalyan	-	-	-	-	550	435	615	1030	-	-
Kovan	2943	3302	3211	3828	3663	3762	4365	4905	325	609

Defterlerde ve elimizdeki belgelerde, koyun ya da kovan başına kaçar akçe vergi alındığına dair bilgi bulunmadığından, zirai mahsullerde olduğu gibi, bu hususda da yine Aydın kanunnamesindeki hükümlerden faydalanılacaktır. Bu kanunnameye göre, 2 koyuna 1 akçe resm-i ağnâm alınmaktadır¹²²⁴. Bu hükme göre, tablodaki rakamlar gözönüne alınarak, Muğla kazası köylerinde 1500'de 18.544, 1517'de 20.514, 1562'de 28.484 ve 1583 senesinde de 32.560 adet koyun bulunduğu söylenebilir. Aynı şekilde, Peçin kazasındaki koyun sayısı ise, tahrir dönemlerine göre sırasıyla, 21.752; 19.918; 17.610 ve 23.846 adet olarak hesaplanabilir.

Bu verilere göre, Muğla kazası köylerinde yapılan hayvan yetiştiriciliğinde mütemadî bir gelişme yaşandığı söylenebilir. Ancak, yukarıdaki tabloda tesbit edilen rakamlara göre Peçin kazasındaki hayvancılık faaliyeti hakkında yapılacak değerlendirme, idari düzenlemeler gözönüne alınmadan daima eksik kalacaktır. Şöyle ki, 1500 ile 1517 sayımları arasında koyun sayısındaki azalma, Bodrum yarımadası köylerinin Peçin'den ayrılması ile izah edilebilir. Nitekim bu köylerde yetiştirilen koyun sayısı mevcut rakama ilâve edildiğinde, nisbî bir artış gözlenmektedir. Aynı durum, 1517 ve 1562 tahrirleri arasında tesbit edilen azalma için de geçerlidir. Bu tarihte de, Peçin kazasından ayrılan iki köydeki koyun sayısı ilave edildiğinde, toplam koyun sayısında yine bir yükselme söz konusudur.

Muğla kazasında, en fazla koyun yetiştirilen köyler: Bedye, Dadya, Tarahya, Çatak, Kıran Çatak ve Bozburun'dur. Bilhassa Dadya ve Bozburun köylerinde, yüzyıl boyunca koyun sayısında büyük artış olmuştur. Dadya'da 1500 sayımında 400 koyun bulunurken, on yedi sene sonra koyun sayısı 2000'e ulaşmıştır. Yine Bozburun

¹²²⁴ Barkan, **Kanunlar**, s. 12; kezâ, İçel sancağı kanununda da aynı nisbette vergi alındığı kayıtlıdır (Ş. Çelik, Aynı tez, s. 316).

köyünde de, 1500 senesinde 120 adet olarak tesbit edilen koyun sayısı, 1517 sayımına kadar 2000'e yükselmiştir. Peçin köylerinden ise, Büyük ve Küçük Gereme, Dizdar Batacı ve Pencik, koyun sayısı itibariyle dikkati çeken köylerdir. Bazı köylerde, koyun sayısında daimî bir artış gözlenirken, Pencik ve Küçük Batac köylerindeki koyun sayısında, tahrir dönemleri arasında ani düşüşler yaşandığı görülmektedir. Meselâ, 1517 sayımında Küçük Batac köyünde 2.400 koyun kaydedilmişken, 1562 senesinde bu rakam 250'ye inmiştir. Yine Pencik köyünde, 1500 senesinde 3.200 koyun bulunurken, on yedi sene sonraki sayımda koyun sayısı 2.000 tane eksilerek 1.200'e düşmüştür. 1500 ve 1517 sayımlarında Milas'a bağlı olan iki köydeki koyun kaybı da dikkate değerdir. 1500 senesinde 1.000 koyunun kaydedildiği Büyük Budamya köyündeki koyun sayısı 1517'de 500'e inmiş; yine yüzyılın başında 500 adet koyunu bulunan Küçük Budamya köyünde, 1517 tahririnde hiç koyun kaydedilmemiştir. Bu durum, köylülerin koyun yetiştiriciliğinden vazgeçtiği şeklinde izah edilebileceği gibi, salgın hastalık vb. tabii afetlerle de karşılaşmış olabileceğini akla getirmektedir.

Koyunun haricinde, büyükbaş hayvan üreticiliğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Az sayıda yetiştirilmesi muhtemel olan sığır ve manda cinsinin, çiftçilerin kendi ihtiyaçları için kullanıldığına şüphe yoktur. Ayrıca, çoğunlukla nakliye işlerinde kullanılan develerin de, bilhassa konar-göçer aşiretler tarafından yetiştirildiği söylenebilir.

Yukarıdaki tabloya göre, arıcılığın, Peçin kazası köylüleri tarafından daha yaygın olarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu vergi kalemi, defterlerde "resm-i kovan" ya da "öşr-i kovan" olarak kaydedilmiştir. Yine Aydın kanunnâmesine göre, kovan başına iki akçe resim alınmaktadır¹²²⁵. Buna göre, Muğla kazası köylerinde, 1500'de 1.471; 1517'de 1.651; 1562'de 1.605 ve 1583'de 1.914 adet kovan bulunduğu; Peçin kazasında ise, aynı tarihlere göre, sırasıyla, 1.831; 1.881; 2.182 ve 2.452 adet kovanda arıcılık yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kovanlardaki arıların bal üretebilmeleri için, bunların muhtelif mevkilere yerleştirildikleri malumdur. Defterderleri bazı ifadelerde, kovanların konulduğu bu alanların "otlak-ı kovan" olarak anıldığı dikkati çekmektedir. Nitekim, kovan ve "otlak-ı kovan"dan alınan vergiler, köylerin hasıl kısmında ayrı ayrı gösterilmiştir. Meselâ, Muğla'ya bağlı Gelibolu köyünde 1500 senesi tahririnde, "öşr-i kovan"

¹²²⁵ Barkan, *Kanunlar*, s. 11.

olarak 50 akçe. "resm-i otlak-ı kovan" olarak da 100 akçe alınacağı kayıtlıdır¹²²⁶. Yine aynı şekilde. Peçin'e tabi Varvil ve Çınar köylerinde de kovan otlakından resim alınmaktadır¹²²⁷. Hatta, köy hasıllarında yer alan bu ibarelerin, -bilhassa otlak resimlerinin tahsili hususunda- muhatablar tarafından yanlış anlaşılması için, sözkonusu uygulamayı daha da netleştirici bir ifade olarak, bazı köylerin hasılinda "otlak-ı kovan" ve "otlak-ı ganem" resimleri ayrı ayrı belirtilmiştir¹²²⁸.

Muğla'da, tahrir dönemlerine göre ortalama olarak en fazla kovan bulunan köyler, Bedye, Dadya, Çatak, Bozburun, Düğrek, Pisi, Gelibolu ve Yerkesik'tir. Peçin'de ise, Büyük ve Küçük Mandalyat¹²²⁹, Dizdar Batacı, Büyük ve Küçük Geremë, Küçük Batac ve Büyük Budamya köylerinde, yaygın bir şekilde arıcılıkla uğraşıldığı anlaşılmaktadır.

Diğer bir geçim kaynağı olan balıkçılığın yapılabilmesi için, Muğla köylerinde "dalyan" veya "balıklagu" bulunmamaktadır. Bir çok köyde nehir bulunmasına veya bazı köyler deniz kenarında olmasına rağmen, en azından, vergiye konu olacak miktarda balıkçılık yapılamadığı söylenebilir. Peçin'de ise dört köyde balıkçılık yapılmaktadır. Bu köylerin hasılindaki ifadelerden, açık deniz balıkçılığı yapılmadığı, balıkların, deniz veya nehir kenarında yapılan dalyanlarda avlandıkları anlaşılmaktadır. Bir nevi yarımada hüviyetinde olmasına rağmen, Menteşe kıyılarının kayalık yapısının dalyan tesisine pek imkân tanımadığı, sadece Ege denizi kıyısında bulunan Acısu ve Asun köylerinde dalyan yapıldığı görülüyor. Defterlerde,

¹²²⁶ BA, TD 47, s. 204.

¹²²⁷ "hâsıl-ı karye-i Varvil, ... küvvâre 200; ... otlak-ı küvvâre 200 ..." (BA, TD 61, s. 206); kezâ 1562 tarihli defterde Varvil köyü hasılı: "resm-i otlak-ı küvvâre 170", "resm-i küvvâre 190" (BA, TD 337, vr. 81a); 1583 tarihli defterdeki kayıt: "resm-i küvvâre 200", "resm-i otlak-ı küvvâre 180" (TK.KKA, TD 110, 72a). Çınar köyü vergi kalemleri arasında bulunan kovan ve otlak-ı kovan kayıtları: "küvvâre 20; ... otlak-ı kovan 30 ..." (BA, TD 61, s. 218); kezâ, "resm-i otlak-ı kovan 20", "resm-i küvvâre 10" (BA, TD 337, vr. 68a); 1583 tarihli defter: "resm-i otlak-ı kovan 52", "resm-i küvvâre 60" (TK.KKA, TD 110, 76a).

¹²²⁸ Peçin'e bağlı Büyük ve Küçük Mandalyat köylerinde, 1500 sayımında bu vergilerden sadece "öşr-i kovan" ve "resm-i otlak-ı kovan" kaydedilmişken (BA, TD 47, s. 85, 87); bundan sonraki defterlerde köylerin hasıl kısmına "otlak-ı ganem" resminin de ilave edildiği görülüyor: "hâsıl-ı Büyük Mandalyat ve Küçük Mandalyat, ... resm-i kovan 1060 ...; otlak-ı küvvâre, 500; ... otlak-ı ganem, 150 ..." (BA, TD 61, s. 193); kezâ, "hâsıl-ı Büyük Mandalyat ve Küçük Mandalyat, ... resm-i kovan 1150; ...resm-i otlak-ı küvvâre 500; ... resm-i otlak-ı ganem 155 ..." (BA, TD 337, vr. 59b); 1583 tarihli defterdeki kayıt: "resm-i kovan 1200", "resm-i otlak-ı küvvâre 600", "resm-i otlak-ı ganem 200" (TK.KKA, TD 110, vr. 56b). Diğer taraftan, "otlak-ı kovan" resmine, müstakil olarak, Muğla ve Peçin'e bağlı muhtelif köylerin hasılinda da rastlamak mümkündür. Bunlardan bazıları için bkz. BA, TD 47, s. 85, 87, 92, 99, 174, 191; BA, TD 61, s. 242, 271, 275.

¹²²⁹ Bu iki köyün vergi hasılı çoğu kere birlikte verilmektedir.

hisseli olarak üç ayrı yerleşim birimi halinde kaydedilmiş olan Acısu köyünde 1500 yılında 1, 1517 senesinde 2 ve 1583'te ise 3 tane dalyanın bulunduğu kayıtlıdır. Dodurga ve Tekfur-anbarı köylerindeki dalyanlar ise nehir dalyanlarıdır. Bu köylerden ikincisinde bulunan dalyandan alınan vergi daimî bir artış göstererek, yüzyılın başlarından son çeyreğine kadar 100 akçeden 500 akçeye ulaşmıştır. Ancak, 1500 senesinde 300 akçe resm alınan Dodurga köyündeki dalyanın 1517'de "bî-hâsıl" olarak kaydedilmesi, dalyanın işletilmesinde bir sorunla karşılaşıldığını düşündürmektedir. Muhtemelen nehrin taşması veya buna benzer tabii bir afet sonucu dalyan kullanılamaz hale gelmiş olmalıdır. Söz konusu dalyandan 1562 senesinde 30 akçe ve 1583'de ise 42 akçe gibi düşük bir resmin tahsil edilmesi, dalyanın tekrar faal duruma geçirilmeye çalışıldığını, ancak eski haline getirilemediğini göstermektedir.

Diğer taraftan, köylerin civarındaki nehirlerden veya göllerden, balıkçılık yanında saz istihsalinde de faydalandığı anlaşılmaktadır. Ancak bu köylerin sayısı, birkaçı geçmemektedir. Bu gelir kalemi, defterlere "hâsıl-ı sâzlık", "bahâ-i sâz" veya sadece "sazlık" olarak kaydedilmiştir. Peçin'in Küçük Gereme ve Çınar köylerinden yüzyıl boyunca saz vergisinin alındığı görülüyor. Muğla'da ise, 1500 senesinde az miktarda Sultan-uyrusu ve Gelibolu; 1517'de Gökova ve Bozburun; 1562'de Gökova, Bozburun ve Karaböğürtlen-Kızılyaka-Çavdar-sekisi; 1583'de ise yine aynı üç köyde saz istihsal edilmektedir. En fazla saz vergisi, Gökova ve Küçük Gereme köylerinden tahsil edilmektedir. Sazın yetişmesi, bol suya ihtiyaç gösterdiğinden, sazlık olan köylerde aynı zamanda değirmen de bulunmakta veya çeltik üretimi yapılmaktadır. Nitekim, bu köylerden Gelibolu'da üç, Gökova'da ise iki nehir bulunduğu yukarıda temas olunmuştu. Diğer taraftan, değirmen bulunmadığı halde, saz istihsal edilen köylerdeki sazlıkların, göl veya daha küçük gölcüklerde bulunduğu düşünülebilir. Hatta bu sazlık alanların bir kısmının bataklık olduğu ve ziraat için elverişsiz alanlar oluşturduğu da söylenebilir. Bozburun ve Çınar köylerindeki sazlıkların bu özelliğe sahip olmaları ihtimali yanında, en fazla saz vergisi alınan ve iki nehir tarafından beslenen geniş Gökova deltasındaki bataklık alanların, iskân açısından nasıl olumsuz şartlar ihtiva ettiğine de daha önce temas edilmişti.

D- İDARÎ YAPI¹²³⁰

Menteşe bölgesi, Karyalılar zamanından itibaren inceleme dönemimiz olan XVI. yüzyılın sonlarına kadar, bölgeye hakim olan siyasî güçlerin, idarî, iktisadî, coğrafi ve dinî maksatlarla gerçekleştirmiş oldukları taksimata konu olmuştur. Bu düzenlemeler sonucunda, bazen bölgenin bir kısmı, bazen de tamamı yeni birlikler içine alınmış veya çıkarılmıştır. Persler ve İskender zamanında satraplık bölgesi, Romalılar döneminde Asia eyaletinin parçası, Bizans zamanında Kibiraioton Deniz Themasi'nin içinde yer alan Karya, Türklerin eline geçtikten sonra Mentеше beyliği olarak anılmış, bölgenin Osmanlılar tarafından fethiyle de Mentеше sancağı olarak ayrı bir idarî birim haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi, Mentеше sancağında da, XVI. yüzyıl boyunca bir çok idarî düzenleme yapılmıştır. Yüzyılın başlarına (1500-01) ait tahrir defterinde¹²³¹ bazı kazalar eksik olmasına rağmen, diğer belge ve kaynakların yardımıyla bu tarihte sancağın Balat, Çine, Mazun, Bozöyük, Milas, Peçin, Muğla, Köyceğiz, Pınaz, Tavas ve Meğri isimli on bir kazadan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Kazaların bir alt birimi olarak nahiyeler bulunmasına rağmen, Mentеше sancağında, çoğunlukla kaza ile nahiye aynı idarî taksimatı ifade etmektedir¹²³². Bu tarihte Muğla'nın 36, Milas'ın 5, Peçin'in ise 31 köyü vardır. 1517 tarihli sayımda¹²³³ Peçin'in yedi köyü, nahiye iken kadılık haline getirilen¹²³⁴ Isravolos'a (Sıravolos) bağlanmış, böylece Peçin'in köy sayısı 24'e inmiştir. Milas'ın yine 5 köyü aynen kaydedilmiş, Muğla'nın köy sayısı ise, köylerin birarada yazılması sebebiyle 5'e inmiş görülmektedir. 1562'deki tahrirde¹²³⁵ ise yine bir idarî düzenleme daha yapıldığı görülmektedir. Bu tarihte Milas'ın köyleri Peçin'e bağlanmış, yeni teşkil edilen Eskihisar kazasına ise Peçin'den iki köy verilmiştir. Bu yeni düzenleeye göre, Milas'a bağlı köy kalmazken, Muğla'nın köy sayısı aynı kalmış, Peçin'in köyleri 27'e yükselmiştir. Yaklaşık yirmi sene sonraki tahrirde¹²³⁶

¹²³⁰ Bu kısım, teze düzeltme sırasında ilave edilmiştir.

¹²³¹ BA, TD, nr. 47.

¹²³² Nahiye tabiri, dönemlere ve bölgelere çok farklı manalara gelmektedir. Bu tabirin ifade ettiği idarî anlamlar için bkz. Emecen, **Manisa Kazası**, s. 111-114 ve buradaki bibliyografya; Osman Gümüüşçü, **Larende Kazası**, s. 129-130.

¹²³³ BA, TD, nr. 61.

¹²³⁴ "... ve Peçin ve Isravolos kadılıklarına müte'allik ..." (BA, TD, nr. 61, s. 165).

¹²³⁵ BA, TD, nr. 337.

¹²³⁶ TK, KKA, TD, nr. 110.

kadar önemli bir idarî düzenleme yapılmadığı için Peçin'in köy sayısı aynı kalmış. Muğla'nın köylerinden biri yine birarada kaydedilme sebebiyle 34'e inmiştir.

Menteşe sancağında idarî düzenlemeler açısından asıl dikkati çeken nokta, XVI. yüzyılda köy olarak gözüken bazı yerleşimlerin, kimisinin XVI. yüzyılda, kimisinin de XVII. yüzyılın başlarından itibaren kaza statüsünü kazanmış olmasıdır. Bu kazalarla ilgili bahse geçmeden önce, ayrı bir özellik gösteren Milas kazasının durumunu ortaya koymak gerekmektedir. 1562'deki düzenlemeyle mevcut olan beş köyü de Peçin'e bağlanan Milas'ın kazaî ve idarî açıdan bir hinterlandı kalmamış gibidir. Ortada mevcut bir şehir olduğu için resmî olarak ne şekilde isimlendirileceği hususunda kâtiplerin veya idarecilerin zorlandığı anlaşılmaktadır. 1517 tarihli tahriri defterinde henüz kaza¹²³⁷, 1518 tarihli timar ruznamçe defteri ile 1537 ve 1552 tarihli yoklama defterlerinde nahiye¹²³⁸ olarak kayıtlı olan Milas, 1565-66 tarihli bir piyade defterinde "Peçin ve Milas"¹²³⁹ kazası olarak yer almaktadır. Bu dönüşümün bu tarihten yaklaşık kırk sene sonrasına ait bir Mühimme hükmünde de aynen yer alması¹²⁴⁰, Milas'ın müstakil kaza statüsünün Peçin'le birleştirilerek bir "nefs" haline geldiğini göstermektedir. Fakat, 20 Ş. 1147 (15 Ocak 1735) tarihli bir Mevkufat Defteri'ndeki kayıttan anlaşıldığına göre, muhtemelen Peçin'in çöküşü sonucunda Milas'ın yine kaza olarak ön plana çıktığı, ancak hâlâ Peçin'den ayrı kabul edilmediği görülmektedir¹²⁴¹.

XVI. yüzyılda kaza haline gelen köylerden Dadya, 1583 tarihli son sayımda köy olarak yazılmışken¹²⁴², bu tarihten yaklaşık üç dört sene öncesine ait Mühimme hükmünde kadılık olarak zikredilmektedir¹²⁴³. Sahip olduğu nüfus potansiyeli ve yarımadaadaki konumu itibarıyla bu statüye hazır durumda olan yerleşme, daha

¹²³⁷ BA. TD, nr. 61, s. 2.

¹²³⁸ BA. TZTD, nr. 1, s. 286; BA. MAD, nr. 6160, s. 186; BA. D.BŞM, nr. 36, s. 114.

¹²³⁹ BA. TD, nr. 360, s. 125.

¹²⁴⁰ BA. A.DVN.MHM, nr. 939, s. 32, (21 Ra. 1023/30 Nisan 1614).

¹²⁴¹ Milas'ın kuzeyinde Çomakdağ üzerinde bulunan Türbe köyünün, avarız ve diğer tekâlifinin daha önce "Milas kazasına" hükm olunduğuna dair kayıt için bkz. BA. KK. Mevkufat nr. 2670, s. 25).

¹²⁴² TK.KKA. TD 110, 92b.

¹²⁴³ BA. MD, nr. 41, 349/745 (20 Za. 987/7 Ocak 1580).

yüzyılın başlarında belgelerde "nâhiye" olarak yerini almıştır¹²⁴⁴. Daha geç tarihli belge ve defterlerde ise bu konumu pekiştirmiştir¹²⁴⁵.

Dadya gibi, bulunduğu yarımada'nın kaza merkezi haline gelen ikinci bir köy de Tarahya'dır. Yüzyılın başlarına ait tahrir defterinde, kendi adıyla anılan "müdd"ü¹²⁴⁶ ile dikkati çeken bu köyün kaza statüsü ile ilgili bilgiler XVII. yüzyıla aittir¹²⁴⁷. Evliyâ Çelebi, bu iki kazayı müstakil olarak zikretmez. İkisinin yanına bir de Yenice'yi ekleyerek "Dacce ve Yenice ve Zarahiye kazası" şeklinde kaydetmiştir¹²⁴⁸. Bu yerleşmeler yanında, XVI. yüzyılda büyük bir nüfusa sahip olan ve içinde şehrsel bazı fizikî yapılar bulunan Yerkesik köyü de, bu konumuna uygun olarak XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde kaza statüsünü kazanmıştır¹²⁴⁹.

Diğer taraftan, nüfusu fazla olmadığı halde daha Menteşeoğulları dönemi ile XV. yüzyıldan kalma bir çok sosyal ve dinî kurumu bünyesinde barındıran, çarşı-pazarı kurulan Ula kasabası da, yüzyılın son çeyreği içinde hakettiği kaza konumuna ulaşmış gözükmektedir. Son tahrirden (1583) on sene öncesine ait bir kayıta henüz Muğla'ya tabi bir kasaba olarak gösterilirken¹²⁵⁰, tahrirden bir sene sonra bir Mühimme hükmünde kaza olarak kaydedilmiştir¹²⁵¹. Bu idarî gelişme üzerine, daha önce Muğla'ya tabi olan Dirgeme ve Yenice köylerinin Ula'ya bağlandığı anlaşıyor¹²⁵². Daha güneyde, sahilde büyük bir ovaya sahip olmasına rağmen, nüfus

¹²⁴⁴ İlhan Şahin-Feridun Emecen, *Osmanlılarda Divan-Bürokrasi-Ahkâm, II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994, s. 32, hüküm 112.

¹²⁴⁵ BA, MD, nr. 73, h. 86, 131, 490, (Ş. I. Z. 1003/ Nisan-Ağustos 1595 tarihli üç hüküm); BA, D.EVM, nr. 26279, s. 31 (19 Z. 1039/29 Temmuz 1630); BA, MAD, nr. 3399, s. 27 (1033/1624)

¹²⁴⁶ "be-müdd-i Tarahya" (BA, TD, nr. 47, s. 210).

¹²⁴⁷ BA, MAD, nr. 3399, s. 28 (1033/1624); BA, D.EVM, 26279, S. 31 (19 Z. 1039/29 Temmuz 1630). Fakat ilginç olarak 28 Ş. 1033 (15 Haziran 1624) tarihli bir timar kaydında Tarahya, Ula kazasına tabi bir köy olarak gösterilmiştir (BA, MAD, nr. 151, 13a).

¹²⁴⁸ *Seyahatnâme*, c. IX, s. 226. Evliyâ, bu kazanın 47 köyü olduğunu söylüyor ki, bu coğrafyada bu kadar köyün olması, göçebe aşiretlerin iskânı sonucu yeni köylerin oluştuğunu akla getirmektedir.

¹²⁴⁹ BA, MAD, nr. 3399, s. 22 (1033/1624); BA, KK, *Mevkufat*, nr. 2672, 7b (1087/1676). Fakat Yerkesik de, yine bir timar kaydında Muğla'ya tabi gözükmektedir (BA, MAD, nr. 151, 15a).

¹²⁵⁰ BA, D.HSK, nr. 25579, s. 2 (27 Za. 980/30 Nisan 1573).

¹²⁵¹ BA, MD, nr. 53, 119/339 (27 B. 992/4 Ağustos 1584); keza, aynı defter 158/462, 464 numaralı hükümler; daha geç tarihli bir kayıt için bkz. BA, MAD, nr. 3399, s. 24 (1033/1624).

¹²⁵² BA, TZTD, nr. 129, s. 849, (16 Ca. 999/12 Mart 1591).

ve iskân açısından pek gelişmiş olmayan Gökova'nın da aynı tarihte kaza olarak anılması ilginçtir¹²⁵³.

Toplam nüfus açısından, bir çok şehirden daha büyük olan, idarî ve malî hinterlandı çok geniş alana yayılan Büyük Gereme köyü ise, defterlerde hâlâ "karye" olarak kaydedilmesine rağmen kaza olmaya birinci namzet yerleşmelerdendir. Tahrir defterlerinde kaydedilmeyen ve muhtemelen cemaatlerin iskânı sonucu oluşmuş bir çok köy ve cemaatlerin bir alt birimi olan "tîr"lerden teşekkül etmiş olan Gereme, son tahrirde (1583) "karye" başlığı altında kaydedilmiş olmasına rağmen, aynı defterin diğer bir yerinde "kaza" olarak zikredilmiştir¹²⁵⁴. Bu kayıttan, Gereme'nin kaza olma sürecinin daha öncelerde başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim, 1583 sayımından önceye ait bazı belgelerde Gereme kaza olarak anılmaktadır¹²⁵⁵. XVII. yüzyıl kayıtlarında ise, Gereme'nin diğer ismi "kaza-i Sultan" olarak da geçmektedir¹²⁵⁶.

¹²⁵³ BA, MAD, nr. 3399, s. 26 (1033/1624).

¹²⁵⁴ TK.KKA, TD, nr. 110, 62a.

¹²⁵⁵ BA, KK, Ahkâm, nr. 67, s. 1256/3 (4 Z. 980/7 Nisan 1573); BA, MZD, nr. 3, 61/143 (6 M. 984/6 Nisan 1576); BA, MD, nr 41, 12/665 (8 Za. 987/26 Aralık 1579).

¹²⁵⁶ "kazâ-i Sultan, nâm-ı diğer Gereme" (BA, KK, Mevkufat, nr. 2620, s. 20 -1033/1624-); "kazâ-i Gereme, nâm-ı diğer Sultan" (BA, KK, Mevkufat, nr. 2672, 6a -1087/1676-).

SONUÇ

Bugünkü Muğla vilayetinin yaklaşık yarısına yakınına içine alan bir bölgenin bir asırlık bir dönemini incelemeyi amaçlayan bu çalışmada, diğer şehir tarihi araştırmalarına nazaran başlıca üç konuda farklı bir yöntem ve bakış açısı geliştirilmeye çalışılmıştır. Bunlardan birincisi, klasik bir usül olarak, doğrudan bölgenin siyasi tarihi anlatılmamış, bu konu iskan tarihi ile içiçe verilmeye çalışılmıştır. Bu şekilde, siyasî konjonktürün iskan olgusunu nasıl etkilediği yanında, herhangi bir sistem çerçevesinde gerçekleşmeyen, tamamen faillerinin inisiyatifiyle meydana gelen iskanın mahiyetinin de bölgedeki siyasî tarihi yönlendirdiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şöyle ki, X. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya girmeye başlayan Türk aşiretlerinin, bölgenin siyasi hakimi Selçuklular tarafından batıdaki Bizans sınırına bir nevi muhafız birlikleri olarak yerleştirilmeleri ve bunların da yarı-göçebe bir şekilde de olsa bölgeye yerleşmeleri, gelecek yüzyıllar Türk, Avrupa ve Dünya tarihi açısından tahmin edilemeyecek sonuçlar doğurmuştur. Bu bölgelere yerleşen Türkmen aşiretleri, kısa sürede kendi aralarında bir çok farklı siyasî teşekküller meydana getirmişler ve bunlar çeşitli vesilelerle hristiyan batı dünyası ile temasa geçmiştir. Hatta Menteşe bölgesini yoğun bir şekilde istila eden bu Türkmen grupları, zaman zaman deniz-aşırı seferler dahi düzenlemek suretiyle hristiyan dünyasını tazyike başlamışlar ve bölgenin siyasî tarihini etkileyecek faaliyette bulunmuşlardır.

Tezde yöntem açısından denenmeye çalışılan ikinci husus, şehir merkezlerindeki fizikî dokunun oluşum ve gelişim safhalarının ayrıntılı olarak ele alınıp, iskan aşamalarının tesbiti ve Türk şehir yerleşiminin bir sistem dahilinde gelişip gelişmediğinin sınanması idi. Bu inceleme sonucunda ulaşılan kanı, en azından üzerinde incelemede bulunulan üç şehir merkezinde, Türkler tarafından çeşitli dini ve sosyal kurumlar vasıtasıyla örülmeye çalışılan şehir dokusunun, belirli bir plan ve sisteme bağlı olmadığı, bu doku oluşum ve gelişiminin ihtiyaçlar çerçevesinde gerçekleştiğinin tesbit edilmiş olmasıdır. Ancak, belirli bir plan

dahilinde gerçekleşmediği görülen bu fizikî doku oluşumunun, şehri tamamen girift bir fizikî yapılar topluluğu haline getirmediğini de hemen hatırlatmak gerekir.

Araştırmada usûl açısından ortaya konulmaya çalışılan diğer bir konu da, şehir merkezlerinde yaşayan insanların sosyal yapı ve sosyal hayatlarının, kaynaklar zorlanarak irdelenmeye çalışılmasıdır. Şehir merkezinde yaşayan devlet görevlileri ve halk arasındaki ilişkiler yine kaynakların verdiği bilgilerin ötesinde denemelerle açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Özellikle, aile bağları ve akrabalık ilişkilerinin tesbiti konusunda denenen yöntemde büyük oranda başarı sağlanmıştır denebilir. Böylece her üç şehir merkezinde XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren takip edilebilen pilot ailelerin üyeleri arasında bağlantılar kurulmuş, bu aileler yaklaşık 70-80 sene gibi azımsanamayacak bir süre için takip edilebilmişler ve şehir içindeki sosyal, ekonomik ve kültürel yapıları ortaya konabilmiştir.

Ailelerin incelenmesi ile, bir taraftan sosyal yapının deşifre edilip şehir merkezlerinin genel sosyo-kültürel ve ekonomik panoraması layıkıyla ortaya konulmaya çalışılmış, diğer taraftan da, sözkonusu ailelerin ikamet mahalleri fizikî olarak tahlile tabi tutularak mahalle sınırları bir nevi fizikî daralma veya genişleme testinden geçirilmiştir. Sosyal yapı bu şekilde incelenirken, iskan ve fizikî yapı ile özdeşleştirilmiş, iki olgu arasında bütünlük tesis edilmeye çalışılmıştır.

Kır kesimindeki yerleşmelerin oluşum ve gelişim süreçleri incelenerek, bölgenin anlaşılabilir bir iskân tarihi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Diğer taraftan, III. Bölüm'de ziraî ürünler bahsinde, bazı ürünlerin hangi bölgelerde ağırlıklı olarak yetiştirildikleri tesbit edilmiş, mesela zeytinin yüzyılın ilk yarısı içinde genelde sofralık olarak üretildiği, ikinci yarısından sonra ise yağı için de yetiştirildiği kaynaklardaki bilgilerin yorumlanması sonucu ortaya konulmuştur. Yine aynı ürünün, belli bir coğrafi hat üzerinde yer alan köyler halkı tarafından yetiştirildiği gözlenmiş ve bu olgunun iklimsel bir özellik olduğu sonucuna varılmıştır.

Bu şekilde, kaynakların tanıdığı imkânlar zorlanarak hem metod hem de muhteva açısından ortaya konulmaya çalışılan araştırmada, bölge tarihi için tatmin edici somut sonuçlara ulaşma imkânı doğmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

I- ARŞİV KAYNAKLARI

A. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

1. Tapu Tahrir Defterleri

Nr. 39, 47, 61, 166, 337, 338, 360, 361, 573, 700

2. Mühimme Defterleri

1-73 arası

3. Mühimme Zeyli Defterleri

Nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9

4. Maliyeden Müdevver Defterler

Nr. 45, 151, 236, 290, 399, 2531, 3399, 6160, 7534, 15287

5. Kepeci Tasnifi

Nr. 63, 67, 71, 79, 88, 90, 91, 92, 116, 121, 209, 216/A, 218, 221, 225, 227, 233, 234, 251, 256, 2281, 2670.

6. Timar Ruznamçe Defterleri

Nr. 1, 142, 155

7. Bab-ı Asafi Tasnifi

A.DVN. defter nr. 792

A.DVN.MHM. defter nr. 935, 939, 940

A.DVN.ŞKT. defter nr. 978

A.NŞT. defter nr. 1063, 1064

A.RSK. defter nr. 1453, 1460, 1461

A.RSK. dosya. 1, vs. 14

8. Bab-ı Defteri Tasnifi

D.BŞM. defter nr. 36, 70

D.EVM. defter nr. 26278, 26279

D.HSK. defter nr. 25579

EV.HMH, nr. 23

9. Ali Emiri Tasnifi

IV. Murad, nr. 395

10. Cevdet Tasnifi

Evkaf, nr. 1476, 3044, 3439, 5017, 8988, 4768

B. TAPU KADASTRO GENEL MÜDÜRLÜĞÜ KUYUD-I KADİME ARŞİVİ

Tahrir Defterleri: nr. 110, 569

C. TOPKAPI SARAYI MÜZESİ KÜTÜPHANESİ

Mühimme Defteri, Koğuşlar, nr. 888

D. ATATÜRK KİTAPLIĞI

Muallim Cevdet Yazmaları, O-116/1

II. YAYINLANMIŞ VESİKALAR

Ahmed Tevhid: "Menteşeoğulları'ndan Ahmed Gazi Bey'in Hayratı Kitâbeleri".
TOEM, nr. 18, İstanbul 1331, s. 1146-1152

Akgündüz, A.: **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, c. I-IX, İstanbul 1990-1993

Atsız: "Hicri 858 Yılına Ait Takvim" **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, IV, Ankara 1975, s. 223-283

Barkan, Ö. L.: "Edirne Askerî Kassâmına Âit Tereke Defterleri (1545-1659)".
TTK Belgeler, III/5-6, Ankara 1968, s. 1-479

_____: XV. ve XVI. asırlarda, Osmanlı imparatorluğunda zirâf ekonominin hukukî ve mâlî esasları, **Kanunlar**, I, İstanbul 1943

İnalçık, H.: **Hicrî 835 tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid**, Ankara 1987

Mehmed Ârif: "Kanunnâme-i Âl-i Osman" **TOEM ilâvesi**, İstanbul 1329

Şahin, İlhan-Emecen, Feridun: **Osmanlılarda Divan-Bürokrasi-Ahkâm, II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994

III. KAYNAK ESERLER

- Ahmed Tevhid: **Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu**, 4. Kısım, İstanbul 1331
- Evliya Çelebi: **Seyahatnâme**, c. IX, İstanbul 1935
- Hadîdî, **Tevârîh-i Âl-i Osman**, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 1991
- İbn-i Batuta: **Seyahatname** (terc. Mehmed Şerif), İstanbul 1338-40, I
- İsmail Galib: **Takvim-i Meskûkât-ı Selçukiye**, Ankara 1971
- Köy Envanter Etüdlerine Göre Muğla**, Köy İşleri Bakanlığı, Ankara 1970
- Muğla İli Yapı Gereçleri ve Yöresel Koşullar**, Bayındırlık Bakanlığı, Yapı İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1972
- Neşrî, **Kitâb-ı Cihân-nümâ**, (neşr. F. Reşit Unat-M. Altay Köymen), Ankara 1987², I
- Newton, Charles: **Travels and Discoveries in the Levant**, London 1865
- Pîrî Reis, **Kitâb-ı Bahriye**, (neşr. Fevzi Kurdoğlu-Haydar Alpagot), İstanbul 1935
- Ramsay, W. M: **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası** (terc. Mihri Pektaş), İstanbul 1960
- Strabon: **Coğrafya, Anadolu (Kitap: XII, XIII, XIV)** (Çev. Adnan Pekman), İstanbul 1991
- Texier, C. H.: **Küçük Asya**, (terc. Ali Suad), II, İstanbul 1339. ?

VI. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

- Afyoncu, Erhan: "Defterhane", **DİA**, IX, İstanbul 1994, s. 100-104
- _____: "Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhane-i Amire", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora tezi, İstanbul 1997
- Adıyeke, Nuri: "XIX. Yüzyılda Milasın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi", **DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enst.**, basılmamış doktora tezi, İzmir 1994
- Ahmed Tevhid: "Menteşeoğulları", **TOEM**, nr. 12, İstanbul 1329, 761-768

Akarca, Aşkîdil-Turhan: **Milas, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**. İstanbul 1954

Akçura, Necva: "Muğla'da Geleceğe Yönelik Çabalar. Tarihi Çevre Koruması". **Tarih İçinde Muğla** (ed. İlhan Tekeli), Ankara 1993. s. 240-268

Akdağ, Mustafa: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", **Belleten**, c. XIII, Ankara 1949, 499-500

Aker, Cavit: "Milas Kazısı", **Muğla Halkevi Dergisi**, sayı 14, 1937, s. 5-6.

_____ : "Menteşe oğulları tarihi. muzlim noktalar". **Muğla Halkevi Dergisi**, sayı, 1. Muğla 1937, s. 7-10; sayı 2, Muğla 1937, s. 5-7; sayı 3, Muğla 1937, s. 9-10; sayı 4, Muğla 1937, s. 6-7; sayı 5, Muğla 1937, s. 5-8; sayı 6, Muğla 1937, s. 5-6; sayı 7, Muğla 1937, s. 8-9; sayı, 8, Muğla 1937, s. 4-5.

Aksoy, Erdem: "Ortamekân: Türk sivil mimarisinde temel kuruluş prensibi", **Mimarlık ve Sanat**, sayı 7-8, İstanbul 1963, s. 39-92.

Akşit, Oktay: **Manisa Tarihi**, İstanbul 1983

Aktüre, Sevgi: "19. Yüzyılda Muğla". **Tarih İçinde Muğla**, (ed. İlhan Tekeli), Ankara 1993, 34-113

Alkan, Feriduñ: "Milas", **Yeni Milas**, c. I, sayı 1, Muğla Halkevi Basımevi 1936, (ss. 5-7), s. 6.

Altundağ, Şinasi: "Osmanlılarda Kadıların Selahiyet ve Vazifeleri Hakkında". **VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 20-26 Ekim 1961, Kongreye Sunulan Bildiriler**. Ankara 1967, 342-354.

Anadolu, Mükerrerem (Usman): "Ege Bölgesi İrmaklarının Düşündürdükleri", **XI. TTK, Ankara 5-9 Eylül 1990, Bildiriler** c. I, Ankara 1994, s. 359-366

Arel, Ayda: "Menteşe Beyliği Devrinde Peçin Şehri", **Anadolu Sanatı Araştırmaları**, c. I, İstanbul 1968, s. 69-99

_____ : **Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar**, İzmir 1982

Arık, M. Oluş: "Peçin Kalesi ve Kenti Örenlerindeki 1982 Yılı Çalışmaları", **V. Kazı Sonuçları Toplantısı**, İstanbul 23-27 Mayıs 1983, Ankara 1984

Arıkan, Muzaffer: "XV. Asırda Yaya ve Müsellem Ocakları (Toprak tasarrufu, vergi muafiyetleri ve hizmet)", **Basılmamış Doçentlik Tezi**, Ankara 1966

Arıkan, Muzaffer: "Yaya ve Müsellemelerde Toprak Tasarrufu", **Atatürk Konferansları VIII 1975-1976**, Ankara 1983, 175-201

Arıkan, Zeki: **XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı**, İzmir 1988

- Aytuğ, İlknur: "Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri", **İTÜ Fen Bilimleri Ens., Basılmamış Doktora Tezi** İstanbul 1989
- Bakırer, Ömer: "Ortaçağda Muğla", **Tarih İçinde Muğla**, (ed. İlhan Tekeli), Ankara 1993, s. 10-33
- Barkan Ö.L.: "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **TM**, X (İstanbul 1953), s. 1-26
- _____: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metedo Olarak Sürgünler", **İÜİFM**, c. XI, s. 1-4, İstanbul 1949-50, s. 524-569
- _____: "Tımar" mad. **İA**, XII/I, İstanbul 1979, 286-333
- _____: "XVI. asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", **Belleten**, XXXIV/136 (Ankara 1970), s. 557-607.
- _____: "XVI. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, İstanbul 1980, s. 575-686
- Baysun, Cavit: "Nâip" **İA**, IX, İstanbul 1988, s. 50-52
- Belge Aran, "Euromos Tapınağı Tarihlendirilmesi Hakkında Bir Not", **Anadolu Sanatı Araştırmaları**, I, İstanbul 1968, s. 60-68
- Biricik, İskender: "Geleneksel Türk Evinde Işık Üzerinde Bir Deneme", **İTÜ, Fen Bil. Enst. basılmamış YLT**, İstanbul 1995
- Bostan, İdris: **Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire**, Ankara 1992
- Braudel, Fernand: Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, I, (terc. M. Ali Kılıçbay), İstanbul 1989
- Buluç, Sevim: "İlkçağda Muğla", **Tarih İçinde Muğla**, (ed. İlhan Tekeli), Ankara 1993, s. 1-9
- C. Van Arendonk, "Şerif", **İA**, XI, 435-442.
- Cezar, Mustafa: **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**, İstanbul 1985
- _____: **Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System**, İstanbul 1983
- Çelik, Şenol: "Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı 1500-1584", **M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul 1994

Çetindağ, Banu: "Geleneksel Yerleşimlerin Oluşumunda Güneşin Etkileri ve Assos-Behramkale'de Örnek Alan Çalışması". **İTÜ, Fen Bil. Enst. basılmamış YLT**, İstanbul 1995

Darkot, Besim: "Milas". **İA**, VIII, İstanbul 1979, s. 311-316

Darkot, Besim-Tunçel, Metin: **Ege Bölgesi Coğrafyası**, İstanbul 1988

Doğru, Halime: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilâtı**, İstanbul 1990

Duran, Remzi: "Menteşe Beyliği Mimarisi". **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi**, İzmir 1994

E. Tümertekin, **Beşeri ve İktisadi Coğrafyaya Giriş**, İstanbul 1962

Ebü'l-Ulâ Mardin, "Kadı". **İA**, VI, İstanbul 1977, s. 42-46

Ekinci, Oktay: **Yaşayan Muğla**, İstanbul 1985

Emecen, Feridun M.: "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri". **Tarih ve Sosyoloji Semineri**, 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler, İstanbul 1991, s. 143-156.

_____ : "Balat". **DİA**, c. V, s. 4-7

_____ : "Bedel" **DİA**, V, 301.

_____ : "Bennâk" **DİA**, V, 458-459.

_____ : "Çift resmi" **DİA**, VIII, 309

_____ : "Beylikten Sancağa: Batı Anadolu'da İlk Osmanlı Sancaklarının Kuruluşuna Dair Bazı Mülahazalar", **Belleten**, sayı 217, Ankara 1996, s. 81-91

_____ : "Saruhanogulları ve Mevlevilik", **Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı**, İstanbul 1995, s. 282-297

_____ : **İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası**, İstanbul 2001

Emir, Sedat: **Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar, Yapımsal ve İşlevsel Bir Analiz** (İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1992

Erdoğan, Mehmet Akif: "Balat'da Şahin Bey Evladı Evkafı". **Osmanlı'nın 700. Yılında Muğla Sempozyumu, 6-7 Mayıs 1999 Muğla**, (basılmamış bildiri metni)

Ergenç, Özer: "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VIII. **TTK (Ankara 11-15 Ekim 1976), Kongreye Sunulan Bildiriler**, c. II, Ankara 1981, s. 1265-1274

_____ : "Osmanlı şehrinde esnaf örgütlerinin fizik yapıya etkileri". **İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler**, İstanbul 1996, I. 407-417

_____ : "Osmanlı şehrindeki «Mahalle»nin işlev ve nitelikleri üzerine". **Osmanlı Araştırmaları (=OA)**, IV. İstanbul 1984, s. 69-78

_____ : **XVI. Asırda Ankara ve Konya**, Ankara 1995

Ergin, O. N.: **Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı**, İstanbul, 1936

Erhat, Azra: **Karya'dan Pamfilya'ya Mavi Yolculuk**, İstanbul 1979

Eroğlu, Zekai: "Muğla Vilayeti", **Muğla Halkevi Dergisi**, sayı 2, Muğla 1937. (ss. 7-8); sayı 3, Muğla 1937, s. 11-12; sayı 4, Muğla 1937, s. 8-9; sayı 5, Muğla 1937, s. 9-10; sayı 6, Muğla 1937, s. 9; sayı 7, Muğla 1937, s. 11-12; sayı 9, 1937, s. 4-5; sayı 10, 1937, s. 5-6; sayı 11, 1937, s. 9-10; sayı 12, 1938, s. 13.14; sayı 13, 1938, s. 89

_____ : **Muğla Tarihi**, İzmir 1939

Eyice, Semavi: "Ahmed Gazi Camii", **DİA**, c. II, s. 68-69

_____ : "Ahmed Gazi Medresesi ve Türbesi", **DİA**, c. II, s. 69

_____ : "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimai Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, c. 23, nr. 12, İstanbul 1963-63, 1-80

Farooqi, Suraiya: "Menteşe Oğullarından Osmanlılara Muğla". **Tarih İçinde Muğla** (ed. İlhan Tekeli), Ankara 1993, s. 16-33

_____ : "16. Yüzyıl Batı ve Güney Anadolu Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahip, Kütahya, Aydın ve Menteşe)", **ODTÜ Gelişme Dergisi**: 1978 Özel sayısı, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, s. 39-85

_____ : "Rural Society in Anatolia and The Balkans During The Sixteenth Century, I", **Turcica**, Tome IX/1, Paris 1977, s. 161-195

_____ : **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, (terc. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1993

_____ : "Mughla", **EI²**, VII, s. 348-350

Fersan, Nur: **Küçük Anadolu Kentlerinde Tarihsel Dokunun Korunması ile İlgili Yöntem Çalışması**, (İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, yayınlanmış doktora tezi), İstanbul 1980

Gölpınarlı A.: **Mevlana'dan Sonra Mevlevilik**, İstanbul 1983

Göney, S.: **Büyük Menderes Bölgesi**, İstanbul 1975.

_____ : **Şehir Coğrafyası**, İstanbul 1984

Göyünç, N.: "Kalenderhane Camii". **TD**, sayı 34, İstanbul 1984, 485-494.

_____ : "Hâne Deyimi hakkında", **TD**, sayı 32, İstanbul 1979, s. 331-338

Gözenç, Selami: "Muğla-Gökova Arasında Coğrafi Müşahedeler". **Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, c. 8, sayı 14'den ayrı baskı, İstanbul 1964

Güçer, L.: **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul 1964

Gümüşçü, Osman: "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Türkiye'nin Tarihî Coğrafyası Bakımından Önemi". **Türk Yurdu**, Osmanlı Özel Sayısı, Ankara 1999, s. 375-385

_____ : "Tarihî Coğrafya ve «An Historical Geography of the Ottoman Empire» (D. E. Pitcher) Üzerine". **Türkiye Günlüğü**, sayı 61/Yaz 2000, s. 85-92

_____ : **XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus**, Ankara 2001

Hafız Kadri: "Menteşe Emâretine Aid Âsâr-ı Kadime". **TOEM**, c. V, 1330, s. 57-60

_____ : "Menteşe'de Menteşelilerden Sonraki Âsâr". **TOEM**, c. V, 1330, s. 308-317

Halaçoğlu, Y.: **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, Ankara 1991

İlgürel, Mücteba: "Subaşılık Müessesesi". **Journal of Turkish Studies**, Orhan Şaik Gökyay Armağanı, II (1984), 251-261.

İnalçık, H.: "Çiftlik". **DİA**, c. VIII, s. 313.

_____ : "Çiftlik". **EI²**, c. II, s.32-33.

_____ : "Dar al-darb", **EI²**, II, Leiden 1965, s. 118

_____ : "Osmanlılarda raiyyet rûsûmu", **Belleten**, XXIII/92, Ankara 1959, 49-145.

_____ : "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu", **Osmanlı İmparatorluğunda Toplum ve Ekonomi**, İstanbul 1993

_____ : "Şikâyet Hakkı: Arz-i hâl ve Arz-ı Mahzar'lar". **Osmanlı Araştırmaları**, VII-VIII, İstanbul 1988, s. 40, s. 33-54

İpşirli, Mehmet: "Beylerbeyi". **DİA**, VI, 72

_____ : "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'iyye Sicilleri", **Tarih ve Sosyoloji Semineri, 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler**, İstanbul 1991, 157-162

_____ : **Osmanlılarda Kadıaskerlik Müessesesi**, İstanbul 1982

Kazıcı, Ziya: "Osmanlılarda mahalle imamlarının bazı görevleri", **İslam Medeniyeti Dergisi**, V/2 (Mart 1982), s. 29-36

Kent Araştırmaları Bibliyografyası, (Yay. Haz. Ferzan Bayramoğlu Yıldırım), Toplu Konut İdaresi/Tarih Vakfı, İstanbul 1994

Kent Tarihçiliği, Kent Tarihleri Atölyesi, 5-6 Mart 1994 (Yay. Haz. Ferzan Bayramoğlu Yıldırım), Toplu Konut İdaresi/Tarih Vakfı, İstanbul 1994

_____ : "Osmanlılarda mahalle imamları ve yerel yönetimle ilişkileri", **İslam Geleneginden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler**, İstanbul 1996, I, 433

Kuban, Doğan: "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", **Vakıflar Dergisi**, sayı 7, İstanbul 1968, s. 53-73

Kunt, Metin: **Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arası Osmanlı Ümerâsı ve İl İdaresi**, İstanbul 1978.

Kütükoğlu, Mübahat S.: "Osmanlı Diplomatiginde Birbiri Yerine Geçen Belgeler: Arıza-Kaime, Tahrirat-Şukka", **Osmanlı-Türk Diplomatikası Semineri, 30-31 Mayıs 1994, Bildiriler**, İstanbul 1995, s. 91-112

Merçil, Erdoğan: "Menteshe-eli", **Eİ²**, VI, s. 1017-1018

_____ : "Menteshe-oghulları", **Eİ2**, s. 1018-1019

Mete, Zekâî: "Beylik Mirası Üç Başkentte Fiziksel Yapının Dönüşümü", 2000'den Kesitler I: Osmanlı'da **Mekânlar/Zamanlar/İnsanlar Doktora Araştırmaları Sempozyumu**, (ODTÜ, Ankara 11-12 Kasım 1999), Ankara 2002, s. 87-97

Muğla 1973 İl Yıllığı, İzmir 1973

Muğla, Cumhuriyetin 15. Yılında, İzmir 1938

Naumann, Rudolf: **Eski Anadolu Mimarlığı** (çev. Beral Madra), Ankara 1985

Ocak, A. Y.: "Bazı Menâkıbnâmelere Göre XIII-XV. yüzyıllardaki İhtidarlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü", **OA**, II, İstanbul 1981, s. 31-42

_____ : **Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik, Kalenderîler**, Ankara 1992

Ortaylı, İlber: **Hukuk ve İdare Adamı Olarak Kadı**, Ankara 1994

- Ostrogorsky, Georg: **Bizans Devleti Tarihi**. (Çev. Fikret Işıltan). Ankara 1986
- Ötüken, Yıldız: "Yatağan İlçesine Bağlı Yava Köyü Yakınlarındaki Bizans Freskoları, I. İkonografik İncelemeler". **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı**, VII. 1976-77, İstanbul 1977, s. 89-106.
- Özcan, Abdülkadir: "Fâtih'in teşkilât kanûnnâmesi ve nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesi", **TD**, sayı 33, İstanbul 1982, s. 39-48
- Özsait, Mehmet: "Anadolu'da Hellenistik Dönem". **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, c. II, İstanbul 1982, s. 279-324
- Öztürk, Sait: **İstanbul Tereke Defterleri**, İstanbul 1994.
- Pere, Nuri: **Osmanlılarda Madenî Paralar**, İstanbul 1968
- Pirenne, Henri: **Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi** -çev. Uygur Kocabaşoğlu- İstanbul 1983
- Pulak, Cemal: "1984 Yılı Aydın, Muğla ve Antal İlleri Sualtı Araştırmaları", **T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, III. Araştırma Sonuçları Toplantısı** (Ankara, 20-24 Mayıs 1985), Ankara, Tarihsiz, s. 35-47
- _____ : "1985 Sezonu Sualtı Araştırmaları", **T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı** (Ankara, 26-30 Mayıs 1986), s. 79-88
- Runciman, Steven: **Haçlı Seferleri Tarihi** (terc. F. Işıltan), c. I, Ankara 1986
- Sahillioğlu, H.: "Askerî", **DİA** III, 488-489
- Sezgin, İbrahim "XV. ve XVI. Asırlarda Gelibolu Kazasının Sosyal Ve Ekonomik Tarihi", **M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü**, basılmamış doktora tezi, İstanbul 1998
- Sözen, Metin: **Anadolu Medreseleri**, İstanbul 1972
- Sümer, Faruk: "Ağa", **DİA**, I, 451-452.
- _____ : "Anadolu'da Moğollar", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, I, 1969, Ankara 1970, s. 1-147
- _____ : "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", **Belleten**, c. XXIV, sayı 96, s. 567-593
- _____ : "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar", **Belleten**, c. XII, sayı 47, Ankara 1948, s. 575-614
- Tanoğlu, A: **Beşeri Coğrafya, Nüfus ve Yerleşme**, I. İstanbul 1960

- Tanyeli, Uğur: **Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. yy)**, İstanbul 1987
- Tarımsal, Sabri: "Milas Kazasının Ziraat Durumu", **Yeni Milas**, c. I, sayı 3, Muğla Halkevi Basımevi 1937, s. 3
- Tekeli, İlhan: **Tarihyazını Üzerine Düşünceler**, Ankara 1998
- Tosun, Yılmaz: **17-19. Yüzyıllarda Batı Anadolu'da Osmanlı-Türk Şehir Dokuları, Bu Dokuları Oluşturan Evler ve Korunmaları**, (Mimar Sinan Üniv. Fen Bilimleri Enstitüsü, yayınlanmış doktora tezi), İzmir 1983
- Tuna, Korkut: **Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme**, İstanbul 1987
- Turan, Ahmet Nezihi: "XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı", **Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi**, Ankara 1993
- Turan, Osman: **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1980
- _____ : **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1984
- Türkeş, Ünal: **Kurtuluş Savaşında Muğla**, İstanbul 1973
- _____ : **Muğla İli Toplum Yapısı Araştırmaları (Yerkesik)**, İstanbul 1971
- Uluçay, Çağatay: "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", **İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi**, c. 6, sayı 9, İstanbul 1954, s. 53-90
- Umar, Bilge: **Türkiye'deki Tarihsel Yer adları**, İstanbul 1993
- Uykucu, Ekrem: "XVI. Yüzyılda Menteşe Sancağı", **İ.Ü. Ed. Fak., yayınlanmamış doktora tezi**, İstanbul 1974
- _____ : **Muğla Tarihi**, İstanbul 1983
- _____ : **Marmaris Tarihi**, İstanbul 1970
- Uzunçarşılı, İ. H.: **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, Ankara 1984
- _____ : **Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları**, Ankara 1988³, c. I
- _____ : **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı**, Ankara 1984
- _____ : **Kitabeler ve Sahib, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamid Oğulları Hakkında Malumat**, İstanbul 1327/1929
- Ünal, M.A.: **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, Ankara 1989

Ünal, Rahmi Hüseyin: "Menteşe Beyliği'nin başkenti, Peçin", **Skylife** (THY yay.), sayı 3, Mart 1998, s. 24-30

Ünver, Lütü: "İklimsel Konfor Açısından Rüzgâr Gereksiniminin, Mevcut Rüzgâr Durumundan Yararlanarak Karşılanmak Olanaklarının Araştırılması". **İTÜ, Fen Bil. Enst. basılmamış diploma tezi**. İstanbul 1979

Varlık, M. Çetin: "XVI. yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri". **Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi**, sayı 3, İstanbul 1989. s. 189-271

Witteck, Paul: "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zabtına (1402-1455)". **Belleten**, c. VII sayı 27, s. 557-589

_____: **Menteşe Beyliği, 13-15 inci Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik** -Çev. O. Ş. Gökyay-, Ankara 1986

_____: "Milas", **El²**, VII, s. 55-56

Yalçınlar, İsmail: "Muğla Bölgesinde Jeomorfolojik Araştırmalar". **Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, c. VIII, sayı 14'den ayrı baskı, İstanbul 1964

Yediyıldız, Bahaeddin: **Ordu Kazası Sosyal Tarihi**, Ankara 1985

Yenen, Zekiye: "Vakıf Kurumu-İmaret Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri", [Vakıf Kurumu-İmaret Sistemi] **İTÜ, Fen. Bil. Ens., basılmamış doktora tezi**, İstanbul 1988.

Yetkin, Suut Kemal: **İslam Mimarisi**, Ankara 1959

Yıldız, Gökhan: "Doğal Işığın Mimari Mekanı Biçimlendirmesi ve Anlam Boyutu Üzerine". **İTÜ, Fen Bil. Enst. basılmamış YLT**, İstanbul 1995

Yılmaz, Fikret: "Edremit Yayaları ve Yaya Teşkilatının Kaldırılması Hakkında Bilgiler" **Osmanlı Araştırmaları**, XIX, İstanbul 1999, s. 149-180.

_____: "XVI. Yüzyılda Edremit Kazası", **E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi**, İzmir 1995.

Yılmaz, M. Kâzım: **Her Yönüyle Fethiye**, Fethiye 1969

Zachariadou, Elizabeth A.: **Trade and Crusade, Venetian Crete and The Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)**, Venice 1983

V. LÜGAT VE HARİTALAR

Devellioğlu, F.: **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara 1990

Pakalın, M. Z.: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, II, İstanbul 1983

- Redhouse, S. J. W.: **A Turkish and English Lexicon**, Beyrut 1987
- Dilçin, Cem: (düzenleyen), **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara 1983
- Şemseddin Sâmî: **Kamus-i Türkî**, İstanbul 1989
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Harita Kataloğu,**
- Genel sıra nr. 266, kod OC 4:7/1 (1/600 bin);
- Genel sıra nr. 424a, kod OD 1:3/4a (1/250 bin), 1892 tarihli
- Genel sıra nr. 429, kod OD 1:3/9 (1/800 bin)
- Genel sıra nr. 498, kod OD 4/2 (1/200 bin)
- Genel sıra nr. 499, kod OD 4/3 (1/250 bin)
- Genel sıra nr. 500, kod OD 4/4 (1/400 bin)
- Genel sıra nr. 501, kod OD 4/5 (1/400 bin)
- Genel sıra nr. 502, kod OD 4/6 (1/500 bin)
- Genel sıra nr. 508, kod OD 4:13/2 (1/8.660 bin)
- Genel sıra nr. 509, kod OD 4:13/3 (1/25 bin)
- Harita Genel Müdürlüğü, Aydın paftası, G-II, 1/200.000, 1946
- Harita Genel Müdürlüğü, Fethiye paftası, H-III, 1/200.000, 1944
- Harita Genel Müdürlüğü, Marmaris paftası, H-II, 1/200.000, 1944
- Kiepert H.: **Westliches Klein Asien**, pafta nr. X, XI, XIII, XIV, 1/25.000, Verlag Von Dietrich Reimer in Berlin, 1890-91
- Muğla Belediyesi Nazım Planı, 1/1.000, 1976
- Muğla Belediyesi, Şehir krokisi, 1/5.000
- Muğla İli Haritası, 1/200.000 ölçekli, Muğla Üniversitesi Rektörlüğü, Yapı İşleri ve Teknik Daire Başkanlığı

ÖZGEÇMİŞ

1964 Balıkesir/Bandırma doğumlu. İlköğretimini, Marmara İlkokulu ve Bandırma Ortaokulu'nda tamamladı. 1979-1980 öğretim yılında, Bandırma Şehit Mehmet Gönenc Lisesi'nin Fen/Matematik Kolu'ndan mezun oldu. 1983 yılında girdiği İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü 1987 yılında bitirdi.

Yüksek Lisansı'nı 1988-1992 yılları arasında İktisat Fakültesi, İktisat Tarihi Bilim Dalı'nda "Bursa Darbhanesi ve Rûsûm-ı İhزاریye Mukataası Teftiş Defteri" isimli tezi ile tamamladı. 1994 yılında İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı doktora programını sınavla kazandı.

1987-1994 yılları arasında Başbakanlık Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda görev yaptı. 1994 yılında Manisa Celal Bayar Ünv. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Araş. Gör. olarak göreve başladı. Halen aynı üniversitenin personeli olup, YÖK Kanunu'nun 35. maddesi uyarınca 1999 yılından bu yana İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü/Edebiyat Fakültesi'nde görevli bulunmaktadır.